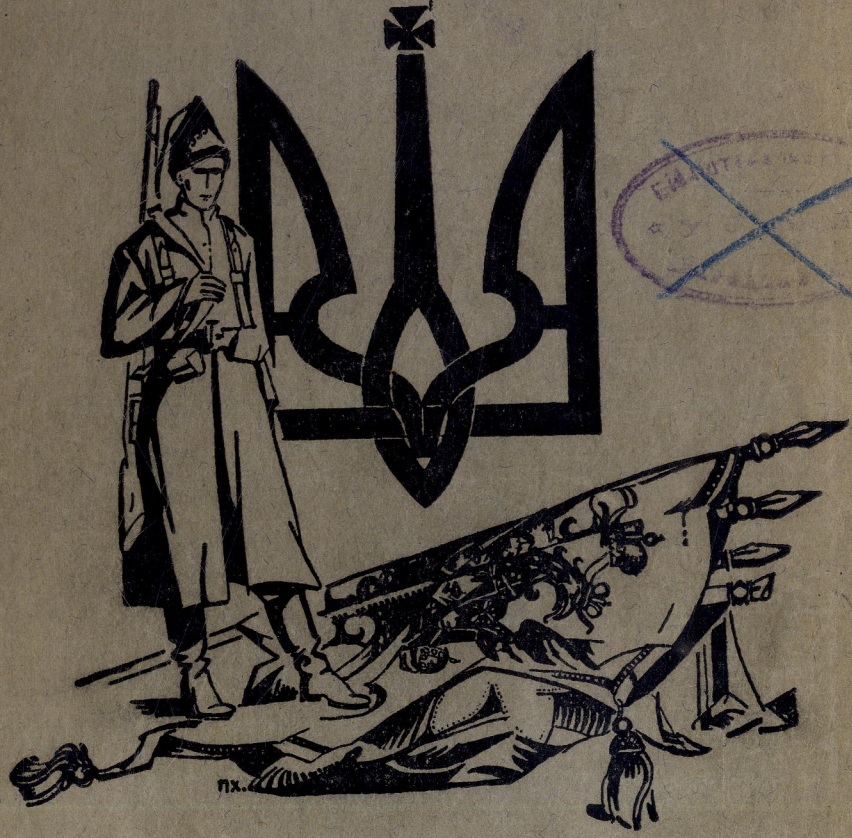
Державність

зб 9

За Державність

Матеріали до Історії Війська Українського

Збірник 9

Українське Воєнно-Історичне Товариство

1. збирає, вивчає, опрацьовує та видає друком матеріяли, дотичні до історії Війська Українського з часів визвольних змагань останньої доби та з часів минулих,

2. дбає про впорядкування та про охорону памятників лицарям Війська Українського, що життя своє положили за Волю та Державність України.

УКРАЇНСЬКЕ ВОЄННО-ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО існує і переводить свою працю без жадних допомог і субсидій і через це звертається з проханням до КОЖНОГО СВІДОМОГО УКРАЇНСЬКОГО ПАТРІОТА підтримати морально і матеріяльно товариство чи то воєнно-історичною працею для журналу „За Державність" чи вступом у дійсні або почесні члени т-ва, чи офіруючи можливу квоту на його діяльність.

Друковані заяви для вступу в члени т-ва, на бажання, висилає безпроволочно Управа Т-ва.

Редакція „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ" просить українську старшину і козацтво збирати і пересилати до Редакції: воєнно-історичні документи, описи боїв, пляни і схеми до них, описи й світлини з життя і чинів військових частин, фотографії командирів, старшин, козаків, військових стягів, зразків уніформ, зброї та ін.

ЗБІРНИКИ „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ" крім основного матеріялу містять багато ілюстрацій до свого тексту і виходять в оригінальній окладинці роботи славного українського артиста-маляра Петра Холодного (батька).

ЗБІРНИКИ „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ" — це славна історія наша, писана кровю Війська Українського.

Адреса Управи Т-ва і Редакції:

Warszawa 22, ul. Opaczewska 54 m. 16. Pułk. M. Sadowśkyj.

25239

Пр. Лев. Об. № 46(9)
1940 г.

ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ.

ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ

МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКА УКРАЇНСЬКОГО

ЗБІРНИК 9.

ВАРШАВА 1938 WARSZAWA

WYDAJE UKRAIŃSKE WOJENNO-ISTORYCZNE TOWARYSTWO
ВИДАЄ УКРАЇНСЬКЕ ВОЄННО-ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

06 10

POUR L'INDÉPENDANCE

Matériaux pour servir l'histoire de l'armée ukrainienne

RECUEIL 9.

13 973
Львів. Бібліотека
АН. УРСР

VARSOVIE 1938
PUBLIÉ PAR LA SOCIÉTÉ UKRAINIENNE D'HISTOIRE MILITAIRE

Т3(2Ук)71-314
Т3(2Ук331)6-314

РЕДАҐУЄ КОЛЄҐІЯ:

† ґен. В. ЗМІЄНКО, полк. М. САДОВСЬКИЙ і сотн. Ю. НАУМЕНКО

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

ПОЛКОВНИК МИХАЙЛО САДОВСЬКИЙ.

Львівська державна наукова бібліотека
№ 7384

DRUK. „GRAFJA" POD ZARZĄDEM HR. ANDREJEWA, LWÓW, UL. CICHA 5.
ВІДБИТО В ДРУКАРНІ „ҐРАФІЯ" ПІД УПРАВОЮ ГРИГОРІЯ АНДРІЇВА.
ЛЬВІВ, ВУЛ. ТИХА 5. ТЕЛ. 202-83.

Зміст — Table des Matières:

	стор.
М. Бутович, сотник: Зі споминів Сірожупанника . . .	9
П. Єрошевич, генерал-поручник: — З боротьби українського народу за свою незалежність.	18
С. Левченко, сотник: 8-ий Катеринославський корпус. . .	60
О. Думін, сотник: 5-та Херсонська стрілецька дивізія та її перехід на Закарпаття в серпні 1920 р.	76
В. Наливайко, доктор мед.: Спомини лікаря з української війни 1918 — 1920 р.	92
А. Гончаренко, сотник: Бій під Крутами	145
Д. Антончук, полковник: „Вапнярська республика“ . .	153
Ів. Винник, хорунжий: Бої Житомирської Пішої Юнацької Школи	164
О. Калюжний, сотник: Із Саранська до Херсона (До українізації 753-го піш. Вінницького полку)	171
Ів. Велівченко: Вільне Козацтво на охороні залізниці Корсунь-Біла Церква	179
А. Марущенко-Богдановський, дипл. інженір, підполковник: Матеріяли до історії 1-го кінного Лубенського ім. Максима Залізняка полку (докінчення)	206
Ів. Зубенко, сотник: „Веселка“ і „Веселківці“	226
Додатки	236
Сторінка виправлень	240

M. Boutovytch, capitaine: Les souvenirs d'un guerrier de la „Division Grise”	9
P. Yerochevytch, général de division: Une page de la lutte du peuple ukrainien pour son indépendance.	18
S. Levtchenko, capitaine: Le 8-ème Corps de Katèrynoslav. .	60
O. Doumine, capitaine: La 5-ème division de chasseurs de Kherson et son passage à la Subcarpathie en 1920	76
V. Nalyvaïko, docteur: Les souvenirs de mèdecin pendant la guerre ukrainienne 1918 — 1920.	92
A. Hontcharenko, capitaine: La bataille de Krouty. . . .	145

D. Antontchouk, colonel: La rèpublique de Vapniarka. . . 153
J. Vynnyk, sous-lieutenant: Les combats des cadets de l'infanterie de Gytomyr. 164
O. Kaloujny, capitaine: De Saransk à Kherson. . . . 171
J. Velivtchenko: Les Cosaques-libres défendant le chemin de fer Korsoun-Bila Cerkva. 179
A. Marouchtchenko-Bohdanowskyj, lieutenant-colonel: Matériaux pour l'historie du régiment de cavalerie de Maxim Zalizniak . 206
J. Zoubenko, capitaine: „L'Arc-en-ciel"et les membres de „L'Arc-en-ciel". 226
Supplément 236
Ouelques mises à point. 240

Оздоби та ілюстрації до цього збірника виконали:
Малюнок для окладинки — арт.-мал. проф. Петро Холодний (батько).
Схеми креслив хор. М. Фурман-Шаубе.

Від Редакції.

Редакція не бере на себе відповідальности за стисліть даних, що їх подають у своїх працях П. Т. Автори.

Сотник австрійського війська СТЕПАН СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ. Б. проф. Чернівецького університету і українського в Празі. Член Всеукр. Академії Наук в Київі. Звязковий старшина між командою табору полонених у Фрайштадті і таборовою організацією Союзу Визв. України, співтворець першої дивізії Сірожупанників, Голова Боєвої Управи Січових Стрільців (1917). Посол ЗУНР у Празі і Представник Військ. Мін-ва ЗУНР у Відні. (* 8. I. 1859, † 17. VIII. 1938 у Празі).

(До праці М. Бутовича).

ПЕРШИЙ ШТАБ СІРОЇ ДИВІЗІЇ.
Посередині сидить перший командир дивізії полковник ІВАН ПЕРЛИК.
(До праці М. Бутовича).

М. БУТОВИЧ
Сотник.

Зі споминів Сірожупанника.

В лютім 1938 року сповнилося двадцять літ з дня заснування Сірої дивізії. За ці двадцять літ у військовій літературі про Сірожупанників друкувалося дуже мало. В збірниках „За Державність" є „Записки до історії Сірих" підполковника В. Проходи та спомини ґенерал-хорунжого А. Пузицького про „Бої Сірих за Коростень". Це майже все. А літа йдуть і стирають в памяти багато, що варто було б зафіксувати. Отсим хотілось би тих Сірожупанників, що ще живі й не забули про свої колоски на ковнірі, та приятелів Сірих спонукати до подання доповнюючих матеріялів-споминів про Сіру дивізію, бо є ще багато, про що треба б згадати, а часом і скореґувати вже друковане *). Сірі й Сині — це ж наші леґіони з чужини, які могли б відіграти у відродженні нашої держави не меншу ролю, як у чехів і поляків їхні леґіони.

Діячі Союзу Визволення України ще можуть багато що розповісти. На щастя архів Союзу (в нім є між іншим дуже багато фотоґрафічного матеріялу) зберігся в Музею Визвольної Боротьби України в Празі. Нажаль, пізніша доба, доба формування Сірої дивізії та її участь в боротьбі за державність, не залишила по собі стільки матеріялу. Тут подаємо деякі фотоґрафії частин дивізії з часу формування у Володимирі. Можливо, що дивізійні накази цього періоду збереглися у Фрайштадському архіві, бо їх надсилалося до цього табору.

В своїх замітках постараємося бути якнайбільш безсторонніми і — оскільки ще не зраджує память, — подати деякі доповнення і поправки до матеріялу вже надрукованого. Тримаємось шкелету вищезгаданих „Записок до історії Сірих" підполковника В. Проходи.

До старшинських таборів, що їх згадується в „Записках", треба ще долучити табор у Візельбурзі **), де також був спочатку невеликий гурток старшин-українців: Левицький, Євтух, Сувчинський, Омельчен-

*) Знаємо, що вже написали спогади полковник Пилипенко, полковник Камінський, сотник М. Луцький, б. Сірожупанник Скидан, обіцяли написати свої спогади сотник Буркацький, четар Дубик і хорунжий Кириця. Цей хорунжий є свідком ліквідації Фрайштадського табору і власне він по розпаді Австрії врятував таборовий архів та, звернувшися телеґрафічно до президента Масарика, вивіз при допомозі чеського санітарного потягу всіх залишених у Фрайштадті хорих.

**) Виправляємо помилки в „Записках" — не Вайсельбург, а Візельбург, Зальцведель, а не Зальцведень, Домбчевський, а не Дембчевський, Турула, а не Туруло.

ко, Бутович і інші. Пізніше, по берестейському мирі, гурток цей значно поширився і до нього з часом увійшли навіть деякі найзавзятіші „малороси", які пізніше були в дивізії дуже добрими старшинами. Про існування Йозефштадського українського табору візельбурґці довідалися від одного раненого старшини, полоненого з одної з українізованих уже російських частин, що встиг побувати в Йозефштадті. Наочний доказ існування українських частин (старшина мав жовто-блакитні наплечники) дуже вплинув на поширення українського гуртка.

Далі слід додати пару слів про Йозефштадт. Головою українського старшинського табору був полковник Перлик, ґеорґіївський кавалєр, якому за його хоробрість австрійці залишили в полоні шаблю. З початком українського руху він поставився до справи дуже ґрунтовно. Казав дати собі якнайбільше матеріялу з українознавства, замкнувся на кілька днів у кімнаті, а коли вийшов, то був уже свідомим українцем.

Щодо відозви Центральної Ради про орґанізацію з полонених — українських військових частин, то пригадую, що були великі сумніви в таборі в Йозефштадті: чи можна довіряти австрійцям. Все ж 90 старшин зголосилося до розпорядимости австрійського уряду для орґанізації української частини; решта тимчасом стрималася. Австрійський уряд поки-що потребував лише 50. Кому їхати — тягли жеребки. Їхали — не знали куди і що власне з ними зроблять. Тільки по приїзді до Володимира Волинського довідались, де вони є і що з ними має бути. Перші дні орґанізації виглядали не рожево. Обдерті касарні з повибиваними вікнами і якийсь натовп голодних і знищених людей з робітничих команд, що працювали поблизу Володимира. Промови, погрози, лайки, проціжування. Більшість людей навіть походженням не з України. Пізніше транспорти переходили Фрайштадський табор.

Автор „Записок" далі забув згадати, що в дивізії була кінна сотня, інтендантура, обоз, полеві хлібопекарні, шпиталь. Замало уділено місця особі головного орґанізатора дивізії — капітанові австрійського ґенерального штабу Кватерникові. Цей старшина — хорват з походження, бувший співробітник військового міністерства у відділі розвідки, а потім деякий час начальник штабу у Січових Стрільців, — дуже добре орієнтувався в українській справі. Була це дуже здібна людина, незвичайної енерґії і працездатности, австрійський патріот, який, орґанізуючи не за страх, а за совість Сіру дивізію, очевидно в першу чергу мав на увазі австрійські інтереси, але вважав, що саме якнайліпша орґанізація Сірої дивізії йде по лінії не лише українських, але й австро-угорських інтересів. Його головний дорадник сотник УСС Іван Коссак мав на нього не малий вплив, постійно тримаючи йому перед очима цей момент. Тоді в галицько-українських кругах була модна концепція Австро-Угро-України. Очевидно така концепція не всім народам, що входили у склад Австро-Угорської держави, була до вподоби. Кватерник часто нам (близьким співробітникам його в штабі) звірявся, які великі перешкоди в орґанізації дивізії роблять ріжні впливові особи інших націй в австрійському міністерстві війни. Гальмувалось постачання, направлялись до Фрайштадського табору полонені не українського походження, не підвозився вчасно провіянт, транспорти

їздили заплутаними дорогами або й зовсім десь пропадали. Скрізь був помітний саботаж, але головне в центрі — в австрійському міністерстві війни. Тільки завдяки енергії, упертости та особистим звязкам Кватерника, удавалось йому ці труднощі поборювати. Коли розпочалося формування дивізії, то думалося, що скоро вже їдемо в Україну, але незабаром ми побачили, що Кватерник закроїв формування на довшу добу. Австрійська інженірна частина почала ставити нам навіть спеціяльні бараки для старшинських зібрань. В цілому було помітно, що Кватерникові розходиться не лише про формування дивізії, а про щось більше. Він опрацьовував деталі будучої орґанізації українських військових формацій на ширшу скалю. Було призначено окрему комісію (мішана — австро-угорсько-українська) для уложення статуту, військової термінольоґії, уніформи і т. д. Вже існуюча уніформа Синьої дивізії була йому затеатральна й непрактична. В комісії по виробленню уніформи працював між іншим різьбар Гаврилко *).

Австрійському капельмайстрові подано мотиви українських пісень для скомпонування сиґналів і маршів. Кілька маршів, присвячених дивізії, прислав комп. Ярославенко зі Львова. Орґанізувалася й своя орхестра. В цілому ж Кватерник старався допасувати орґанізацію Сірих до орґанізації австро-угорської армії. Інструкторами було приділено до частин австрійських старшин і підстаршин — переважно галичан. Крім згаданих в „Записках" пригадуються ще: сотник Слюсарчук, поручник Хроновят, поручник Шашкевич, четар Дубик, четар Гринчишин, хорунжий Ковалів та лікар четар Воронич. Багато зацікавлення проявляв до дивізії та старався їй допомогти також хорунжий Мишуга, що був здається якимсь комісаром Володимирського повіту.

Щодо поповнення дивізії старшинами, Кватерникові розходилося головне про кадрових старшин, які б пізніше лишилися настало при дивізії. Дуже він шкодував, що таких було мало. Одночасно старався також, щоб і решту (некадрових) зацікавити військовою справою як патріотів і виховати, на скільки дасться, на справжніх старшин. Часто на старшинських зборах промовляв до їх амбіції, видавав тайні наказиінструкції, в яких навчав навіть таких, здавалось би, дрібниць, як треба тримати себе за столом і т. п. Нема сумніву, що, оскільки по 6-місячній муштрі й вишколі ті нужденні, обдерті й виголоднілі полонені, що пройшли Фрайштадт, сформувались у військову частину, національно свідому і військово здисципліновану, що дістала назву у Володимирі І-ої стрілецько-козацької дивізії — це заслуга у великій мірі Кватерника. Треба згадати, що певна частина старшин, переважно старших, противилась введенню австрійської орґанізації, називаючи це безглуздям, бо ж по повороті в Україну ми однаково мали перейти до загально-української (себто на взір колишньої російської) орґанізації. Головним противником цього був український заступник началь-

*) Тоді ж він і зробив пластичний проект відзнаки Сірожупанників — щиток, а в нім медальон Святослава, а за щитком дві булави навхрест. Цей проект переслано до Відня для виготовлення, але його так і не отримали, натомісць відзнак за стрільбу прийшла ціла скриня уже в Конотопі.

ника штабу осаул Пилипенко *). В дійсности ж це не було таким безглуздям, оскільки брати під увагу дальші пляни Кватерника. Часом він нам довірочно відслоняв частинно свої заміри. Вони йшли певно по лінії Австро-Угорсько-Української концепції. Кватерник мріяв відпустити старші річники додому, молодших пускати потроху на відпустки додому, затримавши їх як кадр дивізії, старшинський склад доповнити кадровими старшинами з України, дивізію розбити на кадри трьох дивізій, які поставити у Володимирі, Луцьку й Ковлю (район австрійської окупації) і влити в них свіжий козацький молодняк з України. Тут, оподалік від революційної ґанґрени (так думав) він хотів під австрійським доглядом створити невелику, але міцну українську армію. Коли ж би цього йому перевести не вдалося, то він хотів бодай перевести дивізію в Україну в околиці Олександрівська, близче до УСС з Василем Вишиваним та до корпусу Натієва. Пізніше надіявся тільки на Одесу. Але дивізію перевезено на Чернигівщину під догляд не австро-угорської, а німецької армії. Оскільки не помиляюся, заміри Кватерника спаралізував осаул Пилипенко, що їздив зі спеціяльним звітом до гетьмана, до Київа. Мабуть тоді в зародку й було ліквідовано спільними зусиллями гетьмана й німців ідею Австро-Угро-Української держави. Про це певно знають більше наші політики. У всякому разі не дивниця, що гетьман поставився до Сірої дивізії з недовіррям, поставив її близче до большевицького фронту під безпосередній догляд німців, козаків розставлено по збольшевичених селах по хатах й очікувано на розклад. Коли ж такого, всупереч сподіванням, не наступило (натомісць села почали освідомлюватися) переведено ступневу демобілізацію дивізії й фактично, в момент повстання проти гетьмана, Сіра дивізія стала такою ж „кадровою", як і всі інші, себто лише кістяком.

В якій мірі гетьман мав особистий вплив на призначення командного складу, присланого до Володимира, нажаль не відомо, але фактом є, що по приїзді до Конотопу, дивізія, ставши таким же кадром, як і інші, дістала вдруге новий командний склад і треба признати зовсім інший.

В першім складі була, так би мовити, провокація, бажання згори знищити дивізію. Цілком справедливо головний провідник розкладу дивізії, ґенерал Сокира-Яхонтів, що спровокував паніку і втечу козаків перед присягою, говорив у промові до підстаршин: „Риба з голови гниє!" **) Під цим гаслом йшла його праця і мала б іти праця і його

*) Осаул — після тодішньої термінольогії Сірої дивізії. Осаул Пилипенко, б. штабс-капітан російської армії, кадровий старшина з досвідом штабної праці, енергійний і амбітний, з нахилом до показної сторони військовости. Належав до тих старшин, що, будучи безперечно свідомими українцями, не схотіли або не зуміли пристосуватися до нових пореволюційних відносин. Тому популярним в дивізії не був. Ставили йому й інші закиди, яких автор цієї статті не мав змоги перевірити.

**) У пізнішій визвольній боротьбі ґен. Сокира-Яхонтів участи не брав. Залишившись в Україні він почав служити большевикам і, яко їхній аґент-провокатор, в 1921 р. прибув до Польщі, видаючи себе за орґанізатора й провідника кількадесять тисячних повстанчих відділів, зголосився до Головного Отамана С. Петлюри, заклика-

полковників. Треба згадати, що одночасно Сокира-Яхонтів (кажуть, що „Сокира" було причеплено підчас революції) інтенсивно займався спекуляцією — їздив з Київа до Відня і привозив, користаючи з недоторкальности свого багажа, ріжні цінні товари *). Дивно, але на перших порах цей ґенерал, без пояса і в невипрасованих штанях (такий контраст проти Сірожупанників) потрапив заімпонувати своїми довгими вусами навіть Кватерникові, який пішов йому на руку аж так далеко, що усунув старого сірого полковника Перлика цілком з дивізії, зробивши його хорим і відіславши, як казали, до лічниці для нервово-хорих. З полковників — Троянів та Галятовський були особливо провокаційні. Галятовський пізніше згинув смертю „котлєти", посічений повстанцями, яко дружинник ґенерала Кірпічова під Червоним Трахтиром (під Київом).

Але другий командний склад, що прибув до кадрових лишків дивізії на Чернигівщину, був виразно фаховий. Шкода, що лише один полковник Пузицький з новоприбувших рішучо став на бік повстання проти гетьмана, бо решта кадрових і досвідчених старшин була б у дивізії дуже, як побачимо, в пригоді. Правда, не всі вони оголосили себе невтральними, декотрі з них (оскільки не помиляюсь і ґенерал Василів-Чечель, і ґенерал Піонтковський, і полковник Александрович) навіть запропонували свої послуги повстанцям, але Палій і його штаб не мали до них довірря.

В той час, як чужонаціональні аґенти згори і знизу провадили свою розкладову роботу, кажуть, що певну протиакцію вів якийсь таємний комітет зі старих Сірожупанників і що ніби вів самостійно боротьбу з цим елєментом. В ряди козаків замішувались (з числа полонених чужих національностей, підшиваючись під українців) ріжні шкідники. Незнана таємна українська орґанізація їх виловлювала й нерідко вони „дезертували" і на той світ. Наскільки це правда — твердити тяжко. Про існування такої орґанізації доходили до нас відомости вже на еміґрації **).

В „Записках" відмічається взірцевий лад при переїзді дивізії на Чернигівщину. Дійсно, це був не лише лад, а й імпозантна національна маніфестація — поворот до батьківщини свідомого своїх обовязків українського легіону. Підчас переїзду не було ні одного дезертира, хоч декотрі козаки по кілька років не були дома, а з ваґонів бачили власні стріхи. Про те, як стрінув Сірих уряд, в „Записках" вже згадано. В

ючи його до перекинення інтернованого українського війська в Україну для спільної акції з повстанцями (ціле Правобережжа України) проти большевиків.

Будучи припадково розшифрованим зістав він арештований у Варшаві, суджений і пізніше виміняний на польських вязнів, що перебували у большевицьких че-ка. — Редакція.

*) Очевидно, ця спекулятивна жилка була в його природі, бо навіть тоді, як прибув в ролі большевицького аґента-провокатора до Польщі, він мав намір на привезену з собою значну суму грошей закупити ріжного краму, щоб потім продати його в Совітах і солоно на тому заробити. — Редакція.

**) Також соціялісти мали свої гуртки. Про їхню працю міг би дати ширші інформації с.-р. і колишній Сірожупанник Скидан.

Київі перегляд був лише четвертому — останньому — полкові; решта — проїхали передтим, не вилазячи з вагонів і... — ані Київ їх, ані вони Київа так і не побачили!

Організацію повстання з доручення Національного Союзу перевів бувший сірожупанник сотник (і отаман) Палій при допомозі кількох своїх приятелів старшин та кількох осіб, що приїхали з ним з Київа. Нажаль, утворення паразиту на тілі Сірої дивізії в формі т. зв. штабу армії Чернигівщини й Полтавщини з командармом сотником Палієм на чолі не спричинилося до успішної повстанчої акції і тільки може служити як сюжет для злої фарси. Палій, чесна й порядна людина, свідомий українець, хоч і був кадровим старшиною, але не надавався до керування більшою частиною і вже ніяк не доріс до тих вимог, які ставили йому тяжкі революційні часи як командуючому армії. Поодинокі пройдисвіти й гохштаплєри та бувші писарі опанували його цілковито й окружили як бджоли матку, утворивши йому спеціяльну атмосферу підхлібства і революційної анархії. Штаб армії сів на штаб дивізії і, маючи за собою авторитет Національного Союзу, почав вплутуватись на кожному кроці не в свої справи, вносячи хаос своїми розпорядженнями й „порадами". Новопризначений Палієм новий командир дивізії підполковник Абаза був людиною ще більше слабовільною і безініціятивною, як сам Палій, хоч теж був чесною і порядною людиною і навіть дещо розумівся на штабній канцелярійній роботі. Але часом здавалося, що передчасне постаріння загнало його вже в дитинство. Пізніше, в польському полоні, він дуже радо бавився точенням бритв для всіх, хто того потребував, а в полоні австрійському надзвичайно сумлінно працював лобзиком, випилюючи з дерева.

Характеристику начальника штабу дивізії сотника Морозевича вже вичерпуюче подано в „Записках", а також у споминах ґенерал-хорунжого Пузицького. При такім непевнім начальнику штаба треба було зовсім іншого начальника дивізії. Молоді старшини штабу бачили це і, побоюючись за будуче, звертались до полковника Пузицького, просячи його захопити команду дивізії і зліквідувати штаб армії. Не можемо докладно пригадати, що говорив полковник Пузицький, відмовляючись від такої посади, але сенс його відповіди полягав у тому, що інші полки замало його знають і що такий захват був би певного роду виступом проти Національного Союзу, що призначив Палія. Таким чином, оперетковий штаб армії з дня на день збагачував матеріял майбутнього сатирика. Рямці статті не дозволяють нам докладніше спинитися на споминах про ту оперетку, досить буде уявити собі дві маленькі кімнатки на поверсі Конотопського залізничного двірця „битком" набиті захриплими непричесаними людьми в фантастичних цивільно-військових уніформах. Всі нараз говорили й курили, пускали пари, дим і вигуки. Поміж людьми були столики, позаливані ситром (лімоняда), а на них холодне мясо і пончки зі стаційного буфету. Під ногами, під столами, на вікнах, на шафах і на палаючому комінку бутафорська зброя і мішки з мисливським порохом, напередодні десь законфіскованим. Тверді яблука, на які можна було скрізь наступити, були ручними ґранатами, Богу дякувати, без капслів. На столі телєфон, що-хвилини дзеленчить. Його полагоджує переважно той, хто близче. Через

двері заглядає перекошена фізіономія німецького жовніра — цікавиться, як виглядає революція!

Треба однак признати, що між тим, поназбираним Бог-зна звідки елементом, з якого складався штаб армії, були й позитивні ідейні одиниці. Залізничний комісар Лісовченко, що був якимсь звязковим між штабом і залізничниками, був часто дуже корисним і багато спричинився до того, що маса московського робітництва, яка працювала у великих конотопських залізничних майстернях, трималася якийсь час порівнюючи на узді. Очевидно, тут головну ролю відігравали гроші!.. При штабі, з ініціятиви прибулих на повстання з Київа П. Ковжуна і Савченка, видавалася ґазетка „Воля", яка старалася вплинути на освідомлення мобілізованого козацтва і селянства.

А з другого боку армійська контр-розвідка (що більше шукала золото у вуджених гусях, що їх перепачковували в потягах жиди, аніж боролася з невидимим ворогом, що постійно перетинав телєфонічні дроти) піячила, свавільничила і усамостійнювалася. Вночі можна було бачити, як гнались сани за саньми, набиті цими ловцями моменту, що шукали гострих переживань. Пяні кокаїністи з вигуками й піснями їхали до своїх готелів, стріляючи з рушниць по сполоханих псах, що гнались за ними довгою кавалькадою.

Все ж і при цім нарості (штаб армії), і при сильній розрідженості мобілізованими, Сіра дивізія успішно вела боротьбу з гетьманцями, а потім успішно ставила опір большевикам. Вишкіл і національна свідомість дали своє.

Коли дивізія з Чернигівщини переїздила до Бердичева, досить чисельну кінну сотню дивізії, що передтим охороняла збройовні та муніційні склади на Вірйовці (біля Конотопу), було спрямовано на Київ кінно, але до дивізії вона вже не вернула. Яка стрінула її доля — невідомо. Сотня мала великий процент старих Сірожупанників.

По прибутті Сірих до Бердичева місцеве жидівство, пізнавши їх, відітхнуло. Делєґати кагалу їздили до Головного Отамана з просьбою лишити настало Сірих у Бердичеві, штабові ж дивізії пропонували жиди доставити все, що тільки дивізія буде потребувати. Пізніше, коли Січові Стрільці наступали на Бердичів, доходили до Сірих чутки, що бердичівські жиди переказували: — Хай наступають Сірі — ми поможемо!

Сотник Палій приїхав до Бердичева вже, Богу дякувати, без штабу армії Чернигівщини й Полтавщини. Ґастрольори десь подалися на інші підмостки. Ну, але без дорадника в ролі бувшого писаря він обійтися не міг. Новий його адютант був відразу і правою рукою, і головою. Начальник штабу сотник Морозевич іронізував, але зрештою це було йому байдуже.

Треба признати, що сотник (або отаман, як тоді титуловали його по посаді) Палій брався відразу за всі справи з повною охотою полагодити їх якнайкраще, аби лише врятувати Україну. Він радо їздив у своїм клясовім ваґоні, скрізь інтервеніював, гримав на начальників стацій („зараз мені паротяг, а то розстріляю!"), телєфонічно замовляв на більших стаціях омлєт з варенням, багато пончків і невинне ситро́ або пиво. Можливо, що колеса ваґону, вистукуючи далеку дорогу, су-

ґерували разом з писарем-адютантом (що став уже старшиною), що він тяжко діяльний. Міжтим, частини дивізії перебували сиротами окремо від штабу на фронті, а штаб був — ніби якась команда поповнень, що жадних поповнень не давала, а більше репрезентувала і „губернаторствувала". Та все ж закиди в „Записках" щодо непоінформованости і неприготованости штабу в момент наступу большевиків на Бердичів не зовсім слушні. Штаб знав про цей наступ і від розвідки і від селян, що самі приходили до „начальника". Також і бойовий приказ був готовий вночі перед прибуттям ешалонів Сірих. Сірих стрінув на двірці старшина зі штабу, і сотник (по посаді полковник) Ганжа відразу ж мав всі інформації про ситуацію під Бердичевом і в Бердичеві. Але ситуація в Бердичеві була кепська, бо все, що могло з Сірих носити рушницю (крім телєфонної сотні), відїхало напередодні для ліквідації повстання в запіллю, в Чуднові.

Також отаман Вовк, як видно з його звіту про відступ з Бердичева, зле поінформований був про відступ Сірих.

Останнім з Сірих відступив з Бердичева штаб дивізії в ніч з 7 на 8 березня і на нічліг разом зі своєю телєфонною сотнею зупинився в с. Пятках, виставивши сторожеву охорону. Оскільки одночасно отаман Вовк обсадив міст у Чуднові, то зробив це в тилу у Сірожупанників.

Відходячи вночі з Бердичева, штаб дивізії зі своєю телєфонною сотнею бачив ще останній ешалон Сірожупанників. Переночувавши в с. Пятках, цей відділ штабу дивізії (до 140 людей) на возах дістався через Чуднів до Романова, де знову виставив сторожеву охорону. 9-го березня його змінив відділ 3-го полку Сірожупанників. Отже, штабний відділ, а не відділ 2-го і 4-го полків займав до 9-го березня стацію Романів.

Що торкається кінної сотні при 2 полку, яка прикривала І-шу батарею гарматного полку, то з неї вернуло не 5, а кільканадцять козаків, які 8-го березня прилучилися до штабного відділу в Романові.

В „Записках" говориться, що в Шепетівці штаб дивізії викликав незавдоволення. Також і це на наш погляд не зовсім точно. Незавдоволення викликало взагалі командування (в тім числі і вище), як також і залізничні частини, які своїм відходом змусили відступити і Сірих, відкривши їхнє крило. Сірих взагалі обурювало таке „нездале ведення війни", а одночасно їм здавалося, під враженням чернигівських, конотопських, коростенських і бердичівських боїв, що командуванню не залежить на Сірій дивізії, яка по переорганізації і доповненню може стати дуже цінною одиницею. Отже це невдоволення мало характер, так би мовити, будуючий, а не руйнуючий. Наслідком була зміна одного нездалого начальника на другого ще нездалішого. Новий (а разом і старий) начальник дивізії підполковник Абаза, вялий і безініціятивний, незабаром довів дивізію до Луцької трєгедії. Приходиться одночасно признати, що він був людиною дуже добросовісною і дисципліноваою, але ці прикмети при повній безініціятивности і неріщучости не були багато варті. Полковник Абаза вічно сидів в канцелярії і підкурював себе папіросами, але й нікотина нічого не могла йому помогти. Дивізія й далі фактично була без голови. Фантастичні пляни отамана Осецького остаточно мали доконати дивізію. На польськім фронті

СТАРШИНА 1-ГО ПОЛКУ СІРОЇ ДИВІЗІЇ перед виїздом з табору Фрайштадт до Володимира Волинського 12 лютого 1918 р. на формування. Посередині сидить командир полку полковник ПЕТРО ГАНЖА. При правій його руці др. РОМАН ДОМБЧЕВСЬКИЙ, Голова просвітного виділу С. В. У. і референт справ таборових організацій у адміністрації табору; при лівій — др. ЙОСИП ОХРИМОВИЧ, чл. просв. виділу С. В. У. в таборі. Стоять: крайній лівий — ґенерал-суддя ПАВЛЮХ; крайній справа — д-р ЯРОСЛАВ ОКУНЕВСЬКИЙ, ґен.-лікар австрійської фльоти.

(До праці М. Бутовича).

Початки 1-го полку Сірої дивізії з командиром полку полковником П. ГАНЖОЮ.

(До праці М. Бутовича).

МОЛЕБЕНЬ у таборі Фрайштадт перед виїздом 1-го полку Сірої дивізії на формування до Володимира Волинського.
(До праці М. Бутовича)

ВИСТУП з табору Фрайштадт у день виїзду 1-го полку Сірої дивізії 12 лютого 1918 р. до Володимира Волинського. Попереду йде командир полку полковник П. Ганжа.
(До праці М. Бутовича).

хмари згущалися. Цих хмар отаман Осецький не хотів бачити, а читав лекції старшинам на тему, як, приміром, варити борщ з кропиви. Доля хотіла, щоб плян отамана Осецького щодо роздуття розкиданої на кількадесять кільометрів Сірої дивізії в мильну баньку зійшовся з наступом зміцнених галєрчиками польських сил. Фантастичний корпус лишився на папері. Коли отаман Осецький придумав було інший плян: „не відступати ні на крок", дисциплінований Абаза виконав наказ і... „не відступив". Частини, що залишилися в Луцьку, були окружені разом з усим майном, якого не дозволено вивозити.

Далі в „Записках" говориться, що поляки, зайнявши Луцьк, оголосили, що вважають всіх за полонених. Воно не було так вповні, бо старшини, приміром, мали право вільного виходу без конвою аж до самого виїзду з Луцька. Хто хотів, міг втікти і дехто так і зробив, приміром начальник штабу дивізії сотник Морозевич та інші. Ті, що залишилися, залишились в надії, що будуть далі перебувати на фронті, як військова формація, яку направлять проти большевиків, що вже підходили з Рівного. Лише приїхавши до табору полонених у Вадовицях, побачили, що надії їхні завели. Цікаво, що телефонічний звязок з отаманом Осецьким був аж до останньої хвилини і стало повторювався наказ не відступати і повторювалася обіцянка підпомогти: Запорожський корпус чіби вже проїхав через Румунію, був уже в Галичині й поспішав до Луцька на поміч.

Частина Сірожупанників, що дісталась до полону (Вадовиці й Стшалков), держалась і далі гуртом. Не зважаючи на холод і голод, працювали над собою: читались реферати, провадилась самоосвіта, наскільки дозволяли обставини, про які краще й не згадувати! Видавався рукописний журнал „Дуля Долі", навіть з гумористичним відділом і карикатурами. Коли наступила угода уряду УНР з Польщею, всіх Сірожупанників звезено до Ланьцута і звідси вони мали виїхати окремою групою в Україну. Відпоручник уряду УНР передав від імени Головного Отамана, що Сіра дивізія є й лишається далі та приєднується до тих її частин, що не попали в полон. Уніформа й традиції зберігаються. Сірожупанники-старшини мають вибрати товариський суд, що має представити список осіб, яких вони не хотять між собою мати, з умотивованими доказами їхніх провин. Таку комісію було вибрано і список (5 або 6 осіб) було виготовлено. Нажаль, обставини знову склалися несприятливо: поки перший ешалон доїхав до Підволочиськ, армія пішла з Зимовий Похід, а з нею лише ті частини Сірих, що оминули Луцьк при відході.

13.9Г3
Львів. Бібліотека
Ан. УРСР

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 7384

ПЕТРО ЄРОШЕВИЧ
Ґенерального штабу ґенерал-поручник.

З боротьби українського народу за свою незалежність.

ЧАСТИНА II.

БОРОТЬБА АРМІЇ УНР З ЧЕРВОНОЮ Й БІЛОЮ МОСКВОЮ В Р. 1919.

(Продовження).

Від прибуття Запорожського корпусу в район Кремянця до наступу Галицької армії.

На схемі ч. 4 (див. „За Державність", збірник 8., ст. 63) показано, в якому стані опинилася армія УНР на день 29 травня 1919 р. Лише корпус С. С. був порівнюючe чисельною, старою, з доброю традицією та добре орґанізованою частиною. Проте він мав величезний тил (австріяцька закваска) та був дуже перевтомлений.

Холмська дивізія була цілком слабенька (наслідок недоцільного розгортання двох полків у дивізію без поповнення людьми).

І-ша Північна дивізія — в стані формування; про неї скажу пізніше.

Запорожський корпус — цілком обдертий румунами, але з високим духом та своєрідною традицією.

3-я дивізія — в стані формування, але з добрих випробованих у боях частин.

Обруч з польських і большевицьких військ ще більше нас стиснув і на 31 травня І і ІІ Галицькі корпуси подалися майже до Тернополя, а дивізії Холмська й Північна та корпус С. С. — до Почаєва—Кремянця. Трудно описати пером, скільки то зібралося біля Тернополя потягів з ріжним військовим майном.

Між Почаєвом і Кремянцем з гарячковим поспіхом, так би мовити, на ходу, заосмотрювався Запорожський корпус. Одному Богові треба дякувати, що на цей час поміж нас опинилося це високе духом, з своєрідною традицією, безоглядно хоробре, славетне чубате військо!

Штаб армії, як подає в своїй праці ґен. М. Капустянський (в той час начальник оперативного відділу ґенерал-квартирмайстер штабу армії), ще з Радивилова 18 травня післав ґен. штабу підполковника Левчука з двома старшинами до польського командування позондувати ґрунт. 24 травня вони привезли до Тернополя відповідь, що поляки принципово погоджуються вести з нами мирові переговори і просять вислати комісію з широкими повноваженнями. Ця ініціятива штабу армії врятувала наше положення, бо поляки протягом останньо-

го часу, сильно натискаючи на галичан, обережно просовувалися за нашими частинами і не робили спроби захопити штаб армії, до чого мали цілковиту змогу. Уряд впродовж цілого тижня виряжав свою комісію до Польщі і ледви не довів справи до остаточної катастрофи. *)

Большевики хутко переформували свої війська, що оперували проти нас, себто збоку Старокостянтинова, Рівного, Шепетівки. На фронті проти нас опинилася найсильніша з большевицьких частин — Таращанська дивізія. Вона мала три бригади по три піші полки кожна, тобто разом 9 полків з артилерією та кінною; наші дивізії мали тільки три полки кожна. Властиво ця Таращанська дивізія — це був сильний корпус. Настрій большевиків був хоч і не дуже рішучий, але при наступах їх командування вживало ріжних „підбадьорувань" та не рідко напоювало людей горілкою.

Плян нашого командування полягав у тому, щоб перейти в рішучий наступ на всьому большевицькому фронті для осягнення рубежа: Старокостянтинів—Деражня—Нова Ушиця. Головний удар покладався на Запорожський корпус, що мав наступати на лінію Проскурів—Старокостянтинів. Корпус С. С., прикриваючи тил та ліве крило Запорожців, мав вийти на лінію Старокостянтинів—Ляхівці. На Волинську ґрупу (1 Північна і 4 Холмська дивізії **), та Житомирська Юнацька Школа) було покладено завдання: „Тримаючи фронт на північний захід, прикривати корпуси Запорожський та С. С. від поляків і большевиків". На ділі ж вийшло так, що Волинська ґрупа наступала спочатку уступом за С. С., а потім билася ліворуч С. С., чим і забезпечувала їх і Запорожців з півночі і з заходу.***).

Я вже казав, що при відвороті від Рівного ми назбирали чимало людей ріжних дивізій Північного фронту, таким чином загалом набралося їх до 1.000 баґнетів. Усе це наказано було звести в окрему дивізію; переформування треба було перевести так, щоб не розлучати козаків від старшин, з якими вони провели деякий час у боях. Наприклад, 51 Наливайківський полк, під проводом свого командира Сумчука, переформовано в курінь 3 полку і курінним залишено Сумчука, і т. д. Треба було дуже обережно скомбінувати цей наказ про формування, щоб не порушити в частинах злютованости, що вже була в них виробилася.

Щоби легше представити це переформування, навожу тут наказ 1-ої пішої дивізії, з якого доречі видно, звідки саме мала початок пізніша 2 Волинська стрілецька дивізія.

Наказ 1-ої пішої дивізії ч. 9. с. Дідківці. Таємно. 11 червня 1919 р.

§ 1.

Оголошую наказ Волинської ґрупи військ УНР від 9 червня б. р. ч. 7.

Оголошую наказ по військам зеднаних ґруп від 2 червня б. р. ч. 280.

---

*) Ґен. М. Капустянський. „Похід українських армій на Київ—Одесу в 1919 р.". Ч. I-II, ст. 42—43.

**) 4 Холмська дивізія, власне кажучи, тільки на папері була дивізією, бо переформування її з двох полків було ще не переведено: це було фантазійне переформування Наказного Отамана Осецького. Взагалі, дивізія була дуже слабенькою.

***) А не „прикривати тили корпусів Запорожського і С. С.", як пише ґен. М. Безручко (див. „За Державність", збірник 3, ст. 36); це велика ріжниця.

§ 1. Переформування частин бувшої Північної та бувшої Холмської ґруп у піші дивізії рахувати закінченим. Вищезгадані частини зводяться в ґрупу, яку іменувати **Волинською ґрупою** і лічити в такому складі:

1) 1-а піша дивізія (бувша Північна): 1) 1-й Галицький стрілецький полк, 2) 2-й піший полк, 3) 3-й піший полк, 4) 1-а гарматна бриґада (в складі двох гарматних полків), 5) 1-й технічний курінь, 6) 1-а окрема кінна сотня, 7) Дивізійний шпиталь, 8) Дивізійний обоз.

2) 4-а піша дивізія (Сіра — бувша Холмська): 1) 10-й піший полк, 2) 11-й піший полк, 3) 12-й піший полк, 4) 2-а гарматна бриґада (в складі 10-го й 11-го гарматних полків), 5) 4-й технічний курінь, 6) 4-а окрема кінна сотня, 7) Дивізійний шпиталь, 8) Дивізійний обоз.

3) І-ша Окрема кінна бриґада: 1) 1-й кінний полк, 2) 2-й кінний полк, 3) 1-а кінно-гарматна бриґада; сформувати з кінного дивізіону Північної дивізії та 1-ої і 2-ої окремих кінних бриґад.

Примітка: Частинам надається право додавати до вказаних назв ще й такі назви, які мають для частин історичне значіння, а також залишити існуючі назви, але з тими цифрами, які зазначено в цьому розпису. Назви частин представити мені на затвердження не пізніше як 12 червня б. р.

§ 2. Постачання розформованих Північної та Холмської ґруп залишаються поки в тому складі, в якому вони є зараз, і обслуговують свої дивізії.

§ 3. Тимчасово прикомандировується до Волинської ґрупи Житомирську Юнацьку Школу.

§ 4. Штаб ґрупи сформувати з штабів бувшої Північної та Холмської ґруп.

§ 5. Командуючим Волинською ґрупою призначається ґенерального штабу полковник Петрів.

Первотвір підписав: Командуючий військами зєднаних ґруп УНР. Отаман Тютюнник.

§ 2.

Перейменування корпусу в ґрупу. На підставі вищезазначеного наказа отамана Тютюнника Штаб Окремого Волинського корпусу, сформований 2 червня б. р. (наказом по Окремому Волинському корпусу ч. 1 від 2 червня), перейменовується в Штаб Волинської ґрупи військ. Всіх призначених на посади по Окремому Волинському корпусу рахувати на тих же посадах і з тих же чисел в складі Волинської ґрупи військ. Оригінал підписав: Командуючий ґрупою полковник Петрів."

Начальник дивізії отаман Єрошевич. Начальник штабу ґенерального штабу осаул Кущ.

А далі було пороблено зміни назв:

1-а піша дивізія на 1-а піша Північна дивізія в складі:

1-й піший імени Симона Петлюри полк,

2-й піший Берестейський полк,

3-й піщий Подільський полк.

4-а піша дивізія на 4-а піша Сіра дивізія в складі:

10-й стрілецький полк Сірожупанників,

11-й стрілецький Волинський полк,

12-й піший Брацлавський полк.

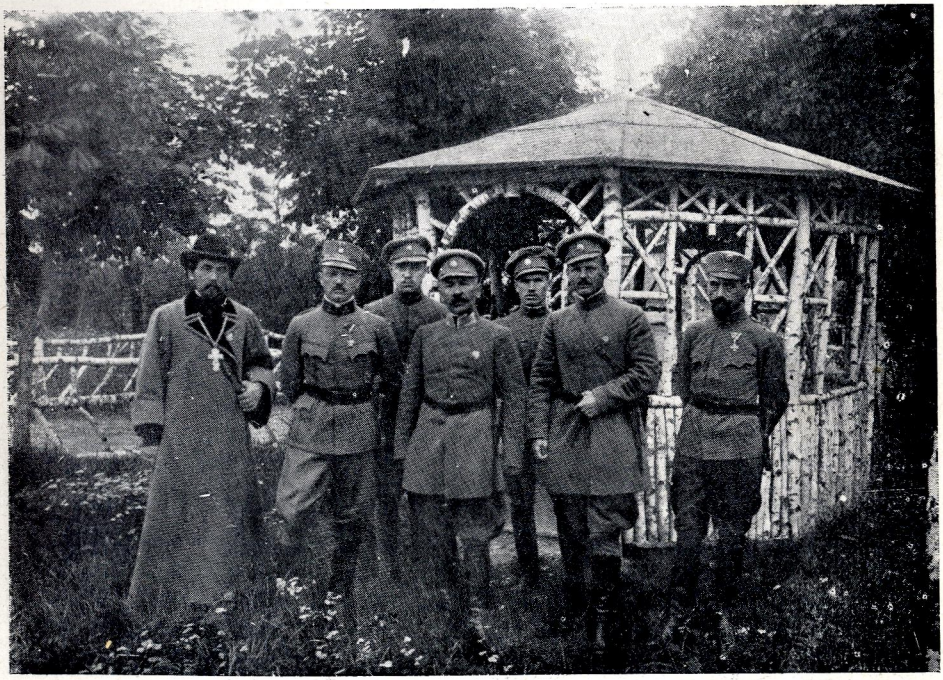
Склад 1-ої Північної дивізії, як одиниці бойової, був добрий. Ядро, кістяк її — це бувша 17-а дивізія з доданим до неї б. Галицьким імени Оскілка полком. Ці воґяки були вже випробовані в походах і боях.

Але те, що я назбирав біля Рівного з 2-ої Волинської й 18-ої ди-

ПОХІД 1-ГО ПОЛКУ СІРОЇ ДИВІЗІЇ з табору Фрайштадт на двірець для відїзду до Володимира Волинського. На чолі полковник П. ГАНЖА.

(До праці М. Бутовича).

ШТАБ СІРОЇ ДИВІЗІЇ. Стоять зліва: дивізійний священик, гавптман П. КВАТЕРНИК, значковий М. БУТОВИЧ, помішник командира дивізії полковник ПЕЩАНСЬКИЙ, значковий ГОРБИК, начальник штабу дивізії осаул ПИЛИПЕНКО, сотн. І. КОССАК.

(До праці М. Бутовича).

СТАРШИНА 1-ГО СТРІЛЕЦЬКО-КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ СІРОЇ ДИВІЗІЇ.

(До праці М. Бутовича).

візій, було невиразне: в боях ще не були; набрані переважно з Волинської землі, себто не так далеко від своїх осель; большевицька пропаганда їх розхитала. Діставши одяг та чоботи, вони хиталися, чи не скінчити їм уже похід та чи не час тікати додому, до „меду й молока", що обіцяли трудящому народу большевики, яких вони на своїй шкірі ще не покоштували. Виходило, що треба було напочатку мати за всяку ціну успіх, щоб радість цього бойового успіху переважила в них шкірні справи.

Артилерія Північної дивізії (здається 12 гармат) була чудова. На чолі батарей стояла кадрова фахова старшина, а бригадою командував видатний гарматчик кадровий полковник (тепер генерал) Е. Башинський.

Кінна сотня була дуже маленька — до 40 коней. Технічний курінь існував більш з назви: було там кілька телефоністів. Штабової сотні було до 20 вояків. Дивізійний шпиталь ще не був сформований; дивізійним лікарем був д-р Дайн, людина видатної енергії, дуже педантичний, може тому, що не був ще покалічений, — цілковито не числився з небезпекою.

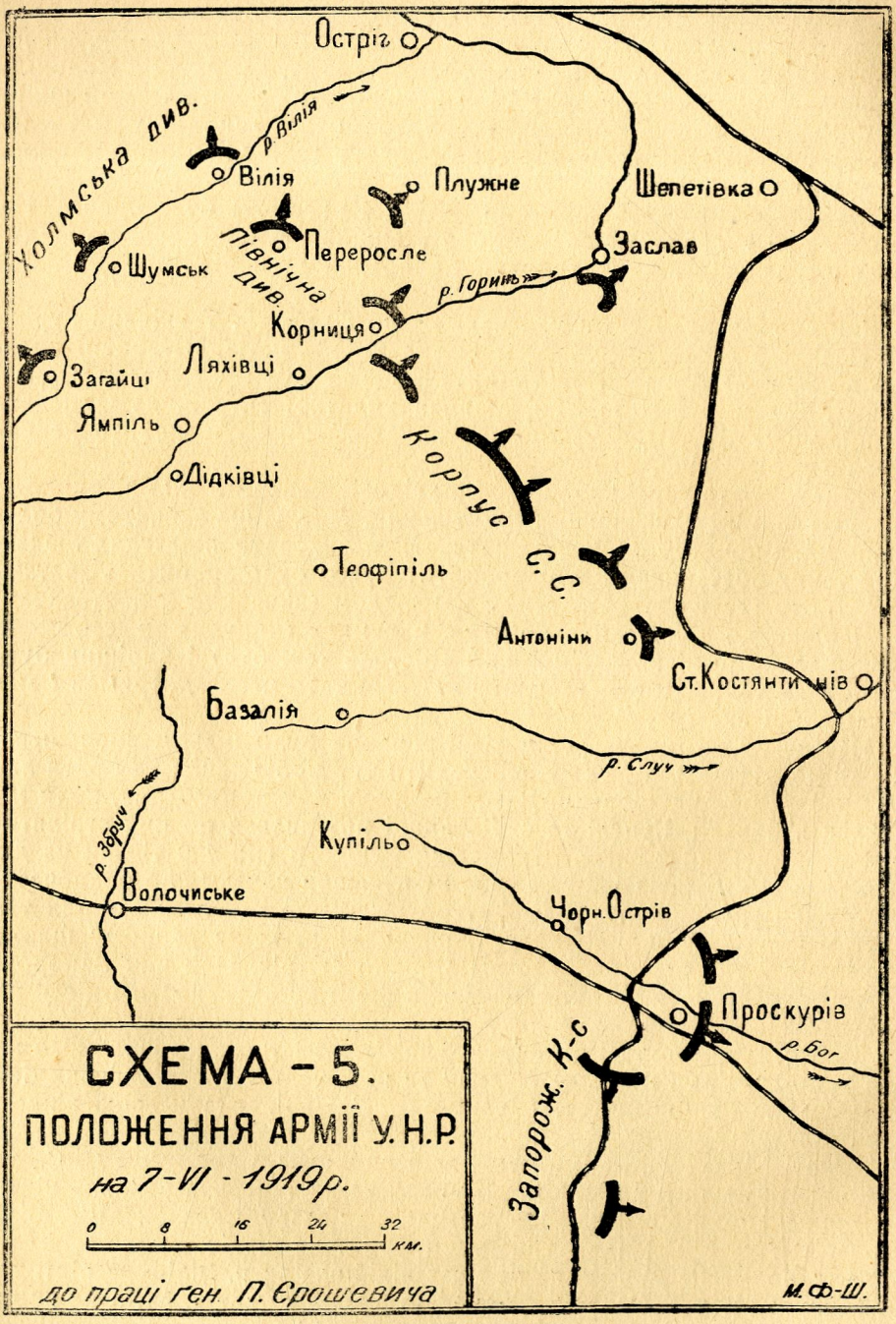
Поповнювати дивізію до відповідної норми людьми, кіньми, зброєю, возами і т. ін. можна було тільки з терену, ще зайнятому большевиками. Спочатку я мусив злютувати й виховати підлеглих людей, а при таких обставинах, як це зробити? Треба було зробитись „ватажком", тобто вести людей власним прикладом (звичайно й пострахом). Прийшовши до такого переконання, в думках скинув я з себе 3—4 ранґи, взяв у руки звичайний кий (пістоль теж був) і вирішив бути при полках там, де безпосередньо б'ються; того чесно дотримав і мав опісля добрі висліди.

Населення на північ і схід від Кремянця було цілком збольшевичене та до нас вороже. Тому переводити тут мобілізацію та брати людей було зовсім недоцільно. Які ж це люди для поповнення, коли наприклад в Базалії, Купелі та с. Дзелинці прийшлося по них стріляти?

Запорожський корпус, отримавши мушкети (по 400 тільки на дивізію та й ті заржавілі), 28 травня, не чекаючи наказу про розпочаття наступу, як ураган кинувся на Катербург. Вмить розігнав бувших там большевиків та й поніс ся вперед, розкидуючи їх на своїому шляху, і 3 червня 6-ою дивізією захопив Чорний Острів. Цей чин Запорожського корпусу потягнув командування армії до активности і після наради отаман В. Тютюнник видає наказ про загальний наступ. Корпус С. С., підпертий 9-ою Залізничною дивізією, 29 травня розпочинає наступ у напрямі на Ямпіль — Ляхівці та на 7 червня після значних боїв займає лінію приблизно ст. Антоніни — Ляхівці, маючи свою кінноту біля Заслава.

1-ша Північна дивізія, виступивши водночас з корпусом С. С., успішно посовувалася в напрямку Ямполя та на 7 червня зайняла відтинок приблизно: Корниця — Перерослe, надіславши звязок до с. Вілія та розвідку на с. Плужне і тримаючи фронт на північ.

4-та Холмська дивізія на цей час відійшла за р. Вілію на відтинок приблизно: Вілія — Загайці, тримаючи фронт на захід. Було це не часте в історії війни положення (див. схема ч. 5).

Острiг
Холмська див.
р. Вилія
Вилія
Плужне
Шепетівка
Північна див.
Переросле
Заслав
Шумськ
р. Горинь
Корниця
Загайці
Ляхівці
Ямпіль
Дідківці
Корпус С. С.
Теофіпіль
Антоніни
Ст. Костянтинів
Базалія
р. Случ
р. Збруч
Купільо
Волочиське
Чорн. Острів
Проскурів
р. Бог
Запорож. К-с
СХЕМА - 5.
ПОЛОЖЕННЯ АРМІЇ У. Н. Р.
на 7-VI - 1919 р.
0 8 16 24 32 км.
до праці ген. П. Єрошевича
М. Ф-Ш.

Большевики робили опір дуже слабий: досить було трохи постріляти по них з гармат, як вони тікали. Козацтво Північної дивізії прийняло вигляд бадьорий; було захоплено деяку здобич. Не памятаю назви села, але десь у цьому районі, на північний захід від Ямполя, якась большевицька частина з гарматами перейшла в наступ. Однак, комбінований огонь нашої артилерії так їм дошкулив, що ворожа піхота почала тікати. Я з 15 кінноточиками стояв тоді на правому крилі 3-го полку, що почав наступати. Раптом кінноточики закричали: — „Пане отамане, дивіться, дивіться!"

Я справді побачив, як приблизно в 1½ км. від нас поволі відходила большевицька батарея з двома скриньками набоїв. Наблизившись трохи лощиною, ми понеслися на них — я з кийком у руці, а козаки з шаблями — та й захопили ці 3 гармати і 2 скриньки з набоями; про набої мені дуже ходило. Доповівши командирові ґрупи про здобуття гармат, розсудливо промовчав я про скриньки, але державна інспектура пронюхала й частину набоїв командування ґрупи хотіло в нас відібрати. Однак ми якось відпекалися та набоїв у Холмську дивізію так і не дали: нехай сама дістає *).

Запорожський корпус розторощив большевиків під Проскуровом та захопив Деражню. Корпус С.С. увесь час провадив бої на дуже великому відтинку та перетомився і як бойова сила почав видихатися.

Стало відчуватися, що большевики міцніють, а наші сили занадто розпорошилися та й притомилися. Тому командування зєднаних ґруп вирішило зменшити загальний фронт, відтягнувши Волинську ґрупу та корпус С. С. за р. Случ. Під слабим натиском большевиків Північна дивізія на 10 червня відійшла в район Ямпіль—Дідківці і там поступила в резерв командування зєднаних ґруп. Дивізії доручено було боронити відтинок по р. Горінь від Ямполя до с. Ляхівці. Холмська дивізія також відійшла за Горинь і стала ліворуч Північної.

В с. Дідківці, де стояв штаб Північної дивізії, ми знайшли цілу кімнату, завалену сідлами. Це була цінна знахідка для збільшення кінної сотні. Кінною сотнею командував сотник Іван Нагнибіда і він за місяць часу збільшив сотню до 80 шабель. Бунчужним був ще російський вахмістр.

Большевики почали насідати на нас та у Ляхівцях перейшли в рішучу атаку. Зустрівши їх гарматним огнем, в свою чергу ми перейшли в контратаку та при підтримці Юнацької Школи розігнали їх начисто, захоплюючи чимало здобичі.

Пару слів про Житомирську Юнацьку Школу. Молоді люди, добре одягнені, усі в сталевих шоломах, чудово вимуштровані, в команді видатного старшини полковника Вержбицького, вони уявляли з себе гордість нашої армії. Головна честь за орґанізацію цієї чудової частини безумовно припадає ґенерального штабу полковникові Петрову, її першому начальникові й орґанізаторові.

---

*) Подібне поступування щонайменше є невказане, бо ж на першому пляні мусить іти про справу загальну, а не про задоволення льокальних потреб. Припустім, що якраз у той момент Холмська дивізія виконувала якесь важливе завдання, долю якого міг власне передрішити брак кількох скринь набоїв! — Редакція.

В околицях Ямпіль—Ляхівці в часі розвідки поклав своє життя бувший командир 51-го Наливайківського полку отаман Сумчук *).

До цього можу додати, що при 3-му полку їздила молода дружина отамана Сумчука, яка чимало разів брала активний уділ у боях.

Згідно з директивою командування зєднаних ґруп, про яку я зазначив раніше, Волинська ґрупа почала відходити за Случ. Північна дивізія проходила через с. Теофіпіль на Базалію. Ці місцевости були цілковито збольшевичені та до нашого війська ставилися вороже.

---

*) На сторінках „Бої Сірих за Коростень" (див. збірник 2-й „За Державність") автор ґен. Пузицький дуже негативно відізвався про цього, властиво ще хлопця, отамана Сумчука, і тим викликав обурення з боку тих, що Сумчука знали та поруч із ним брали участь в боях. Тому хотів би висвітлити постать Сумчука листом, одержаним мною від одної з близьких йому осіб. Подаю його:

— „Отаман Сумчук походить з с. Колесники Острізького повіту на Волині, з бідної селянської родини. Молодий хлопець, років 22—23, росту середнього, відважний, рішучий. Освіту набував у Московському Народньому Університеті ім. Шанявського, але не закінчив. В 1917 р. з національного почуття повертає до рідного краю і стає в ряди Богданівського полку. В кінці 1917 р. повертає до рідного міста і там формує на власну руку невеличкий кінний загін виключно з ґімназистів. За браком засобів на початку 1918 р. він цей відділ розформував. Не зважаючи на молодий вік, він мав великі організаційні здібности. Підчас повстання проти гетьмана він з невеликим повстанчим відділом пробивається до Рівного, де німці той відділ обеззброюють. Обеззброєний відділ рушає на Дубно—Кремянець; по дорозі помалу озброюється наново і під Кремянцем, прилучившись до місцевих повстанців, захоплює місто. Потім веде наступ на Острїг (відділ має 60 баґнетів). Під Острогом до нього переходять 14 старшин 4-го Холмського (гетьманського) полку. Місто займає він без бою: німці і гетьманці кидають все і поспішно відходять. В Острозі впродовж 2—3 тижнів поповнює свій відділ до 3—4 сотень і надає йому назву „Повстанчий відділ ім. Наливайка". З наказу отамана Оскілка в січні 1919 р. виступає до Рівного. По дорозі обеззброює на ст. Здолбунів численний відділ місцевих повстанців, що містився в ваґонах і грабував німецькі ешалони (що відходили з Київа на Ковель). Отамана того відділу Сумчук розстріляв, а повстанців прилучив до себе. Відділ переформовується і дістає назву 51-го пішого ім. Наливайка полку; командиром його залишається Сумчук. На чолі полка приймає участь у боях під Овручем, Коростенем, Житомиром, Звягелем і ін. Забито отамана Сумчука підчас розвідки, в яку не довіряючи нікому, поїхав сам з сотником Задорожним і джурами. Сумчука вбито разом з його джурою, а сотник Задорожний і його джура чудом врятувалися. Сотник Задорожний прискакав до полку і підняв курінь, яким командував отаман Сумчук, та повів його в наступ на село, де вбито Сумчука. Большевиків з села вибили, забрали тіло свого командира (мав до 43 ран, бо большевики вбивши його ще знущалися над мертвим) і поховали десь в іншому селі. В якому саме селі вбито отамана Сумчука і де його поховано, не знаю. Може подати про це докладні дані сотник Задорожний, бувший комендант штабу Північної дивізії. (Редакція просить сотника Задорожного подати свою адресу для встановлення місця, де поховано п. Сумчука, в цілях заопікування його могилою, — Редакція). Залишилася дружина отамана Сумчука (з Данюньковичів); пізніше вона вийшла заміж удруге. Залишився й син, але чи живий тепер, не знаю. Можливо, що живе ще його мати в с. Колесники (тепер повіту Здолбунівського)".

СТАРШИНА 2-ГО СТРІЛЕЦЬКО-КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ СІРОЇ ДИВІЗІЇ з командиром полку підполковником ТИМОШЕНКОМ (посередині). (До праці М. Бутовича).

СТАРШИНА 3-ГО СТРІЛЕЦЬКО-КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ СІРОЇ ДИВІЗІЇ.

(До праці М. Бутовича).

Були випадки, що озброєне населення нападало на поодинокі вози і грабувало їх.

Коло 14 червня, пройшовши Базалію, Північна дивізія зосередилася за Случем, від с. Нова Гребля (виключно) через Базалію до с. Малі Зозулинці. Штаб розмістився в м. Купіль.

Річка Случ є дуже багниста і перейти її можна тільки через мости та греблі у сс. Малі Зозулинці, Михиринці, Малі Жеребки і м. Базалія. У Базалії був добрий міст. Просторінь від Малих Зозулинець (виключно) до Нової Греблі виносить до 18 верстов, а виключивши непрохідну частину від с. Малі Зозулинці до с. Михиринці — 6 верстов, а багнетів було тільки до 1000. Двічі я обїхав відтинок, розмістив частини, головно артилерію, щоб могла брати ворога в перехресний огонь, коли той прорветься біля с. Нова Гребля або м. Базалія. Перед мостом у Базалії поставив спеціяльну залогу, поробив окопи, рогатки для закидання мосту. Самого мосту я не спалив, бо всеодно на Базалію можна було вийти через Нову Греблю, а крім того населення Базалії благало мене не руйнувати цього мосту, бо через нього провадив головний шлях до торговельного містечка Купіль. Приходилося і це брати під увагу.

Вибрав ще й тилову позицію у самого м. Купіль, приспособив до оборони цвинтарі та поставив у них окремий резерв і батарею. Штаб дивізії був у самому містечку. Я звернув увагу начальникові штабу, що на випадок бою це є невідповідне для нього місце, після того штаб перенесено на південний бік Купеля біля якоїсь коршми.

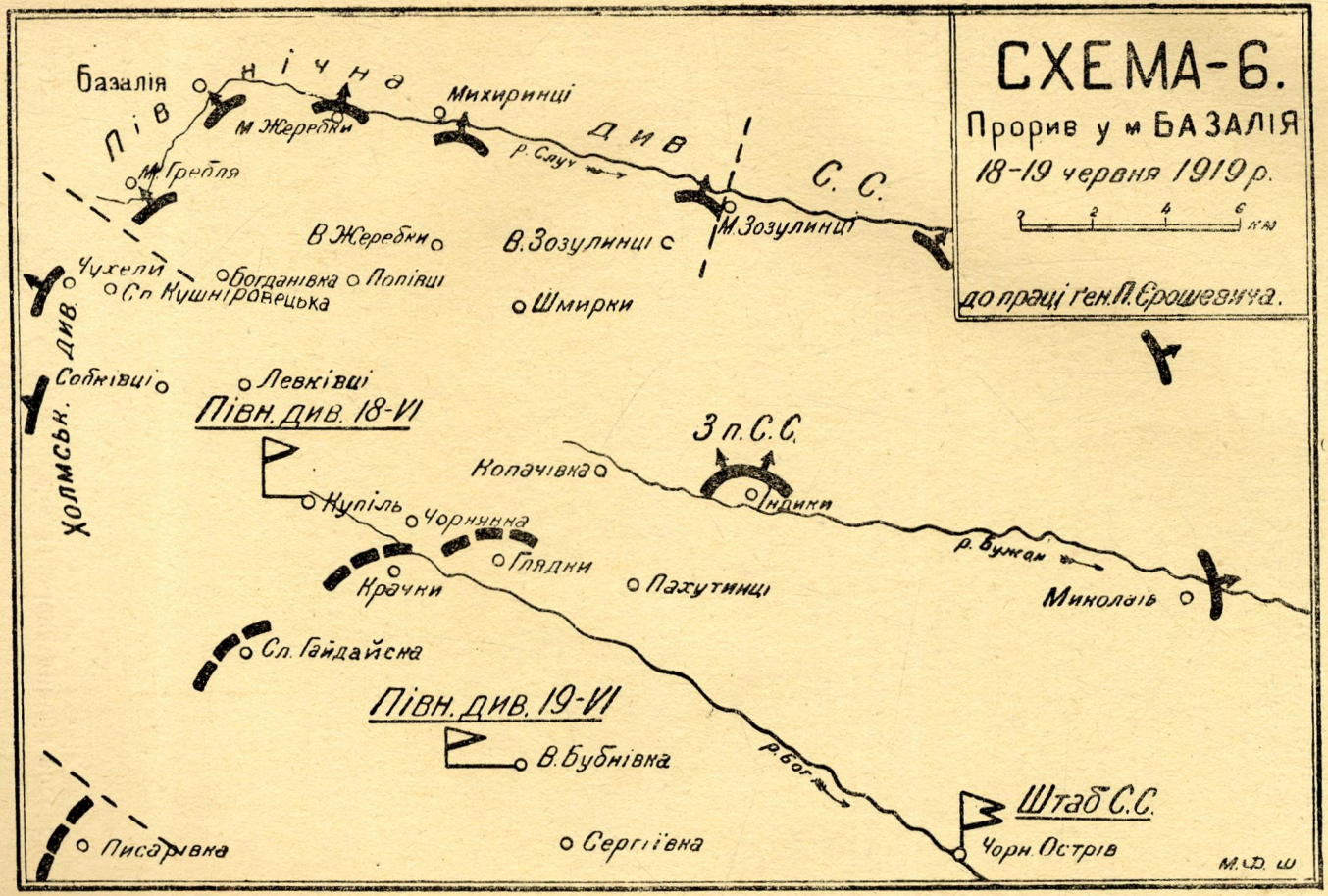
Я дуже мусив числитися з тим, що набоїв у мене було небагато.

В цей час на лівому крилі нашої армії стратеґічні обставини різко змінилися на нашу некористь. Галицька армія, зробивши останнє напруження, потиснула поляків, які почали евакувати навіть Тернопіль. Большевики, користаючи з цього, зробилися спокійними за своє крило, яке досі було під загрозою поляків, зробили перегруповання і націлилися навалитись переважними силами на слабеньку Волинську ґрупу. В цьому наступі з боку большевиків взяло уділ три сильніші полки Таращанської дивізії (коло 3.500 багнетів), 5-й кінний ім. Троцького полк з кінно-гарматним дивізіоном (до 1000 шабель з 6 гарматами), маючи намір вийти на залізничну лінію Війтівці—Проскурів і охопити ліве крило наших зєднаних ґруп.

Моральний стан Волинської ґрупи на цей час, через ворожість збольшевичених селян того району, в якому ґрупа оперувала, дуже обнизився; кількість людей зменшилася до 2.000, і це нас значно ослабило. Холмська дивізія при першому стрілі просто тікала. На 15 червня большевики збільшили пропаґанду, навязуючи зносини з нашою сторожею, навіть передавали через селянських хлопців горілку, яку безумовно розпивалося.

Для мене було ясне, що удар пічнеться від с. Нова Гребля, бо міст у Базалії ми добре обсадили.

16 і 17 червня пройшли спокійно. 18 червня коло год. 7 рано прискакав до штабу дивізії кінноточик і повідомив, що большевицька кінната проскочила десь біля Базалії й прямує на Купіль. Я зараз же сів на коня й поїхав в напрямі на с. Левківці, наказавши кінній сотні до-

СХЕМА-6.
Прорив у м БАЗАЛІЯ
18-19 червня 1919 р.
до праці ґен. П. Єрошевича.
Базалія
Північна
Михиринці
м Жеребки
м Гребля
р. Случ
Див
С. С.
В. Жеребки
В. Зозулинці с
м. Зозулинці
Чухелі
Богданівка
Поліщі
Сл. Кушнірівецька
Шмирки
Холмськ. див
Содківці
Левківці
Півн. див. 18-VI
3 п. С. С.
Копачівка
Куліль
Чорнянка
Глядки
Крачки
Пахутинці
р. Бужан
Миколаїв
Сл. Гайдайська
Півн. див. 19-VI
В. Бубнівка
р. Буг
Штаб С. С.
Писарівка
Сергіївка
Чорн. Острів
М. Ф. Ш

ганяти мене. Картина була така: по всьому полі, порослому високим житом, починаючи від с. Михиринці—Базалія—Нова Гребля, їхали поодинокі большевицькі кінноти на великих інтервалах, крутили над головами шаблями і щось кричали. Попереду їх по житах тікала наша піхота, прямуючи на Купіль. Дивним видавалося, що большевицька кіннота, замість того, щоб рубати наших козаків, так ніби жене якусь череду, а наші, замість стріляти — просто тікають, інколи присідаючи в житах. Большевицької піхоти видно не було. Подивився я в льорнетку і навіть розсміявся: большевики були цілком пяні, ледви трималися в сідлах, перехиляючись з одного боку на другий. Страху властиво жадного не було. Проскочив я до с. Попівці, де стояла батарея і запитав, чого не стріляють? Відповіли, що большевицька піхота тільки-що показалася й прямує на с. Богданівка, починаючи потрохи стріляти.

Стало цілком ясне, що Холмська дивізія вже відскочила. Зараз же надіслав я до полку С. С. (здається 3-го), що стояв у с. Індики, щоб допоміг і перейшов у наступ на флянок большевиків. Однак полк на все, що робилося, дивився, але з місця не рушав.

За своє праве крило я не дуже боявся, бо був певний, що Купіль відстоїмо, а якщо большевики посунуться на схід від Купеля, то наскочать на С.С. Але що робилося на захід від Купеля, де стояла Холмська дивізія, я не знав. Розїзд, надісланий на с. Слобідка Кушніровецька і Чухели, повернув і відповів, що в с. Чухели є большевики, а в Слобідці Кушніровецькій нікого немає. Те саме доповів і другий розїзд, висланий мною для певности, додаючи, що, за відомостями від селян, Холмська дивізія пішла на с. Писарівка. Положення було погане: Північна дивізія і корпус С. С. могли дістати большевиків на свої тили, а завданням Волинської групи було власне не допустити до цього. Через с. Собківці повернув я до штабу дивізії.

Стрільба на правому крилі стала жвавішою, але завдяки влучному вогневі нашої артилерії від с. Попівці і Купеля, большевицька піхота просунутись далі с. Левківці не могла. Їхня кіннота десь заподілася.

Резерву в мене не було, щоб зробити якийбудь маневр, а дивізія силою 1000 багнетів розтягнулася на 7½ верстов чистого поля.

Вечоріло. З свого правого крила дістав я донесення, що большевицька піхота рушає вздовж Случа на схід, а наші частини від сс. Зозулинці, Шмирки і Попівці відходять на с. Копачівка і Купіль. Лишатись у такому положенні на ніч було неможливо, бо ворог міг опинитися в мене в глибокому тилу, коли й праве крило було вже здезорганізоване. Тому я наказав дивізії пересунутись на відтинок с. Копачівка — Чорнявка—Купіль—Слобідка Гайдайська зі звязком до с. Писарівка, де дійсно опинилася Холмська дивізія. Купіль я тримав міцно. Вхід до містечка з півночі біля цвинтарів було міцно забезпечено; вхід з північного сходу від с. Собківці завалено возами з сіном і добре обсаджено. Вже вночі, після год. 22, большевицька піхота з великим галасом рушила на ці два входи, але добре дістала в шкіру з кулеметів і відскочила. Ніч була темна. Раптом коло год. 23 большевики опинилися на площі в м. Купіль, в тилу нашого полку (здається 2-го) і з криками: „Не пралівайте братньей краві трудящево народа, ідіте к нам" —,

почали посуватися вулицями Купеля. Пізніше встановлено, що це місцеві жиди провели їх якимись стежками впрост на площу. Курінь, що стояв за возами з сіном, опинившись у такому положенні, рушив вперед з Купеля і розігнавши те, що було перед ним, відійшов на с. Чорнявка, а далі на с. Глядки. Артилерію ще з вечора було відвезено в тил. Два куріні, частина штабової сотні і кінноточики від цвинтарів і з резерву кинулись до площі. Ось тут, з криками „Слава" й почалось кровопускання на багнети з „братнього народу", який „братерськи" стріляв нам у потилиці. Завдяки темноті та рішучости наших старшин і козаків удалося нам пробитися через площу і відійти до с. Крачки. Большевики не переслідували; очевидно, понесли значні втрати. Гуртками й поодинці збиралося наше вояцтво до с. Крачки, лаючи большевиків і жидів. Стали розглядатися — багатьох бракувало. Тут принесли мені лист, що передав наш старшина кінноточик. Цього старшину і ще до 6 козаків піймали большевики й до суду, що мав відбутися вранці, тримали в якійсь клуні. Старшина дуже точно описував, як їх схоплено в багні струмочка, що протікав вздовж Купеля, і де їх замкнено, а далі на цілому аркуші розписав, що шкода йому свого молодого життя, але не так уже життя, як свого чудового коня і т. д. все про коня.

— Ах ти, яке ж лихо! Треба визволяти своїх людей. — Зібрав я чоловік 5 їхніх приятелів, дав гранати, пару ломів, влив у них трохи самогону і гайда: — Щоб були мені тут старшина і схоплені козаки! І що ж ви думаєте? Не пройшло й двох годин, як обдерті, в болоті, але радісні, вернулися післані разом з увязненими, оповідаючи з запалом, як вони тихенько підійшли до клуні, рівно ж тихенько „зняли" вартового, ломом зірвали колодку й випустили своїх.

Тут у Крачках мав місце такий випадок. Нашого раненого козака поклали на віз з соломою й вирядили під опікою селянина, власника воза, до шпиталю в с. Сергіївка. Цей селянин, відіхавши верстви за 2 з Крачок, раненого козака убив лопатою, а гроші й чоботи забрав собі. Як тільки це викрилося, призначено польовий суд і вироком його цього селянина зараз же розстріляли. Отаке було населення в цьому районі і так „співчувало" нам у нашій визвольній боротьбі!

Більш-менш розібравшися в обстановці, залишив я Копачівку, бо в Індиках стояв 3-й полк С. С. силою до 1000 багнетів. Північна дивізія, значно зменшена в своїому складі, обсадила відтинок сс. Глядки — Слобідка Гайдайська до с. Писарівка. Штаб дивізії та невеличкий резерв розмістив я в с. Велика Бубнівка.

Дивізія понесла значні втрати: в піхоті до 1/3 свого складу. Властиво, це були втікачі, бо далі щодня гуртки й поодинокі люди повертали до своїх полків. Головне, цілком бракувало набоїв: залишилося по 5—8 набоїв на козака. А без набоїв воювати не можна. Якщо б іще завдання було активне, то завжди можна дістати зброю та набої на ворозі, але дивізія мала завдання пасивне — прикриття лівого крила корпусу С. С. А це ліве крило С. С., тобто 3-й їх полк, силою до 1000 багнетів і добре заосмотрений, замість того, щоб 18 червня допомогти Північній дивізії, переходячи в наступ у флянок большевикам, стояв собі на місці, добре тримав варту, „виковирював" ріжні „позіри" і „че-

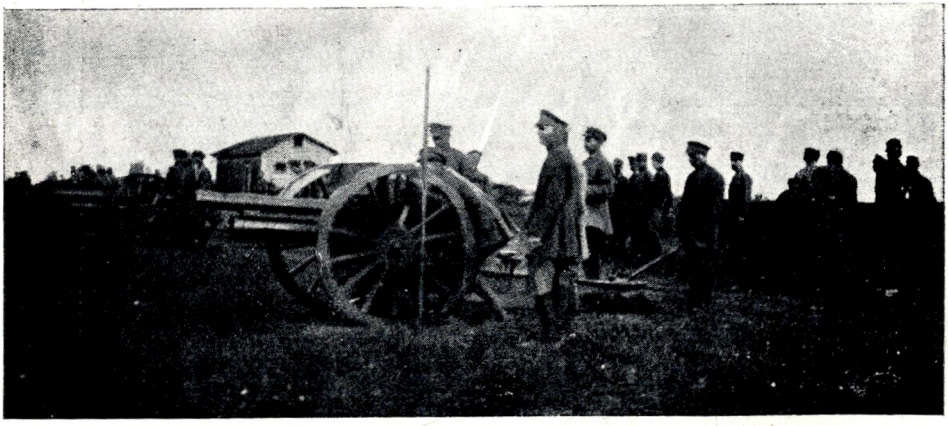

СТАРШИНА 4-ГО СТРІЛЕЦЬКО-КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ СІРОЇ ДИВІЗІЇ.

(До праці М. Бутовича).

КІННА СОТНЯ СІРОЇ ДИВІЗІЇ.
(До праці М. Бутовича).

ГАРМАТЧИКИ СІРОЇ ДИВІЗІЇ при вправах.
(До праці М. Бутовича).

сті", але з місця не рушив; дивився на все, як на якусь виставу, йому цілковито байдужу. Таке ставлення С. С. нас всіх дуже обурювало.

До с. Велика Бубнівка, де містився штаб дивізії, приїхав Головний Отаман Симон Петлюра. Я йому зясував обставини і зазначив, що без набоїв воювати не можна: Дайте набої і я вам зараз же зажену большевиків за Случ. Головний Отаман пообіцяв прислати: завжди обіцяв, підбадьорував. Опісля досить несподівано присунувся до мене й запитав: — Як ви гадаєте, як довго ми зможемо продовжувати тут боротьбу? — Я зараз же відповів: — Поки будуть набої, — та й сказав, що ось тут у с. Велика Бубнівка можна набрати вже обучених людей, старих солдатів, буде до 150 вояків та й рушниць можна зібрати, — дайте тільки набої. З тим і розійшлись ми.

А становище моє не покращало. 19 червня большевики почали наступ на с. Глядки, де стояв курінь 3-го полку Північної дивізії. Частина цього куріня, людей 40 з кулеметами, перекинулась до большевиків і почала стріляти з кулеметів по решті свого куріня, яка не схотіла переходити. Ті почали втікати на с. Пахутинці. Нарешті дочекалися наступу 3-го полку С. С. від с. Індики на Глядки. Але ледви большевики почали стріляти по С. С., як цей полк поспішно повернув до милих його серцю Індиків. Большевики продовжували наступ, але від фронту спочатку їх було відбито. Кіннота ж большевицька проскочила таки в тил Північної дивізії, але наші частини дали їй відсіч; ця кіннота нам шкоди не зробила, а проскочила до м. Чорний Острів, де й налякала штаб С. С.

На 20 червня большевики потиснули нас до сс. Сергіївка, Юхимівці. Набоїв у козаків було в кого по 2—5, а в кого цілком нічого. Даремно я вдивлявся в льорнетку на дорогу в тил, чекаючи приобіцяних набоїв!.. Здається 20 червня, опинившись в Юхимівцях, я рішив поїхати до штабу С.С., що перебував у Чорному Острові. Мені йшло про те, щоб якнебудь умовитися з отаманом Коновальцем про конечність дотримання „азів" воєнної штуки: в часі боїв підтримувати один одного. Бо ж 18, 19 і 20 червня Таращанська дивізія усі свої сили кинула на Північну дивізію, а 3-й полк С. С., чисельніший від цілої Північної дивізії, в цей час на все дивиться і стоїть на місці.

Приїхав я до Чорного Острова. На площі в якомусь доброму будинку містився штаб корпусу С. С. При вході стояли екіпажі, вози, кіннотчики в червоних штанах. Взагалі вхід виглядає дуже імпозантно. Тут до мене підійшов якийсь старшина й запитав, хто я такий і чого бажаю. Я назвав себе і сказав, що хочу бачити отамана Коновальця. Старшина відповів, що отамана нема, поїхав кудись верстов за 60 чи й далі. — А хто ж у вас тут є? — Начальник штабу підполковник Безручко, я зараз йому доповім. Не чекаючи на його поворот я ввалився у штаб. У великій салі стояло з 8 столів, за якими сиділи люди й щось дряпали перами та стукали на машинках — ціле міністерство, та й не мале. Підійшов я до столу, за яким писав якийсь старшина. Він зараз же кавалком чистого паперу затулив те, що написав, а потім підніс голову до мене. Поміркував я собі — штабова служба налагоджена. — Де начальник штабу? — Старшина показав мені в кінець салі, де за великим столом сидів підполковник Безручко. Коли я підійшов до сто-

Копачівка
Індики
Куліль
Глядки
В. Бубнівка
Сергіївка
Писарівка
Чорн. Острів
Юхимівці
Бачулинці
Кисилівка
Дзелинці
Хоминці
Павлюнівці
Кузмин
М.Ф.-Ш.
СХЕМА-7.
ДО БОЇВ
20-22 червня 1919 р.
0 2 4 6 8 км.
до праці ґен. П. Єрошевича

лу, то й підполковник Безручко кавалком паперу затулив те, що було у нього написане. Я всміхнувся.

Поговорили. Я побачив, що з цієї розмови нічого не буде. Я мав враження, що С. С. — це організм якийсь інший, з іншими поглядами на все, що робилося. Все ж таки ми умовилися про звязок в с. Кисілівка, де проходив глибокий яр, а навколо яру був великий ліс.

Сумний я повертав до Юхимовець. В думках все ще проносилось: це якісь не наші, австріяцькі люди...

А обставини для мене складалися цілком погано. З Холмською дивізією звязку нема, з С. С. теж нічого не вийшло, втрати великі, набоїв бракує, настрій серед козацтва обнизився. Тяжіла небезпека, що можу загубити свою добру артилерію. Я приділив до батарей стале піхотне прикриття, справдив виконання моїх наказів, намітив тилову позицію біля с. Дзелинці. Зза браку набоїв соромно було дивитися людям у вічі.

Я добре знав, що коли хоч на тиждень вийду спід ударів та здобуду ці пожадані набої, то зараз же зроблюсь стійким, міцним організмом, вже випробованим у боях.

Большевики добре враховували нашу слабість і, здається, 21 червня знову насіли на дивізію. Опір ставила властиво тільки наша артилерія і ми помаленьку почали відходити на с. Дзелинці.

Я поїхав до цього села, щоб вибрати позицію для частин. Оглянув місцевість, написав наказ і поставив старшину та верхівців, щоб зустрінули полки, передали їм наказ і провели їх на місця. Сам я поїхав до штабу дивізії, що розмістився в середині села в великому шкільному будинку. Покрутив я носом, що знову місце для штабу вибрали в центрі села. На це мені кажуть, що там замалі хати, а тут усі ми будемо вкупі. І у мене в штабі вже дряпали перами і стукала машинка! Полковник Кущ щось диктував осаулові і водночас дуже розпікав джуру,що якось не так усмажив йому яешню. Наш штаб був хоч невеликий , але злютований і дуже працездатний.

Мені якось не сиділося. Дивлюсь на годинник: полки вже мали б підходити, а донесення від верхівців, що їх залишив перед с. Дзелинці, немає. Виліз я на дах школи, звідки було видно навколо, — частин моїх нема. Зліз з даху, наказав хомутів і сідел з коней не знимати. Минуло ще пів години; знову виліз на дах. Дивлюсь на дорогу в напрямі на Юхимівці — нікого немає. Аж несподівано побачив, що попід лісом, біля Кисілівки, тягнеться кольона піхоти, гармати, кінноточики... Але якого ж біса вони туди пхаються, коли наказано йти на Дзелинці? Зліз, глянув на наказ — все правильно. Тільки рука потягнулася почухати в потилиці, як почулася у нас в тилу стрільба, тобто в південній частині села. Виходить, що штаб має пробиватися крізь ворога, який зайшов нам у тил. Крикнув, щоб зараз же укладалися й вирушали з села, а сам на коня та в бічну вулицю. Перескочив через якийсь паркан і вискочив у поле. Розглянувся на всі сторони. На дорозі, що йде з с. Дзелинці на Хоминці, ще нікого не видко. А мій штаб, що з ним? Я вискочив до вітряка, що на дорозі з Дзелинець. На західній частині села, серед верб та жита, видно було 40—50 коней в сідлах, а біля них спішені большевицькі кінноточики. В думці промайнуло: — Ну й балвани, та якби вони верхи вскочили в село, ото б наварили каші!

В цю хвилину з села показалася наша тачанка з кулеметами і карієром неслася по дорозі. Спинив її і наказав обстріляти большевиків. Бризнули з кулемета. Большевицька лава залягла. З села показалася постать. Це командир комендантської сотні (галичанин) в короткій австріяцькій крилатці з піднесеною шаблею, а за ним ціла комендантська сотня. За ними карієром неслася пара коней з елеґантським екіпажем на ґумах, а в ньому полковник Кущ і ще хтось зі штабовців. На ухабах елястичний повіз високо підскакував, а з ним підскакували й ті, що сиділи в ньому, з усіма своїми торбами. Трохи було комічно, але хвала Богові, ситуація врятована! Штаб цілий!

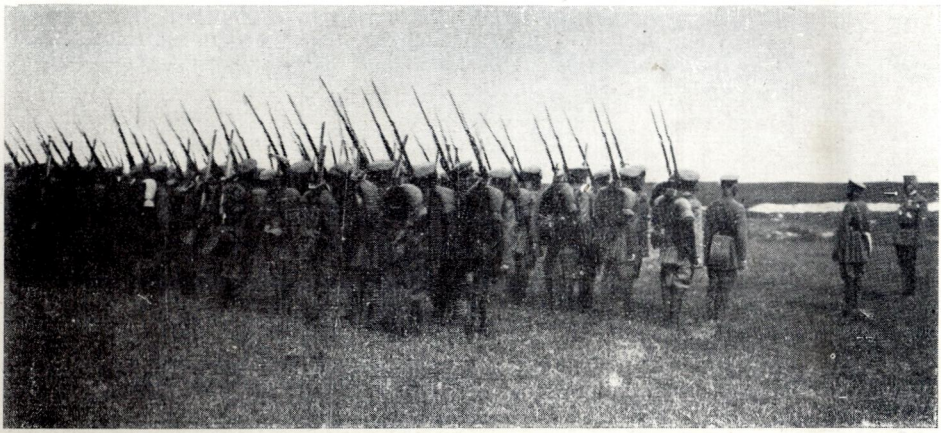
Зробивши своє, поїхав я збирати частини, які й зібрав над вечір десь біля с. Павлюківці. Чого ж не йшли на Дзелинці? Оказалося, що большевики натиснули на ліве крило частин від с. Бачулинці; ті й подалися до Кисілівки. — А чому не повідомили? — Мовчать.

Справа ясна: набоїв нема, люди вкрай знесилені.

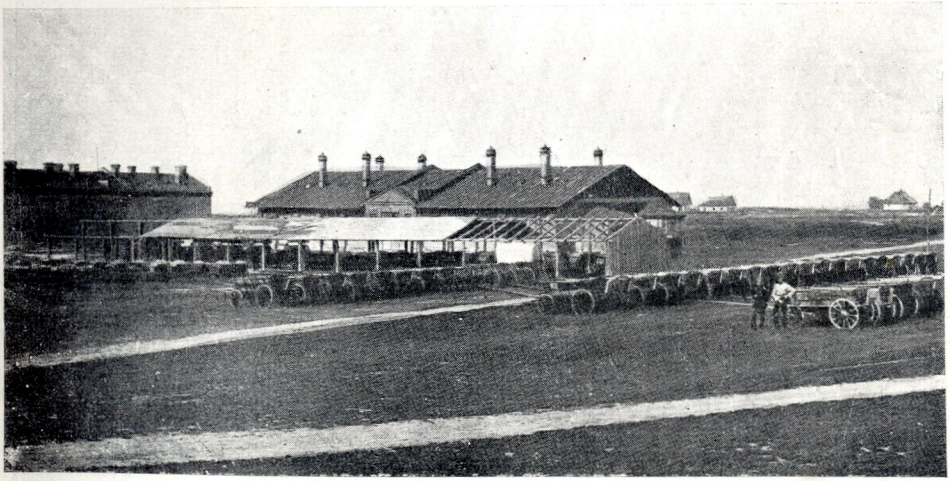
За всяку ціну дивізію треба вивести спід ударів ворога. Я й відвів її 22 червня до с. Кузьмин. В Кузьмині спішно почали приводити себе до порядку. Командування Волинською ґрупою в міру можливости енергійно підтримувало дивізію; головне, дістали трохи набоїв. Почали прибувати й ті люди, які розбіглися, коли ударила по нас Таращанська дивізія. За чотирі дні дивізія прийшла до норми; страхи перед большевиками, головно перед кінnотою, минули і настрій серед козацтва запанував пристійний. Можна було почути серед козаків докори тим, що були розбіглися, й смішно було слухати, які ті виправдувалися. Це мені давало велику сатисфакцію, бо тепер я був певний, що ці люди на бік большевиків вже не перейдуть.

Одного дня доповіли мені, що приїхали до нас польські старшини, та так добре одягнені... — Ну, просіть. — До поганенької хати, де я містився, увійшли три старшини. Сказали, що вони десь тут недалеко стоять і приїхали познайомитися з нами, а коли можна, то подивитись, яке у нас козацтво. Якось при цьому вони мнялися, хотіли ніби щось сказати, але не рішалися. — А нам казали, що ви звичайні бандити — якось випалили. — Ну, бачите, значить вас обдурили. — Запитав їх, — коли вони вирушать разом з нами проти большевиків. Все одно, це річ неминуча. Відповіли, що їх командування щось вагається, але й вони бачать, що це є помилка так затягати оголошення війни большевикам. Так і розійшлися ми в добрих взаємовідносинах.

Зясувалося, що хоч Таращанська дивізія й загнала Волинську ґрупу аж до Кузьмина, але й сама мала немалі втрати. Після тяжкого дня 22 червня наше становище покращало: ударна ґрупа С. С, куди увійшла й Запорожська дивізія, найактивніша наша частина, відігнала большевиків аж за Случ. Волинська ґрупа знову висунулась на фронт. Північна дивізія розпочала наступ тим самим шляхом, яким відходила. Знову ми проходили через Дзелинці; я зібрав там місцеву сільську владу і старших селян та пригадав їм злочинну поведінку тих, що разом з большевиками хотіли захопити нас у селі й стріляли по нас. Селяни стали проситися, що мовляв не можуть дати собі ради з деякими людцями, що тепер повтікали, і т. п. Настрахавши їх і поганьбивши доволі,

ІНЖЕНІРНА СОТНЯ СІРОЇ ДИВІЗІЇ.
(До праці М. Бутовича).

ДИВІЗІЙНИЙ ОБОЗ СІРОЇ ДИВІЗІЇ.
(До праці М. Бутовича).

ДИВІЗІЙНА ПОЛЬОВА ХЛІБОПЕКАРНЯ СІРОЇ ДИВІЗІЇ.
(До праці М. Бутовича).

РОЗДАВАННЯ ОБІДУ СІРИМ.
(До праці М. Бутовича).

пішли ми далі. Безумовно, треба було когось повісити, та не було часу шукати винуватців.

29 червня дивізія вийшла в район с. Сергіївка. Там вона дістала наказ змінити якийсь полк С. С., що стояв десь коло Ставчинець. На другий день вирушили ми в призначеному напрямі, але ніякого полка в указаному місці не найшли. Надходив вечір, день був поганий, йшов дощ. Розіслав я кіннотчиків шукати той полк С. С. Кіннотчики казали мені: — Будьте спокійні, пане отамане, вони десь у селі лягають спати. І справді, один полк С. С. розшукали в с. Манилівка та дізналися, що в м. Миколаїв немає ніякої нашої частини. Лишати Миколаїв не обсадженим вважав я значною помилкою і тому вирушив туди з дивізією. Прийшли коло год. 1-ї вночі 31 червня. В містечку, за вказівками дітей, ми витягнули зі ставу досить значну кількість рушничних набоїв в „цинках". Знахідка для нас дуже цінна. Витягли чимало й артилерійської упряжі. То селяни (які ці речі десь покрали) сховали їх у ставі.

До большевиків прибули значні підсилення, а серед них сформовані з мадярів частини, яким дозволено було крізь нас пробиватися додому.

1-го липня большевики перейшли в наступ і відкинули Холмську дивізію від Базалії за Купіль. Для її підтримки вирушила Північна дивізія в напрямі на сс. Пахутинці—Велика Бубнівка, маючи праворуч себе полк С. С., здається, 1-й.

2-го липня дивізія продовжувала наступ від с. Велика Бубнівка на Купіль, легко збиваючи большевиків перед собою. Але над вечір, коли передові наші частини насувалися вже на Купіль, полк С. С., що атакував с. Глядки, почав поспішно відходити на сс. Катеринівка—Крачки. Большевики зайняли с. Пахутинці, а наслідок був такий, що могли опинитися в нашому тилі. Спішно заткнув я переправу через р. Буг у ставка і відтягнув дивізію на лінію С. С., тобто в район с. Велика Бубнівка—Сергіївка—Юхимівці. Цей наш відскок, як видно, дуже вразив начальника штабу С. С.*), але думаю, що якби повитягати з трун фельдмаршалів Мольтке і Гінденбурґа та оживити їх, то й вони при тих обставинах зробили б те саме, що й я.

3-го липня большевики продовжували натискати на дивізію в районі Великої Бубнівки, але їх легко відбили. Тимчасом корпус С. С. і Запорожці, що були на лівому крилі С. С., над вечір почали спішно відходити. Боячись, що С. С. відскочать і мене не повідомлять, надіслав я до штабу С. С. старшину, який хутко повідомив мене, що С. С. залишають Чорний Острів та відходять аж до сс. Водички—Грузевиця. Така цілком несподівана відомість мене дуже збентежила: обставини ніби не змушували до такого відскоку. Очевидно, що на фронті С. С. та Запорожців сталося щось страшне. Тому й я змушений був 4 липня відвести дивізію до сс. Чабани—Данюки, тобто на одну лінію з полками корпусу С. С.

Відчувалося, що в чудово збудованому організмі — найміцнішому

*) Дивись ген. М. Безручко: „Січові Стрільці в боротьбі за державність", збірник 3-й, „За Державність", ст. 72.

зєднанню нашої армії — корпусі С. С. щось задріжало, імпульс відпорности увірвався і корпус покотився в тил. Кілька місяців без перерви цей корпус провадив бої, однак фізичні сили людини вичерпалися, а моральні підірвалися. Навіть рядовому козакові було ясне, що місячне товчення на одному й тому трикутнику Проскурів—Староконстянтинів—Базалія не могло дати нічого позитивного та й не зможе, поки не прийде якийсь свіжий кулак, який міг би перевести маневр, а не тільки відпихатися.

А до большевиків увесь час підходили свіжі підсилення.

Те ж саме було і з Запорожцями. Й усе покотилося в тил!..

Хто хотів би мати правдиве й повне поняття про цю Проскурівську операцію, нехай перечитає з мапою в руках як твір ґен. М. Капустянського „Похід українських армій на Київ—Одесу в 1919 р.", так і твір ґен. М. Безручка „Січові Стрільці в боротьбі за державність". Я сам цю операцію відбув не тільки як старший начальник, а переважно будучи серед передових полків. В невдачі цієї операції не слід винити поодинокі дивізії, спихаючи вину на ту чи на ту. Ґен. Безручко в своїй праці нераз приписує неуспіх Волинській ґрупі, а наприклад в Північній дивізії нарікали знову на С. С., що мовляв „вони хотять, щоб ми цілий час були напереді, а вони б відпочивали собі по хатах", та ще казали: — „Будьте певні, що коли у вас на крилі С. С., то обовязково дістанете ворога собі в потилицю з їхнього боку". Та й сам ґенерал Безручко і про своїх С. С. відверто пише (ст. 73): „Частини війська були близькі до повної деморалізації, стійкість частин майже зовсім зникла... у деяких частинах почалися заворушення..." Звідси ясно, чому я, будучи в таких обставинах, вирішив поповнити свого роду „свавільство", відводячи Північну дивізію до Кузьмина, звідки через 10 днів вона вийшла, хоч і намало більше чисельною, зате морально далеко міцнішою. Таке саме сталося пізніше з корпусом С. С., як рівно й з Запорожцями.

До речі наведу тут ще дуже цікаві уступи з твору ґен. Капустянського, що змальовують моральний стан не тільки рядового козацтва, але й старших начальників: — „Деякі козаки (Запорожського корпусу), не маючи набоїв, випускали останній в себе, аби не попасти беззбройними в руки большевиків"... „Командир 7-ої дивізії відмовився перейти в контрнаступ з огляду на брак набоїв"... „Полковник Сальський, такий енерґійний і активний раніше, став тепер пасивний і вялий"...

Що ж це значить? Поперше, що без набоїв воювати не можна, а подруге — військо наше дало максімум того, що може дати військовий орґанізм, виснажилося до кінця: далі не було більше чим тягнути. Два місяці без перерви провели люди в боях. Наші старші начальники були завжди при полках. За Холмську дивізію не знаю. Про себе вже казав. Командир Волинської ґрупи полковник Петрів в часі боїв завжди був при Юнацькій Школі, об яку розбивалася кожна навала большевиків. Підполковник Безручко, при чудово налагодженому штабовому апараті, чи ж не водив сам полки у бій? Запорожський ґураґан хіба рахував, скільки є ворога? Запорожці ганяли його всюди, при тому усі вкупі брали уділ в бою, — козак і старшина, і командири полків і навіть командири дивізій — усі бились! Наш козак і молодша старши-

на лізли хоч чортові в зуби, якщо їх вів у бій начальник, що завжди перебував з ними.

Рівняючи свій фронт з відходячим спішно (щоб відірватися від ворога) корпусом С. С., Північна дивізія почала рух на м. Фельштин. 5 липня корпус С. С. уже був у Ярмолинцях; праве крило Північної дивізії було цілком відкрите, та й ліве крило також, бо з Холмською дивізією тримати звязок було неможливо. Між Фельштином і Городком большевики сильно насіли на Північну дивізію, але піхота тепер не втікла, а гуртуючись коло кулеметів, спокійно і стійко давала відсіч та відходила на лінію артилерії; артилерія тоді починала лупити шрапнеллю на удар, большевики зупинялися (дуже не любили гарматного вогню!), а артилерія відходила на тилову позицію і так далі... Без значних втрат дивізія відійшла до Городка і обсадила його з півночі. Штаб дивізії розмістився в коршмі у західній частині містечка, де був міст через р. Смотрич. Була приблизно год. 22. На мості почали скупчуватись якісь вози, як показалося Холмської дивізії. Візники, переїхавши міст, завертали зараз же коней до води, а тилові вози насідали, — сталася „затичка", від якої могла повстати катастрофа вразі появи хоч малого ворожого розїзду. Взяв я ліхтар і кий в руку й пішов до мосту. — Якої частини? — Такої-то. — Гайда он-туди (на східній бік Городка). На дорозі розставив частину комендантської сотні, щоб усі вози проганяла через Городок і не дозволяла спинятися в містечку.

Як видно, чутка про ці мої розпорядки донеслася до штабу ґрупи (який був тут же в Городку), бо прибіг до мене звідти старшина й каже, що „командир ґрупи питає, що ви тут робите?" — А те, що штаб ґрупи мусить робити, а не я! — Вас просить командир ґрупи. — Ну, ходім!

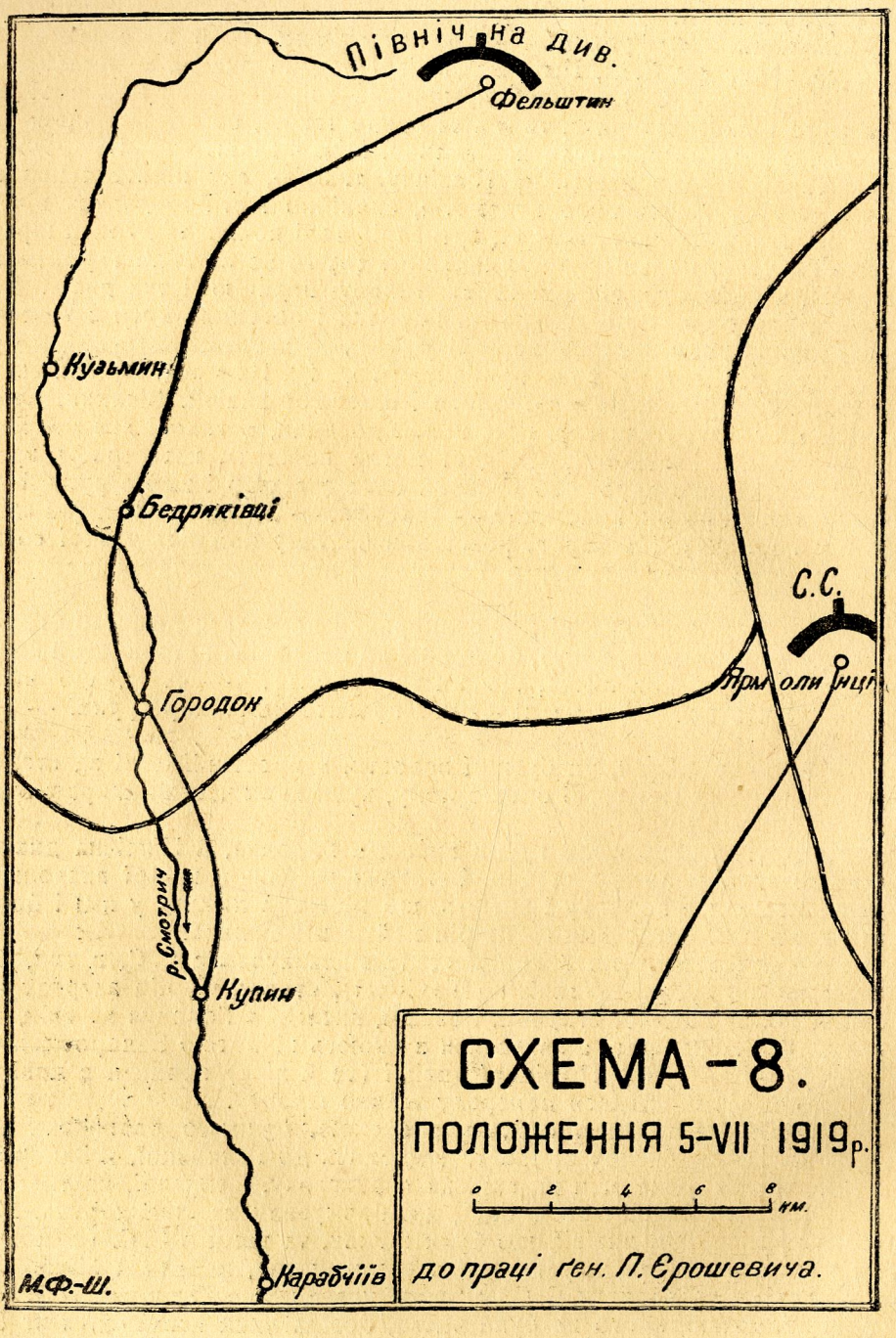
В будинку школи, чи бувшої волости, в просторій салі за столом сидів полковник Петрів. Я оповів йому, куди яких частин направив вози. Розійшлися мирно.

На другий день штаб ґрупи виїхав з Городка, а Північна дивізія залишилася боронити містечко. Багато з учасників нашої визвольної боротьби були в Городку і знають, що містечко лежить у ямі і боронити його 1000 багнетами — це річ майже неможлива.

Вже починаючи від 3 липня стале відскакування С. С. в тил, без повідомлення сусідньої дивізії (Північної), ставило її під загрозу несподіванок зі східньої сторони. Розїзди, вислані з Городка на схід, частин С. С. не знайшли, а звязалися з якоюсь кінною Запорожського корпусу. Праве крило Північної дивізії (та й ліве) повисли в повітрі, а сама дивізія опинилася попереду всього фронту.

Дивізія перейнялася страшною чуткою, буцім-то полковник Коновалець покидає нашу армію та відходить до Галицької, а Запорожці збираються відходити на схід на партизанку. І справді, на тилових шляхах дивізії бачили вози С. С., які прямували на Лянцкорунь. Між козаками Північної дивізії, що були в тилу, та тими з С. С. (очевидно теж тиловиками), які переїзжали через наш тил, почалися бійки. Наші не хотіли пропускати С. С., як вони казали, „до Галичини".

Не памятаю, якого це було числа, большевики навалилися на Го-

Північна див.
Фельштин
Кузьмин
Бедриківці
С.С.
Городок
Ярмолинці
р. Смотрич
Купин
Карабчіїв
М.Ф.-Ш.
СХЕМА-8.
ПОЛОЖЕННЯ 5-VII 1919 р.
0 2 4 6 8 км.
до праці ген. П. Єрошевича.

МАЙСТЕРНЯ ЗБРОЇ СІРОЇ ДИВІЗІЇ.
(До праці М. Бутовича).

ДИВІЗІЙНА АМБУЛЯТОРІЯ СІРОЇ ДИВІЗІЇ.
Крайній справа дивізійний лікар четар ВОРОНИЧ
(До праці М. Бутовича).

СТАРШИНА АВСТРІЙСЬКОЇ АРМІЇ, ПРИДІЛЕНА ДО СІРОЇ ДИВІЗІЇ.

Перший ряд (сидять на землі): четвертий зліва лейтенант ГРИНИШИН. **Другий ряд** (сидять): третій зліва сотник І. КОССАК, четвертий гавптман П. КВАТЕРНИК, пятий сотник СЛЮСАРЧУК. **Третій ряд:** другий зліва обер-лейтенант ШАШКЕВИЧ, за гавптм. Кватерником лейтенант КОВАЛІВ, далі направо лейтенант ДУБИК. **Четвертий ряд:** зліва поручник СТЕЛЬМАХ, третій зліва (в темнім кашкеті) поручник ХРОНОВЯТ.

(До праці М. Бутовича).

родок, охоплюючи його з обох боків; Північна дивізія вискочила з Городка і затрималася по дорозі на с. Купин. З Камянця надійшла тривожлива телеґрама з вимогою за всяку ціну повернути Городок.

Ну що ж, повернути, так повернути!.. Тому, що набоїв у нас було обмаль, вирішено повертати Городок нічною атакою. Написали ми з полковником Кущем наказ, я особисто переговорив з кожним командиром полку і... з Богом! Один полк мав наступати по горбках зі східнього боку Городка та вийти просто на площу біля церкви. Другий полк з кінною сотнею спрямовано з західнього боку Городка і він мав перетяти большевикам шлях відвороту на Фельштин. Третій полк (резерв) зосереджено від південного боку Городка. Таким чином Городок бралося як в кліщі. Ніч була досить туманна, вигідна для нас. Вилізли ми з полковником Кущем на горбок над с. Купин. Біля нас стояли верхівці, телєфоністи, звязкові; я лежав на бурці полковника Куща й смалив люльку, а він бурчав, що десь загубив свою мильничку.

Однак, щось довго не було чути руху. Нервово поглядав я на годинник. Починало сірити й трохи розвиднялося. Як враз пролунали стріли з правого (східнього) боку, вибухи ручних ґранат; знову стрільба... й зробилося тихо: — значить вдерлися! Не хутко прийшло донесення від правого полку про те, що він ускочив на площу Городка цілком несподівано для большевиків, при тому взяв 2 гармати з 4 скриньками набоїв, та що почали витягати большевиків з хат. Поміркував я собі: це вже погано — розпорошаться. Привезли донесення і від лівого полку, що він перетяв шлях відвороту большевикам, але вони очевидно розбіглися з Городка, хто куди. Успіх був цілковитий! Написали ми з полк. Кущем донесення. В Камянці з приводу цього відбулася урочистість: понаклеювали плякати на вулицях про цей наш успіх і т. п.

Але я міркував собі трохи інакше: забрати завжди можна, а чи утримаємо — Бог знає! Упорядкували частини, забрали стриньки з набоями. День до вечора минув спокійно. Перед вечером большевики почали насовуватись від с. Бедриківці, а коли стемніло, перейшли в рішучу атаку і два передні полки Північної дивізії відскочили та не на свій резерв, що був у південній частині Городка, а в сторони. Звязок загубився; за всяку ціну треба було якнайскорше зібрати частини, а засобів штабу на це не вистачало. Тоді я зібрав усіх державних інспекторів та й сказав їм, що вони не тільки інспектори, але й старшини, — „Отже, поможіть!" — та й дав їм вказівки, кого розшукати та куди привести. І що ж ви думаєте? — вони всі жертвенно виконали старшинський обовязок і на ранок зібрали мені всю дивізію до Купина.

Большевики почали насідати і тут, і дивізія з боєм відійшла до с. Корабчіїв, не спавши дві ночі і три дні.

На другий день большевики знову повели наступ переважаючими силами на Північну дивізію, охоплюючи її з обох боків. Знову піхота, згуртувавшись при кулеметах, почала відходити; знову артилерія лупила шрапнеллю на удар і потім відскокувала в тил; знову командир дивізії з кінною сотнею і з дрючком у руці прикривав відворот, доки у м. Смотрич ми не побачили з облегченням сталеві шоломи Юнацької Школи, біля якої стояв полковник Петрів.

Дивізія зосередилась на схід від м. Смотрич біля сс. Ст. Гута — Смотричівка. По дорозі через Смотрич ще проходили вози корпусу С. С., а самий корпус ще 10 липня зосередився у Лянцкоруню. 21 липня Волинська ґрупа зайняла позиції у м. Смотрич; центр (безпосередньо у містечка) займала Юнацька Школа, на правому крилі стояла Північна дивізія, а на лівому — Холмська. Большевики зранку почали наступати просто на Смотрич, але наші юнаки спокійним огнем їх відбили; не вдалося їм теж просунутись від с. Криничани на Північну дивізію: — ми їх загнали на Криничани. Приблизно коло год. 15 до большевиків підійшли очевидно свіжі частини і вони знову почали рішучий наступ на Смотрич. В льорнетку добре було видно, як попереду піхоти бігла якась жінка з червоною биндою через плече та здоровенним червоним прапором у руках. Однак не довго вона бігла: під спокійним огнем юнаків большевицька піхота залягла, а та жінка на бігу перекинулася й полетіла в рівчак з усіма своїми червоними причандалами. Большевики розбилися об наших юнаків і атаку з фронту припинили. І юнаки понесли значні втрати забитими й пораненими. Але молодці! Слава їм!

Коли почало ставати темно, зауважено обхід Волинської ґрупи з західньої сторони на Смотрич (де була Холмська дивізія). Залишатися в такому положенні було безглуздям і командуючий ґрупою наказав відходити. За ніч ми відійшли: Північна дивізія до с. Черч, а Холмська та Юнаки — до с. Залуче—Нігин. Таким чином большевики вдерлися в середину між Запорожцями і корпусом С. С.: треба було дивуватися їхньому нахабству, яке незабаром і було достойно покарано.

Вже 15 днів Волинська ґрупа витримувала виключно на собі головні удари большевиків і при тому найсильнішої їх дивізії — Таращанської. Цим Волинська ґрупа дала змогу корпусові С. С. відпочити і переформуватися. Рядові бойці Волинської ґрупи були однак дуже роздратовані цею ізольованістю в боротьбі. Не було на кому зірвати нам своєї злости, а тому взяли ми та й направили всі свої вози просто до Камянця, та ще й з наказом скупчитись перед будинком, де містилася Рада Міністрів: — у Камянці счинився надзвичайний переполох! Ще перед боєм під Смотричем начальника штабу Північної дивізії полковника Куща відкликали до Запорожського корпусу; завжди згадую добрим словом цю віддану справі, скромну, чесну людину-вояка!

На місце полковника Куща (виїхав з дивізії 27 липня) нового начальника штабу мені не приділили, а в дивізії відповідних старшин не було. Я звичайно диктував накази й оперативні звіти одному зі старшин штабу дивізії, сотникові Зеленинові.

Після відвороту від Смотрича командуючий ґрупою полковник Петрів дістав призначення на воєнного міністра і він залишив ґрупу і поїхав до Камянця. Його висунула на це становище партія українських с.-р. (соціялістів-революціонерів) *).

---

*) Не можу погодитися з тою неґативною оцінкою, яку дав полковникові Петрову ґен. Капустянський в своїй праці „Похід українських армій на Київ—Одесу в 1919 р." Полковник Петрів хоч і був тоді порівнююче молодою людиною, з відповідною цьому вікові нестриманістю, але чудово орієнтувався в політичних обстави-

Період від 22 липня до середини листопада 1919 року.

В с. Черч ми відпочили та завдяки енергії дивізійного лікаря доктора Дайна навіть дістали трохи санітарного майна та санітарних перевязочних засобів, чого нам так дуже бракувало.

Дістав я наказ прибути до Камянця Подільського на урочистість з приводу зєднання з Галицькою армією. Коли їхав туди, зауважив частини Галицької армії, а з нею й значну кількість мирного населення Галичини в дуже тяжкому стані: просто на полі, серед жита, стояли вози з кіньми, а коло них купчилися жінки і діти та варили щось у казанках.

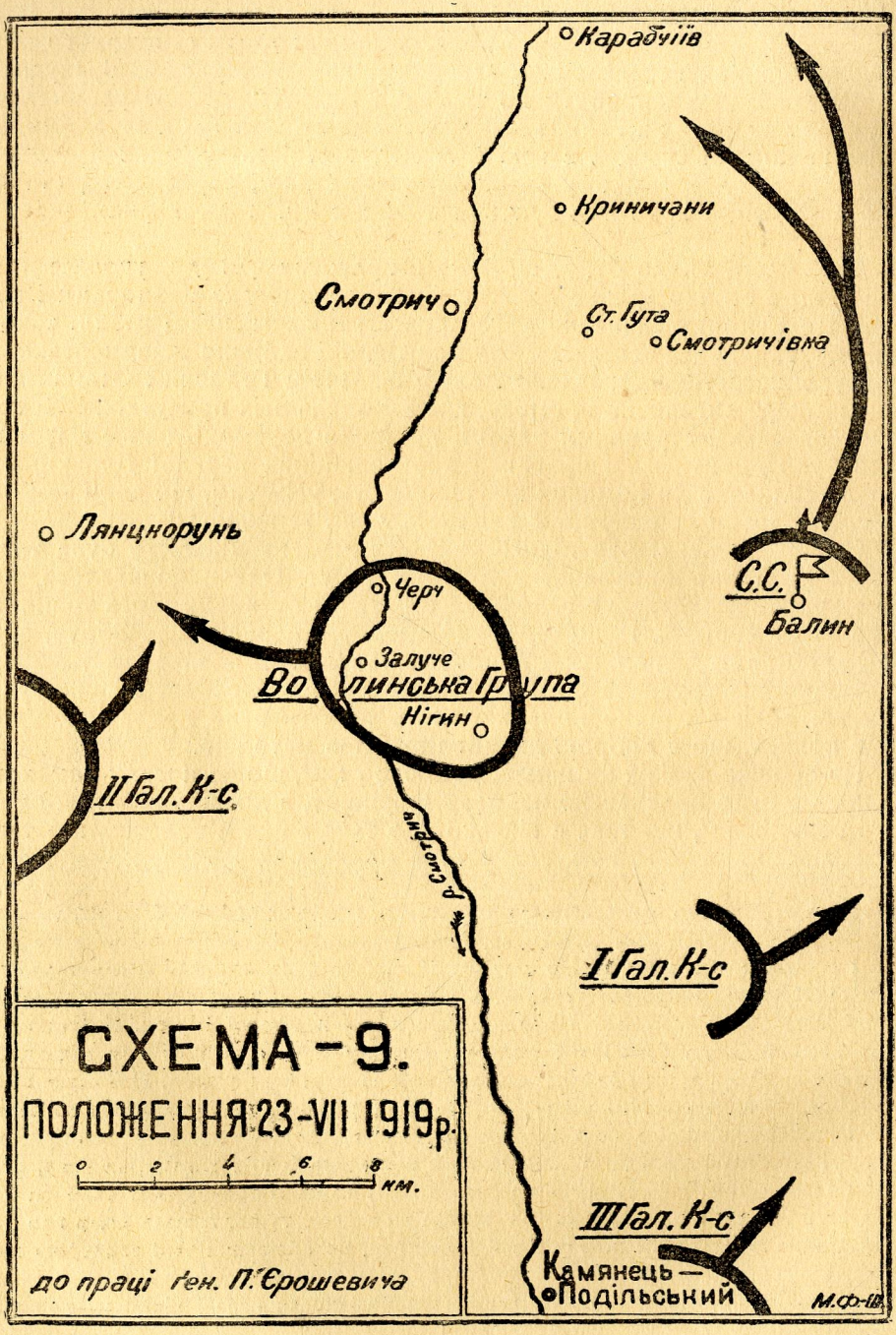
У Камянці видно було, що йшли приготовання до урочистости: біля театру стояло велике крите шатро, удекороване прапорами і квітами. До Камянця скликано крім представників місцевої влади, також і представників від населення тих повітів, які займало наше військо. В день урочистости відправлено молебень. Потім Головний Отаман Симон Петлюра виголосив промову, яка захопила всіх присутніх. Військо, добре одягнене, стрункими рядами пройшло церемоніяльним маршем; мило було дивитися — правдива дореволюційна парада! Дядьки, що їх було скликано до Камянця на урочистість, усім тим, що вони там бачили, а головно орхестрою й військом, були захоплені.

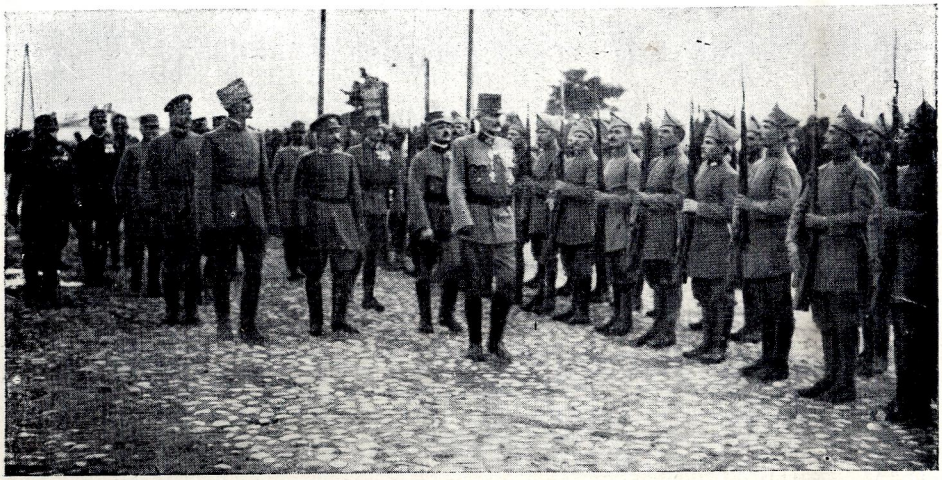
Настрій вправді був піднесений, але реальна дійсність була така, що ми фактично опинилися загнаними в кут. Однак почувалося, що наше вище командування голови не стратило: очевидно щось трапилося на нашу користь. І дійсно, Галицька армія перейшла р. Збруч, зєднавшися з нами для спільної боротьби проти москалів.

Волинська ґрупа на 25 липня зосередилася в районі Лянцкоруня. Північна дивізія спішно поповнювалася й інтенсивно провадила муштру в полках, що є доброю дисциплінуючою методою.

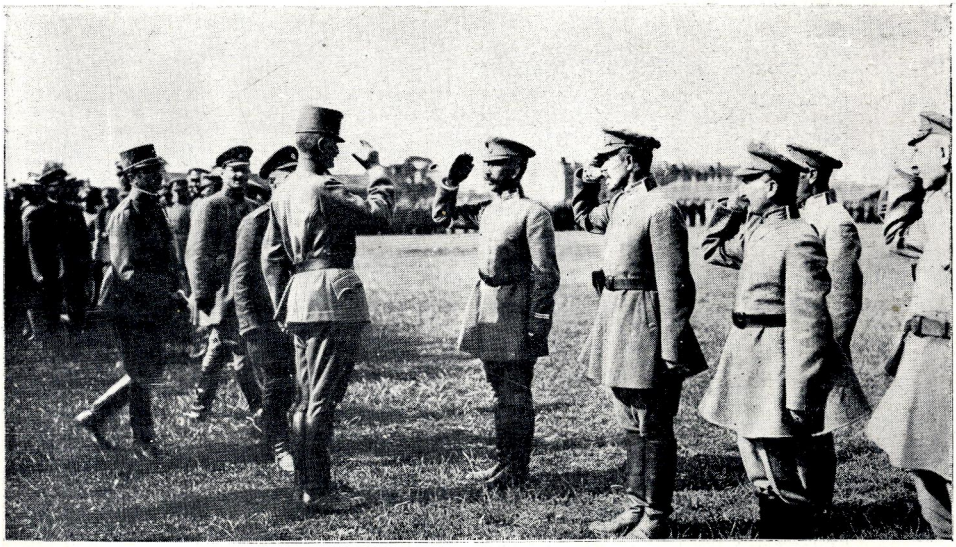
На цей час дивізія зміцнилася головно тим, що на посади командирів полків було призначено кадрову старшину, з досвідом світової війни, з розумінням, що таке є військо, що таке війна й головне, що таке є наказ. Командиром 1-го полку став полковник Долуд, командиром

нах того часу, сміливо висловлював свої погляди. Щодо здібностей бойових, то я не можу навести ніодного помилкового його розпорядження в боях: — усі були і відповідні і сміливі. Сміло і непохитно відстоював він, де було потрібно й можливо, частини своєї ґрупи. Високий, стрункий, з красивими блакитними очима, в сталевому шоломі, він у боях завжди був при залізних лавах Юнацької Школи. Памятаю випадок, коли то десь у боях між Городком і Смотричем я не виконав його наказу, бо обставини склались цілком інакше, ніж він собі їх передтим уявляв. Одержую після того наказ приблизно такого змісту: — „Віддаючи належне розпорядимості, хоробрості й широкій ініціятиві в боях командира Північної дивізії отамана Єрошевича, не можу однак погодитися з його ініціятивою в невиконанні моїх наказів, за що й оголошую йому догану". — Я потім пояснив полковникові Петрову, чому саме не виконав його наказу, бо ж ситуація тоді цілком змінилася, та предкладав йому про потребу давати завжди крім наказу ще й директиву, бо обставини тоді так хутко змінялися, що дотримуватись наказу не все було можливим і доцільним. Полковник Петрів з цим погодився і гармонія наших взаємовідносин надалі нічим не порушувалася.

Карабчіїв
Криничани
Смотрич
Ст. Гута
Смотричівка
Лянцкорунь
С.С.
Балин
Черч
Залуче
Волинська Група
Нігин
II Гал. К-с
I Гал. К-с
III Гал. К-с
Камянець-Подільський
СХЕМА - 9.
ПОЛОЖЕННЯ 23-VII 1919 р.
0 2 4 6 8 км.
до праці ген. П. Єрошевича
М.Ф-ІІ

ЗУСТРІЧ командуючого австрійською армією ґенерала ГОЙДІНҐЕРА почесної сотні Сірої дивізії на двірці у Володимирі Волинському в 1918 р. За ним ґавптман КВАТЕРНИК, полковник ПІЩАНСЬКИЙ, сотник АХОБИЧ (ком-р почесної сотні), сотник ПИЛИПЕНКО. (До праці М. Бутовича).

ЗВІТ командира 2-го полку Сірої дивізії ґенералові Гойдінґерові.
(До праці М. Бутовича).

ПІДСТАРШИНА АВСТРІЙСЬКОЇ АРМІЇ, приділена до Сірої дивізії з гавптманом Кватерником.
(До праці М. Бутовича).

2-го полку — полковник Атрошенко і командиром 3-го полку — полковник Тіме. Тепер вже я міг, залишивши ролю „ватажка", повернутися до прямих обовязків командира дивізії. Командуючим ґрупою приначено отамана Бонч-Осмоловського, а начальником штабу ґрупи — полковника ґенерального штабу Мішківського.

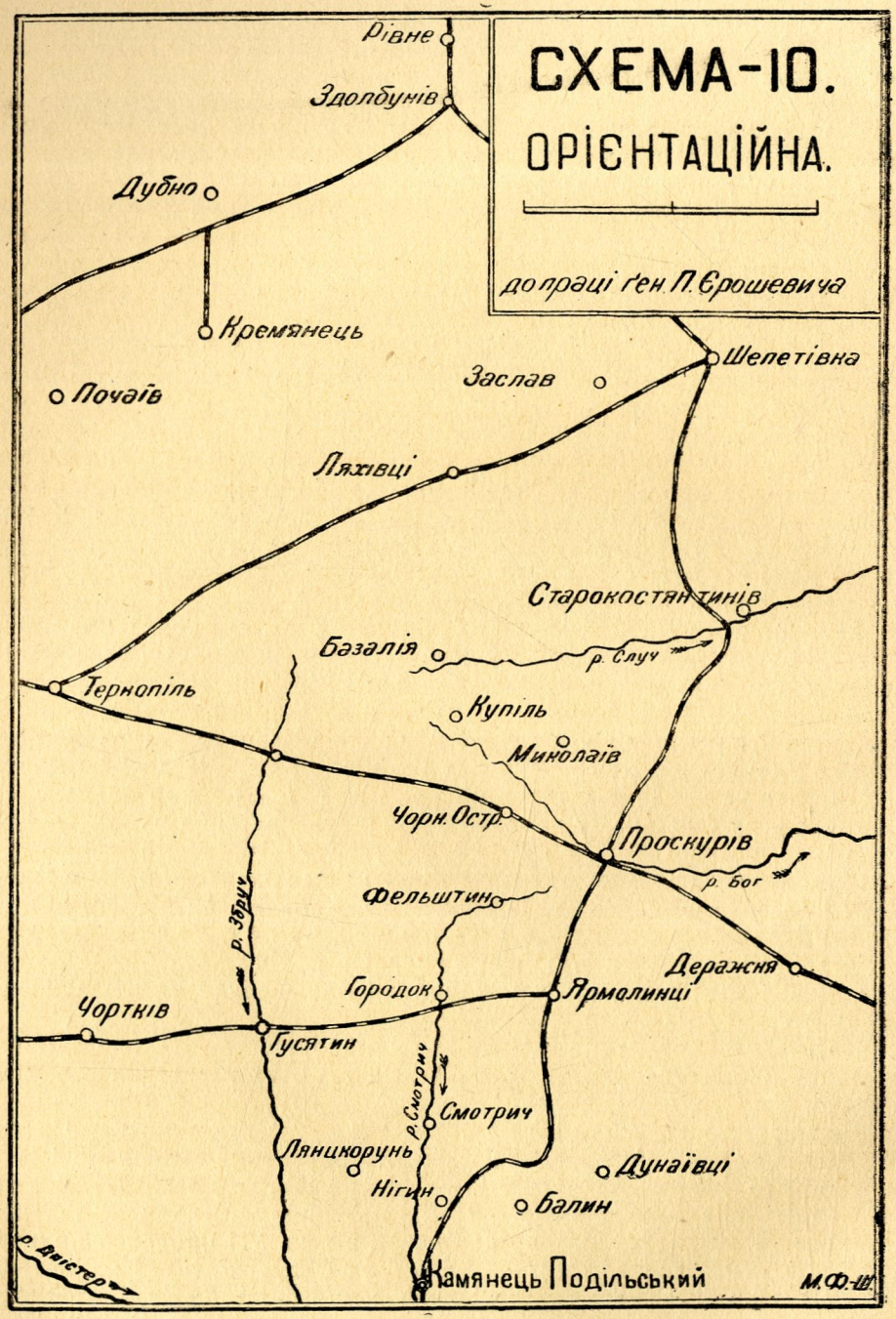
Большевики, переслідуючи Волинську ґрупу аж до с. Черч, куди відійшла Північна дивізія, в своїому нахабстві трохи перебрали. На цей час — 22 липня — корпус С. С. відпочив і переформувався та повів наступ на с. Карабчіїв—Ярмолинці. Большевицький Таращанський полк опинився на флянкові і в тилу корпусу С. С.; цього останній безумовно стерпіти не міг і 23 липня дав йому такого прочухана, що самих полонених набрав понад 500; Таращанці були розбиті вщент і решта їх відскочила на північ.

За наступаючими Запорожцями і С. С. пішов і 2-й Галицький корпус, проходячи перед Північною дивізією, яка ще стояла на місці. Добре одягнені в австрійську уніформу, з вючним обозом, струнками кольонами проходили перед нами правдиві реґулярні частини. З заздрістю дивився я на них, — а чому ж у мене не так? У мене — на вигляд щось напів обдерте, але для бою, я б не проміняв цих обдертих на реґулярно виглядаючий Галицький корпус! Майже трьохмісячні безперервні бої і ті тяжкі становища, в які попадала Північна дивізія, викинули з неї все нестійке, а те, що залишилося, було елементом дійсно злютованим, на який можна було покладатися.

За Запорожцями і корпусом С. С., яко резерв, почала наступати Волинська ґрупа в напрямі на Купин-Фельштин-Проскурів та на 10 серпня зосередилася в районі с. Янішівці - Війтівці. Наступ зєднаних українських армій розвинувся дуже успішно і на 20 серпня галицькі корпуси вийшли на лінію Житомир-Бердичів-Козятин. Ґрупа ж полковника Удовиченка, хоч і мала ряд успішних боїв, але далі Вапнярки просунутися не могла. Для підтримання цієї ґрупи і ґрупи отамана Ю. Тютюнника на Одеському напрямку командування спрямувало Волинську ґрупу, перевозячи її в район Жмеринки залізницею. Північна дивізія навантажилась у потяги на ст. Війтівці, переїхала до району Жмеринки і зосередилась біля с. Ворошилівка. Користаючи з того, що до Вінниці було недалеко, поїхав я на пару годин до цього милого мені зі спогадів міста, звідки я вирушив колись в похід проти большевиків; дуже цікаво мені було, що там наробили большевики та що з моїми знайомими.

Населення цього району, яке вже покоштувало большевицької влади, було до нас цілком прихильне, не таке, як населення в районі на північ від Чорного Острова.

Директивою від 25 серпня Волинській ґрупі наказано було зосередитися в районі Тульчин-Кирнасівка. До Тульчина скеровано і 2-гу пішу дивізію (бувша отамана Божка), яка увійшла до складу Волинської ґрупи. Цією ґрупою штаб армії, сміливим маневром на флянок ворожої армії, вирішив відразу покінчити з нею. Усі прохання полковника Удовиченка про підсилення його біля Вапнярки штаб не узглянив. Цей плян (властиво стратеґічний) нашого штабу армії та непохитне переведення його в життя є одною з видатніших сторінок істо-

СХЕМА-ІО.
ОРІЄНТАЦІЙНА.
до праці ґен. П. Єрошевича
Рівне
Здолбунів
Дубно
Кремянець
Почаїв
Заслав
Шепетівна
Ляхівці
Старокостянтинів
Базалія
р. Случ
Тернопіль
Купіль
Миколаїв
Чорн. Остр.
Проскурів
р. Бог
Фельштин
р. Збруч
Деражня
Городок
Ярмолинці
Чортків
Гусятин
р. Смотрич
Смотрич
Лянцкорунь
Дунаївці
Нігин
Балин
р. Дністер
Камянець Подільський
М.Ф.-Ш.

рії нашої боротьби. Те, чого помилково не було зроблено в часі місячного тупцювання на р. Случ, було переведено в цій операції і дало блискучий успіх. Іншими словами, — залишено спосіб відпихання ворога та частинного підсилення своїх дивізій, а було вжито маневру.

Склад Північної дивізії на цей час був пристійний: 1.600 багнетів з добрими командирами полків, 16 гармат з чудовим складом командирів і гарматчиків, 80 шабель кінноти, невеличкий технічний курінь та санітарні частини. Усе це було злютоване попередніми боями і внутрішнє здисципліноване. Виробилася прекрасна бойова одиниця.

Приїхав до дивізії новопризначений командуючий Волинською ґрупою отаман Бонч-Осмоловський. Познайомилися, поговорили. Це була старша людина, але від військової справи був дуже далекий. Поміркував я собі, що напевно це особа політична, ставленик якоїсь політичної партії.

Начальником штабу ґрупи був полковник Мішківський. Про нього було відомо, що коли полковник Капустянський (тоді ґенерал-квартирмайстр штабу армії) запитав отамана Божка, чи приїхав до нього прошений ним начальник штабу, то той відповів: — „ Ще не приїхав, але як буде кацап чи такий як Мішківський, то повішу". *) — Такий склад командування Волинською ґрупою робив на мене дуже сумне враження. **)

Згідно з повищою директивою Північна дивізія вирушила на Тульчин-Кирнасівку та 29 серпня перейшла до району с. с. Демківка-Северинівка, з аванґардом у с. Тростянець, де згідно з наказом штабу ґрупи дивізія мала трохи відпочити.

Трьохденна операція Північної дивізії в районі Ольгопіль - Чечельник - ст. Кодима та цілковите розпорошення 45 і 47 піших совітських дивізій.

Замість передбаченого відпочинку 29 серпня о год. 19 прийшло від командуючого ґрупою розпорядження з наказом вирушити о год. 7 ранку 30 серпня на Чечельник і розміститись у районі с. Анютине, а 1 вересня захопити ст. Кодима. В розпорядженні відомости про ворога подано дуже невистачаючі, а відомостей про наші частини зовсім не було. Ніякої директиви: — забери Кодиму й кінець! А що далі? Чи стояти на місці? чи куди йти?

---

*) Автор, опираючися на опінії отамана Божка відносно полковника Мішківського, робить помилку, не знаючи мотивів, що викликали подібний осуд от. Божка. А мотиви ці якраз дуже корисно свідчили про полковника Мішківського. — Редакція.

**) Отаман Бонч-Осмоловський за часи нашої визвольної боротьби був командиром Гайдамацького полку в Одесі в 1917 р., а в р. 1919 — командиром 3-го Херсонського корпусу. В російській армії — штабс-капітан, ґеорґіївський кавалєр, комендант штабу 32 армійського корпусу. Очевидно, що бракувало йому належної військової освіти для командування великими одиницями.

Ґен. штабу полковник Мішківський був начальником штабу У. Г. А. й начальником штабу Східнього фронту підчас переходу його через Румунію. Освітою і стажем цілком відповідав своєму призначенню начальника штабу Волинської ґрупи. — Редакція.

Від місця розміщення Північної дивізії (с. Літківка) до району Чечельник-Анютине було 42—45 верстов, тобто перехід і то дуже великий. 4-а дивізія Волинської групи спочатку була в резерві штабу армії, а пізніше її направлено на ліве крило групи полковника Удовиченка; 2-а дивізія, після внутрішніх непорядків у ній в звязку з усуненням отамана Божка, уявляла з себе бойову одиницю цілком мізерну, щось не більше 200—220 багнетів. Таким чином, виконання цього сміливого але й ризиковного маневру фактично було покладено на 1-шу Північну дивізію, чого ні отаман Бонч-Осмоловський, ні полковник Мішківський ніби не хотіли розуміти.

Я добре розумів, що в підготовці такого маневру треба було бути обережним, і то дуже, а в виконанню — безоглядно сміливим.

Д е н ь 30 с е р п н я. О год. 7 рано 30 серпня дивізія вирушила по шляху Тростянець-Ободівка-Жабокрич-Чечельник. Спека була велика, шлях піщаний, що дуже затримувало гармати й піхоту. Чимало козаків у дорозі попадало від ураження сонцем. По дорозі побачили ми 2 дивізію, яка не дуже поспішала вперед.

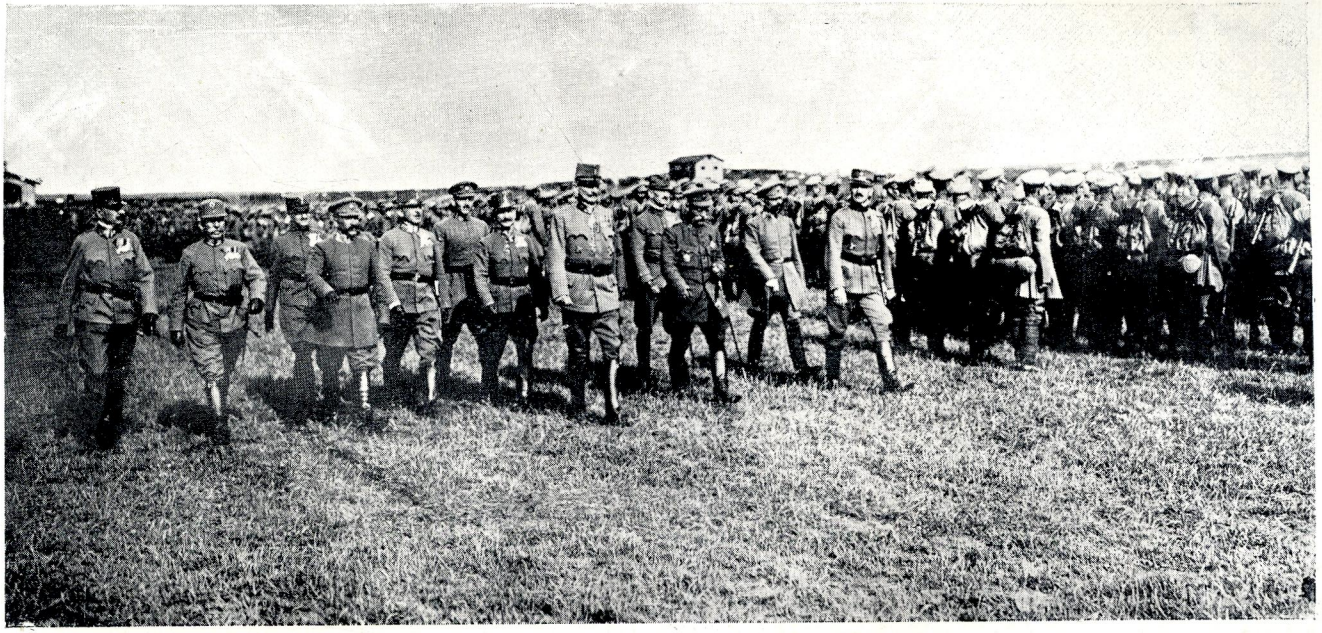
Десь між с. Ободівка і с. Жабокрич підіхав до нашої дивізії Головний Отаман. Як я вже сказав, дивізія в цей час виглядала як цяцька. Прийнявши рапорт про склад дивізії та перекинувшись зі мною парою слів про біжучі справи, Головний Отаман з його характеристичною звичкою, повернувши голову і очі трохи вбік, запитав: — „А як ви гадаєте, чи буде успіх? Чи не дуже ризиковне це діло?" — Я відповів, що на те й війна, щоб ризикувати, а в успіху і то великому я є цілком певний! — „Чому?" — „Та тому, що нарешті ми робимо маневр, а не відпихаємося, а головне — ворог не знає, де я на нього наскочу. А потім — подивіться на обличча людей!..."

І дійсно, це вже була не повстанча рухавка, а втягнуте в бій правдиве військо і всі з веселими обличчями. Головний Отаман засміявся... — „Ну, пошли вам Боже!"

Дійшли ми до с. Жабокрич. Значніших ворожих сил ніде не зауважили: стежі вислані в напрямі на захід від дороги Жабокрич-Чечельник, спіткали лише невеличкі кінні розїзди ворога. На 20 год. 30 серпня дивізія головними силами зайняла Чечельник, там розмістився і штаб дивізії, а авангард — 1-й полк — підійшов до с. Анютине, зайнятого ворогом. На годину 24 полк враз захопив це село забираючи полонених та чудовий санітарний обоз з медичним персоналом, що викликало велике задоволення нашого дивізійного лікаря. Частина людей з цього большевицького відділу повтікала в бік Кодими, інформуючи своє командування, що великі сили петлюрівців, як з неба впали їм в глибоке запілля.

До с. Вербки вислано міцну заставу. Розвідка викрила, що с. Попову Греблю займає ворог.

Цього самого дня пізно ввечері до мене зголосився отаман партизанського відділу Заболотний зі своїм начальником штабу Совенком. Заболотний доповів мені, що його відділ зайняв всі переправи через р. Савранка (протікає через Чечельник і Ольгопіль). Просив допомогти йому кулеметами й набоями та вчислити його відділ до складу дивізії і дати бойове завдання. Мав він від селян відомости, що велика

ОГЛЯД ФРОНТУ СІРОЇ ДИВІЗІЇ ґенералом Гойдінґером. По бічнього — командир дивізії ґенерал СОКИРА-ЯХОНТІВ.
(До праці М. Бутовича).

ОГЛЯД 1-ГО ПОЛКУ СІРОЇ ДИВІЗІЇ ґенералом Гойдінґером. Побіч нього командир дивізії ген. СОКИРА-ЯХОНТІВ.
(До праці М. Бутовича).

кольона большевиків іде з Балти на Кодиму і Ковалівку. Це були (як пізніше викрилося) два полки 47 совітської дивізії; про них я й не знав, що вони є в Балті.

Я дав Заболотному 2 кулемети з набоями, умовився відносно звязку і поставив йому завдання:

а) займати надалі переправи на р. Савранка та перехоплювати большевиків, коли вони будуть тікати в той бік;

б) увійти в звязок з Балтою й дати мені відомости, хто там є та що робиться.

До 23 г. з застави, що стояла у Вербках, прийшло донесення, що на шляху від с. Пиріжки на сс. Бритавка—Вербки викрито рух невеликих розіздів ворожої кінноти.

Телєфонічного звязку зі штабом ґрупи, який мав перейти до с. Ободівка, ще не було. Звязок між штабом дивізії і її частинами був міцний та добре налагоджений. Перевтома військ була дуже велика, а наше становище дуже ризиковне. В цьому випадку старший начальник мусить виявити максімум витривалости, холодного розуму та рішучости.

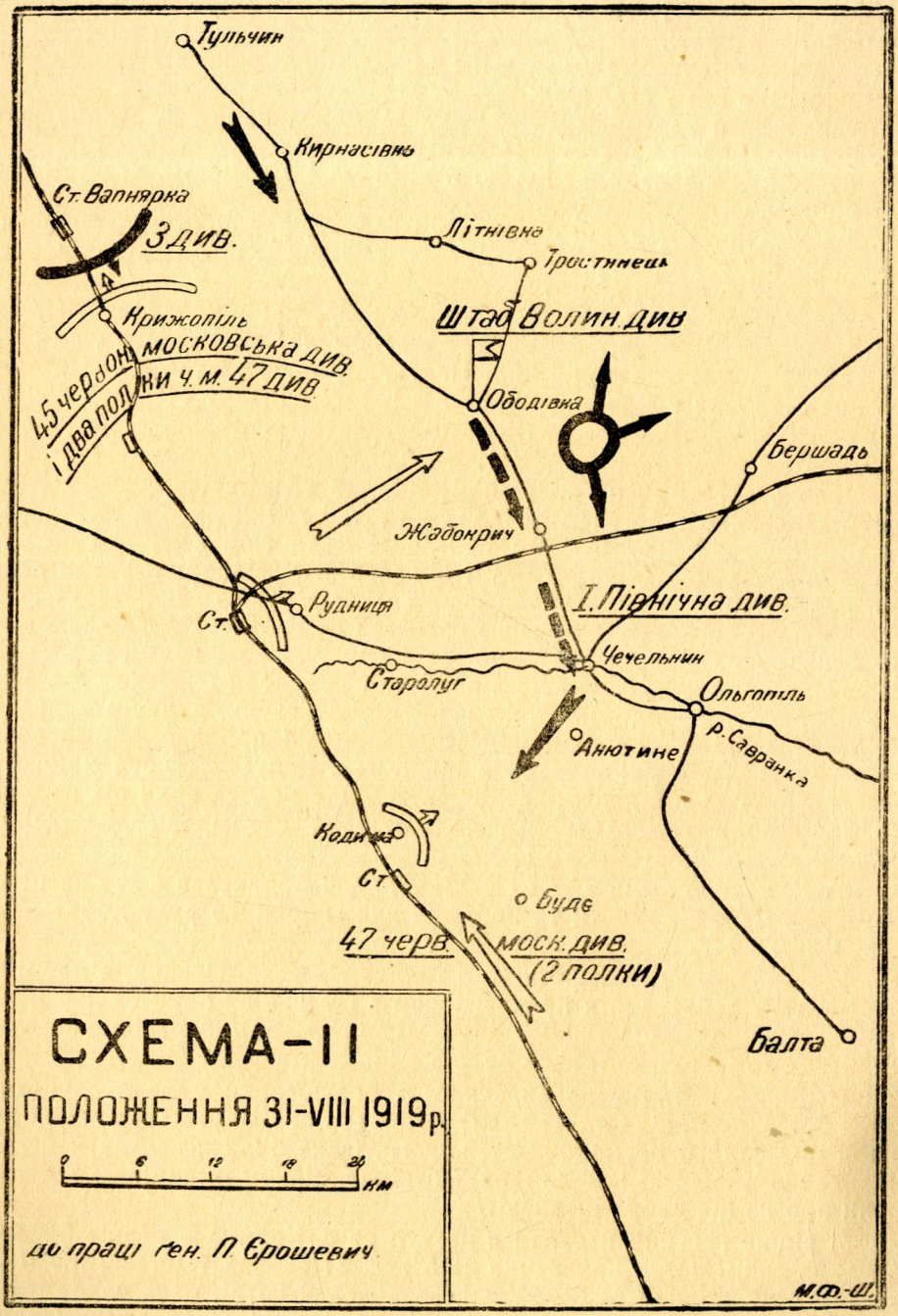
День 31 серпня. Я помістився в телєфонічній кімнаті бувшого земського телєґрафу в надії, що штаб ґрупи мусить же нарешті зачепитися за нього, як було умовлено. Коло год. 1 вночі гучно задзвонив дзвінок. Я взяв трубку і відізвався. У відповідь почув чисту московську мову: — Кто у телєфона? — Я відповів: — Застава в Чечельнікє. — А ґдє 5-й ескадрон Яковлєва? — Нє знаю. А ґдє находітся наша колона? — „на арапа" запитав я його. Той же голос, дуже кріпко лаючи своє начальство за відсутність розпоряджень, зясував мені, що одна кольона йде на сс. Ковалівка—Чечельник, а друга — на сс. Кодима - Івашкове - Вербки; при тому згадав і про частини 43 совітської дивізії, про які до речі, в праці ґен. Капустянського нічого не зазначено. Далі мій „інформатор" сказав, що ворога вони ще не бачили, але селяни їм казали, що „ета сволоч петлюровци ґдє-то тут нєдалєко".

Тоді, перейшовши вже на нашу мову, я подякував йому за ці корисні для мене відомости та побажав для скорішого руху добре намастити пятки салом.

У відповідь на це інформатор гикнув від несподіванки, а потім запустив таку лайку, що я прослуживши в війську 32 роки та два місяці проплававши на російському военному крейсері (де особливо „законовиристо" лаються), такої ще не чув.

Положення для мене вияснилося: большевики мене оточували з обох боків. Але які ж у них сили? Штаб ґрупи не дав мені жадних вказівок про сили й розположення ворога. Одне було ясне для мене, що я ускочив у Чечельник для большевиків цілком несподівано та що вони про це ще добре не знають.

Я рішив негайно перейти в наступ на с. Кодима в розріз большевицьких сил. Наступ призначив на 5 год. 31 серпня. Застава, що її було висунено до с. Вербки, збільшена до сили сотні, мала захопити це село і триматися там за всяку ціну. 1-й полк мав атакувати с. Попова

Тульчин
Кирнасівка
Ст. Вапнярка
3 див.
Літнівка
Тростянець
Штаб Волин. див
Крижопіль
45 черв. московська див.
і два полки ч. м. 47 див
Ободівка
Бершадь
Жабокрич
Рудниця
Ст.
І. Північна див.
Чечельник
Старолуг
Ольгопіль
р. Савранка
Анютине
Кодима
Ст.
Буде
47 черв. моск. див.
(2 полки)
Балта
СХЕМА-II
ПОЛОЖЕННЯ 31-VIII 1919 р.
0 6 12 18 20 км
до праці ген. П. Єрошевич
М.Ф.-Ш.

Греблю—Івашкове. В резерві за ним ішов 3-й полк. 2-й полк з гарматами мав атакувати с. Ковалівка і через горбки, що на схід від цього села, відкинути ворога на південний схід, тобто в обійми партизан отамана Заболотного. Усі вози дивізії негайно підтягнено до своїх частин, щоб у тій завирусі, що зараз мала счинитися, вони не наразилися на небезпеку, бо дивізія тепер не мала тилу, а мусила битись на всі боки.

О год. 5 частини почали наступ. Сотня, захопивши с. Вербки, як кліщ учепилася за нього і збивала на північ насідаючі большевицькі кінні відділи. 1-й полк у команді полковника Долуда, піддержаний 3 полком, враз захопив Попову Греблю і, насідаючи на большевиків, зайняв Івашкове. Штаб дивізії на год. 6 перейшов до місця постою штабу 1-го полку до Анютиного. З Івашкового 1-й полк спрямовано на північ до хутора, а 3-й полк — на ст. Кодима.

На год. 7 значна кольона большевиків почала насовуватись на Ковалівку. 2-й полк в команді підполковника Атрошенка рішуче заатакував її; гармати прямою наводкою почали бити по ворожій кольоні. Але большевики все ж розгорнулись і відкинули 2-й полк з горбків, що на схід від с. Ковілівка. 2-й полк поніс значні втрати, але, упорядкувавшись, знов заатакував ці горбки і захопив їх. Нова більша кольона большевиків, що йшла від с. Будде, вдруге збила 2-й полк у бік Анютиного. На рідкість упертий підполковник Атрошенко, хутко упорядкувавшись, знову поліз на Ковалівку і захопив знову горбки, що панували над селом, розганяючи ворога гарматним огнем і не пропускаючи його на Чечельник. Большевицька кольона збита від напрямку на Чечельник, повернула на схід, на переправи через р. Савранку, які тримали партизани Заболотного, тобто зробила те, що й було нам потрібне.

Відбиті від Ольгополя большевики (два полки 47 совітської дивізії з великим обозом) в цілковитому безладі повернули на с. Любомирка. Ось тут партизани Заболотного, піддержані озброєними селянами, цілковито й розторощили їх. Покидавши всі свої вози, большевики купками й поодинці тікали в сторону Балти, але селяни не мали на них ласки; багато большевиків прибігло й до нашого 2-го полку, благаючи не вбивати їх. Партизани Заболотного перехопили два вози, запряжені добрими кіньми, із 12 комісарами, переважно з жидів, що тікали в паніці: милосердя над ними не було.

Значний обоз, 2 гармати в запряжці та до 400 полонених дісталося нашому 2 полкові. Без перебільшення можна сказати, що ці два большевицькі полки закінчили тут своє існування!

Коло год. 10 по дорозі з с. Жабокрич влетіло до Чечельника чотирі пароконні вози. Їх затримала штабова кінна сотня. Люди з цих возів були в великому переляку. Що трапилося? Оповіли, що години 1½—2 тому до с. Ободівка вскочила большевицька кіннота за піхотою на возах, наших людей розігнала, а штаб з командуючим групою і начальником штабу побігли в поле і ховаються в житах. По дорозі ці люди бачили багато наших з 2 дивізії, які тікали до с. Жабокрич. — А ви ж як втікли? — А у нас вози були запряжені, ми й почали тікати. — Та куди ж ви тікали? — Ми й самі добре не знаємо. До своїх!..

На год. 18 права застава продовжувала тримати с. Вербки. 1-й полк перейшов до хутора, на північ від с. Івашкове, і почав провадити розвідку на Пиріжки і Бритавку. 3-й полк зайняв горбки між с. Кодима і с. Івашкове, не висовуючись з ліса. 2-й полк заночував на горбках, на схід від с. Ковалівка, відтягнувши свій тил до с. Анютине. В с. Попова Гребля, яко охорона тилу дивізії, стали вози з кулеметами і дві відбиті у большевиків гармати. Штаб дивізії перейшов до с. Івашкове.

Таким чином майже ціла дивізія увійшла в терен дуже хвилястий, вкритий невеличким, але густим лісом. В цьому районі виявити наші сили було цілком неможливо: зайнявши малими відділами лісисті горбки було надзвичай добре боронитись і робити наскоки в усі сторони.

На год. 19 прийшло донесення, що до с. Пиріжки підходить якесь військо, а на захід від села, за залізницею, ворога є дуже багато; у ст. Кодима є якась частина і бронепотяг. Діло ясне, що ми врізалися між двох ворожих кольон та що з критичного положення у Чечельника опинилися в надзвичайно корисному, завдяки закритому, пересіченому районові. Настав час бути сміливим до краю! Я зясував це частинам дивізії і наказав:

1) Двом півсотням технічної сотні, добре заосмотреним у підривний матеріял, вночі з 31 серпня на 1 вересня висадити залізницю на північний захід від с. Пиріжки та міст, що в 2 верствах на південь від ст. Кодима. Це для того, щоб не випустити бронепотягів, що стояли на ст. Кодима та не допустити туди нових бронепотягів.

2) 1-му полкові атакувати ворога у флянок, коли голова його кольони підійде до с. Бритавка. До цього я додав: — Тепер настав наш час бути й нам нахабними до краю, шпарьте!

3) 3-му полкові в команді полковника Тіме нічною атакою захопити ст. Кодима.

4) 2-му полкові триматися біля Ковалівки, не пропускаючи ворога до Чечельника і збиваючи його на південь.

Настала ніч. Від командира 1-го полку прийшло донесення, що від ст. Рудниця чути сильний гуркіт та що є чутка, ніби 2-а наша дивізія далеко відскочила в тил і тому шлях Рудниця—Чечельник є вільний для руху большевиків.

Командир 3-го полку доповів, що полк вже підійшов до краю лісу, що перед ст. Кодима, що біля стації великий рух та що в селі Кодима є большевики.

Командир 2-го полку повідомляв, що він продовжує виловлювати поодиноких большевиків і вози з кіньми.

Настала 1-а година ночі — тихо. Тихо пройшла і 2-а година. По 3-й годині почувся від північного заходу сильний вибух: очевидно наші технічники пролізли непомітно для большевиків і висадили залізницю. Відразу після цього вибуху з боку 2-го й 1-го полків почалася мушкетна й гарматна стрільба. 3-й полк кинувся впрост на стацію, але большевики дали там відсіч і полк змушений був зупинитися. Тоді наша артилерія зараз же відкрила вогонь по стації і большевики, цілковито не орієнтуючись в ситуації, кинулися тікати, хто на північ вздовж залізницею, хто на сс. Пиріжки—Бритавка, і там трапили під удари нашого 1-го полку.

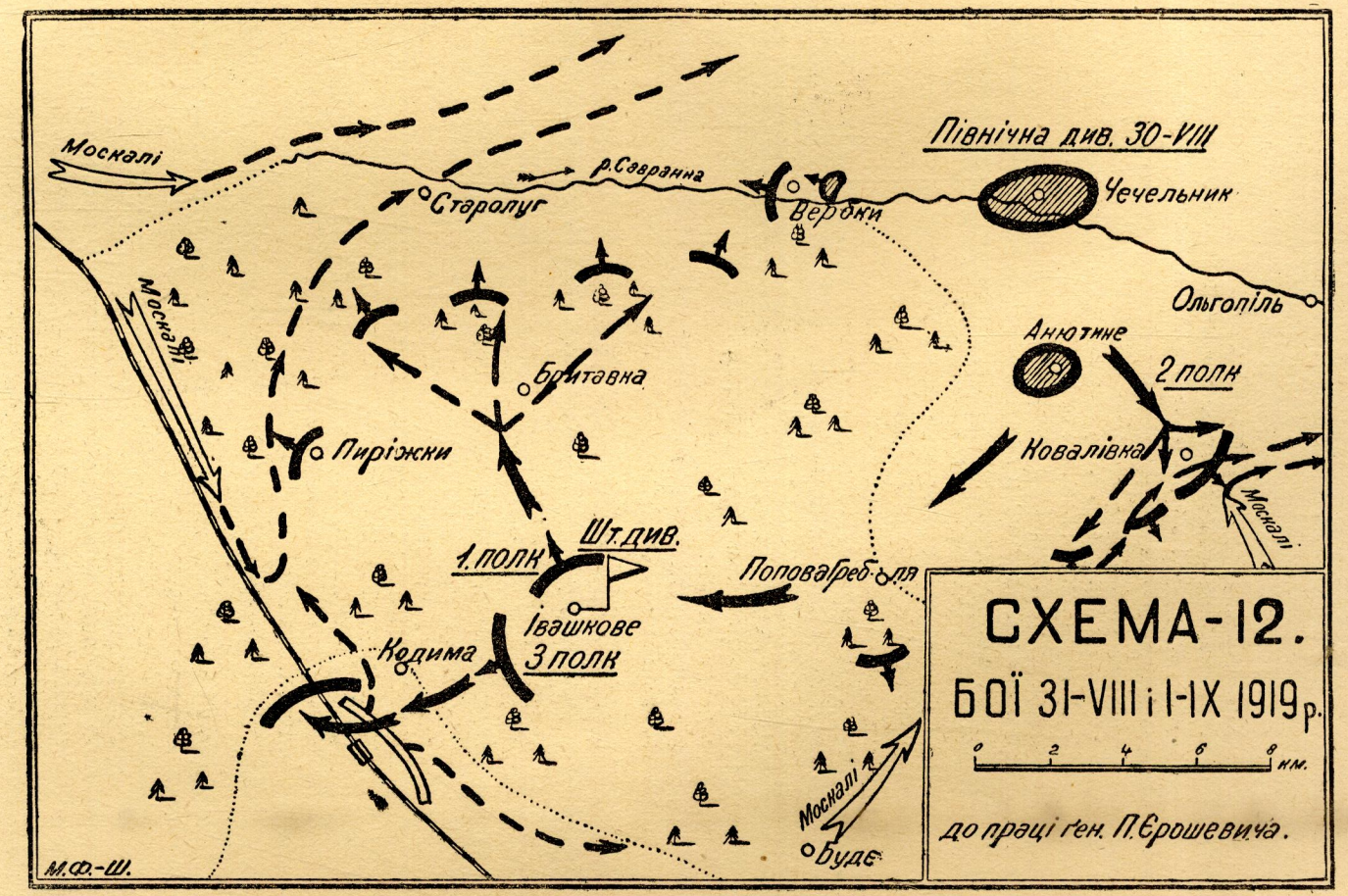

3-Й і 4-Й ПОЛКИ СІРОЇ ДИВІЗІЇ. На крилі командир 3-го полку полковник АЛЕКСАНДРОВИЧ.
(До праці М. Бутовича).

ОГЛЯД ІНЖЕНІРНОЇ СОТНІ СІРОЇ ДИВІЗІЇ ґен. Гойдінґером.

(До праці М. Бутовича).

Північна див. 30-VIII
Москалі
р. Савранна
Старолуг
Вероки
Чечельник
Ольгопіль
Москалі
Битавна
Аннютине
2 полк
Пиріжки
Ковалівка
Москалі
Шт. див.
1. полк
Половребля
Івашкове
Кодима
3 полк
Москалі
Буде
М.Ф.-Ш.
СХЕМА-12.
БОЇ 31-VIII і 1-IX 1919 р.
0 2 4 6 8 км.
до праці ґен. П. Єрошевича.

Одначе з боку ст. Рудниця виявилась значна кольона большевиків в русі на ст. Кодима. 3-й полк змінив фронт на північ і не пускав ворога до стації. Бій дійшов до великого напруження; прийшлось підсилити 3-й полк штабовою і кінною сотнями. Знову наша артилерія почала бити шрапнелями „на удар"; большевики не витримали й почали відходити до с. Пиріжки, яке на цей час уже зайняли частини нашого 1-го полку. Тоді в цілковитому безладі большевики побігли знов до залізниці і далі на с. Старолуг.

1-й полк, захопивши сс. Пиріжки і Бритавка, широким фронтом насунувся на шлях, що йде від ст. Рудниця на сс. Старолуг—Вербки—Чечельник. Цілий цей шлях займала густа кольона возів, гармат і значна кількість піхоти. Частини 1-го полку почали вискакувати з лісистих горбків на цю кольону на цілому її фронті від с. Вербки аж до с. Старолуг. Наші добре заховані кулемети почали сікти по кольоні. Большевики не могли ставити опору, бо навіть не бачили, звідки по них стріляють; частина їх, покинувши вози й коней, почала тікати, а більшість піднесла догори руки і піддалася.

На год. 14 бій закінчився. Дрібні відділи большевиків, що збилися з дороги, йшли просто на наші частини та піддавалися, лаючи своє начальство, що ніби навмисно затягло їх у цю пастку. Розвідка, вислана на ст. Рудниця, нікого не викрила; очевидно большевики Рудницю вже залишили. Однак наша 2-га дивізія, що була відскочила від неї, увійшла туди лише над вечір 1 вересня.

Успіх був незвичайний!

Ті большевики, що тиснули групу полковника Удовиченка під Вапняркою, дізналися про захоплення нами Кодими, заметушились і почали тікати на Бершадь. Нажаль ніхто не перетяв їм цього відвороту, а переслідування було дуже слабе.

Величезна здобич дісталася Північній дивізії: коло 1800 полонених, 9 гармат (з них 4 в повній запряжці), 2 бронепотяги, безліч возів та коней. Вітаючи полки з такою блискучою перемогою, я наказав:

а) у полонених неукраїнців відібрати всі набої, зброю і потрібний нам одяг та чоботи,

б) зробити заміну своїх слабих возів на добрі, забрати потрібні коні і т. п.; непотрібне здати органам місцевого самоврядування,

в) полонених москалів відправити під конвоєм селян до Тульчина (пізніше ми довідалися, що селяни їх розібрали до польових робіт),

г) полонених українців зачислити до полків, після виконання встановлених у полках звичаїв,

ґ) усе це зробити до ранку 2 вересня, бо в цей день вирушаємо на Балту.

Штаб дивізії перейшов на ст. Кодима. Я став переможцем, самостійним і ні від кого незалежним, бо не мав ні з ким звязку. Написав ґрунтовну реляцію про відбутий бій і надіслав її впрост до штабу армії, до Жмеринки, зі старшиною на доброму коні, додавши йому 5 верхівців, щоб з дороги присилав мені донесення, про що там дізнається. Штаб армії я запитував про місце перебування штабу нашої ґрупи та повідомляв, що я 2 вересня вирушаю на Балту, бо треба використати цей блискучий успіх та добити большевиків, які ще є в Балті.

Цей негайний наступ на Балту я вирішив самостійно, бо ж не міг гаяти часу на відшукання штабу ґрупи і тим дати ворогові можливість опамятатися.

Оказалося, між іншим, що наше дивізійне інтенданство побувало в полоні у большевиків. Як відомо, тилові установи успосіблені завжди панічно. Отже, і наш дивізійний інтендант полковник Круглов не послухав мого наказу пересунутись до с. Попова Гребля, а розмістився в с. Вербки, міркуючи, що це буде далі від фронту і безпечніше. Якийсь большевицький відділ, тікаючи від ст. Рудниця, вскочив до с. Вербки, вибив звідти нашу сотню і розположився на відпочинок, шукаючи по хатах за хлібом. Вози дивізійної інтендантури стояли в селі по клунях. Інтендант полковник Круглов, побачивши большевиків, переодягнувся в селянську білу сорочку та штани, вложив бриль на голову й почав ціпком молотити жито. Незабаром наша сотня вибила большевиків з села та визволила інтендантуру, яка й приїхала до с. Попова Гребля, наочно переконавшися, що не діло дивізійного інтенданта самостійно визначати безпечні для себе місця, а краще виконувати накази свого начальника. Бідному полковникові Круглову потім не давали проходу, як то він у брилі молотив жито.

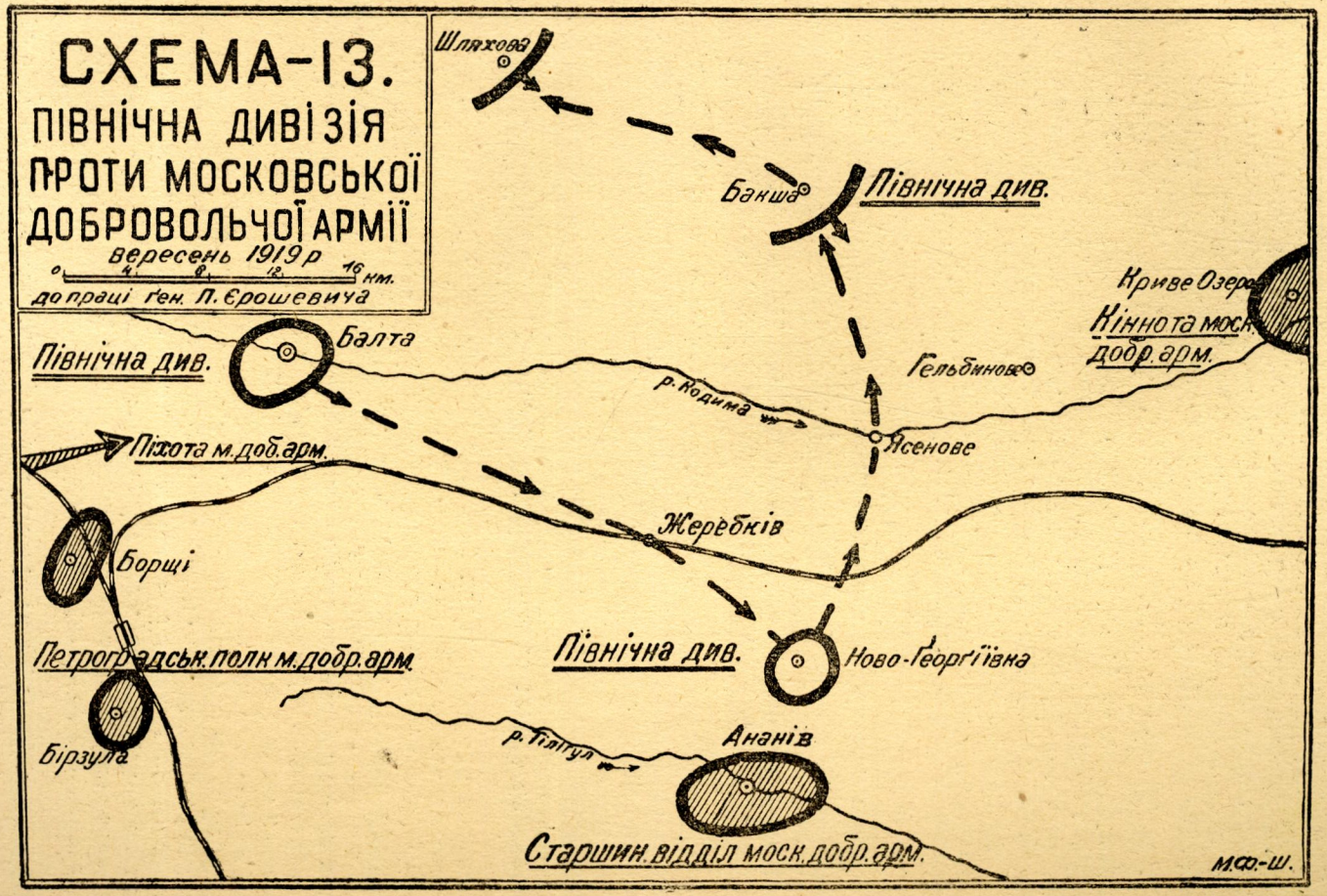
Оцінка операції. Що ж причинилося до такого блискучого успіху? Виключно маневр! Бо коли б навіть Північна дивізія і не ділала так активно, то самий наскок її в запілля ворога під Чечельником, викликав би відворот большевиків від Вапнярки. Кажуть, що ініціятором цього маневру був ґенерал-квартирмайстер штабу армії полковник Капустянський. Слава йому за це! Не менша слава і тим, які згодилися на переведення цього пляну в життя та взяли на себе відповідальність за його наслідки, — це начальник штабу армії отаман Сінклєр та командуючий армією отаман Василь Тютюнник.

Цю операцію та переведення її можна взяти за взір при викладах в наших майбутніх військових школах. В ній заслуговує на увагу ділання 1-го полку при наскоках на шлях Старолуг-Вербки, де полковник Долуд вжив ділання окремими малими відділами, що дало блискучі наслідки.

Наступ на Балту. 2 вересня дивізія двома кольонами вирушила на Балту та на год. 22 авангард її вскочив у місто і вночі захопив стацію. Большевики розбіглися.

На стації ми знайшли трохи ріжного майна та два ваґони з повидлом. Населення Балти зробило нам урочисту зустріч і поставилося до нас прихильно. Більшість висловлювалася, що вважає це за кінець війни, бо зєднані сили українців і добровольців (Денікина) хутко проженуть большевиків. Можливости війни між українцями й добровольцями ніхто не припускав.

У Балті зараз же було вжито суворих заходів проти якогонебудь насильства над мирним населенням та енергійно взялися за заосмотрення дивізії, головно чобітьми. Викрилося, що в Балті було заховано переважно жидами багато ріжного майна. Коли наші частини почали за всі достарчувані матеріяли платити, то виліз на світ і крам. Реквізиції я категорично заборонив. До речі, ті реквізиції, які так широко

СХЕМА-13.
ПІВНІЧНА ДИВІЗІЯ ПРОТИ МОСКОВСЬКОЇ ДОБРОВОЛЬЧОЇ АРМІЇ
вересень 1919 р
0 4 8 12 16 км.
до праці ген. П. Єрошевича
Шляхова
Бакша
Північна див.
Криве Озеро
Кінна т.а моск. добр. арм.
Північна див.
Балта
Гельбинове
р. Кодима
Ясенове
Піхота м. доб. арм.
Жеребків
Борщі
Північна див.
Ново-Георгіївка
Петроградськ. полк м. добр. арм.
Бірзула
р. Тилігул
Ананів
Старшин. відділ моск. добр. арм.
м.ф.-ш.

ДИВІЗІЙНИЙ СВЯЩЕНИК В РОЗМОВІ з козаками Сірої дивізії.
(До праці М. Бутовича).

ВІДІЗД одного з ешалонів Сірої дивізії з Володимира Волинського до Конотопу.
(До праці М. Бутовича).

ПАРАДА ДИВІЗІЇ СІРОЖУПАННИКІВ у дні 15-го серпня 1918 р.
(До праці М. Бутовича).

вживала Галицька армія, наробили нам багато біди: — вони озлобили населення.

Приїхав до Балти командуючий ґрупою отаман Бонч-Осмоловський. Про мандрівку з усім штабом по житах не згадував. Про справи операційні говорити з ним не було чого: він цим ділом не займався, думаю, що й розумівся на ньому небагато. Між іншим в розмові зі мною він сказав, що начальник штабу є обурений на мене. — За що? — Та що ви донесення послали просто до штабу армії, а не нам. — Так, але де б я вас знайшов?..

Дивізійний лікар доктор Дайн перевів мобілізацію медичного персоналу. Натиснув трохи на аптики для поповнення бракуючих при шпиталях медикаментів і довів дивізійний шпиталь до доброго стану. Взагалі доктор Дайн завжди виявляв кипучу енергію і педантизм у роботі. В газарді роботи він цілковито не розбирався в обставинах, а тому чимало разів, не здаючи собі справи, попадав у боях у небезпечні місця. З ним завжди їздила його дружина. Ця жінка, старої доброї шляхецької родини, а ні на крок не відходила від нього, помагаючи йому в його роботі.

Перед нами була тепер добровольча армія (Денікина). Ставлення її до нас не було виразне. Доходили деякі відомости буцім-то про утворення якоїсь демаркаційної лінії між нами й тою армією, але чорним по білому ще нічого зазначено не було. Ми дістали телеґраму від Головного Отамана, де виразно говорилося: — „З добровольцями в жадні сутички не вступати, а коли вони пічнуть ворожі акції і перейдуть в наступ, то відходити, ставлячи їм опір". Це є точний зміст телеґрами, може лише зворот мови трохи не такий, бо навожу з памяти.

Видно було, що наше командування вживало заходів для осягнення згоди з добровольцями. В Камянці Подільському і штаб Головного Отамана, і штаб Наддністрянської армії вказували представникам Антанти на конечність утворити спільний протибольшевицький фронт.*)

Я звертаю тут на те особливу увагу, що не ми, українці, винні, що ворожі акції розпочалися між нами й добровольцями і допровадили вкінці і нашу армію і добровольчу до загибелі. **Вина за цю фатальну помилку падає на добровольче командування, а не на наше.**

В Балті дивізія перебула приблизно до середини вересня. Полонених українського походження, що ми їх взяли під Кодимою, полки зачислили до свого складу і дивізія збільшилася до 2.700 людей. До нас почали перебігати з добровольчої армії старшини-українці; вони казали, що командування добровольчої армії почало стягати полки в район Балти і вони певні, що незабаром та армія перейде в наступ на нас; вони, яко українці, не хотять битись проти своїх і воліють стати в ряди українського війська. Я їх зачисляв до полків. Один з цих старшин, який служив у звязку добровольчої армії, дав досить докладні відомости про концентрацію добровольців: від Єлисавета підходили два кінні козачі полки — 32-й Якутський і 2-й зєднаний Таманський, досить чисельний, укомплектований з кавказців, переважно осетинів,

*) М. Капустянський. „Похід українських армій на Київ—Одесу в 1919 р." ч. I-II.

з артилерією; в Ананєві — старшинський відділ полковника Пукалова; в с. Борщі — 2-й зеднаний Петроградський кінний полк; ще два піші полки підходили від Басарабії. Таким чином, до району Балти концентрувалося коло трьох піших і трьох кінних полків (з них Таманський полк мав понад 600 коней). Усі ці відомости я зараз же передав до штабу ґрупи.

Днів через два після того я дістав наказ вирушити з Балти й захопити Ананїв. А як же наказ Головного Отамана „не наступати на добровольців"? Покликав державного інспектора й кажу: — Як же так? — Інспектори заворушилися. Однак я видав наказ і дивізія вирушила на с. Жеребків і на вечір того самого дня зосередилась у с. Нова Ґеорґіївка. Я рішив брати Ананїв нічною атакою. Ще з Балти надіслав я туди переодягненого старшину для розвідки.

Ананїв лежить у ямі; крутий спуск до нього тягнувся більш ніж вества; поза містом, на південь, дорога дуже круто йде вгору верстви на півтори. Влазити в таку яму, маючи на крилах ворога, який прямував мені в запілля, було б божевіллям. Атакувати мав 3-й полк, обходячи місто з південного заходу, а два інші полки з артилерією залишалися по північній стороні Ананєва. Повернувся старшина, якого ми вислали до міста в таємну розвідку. Він сказав, що добровольча артилерія стоїть на горбках на південь від Ананєва, а в самому місті добровольців мало. Селяни с. Ново-Ґеорґіївка казали, що чули ніби в Ольвіополі є якась добровольча кіннота.

Тільки-що наш 3-й полк зібрався вирушати, як до дивізії приїхав Головний Отаман. Я доповів йому про ситуацію та сказав, що краще не лізти в цю пастку, а відійти до с. Бакша, де й зустрінути добровольців у вигідних для нас умовинах. Командири полків висловились так само. Тоді Головний Отаман затвердив мій проект. Вранці ми трохи постріляли з гармат по Ананєву і вирушили через с. Ясенове до міст. Бакша і там зупинились. Я з кінною сотнею поїхав у розвідку через жидівську кольонію Гельбінове *), в бік с. Криве Озеро, та й напоровся на кінні розїзди добровольців. Жиди казали, що в с. Криве Озеро є вже чимало добровольців. Діло ясне, що незабаром буде наша зустріч з добровольчою армією. І справді, коли ми зупинилися біля с. Бакша, на нас почали насуватися добровольці; їх артилерія почала по нас стріляти, але розриви шрапнелів були дуже високі. Наша артилерія відповідала їм у той же спосіб. У виконанні директиви Головного Отамана я наказав відходити на с. Піщана.

На другий день добровольці почали знову на нас насідати. Я зупинив дивізію біля с. Шляхова й наказав артилерії відкрити вогонь. Проти лівого крила нашого 3-го полку понеслася в атаку в кінному строю одна сотня осетинів, але наше козацтво згуртувалося біля кулеметів і зустріло атаку вогнем. 10—15 осетинів перекинулося з кіньми, однак решта доскакала до наших і трохи їх порубала. На поміч побігли дві наші сотні і відкинули осетинів.

---

*) Через три дні після того, як я був у кольонії Гельбінове, добровольчі частини в пень знесли це село, не залишивши цілою ані одної хати: усе спалили.

Дивізія продовжувала відходити на сс. Піщана—Ольгопіль і там зупинилася. Штаб дивізії став у м. Чечельник. Тут я довідався, що Головний Отаман, повертаючи від Південної дивізії спід Ананєва, побував у штабі ґрупи і зауважив начальникові штабу невідповідність його розпорядження — брати Ананїв. Полковник Мішківський озлобився на мене ще більше ніж тоді, коли я спід Кодими надіслав донесення впрост до штабу армії, а не до штабу ґрупи.

В Чечельнику, коли я з ним розмовляв по телєфону, його спосіб розмови зі мною дуже мені не подобався. Я зауважив тоді полковникові Мішківському, що це **він винен,** що в минулу операцію Вапнярка — Кодима випущено большевиків, які відійшли на Бершадь; що він не використав успіху, не зорґанізувавши відповідно переслідування; що коли б Північну дивізію спрямував не до Кодими, а на Жабокрич — Рудницю, то ніяка большевицька частина не урятувалась би. Витовмачив я йому і про Ананїв і додав, що він певно забув, чого його вчили у Воєнній Академії — що треба шукати живу силу ворога, а не захоплювати те чи інше село. Врешті поклав трубку телєфона і пішов.

Через годину після цього дістав я телєфоноґраму, що я усовуюся з посади і мені належить прибути до штабу ґрупи.

А тим часом добровольці почали знов насідати. Я подиктував наказ про відворот, забрав свої речі та й поїхав до Рудниці. Після короткої розмови в штабі ґрупи з отаманом Бонч-Осмоловським я поїхав до Жмеринки.

У Жмеринці. Приїхав я до Жмеринки. Помешкання мені дали в будинку якогось залізничника, аж дві кімнати. З якою ж насолодою я роздягнувся й витягнувся на мягкому ліжку. Нема ані донесень, ані телеґрам, ані проклятого телєфона, ані большевиків, ані добровольців... Таке почуття добре знають всі ті, що з фронту попадали у безпечний тил. На другий день пішов я до штабу армії; він містився в будинку жіночої ґімназії. Зустріли мене прихильно, але навіть і не запитали, за що мене усунено; так я й досі того не знаю, які формальні причини виставив для цього отаман Бонч-Осмоловський. Командарм отаман Сальський запропонував мені допомогти йому в налагодженні функціонування шпиталів, бо медична справа відбирає в нього багато часу.

Ось я й пішов по шпиталях. В Жмеринці було їх 4 чи 5 — в одноповерхових довгих будинках мабуть якихось залізничних майстерень. Частина хорих, переважно на плямистий тиф, лежала на ліжках, а більшість — на асфальтовій підлозі на сінниках, але не всі сінники було набито соломою. Був уже жовтень; ночі зробилися дуже холодні. Ті хорі, що могли порушуватися, вночі тікали на двірець до тунелів, де було тепло, і там проводили ночі; дехто там і помирав. Запитав я лікарів, чому не опалюють будинків? Відповіли, що не мають палива. — Як же не маєте палива, коли навколо ліс? — Ми написали... комусь там. — Та ви не пишіть, а пішліть службу з сокирами та й рубайте, а пізніше розберемось. — Так і зробили. Дістали і солому для сінників.

Хорих на тиф все прибувало і все більше помирало. Лікарі пояснювали, що треба було своєчасно зробити щеплення, але не було сиро-

ватки. На вимогу про сироватку начальний лікар дав відповідь, що по неї післано до Відня, але ще не привезено. Скільки ж десятків тисяч людей померло пізніше від цього тифа... І все зза того, що своєчасно не зробили щеплення.

Придивився я роботі штаба армії. Враження виніс добре. Про командарма отамана Сальського та начальника штабу отамана Сінклєра досить сказано в праці ґен. М. Капустянського. Я скажу кілька слів про самого, тоді полковника, Капустянського, ґенерал-квартирмайстра штабу армії. Веселий, життєрадісний („геройчик", як його називали) мав він рідкий нюх на обставини і чудово розбирався в психольогії тодішньої боротьби, був якби нервом орґанізму армії. Він не був ознайомлений ґрунтовно з технікою роботи штабу, але щодо оцінки ситуації, до проєктування, комбінування — був талановитий!

Минуло більше як два тижні, як я приїхав до Жмеринки і мені вже обридло сидіння в тилу; потягнуло знову на фронт, у небезпеку. 21 жовтня (ст. стилю) мене покликали до штабу армії, де отаман Сальський запропонував мені поїхати до Могилева, обєднати тамошні всі війська та забезпечити Могилів від можливих наскоків добровольчої кінноти до часу підходу Запорожської ґрупи. При цьому дав мені такий припис:

„Отаману Єрошевичу. Для безпосереднього захисту м. Могилева Подільського на випадок можливого прорива кінноти ворога, наказую вам відправитись негайно в Могилів і зорґанізувати для захисту його всі частини і команди, що там знаходяться. Для цієї мети вам надаються права командира окремого корпусу. Про відправку донести. м. Жмеринка. 23. X. 1919 р. ч. 02764. Командарм Наддніпрянської отаман Сальський. Наштарм отаман Сінклєр".

З розмови з отаманом Сальським я довідався, що командування армії надає Могилеву особливе значіння, бо через Могилів ми отримували від румунів набої взамін за цукор. Отже, Могилів був до деякої міри базою армії. Якщо б навіть Запорожська ґрупа, яка при відвороті мала одною дивізією прикрити Могилів, і не зробила б цього, то все ж треба Могилів тримати, яко фортецю, бо наше військо може повернути і база лишиться незнищеною. Завдання було відповідальне: — тримай Могилів за всяку ціну!

Забрав я свої речі й джуру, сів у потяг та й поїхав.

В Могилеві. Приїхав до Могилева, ознайомився з положенням, добре оглянув шляхи доступів. Застави для захисту міста від можливих наскоків кінноти було розположено цілком відповідно. В самому Могилеві й околицях були такі частини: слабенька чисельно 19-а піша дивізія в команді отамана Добрянського, того самого, що колись не хотів вилазити (в лютому) під Коростень; Буковинський курінь, невиразної політичної орієнтації (чи він підлягав нам, чи ні?); місцеві малі частини — бувша повітова міліція, тощо.

Біля помешкання отамана Добрянського я знову побачив чудовий екіпаж на ґумах, багато наладованих на вози скринь і гарненьку молоду жінку. З таким багажем воювати досить тяжко!..

19-а дивізія виставила 4 чи 5 застав, як рівно й повітова міліція,

Полковник ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ.

Командир загону Січових Стрільців за часів Центральної Ради. Командир корпусу Січових Стрільців. Забитий підступно агентом червоної Москви в Ротердамі (Голяндія) 23 травня 1938 р.

(До праці ґен. П. Єрошевича).

Підполковник МИКОЛА СТЕЧИШИН.
1918 р. В. о. Начальника Штабу Волинської Кордонної бриґади. 1919 р. Комендант Штабу Північної (пізніше Волинської) Ґрупи. 1920 р. Начальник Штабу Могилівської Повстанчої Залоги. Помішник К-ра Могилівського Окремого Кордонного Відділу. Комендант Штабу 3-ої Залізної стрілецької дивізії. Начальник нагородного відділу Персональної Управи Військового Міністерства.
(До праці ґен. Єрошевича).

Санітарний полковник ОЛЕКСАНДЕР ДАЙН.
Дивізійний лікар 1-ої Північної дивізії. Начальник санітарії та санітарний інспектор Дієвої Армії.
(До праці ґен. Єрошевича).

від р. Дністер приблизно до с. Чернівці. На горбі на схід від міста ще стояла міцна застава в числі до 35 вояків. В Могилеві було трохи старшин та козаків якихось майстерень та ще ті, що провадили обмін цукру з Румунією. Частина старшин мені показалася невиразної політичної орієнтації, ніби з нахилом до добровольчої армії, в якій вони вбачали „визволителів". Я підозрівав, що вони були в зносинах з добровольчою армією.

Перший наскок добровольчої кінноти на Могилів мав місце наприкінці жовтня. Наші застави добре відбили його. Другий наскок — в початку листопада — також добре відбито; тоді тут відзначився старшина Самойлів чи Самійленко (добре не памятаю прізвища та до якої частини він належав). Були пізніше ще наскоки, але їх легко відбивали.

Приїхав якось до Могилева головний державний інспектор Кедровський; без мого відома перевів реквізицію золотих речей зі склепів та так зручно, що я про це довідався вже тоді, коли він виїхав.

Відомости про те, що робиться на фронті, були дуже недостаточні. Добровольча армія тиснула наших. Запорожська ґрупа відходила без перерви. Дістав я повідомлення, що з підходом Запорожців до Могилева їхня 8-а дивізія має прийняти на себе оборону міста, тобто моє завдання кінчалося. Я почав очікувати цього моменту. 9 листопада вранці я відіслав скарбницю до Камянця. 10-го дістав повідомлення від штабу армії, в якому подано тилові шляхи, як для Запорожської ґрупи, так і для залоги Могилева. Це повідомлення я видрукував і розіслав до відома до всіх частин. Було це ввечері 10 листопада.

Вранці 11 листопада, знаючи нахил отамана Добрянського до відворотів і надзвичайну пристрасть його до багатого баґажу, я зайшов до штабу 19 дивізії і запитав, що чувати з фронту. Отаман Добрянський якось мнявся. Я підтвердив, що все мусить бути на місцях; тилові шляхи надіслано мною лише до відома на випадок відвороту і з них можна скористати тільки тоді, коли я пришлю відповідний наказ про відворот. Отаман Добрянський заявив мені, що все стоїть на місці *).

Заспокоївшися, що все на місцях, вислав я 4 кіннотчиків, щоб зустріли 8-му Запорожську дивізію, яка, як я гадав, мала сьогодні надійти. З пошти прибіг посланець і сказав, що мене кличуть до телефону. В телефоні я почув схвильований голос начальника штабу Запорожської ґрупи полковника Куща: — А де у вас дозорний пункт? — Як де? Ніде! — Я радив би вам вибрати його в Атаках. — Та це ж в Румунії! А де 8-а дивізія? — брик... і телефон обірвався. Дзвонив я, дзвонив — нічого...

---

*) Уже тут на еміґрації виявилося, що ввечері 10 листопада, як тільки обіжник про шляхи відвороту трапив до рук отамана Добрянського, він зараз же наказав відділам, що стояли на фронті, відходити до Могилева. Начальник штабу 19-ої дивізії сотник Микола Стечишин доводив йому, що цього робити не можна, але отаман Добрянський не послухав. Очевидно, що й відділ, який стояв біля с. Броница, на ранок 11 листопада також відійшов до Могилева. Сотник Микола Стечишин ґрунтовністю доповідей, правдивим поглядом в оцінці ситуації зробив на мене дуже добре враження. З нього вийшов би добрий старшина ґенерального штабу!

Відвідав після цього Буковинський курінь. Він містився на головній вулиці в будинку жіночої гімназії. Поінформував їх про очікуване прибуття 8 Запорожської дивізії та попередив, щоб з огляду на близкість ворога були на поготівлі і людей не відпускали. Командир цього куріня теж якось мнявся, але відповів: — Так єсть, слухаю!

Зійшов я вниз вулицею до собору, аж раптом почув часту стрільбу на посту, що стояв на горбі на схід від міста. Мозок прорізала думка: застава 19 дивізії пропустила кінноту; ну, нічого, напорються на Буковинський курінь, — погано їм буде; і кинувся до Буковинського куріня. Не добігаючи кроків 200 до будинку гімназії я побачив, що вулицею їде кіннота добровольців; дехто з них стріляє угору, решта вимахує шаблями і кричить ура. Підїхавши до Буковинського куріня кіннотчики стали і цілком доброзичливо почали розмовляти з його командиром. Зрада!..*) В цей момент я підбіг по протилежній стороні вулиці нарівень гімназії, а кіннота (це були осетини) рушила вперед до двірця, вимахуючи шаблям і викрикуючи ура. Ну — думаю, бісові діти, напоретесь на заставу з кулеметами біля двірця! Вилаявши Буковинців зрадниками, кинувся я до штабу 19 дивізії, який містився зараз же за рогом вулиці; вскочив у подвірря, а там — чисто: ані душі — ані Добрянського з його багажем, ані одного козака. Всі дали драла. З подвірря штабу дивізії мотнувся я до штабу ґрупи та вбігаючи туди наповорся на осетинів. Один ударив мене кольбою у праву руку, а два чи три інші піддали мені ще по правому боці й спині. Я й перекинувся. Вмить стягли з мене чоботи і почали їх трусити, а нічого не витрусивши — покинули. Це вони шукали грошей, знаючи, що наші ховають їх за халяву. З вікон штабу вилітали папери, якісь лавки. На подвіррі стояло з 10 посідланих коней. Тут почулася кулеметна стрільба з боку двірця. В думці проскочило: — ага напоролися! У подвірря верхи вскочив якийсь добровольчий старшина та лаючи осетинів, що покинули сотню, наказав зараз же скакати до двірця. Вмить, як коти, скочили вони у сідла й понеслися. Чудова кіннота: — їздець і кінь, як одне ціле!

Лапнув я лівою рукою за праву: мязи перебито, але кістка ціла. Рука вся зробилася сизо-червона, бік і спина дуже боліли, дихнути не міг. Чоботи лежали недалеко; натягнувши їх, вийшов на вулицю, завернув у перший заулок, зайшов до якоїсь хати та почав нищити оперативні папери. Господині пояснив, хто я такий та попросив збігати на пошту й покликати когобудь з урядовців. Прибіг урядовець та сказав, що на пошті добровольців ще не було. Через нього передав я, щоб знищили всі секретні телеґрафічні стрічки й папери та поховали гроші. Урядовець побіг і скоро знову повернувся. Мені зробилося недобре. Він перевів мене до будинку, кроків 150 від двірця, і передав під опіку господарів. Урядовець сказав, що буде приходити до мене інформувати. Мені зробилося зимно, аж зубами лязґав; дали мені чаю з горілкою, поклали під перину і почали чимсь смарувати. У мене почалася гарячка.

---

*) Штаб армії мене не повідомив, що диктатор Петрушевич зробив угоду з Денікином, силою якої галичани не будуть воювати з добровольчою армією. Командир Буковинського куріня вже про це знав, але мені нічого не сказав.

Прокинувся вранці. Усе тіло нило від болю. Прибіг урядовець з пошти і сказав, що на пошті осетини трохи потрусили, шукаючи грошей, а зараз поставили варту. Штаб ґрупи також розбито — шукали і там грошей. До міста прийшли дві сотні пішого Симферопольського полку. Насильств над мешканцями не роблять, але жидів шарпають дуже. На площі був молебень. Начальником залоги є ґенерального штабу полковник Туган-Мірза-Барановський, командир Осетинського дивізіону.

Цього полковника я знав, він був магометанин. Урядовець ще додав, що населення сс. Серебрія і Немія напало на наші обози, що відходили на Камянець; що був правдивий бій.

13 листопада господар, де я перебував, передав, що в місті вивішено оголошення про те, що всі старшини нашої армії мають зголоситися до канцелярії начальника залоги, в противному разі вони, як рівно й господарі, які їх ховають, будуть відповідати по законам военного часу. Я ледви пересував ноги і в такому стані втікати не міг. Сказав господарю, щоб пішов повідомити, що я ранений лежу в нього, а завтра піду до канцелярії. Ще раз бачив урядовця з телеґрафу; він сказав, що штаб армії ще 9 листопада виїхав з Жмеринки, яку вже зайняли добровольці.

14 листопада прийшли до мене два добровольчі старшини і повели мене до канцелярії полковника Туган-Мірза-Барановського. В розмові зі мною він і каже: — А правда, ловко ми вскочили? — А як це було? — питаю. — Та ваша застава коло с. Брониця почала відходити, а був туман, то ми за нею непомітно рушили і потім проскочили в тилу за тою заставою, що стояла на горбі. — Отсе й був злочин отамана Добрянського. Хоч, що-правда, коли Запорожська дивізія не хотіла прикривати Могилева, то ворог і так міг вскочити, де хотів, бо боронити не було чим.

Полковник Туган-Мірза-Барановський взяв з мене слово, що я не втічу, дав мені перепустку та сказав, що 16 листопада мене відправлять до Одеси. В тому стані, фізичному й моральному, в якому я тоді перебував, мені було цілком байдуже, куди мене відправлять. З канцелярії я пішов просто до шпиталя, де лежав мій джура, хорий на тиф. Він щось оповідав, що надбігли до них осетини та у всіх хорих спід подушок позабирали гроші. Дав я йому трохи грошей і пішов до свого помешкання. У цьому ж домі вже було 4 старшини Симферопольського полку та чоловік 6 осетинів. Річей моїх не рушали, але пістоль забрали.

16 листопада відпровадили мене до потягу, посадили у товаровий ваґон, повний кінського гною, замкнули двері і... потяг рушив.

Висновків робити не буду: — вони кожному ясні. Завдання, покладене на мене штабом армії — боронити Могилів від наскоків кінноти до часу підходу Запорожської ґрупи я виконав. Запорожська ґрупа, відходячи, оминула Могилів. Якщо б одна з її дивізій пройшла через Могилів, то було б далеко краще, бо залога міста в порядку відійшла б разом з цією дивізією, а в мене не була б скалічена рука та побита спина, не замкнено б мене в ваґоні з гноєм і не тягнули б мене до Одеси.

(Далі буде).

С. ЛЕВЧЕНКО
сотник.

8-й Катеринославський корпус.

На пароплаві „Княгиня Ольга" перебули ми два дні подорожі до Катеринослава; туди ми мали призначення до 8-го Катеринославського корпусу по закінченні Інструкторської Школи Старшин.

Ніч провели на покладі, а ранком пропливли біля Канева й могили Тараса Шевченка.

Якийсь дивний, сумний настрій відчули ми, українські старшини, що їхали творити українську збройну силу, минаючи це „святая святих" кожного українського серця. Сильветка могили виразно виднілася на обрію, хрест уходив у блакитну імлу... Проте відчувалась тут якась пустка. Стара пристань під горою не краще виглядала як ті, які ми бачили в Трипіллі, Ржищеві або Переяславі. Не видко було, щоб українська влада, місцева й центральна, оточила своєю опікою місце вічного спочинку тієї людини, яка була предтечею і пророком відродження української нації.

Творилась українська держава, Україна починала займати належне їй місце в родині великих народів, бряжчала українська зброя...

А тут було пусто, мертво й відбивало знищенням і забуттям...

Самохіть приходили до голови слова „Заповіту" великої людини:

І мене в сім'ї великій
В сім'ї вільній, новій
Не забудьте помянути
Незлим, тихим словом...

Чи ж думав Великий, що його забудуть...

Після Канева пароплав на довший час зупинився біля Черкас, чистенького рухливого міста. Ми вийшли на беріг і могли обсервувати місцеве життя. Воно цілком набрало розмірів передвоєнних часів. Військових українських формацій не було видко, хіба-що зрідка десь виглянула незграбна постать міліціянта в російській старій шинелі.

Натомість часто можна було спіткати тяжкий німецький шолом... Показувався він і на пристанях...

Над вечір ми підїздили до Катеринослава, „Княгиня Ольга" тут кінчає свій рейс і вертає другого дня до Київа, а ми бездомні подорожники примістились в якомусь не дуже фешенебельному другорядному готелі, який нам вказала українська комендатура міста.

Людей якось не було видко в цьому великому місті, яке так мальовничо виглядало від сторони Дніпра. Поперше, якийсь вартовий

старшина в комендатурі обійшовся з нами так, як колись у добрі старі часи „Великої війни" обходились хіба з ...дезертирами. Якось ніяк не подобало на те, що ми, старшини регулярної армії, їдемо з призначення вищої команди зі столиці, навпаки виглядало, що ми такісякі волоцюги і нам велика особа, бо сам „пан вартовий підстаршина", робить аж таку ласку, що дає місце на постій в реквірованих кімнатах жидівського готелю...

Подруге, господар готелю ніяк не хотів зрозуміти, що „ордер", який ми йому принесли, однак дає нам право на безплатне перебування продовж кількох днів під дахом його душної, просмерділої палати... Перші наші кроки на гетьманській службі не були отже устелені трояндами...

Набули ми на недалекім ринку роскішних катеринославських динь і повечеряли та й заснули міцно, змучені подорожжу, не вважаючи на ріжні „готелеві перешкоди"...

Другого дня ранком, всівши до досить порядного трамваю, перенеслися ми на окраїну Катеринослава, де в давній Потьомкинській палаті містився штаб 8 Катеринославського корпусу.

Трамвай до палати не доходив, а по дорозі нашу увагу звернули офіцери й солдати „добровольчої" армії в російській уніформі — досить вже їх було на всіх перехрестях. Ми їх бачили і в Київі, але дуже зрідка, хоч чули, що гетьманська влада толерує „добровольців".

Але вже цілі маси їх ми спіткали біля Потьомкинської палати. Тримали вони себе тут досить свобідно, а коли ми направились до штабу, почули від близчої ґрупи старшин зневажливу критику нашої уніформи (мій колеґа носив на плечах срібні гетьманські жгути поручника, я ж мав захисну уніформу). Поручник мій не стерпів образи і відізвався доволі таки гостро; на це ціла ґрупа (чоловік з десять) приняла цілком недвозначну поставу. Скорше якось виходило, що ці зайди почувають тут себе панами положення. Бачучи таку ситуацію, я заспокоїв свого колеґу з огляду на непевність нашого положення.

Ми увійшли до штабу. Штаб робив досить солідне враження... Скрізь стукотіли машинки, бігали адютанти, спішили з наказами старшини. Однак гетьманська уніформа тут видко не була в моді; за виїмком кількох осіб — решта присутніх затримувала російську уніформу, наспіх зреформовану, бо без погонів і відзнак. Московська мова панувала навколо всевладно. Ми стояли з поручником Зайком: після Київа, після Інструкторської Школи Старшин, після гетьманського прийняття почували себе, як на покладі чужого корабля. Враження було дітливе й ображуюче. Нарешті нас зауважили й звернулись до нас в тій же самій московській мові. Відповідь в мові українській цю чесну компанію впрост зіритувала. На нас посипались криві посмішки й косі погляди, особливо друкарщиць панночок чи старших жінок, затруднених тут досить чисельно.

Ми почували, що тут панував родинний, так би мовити... кастовий настрій і що ми його нашою появою нарушили. Після довгої крутанини і небажання зрозуміти нашу... „мазепинську" мову, нас спрямували нарешті до начальника штабу, який заступав неприсутнього командира корпусу. Полковник видко мало-що зрозумів з нашого рапорту, кри-

тично нас оглянув і зараз же „сплавив" на руки одного з адютантів, який бодай трохи говорив з „малоросійська".

Одна з панночок надрукувала нам на якійсь „вавілонській" мові припис, де було більше „позаяків" ніж сенсу, і ми під ті самі криві погляди полишили палату.

Мого товариша хапали чорти. Оттакий мав бути корпус, де ми після мозольної пятимісячної праці в Інструкторській Школі Старшин мали творити регулярну... українську військову силу.

Настрій був пригнічений, забійчий... Біля палати ми знову зустріли у другого входу цілу масу добровольців-старшин і нам зрозумілим стало, чому вони тут тримали себе так свобідно та задиркувато... Над входом на якихось двадцять кроків від приміщення українського штабу маяв трикольоровий прапор добровольців: — тут був теж і їх штаб.

Розписуюсь над тим так дрібничково-докладно, бо після цього стане зрозумілим, чому власне, коли намітилось протигетьманське повстання, український штаб 8-го Катеринославського корпусу зняв свою провізоричну, правда, маску і ін корпоре з командиром корпусу і начальником штабу покотився до території, яку займала добровольча армія, що відразу по доконанім перевороті посунулася в Україну...

Недалеко від Потьомкинської палати зустріли ми старшину, який мав як і ми відзнаку Інструкторської Школи Старшин. Зустріли як рідного брата, хоч не знали його в школі особисто, бо старшина був в іншій сотні.

Полилась щира розмова... Старшина походив сам з одного з повітів Катеринославщини. Прибув він сюди два тижні перед нами і міг нас добре поінформувати про тутешні стосунки. Отже, з його інформацій показалося, що старшин-українців у полках марний відсоток; що старшини, які скінчили Інструкторську Школу, тут на положенні білих круків; що єдино-українськими формаціями тут є сотні Вільного Козацтва, але на них уже почався похід місцевої гетьманської влади й певно недалекий є момент повного ліквідування цієї останньої фортеці українства. А взагалі положення таке, що він особисто рішив за пару днів покинути полк і вернути до становища демобілізованого, бо при таких стосунках все те, чого ми вчились у Київі, не потрібне. Іде прихована реставрація російської армії під позором українства і нам старшинам-українцям місця тут нема. Такий був останній акорд інформацій катеринославця... По братньому ми попрощались і, забравшись у глиб Потьомкинського парку над Дніпром, довго сиділи тут і думали гірку думу, що ж і ми маємо далі робити...

Атмосфера Інструкторської Школи Старшин зробила нас мрійниками щодо української військової сили. Атмосфера Київа-столиці, як державного українського центру, впоїла в нас погляд, що ми будемо носіями цієї державности на місцях і от все це було лише... оманна фата-моргана, що розвіювалась під першим подихом зловорожої дійсности.

Перед нами було два виходи: один — повертати назад, другий — іти все ж таки в ворожу гущу. Вибрали ми — другий.

Не затримуючись, продовжували ми дальшу подорож залізницею до штабу дивізії, який перебував у м. Олександрівську.

Штаб дивізії був копією штабу корпуса в Катеринославі і ми в ньому зустріли подібне ж ставлення до себе. Отримали ми тут призначення до м. Бахмута до 62 пішого полку, але виїзджати після того, що ми бачили, до полку не дуже було спішно й ми рішили скористати з нагоди і зробити екскурсію на острів Хортицю. Метою було — віднайти може деякі сліди колишньої Січі й хоч подихати повітрям, яким дихали колишні українські військовики-запорожці.

Одним словом, промовляли в нас і далі мрійники з Інструкторської Школи...

На березі Дніпра, який перейшов недалекі звідси пороги і плинув уже спокійно й широко, розпитувались ми у старих дідів-перевозників, але даремно... Ніхто не знав нічого про якусь там „Січ". Аж нарешті один чи не сімдесятьлітній дідок зрозумів, чого ми хочемо. Дивлячись на нас одним оком, старий розповів, як нам дібратись до Хортиці і що ми там можемо знайти. Дід його був запорожцем і тому тільки в його свідомости лишились сліди минувшини. Дідок перевіз нас на другий бік Дніпра.

За вказівками цього нащадка запорожців ми прямували добрих верстов сім лівим берегом Дніпра, перейшли через потік і були у мети: перед нами зносилася яких сорок метрів угору плоскорівня — це й був острів Хортиця; на південно-східній його стороні мали бути рештки Січі.

Ми зійшли на плоскорівню. Перед нами на яких пять верстов завширшки, а вісім-девять завдовжки розстелилась рівнина, а внизу з усіх сторін блищали хвилі Дніпра, Дніпра-старого й менших незнаних нам з назви протоків. Серединою Хортиці йшов цілком степовий шлях по цілині, а на ній скрізь, як око сягало, зеленіли роскішні баштани. Присівши біля одного з курінів і підкріпившись хортицькими динями, попробували ми розпитати сторожів-баштанників. Але дядьки нічого про старовину не знали, тільки поінформували нас, що тут під берегом є невелика оселя, а в ній перед війною мешкали німці, володарі цілого острова. З початком війни їх десь вигнали й селяни загосподарили Хортицю.

Ми звернули до оселі, бо вже вечоріло, щоб заночувати, але нам порадили, що внизу на віддалі яких чотирі-пять верстов на лівому березі є село Кічкас; там при коршмі можна мати цілком порядний нічліг, а внедовзі туди буде йти з Олександрівська пароплавчик, який і сюди заходить.

І справді, за годину пароплавчик забрав нас до Кічкасу. Уже в сутінках вечора минули ми південно-східню околицю Хортиці. При коршмі ми заночували в великій чистій кімнаті. Повечеряли і відчинили вікна. Ніч була чудова, тепла. Вулицями проходили зі співами парубки й дівчата.

Одна група заспівала якусь дуже знайому мельодію й ми, напруживши слух, виразно почули: —

Катерино, Катерино,
Що ж ти наробила...
Нащо нашу Україну
Німцям подарила...

Це був цікавий варіянт. І ми довго розмовляли на його тему, не запалюючи світла. Безперечно, слово „Україна" прирівнювалось тут до значіння місцевого, околишнього, а властиво Хортиці-Січі. Довго текла наша розмова вночі під акомпаніямент цвіркуна.

Ранком другого дня ми договорили перевізника перевезти нас на південний бік Хортиці. Коли ми виходили з коршми, стався цікавий випадок. Ксьондз, що ночував у тій же коршмі, прийняв нас за польських старшин-легіонерів і ніяк ми не могли витовмачити йому, що ми старшини української армії. Він не міг зрозуміти, що така армія може бути. І з недовіррям до наших слів так здається й залишився.

Перевізник, ще нестарий господар, довідавшись про мету нашої подорожі, почав „крутити смалені дуби". Оповідав, що на Хортиці був колись козак... Тарас Бульба, страшний войовник і т. п. Ми з поручником переглядувались і дивувались, як минуле перепліталось тут з дійсністю. Зате пізніші часи ще памятались: так, вказуючи на цілу групу скель, що були під Хортицею, перевізник інформував, що вони звуться ..Кріслом Катерини", бо на них сиділа „сама", коли приїздила на Січ.

Справді, груда нагромаджених скель була подібна до велитенського крісла.

За пару хвилин ми вже підіймались на майже недосяжні скелі по стрімкому березі Хортиці. Справді, як на фортецю, ця місцевість найбільше надавалась, а колись з південно-західнього берегу її не можна було опанувати. Через добрих двадцять хвилин ми нарешті влізли наверх. Влізли й заніміли від чарівного краєвиду. Внизу переливався золотом і всіма кольорами спектру Дніпро, розбиваючись об масу більших і менших скель, які від Хортиці тяглися аж до середини ріки. Далі пливла велична блакитна смуга, яка пропадала десь за Кічкасом в крутих берегах, на яких висів зірваний залізничний міст. Тут же над самим обривом напіткали ми й на слід колишньої Січі. Засипані до пів метра шанці тяглися над берегом. Вправне військове око малювало вже образ... ось тут були башти, там стояли гармати. Купи розсипаного каміння-вапняка — свідчили, що невблаганий час довершав знищення...

В бік рівнини на Хортиці слідів Січі вже ми не знайшли ніяких і вернулись до засипаних шанців. Тут ми пробули майже до вечора. Поручник Зайко мріяв про те, як зміцніє Українська Держава, як побудує тут палати, готелі... відреставрує Січ, як чужинці з захопленням оглядатимуть ці роскішні чарівні краєвиди. А я думав про гетьманську українську владу у сьогоднішній дійсности.

Увечері, дібравшись до тої ж бувшої оселі німців, про яку вже згадував, ми пароплавчиком вернули до Олександрівська, а вночі виїхали до Бахмута.

Невелике, але якесь похмуре місто не дуже припало нам до вподоби з відлеглости яких двох кільометрів від двірця. З інформацій, які ми засягли у власника готелю, довідались, що штаб полку займав реквірований дім на ринку.

На ранок ми ставились до штабу полку. Адютант розмовляв виключно по московськи і це вже давало нам до зрозуміння, що ситуація тут не краща, ніж в попередніх штабах.

Ця постійна ігнорація української мови, починаючи від Катеринослава,нас вже іритувала. Бо ж справді нонсенсом було в українській ніби армії чути виключно мову московську. Нас, як патріотів, це безперечно ображало і це не був з нашого боку якийсь нічим неопрадданий, а тільки зоольогічний шовінізм. Бо ж недопустима річ, щоб наприклад армія німецька розмовляла виключно по французьки або армія болгарська по турецьки. Однак в армії гетьманській українській так було.

За хвилину нас прийняв командир 62-го Бахмутського полку полковник Каширенінов; в українській мові це прізвище було зукраїнізовано і звучало — Каширенінів.

Ми представились, як належиться, згідно з регуляміном: — Пане полковнику, сотник чи поручник такий-то представляється з поводу укінчення Інструкторської Школи Старшин і призначення до дорученого вам полку. — Відрапортувавши, я зробив півзвороту й дав місце поручникові Зайкові і, поки він рапортував, мав час придивитись командирові полку.

На перший погляд, що мене вразило, то це надзвичайна подібність його до гетьмана Скоропадського. Такий же бльондин, такий же зріст і тільки хіба щупліший постаттю, але поза тим — просто двійник. Наша дисциплінованість видко дуже подобалася панові полковникові, який напевно вже призабув її в своїм оточенні, а як старий кадровий полковник безперечно в ній кохався. Отже, на цьому місці варто згадати історію повстання кадру 62 Бахмутського полку. Військові російські частини найдовше тримались на Кавказькому фронті і тоді ще, коли російська революція уступила місце большевицькій владі. Так само десь у кінці 1917 року повертав з турецько-російського фронту 504 піший полк, зупинився в Бахмуті і зробив тут демобілізацію.

Старшини, уродженці півдня, лишилися разом з командиром полку полковником Кашириніновим. Якраз наспіла гетьманська влада, яка затвердила штаб і командира полку, яко кадр вже українського 62 Бахмутського полку. Наводжу тут історію новоповсталої військової формації яко приклад, як подібні формації підчас гетьманства творилися. Очевидячки, нічого дивного в тому, що елемент український був в тих формаціях або марний, або цілком припадковий. Коли командир чи старшини штабу мали застереження до українства, тоді й цей елемент впрост виганявся з того чи іншого поводу й тоді вже замінявся елементом чисто московським або й відверто україножерчим.

Отже вертаюсь до командира полку. Дисциплінованість наша, як я казав, йому припала до вподоби, але дивився я й бачив, що з рапорту нашого він дуже мало що розумів.

Якийнебудь дуже вже толерантний українець скаже: Що ж дивного, що людина не розуміла української мови. Але треба памятати, що полковник обняв командування українським полком уже пів року назад, що в цьому полку тільки поки-що був штаб і кадр (без нас 12—14 старшин і одна строєва сотня в 30—35 козаків і підстаршин), що ніякої військової праці, крім канцелярійної, не провадилось (призначалося варту до полкової скарбниці три козаки, мінялися вартові

по полку старшини), а однак платня побиралась акуратно щокожного першого числа.

Не раз і не два підчас гетьманської української влади приходилось нам вести дебати на тему української мови й її обовязкового вживання як підчас виконування службових обовязків, так і в приватному житті. Противна сторона викручувалася звичайно й закидала нам в ті часи модне — фанатичний шовінізм. Та один наш аргумент в данім разі найбільше промовляв: жити в українській державі, служити в українській армії, отримувати українські з українського військового міністерства гроші і не знати, не вживати й ігнорувати українську мову? Так, аргумент був непереможний. Аргумент був, як гарматний стріл. І противна сторона завжди починала соромний панічний відворот.

— „Треба бути чесним з собою", — додавав присутній при таких дебатах поручник Зайко, який кохався тоді у Винниченкових творах.

Отже, командир полку не повинен був бути анальфабетом, він за пів року міг, якби хотів, зазнайомитися хоч трохи з мовою того війська, де побирав так акуратно засоби на життя.

Друге враження від нас у командира полку було вже негативне, а то як видко через настирливе з нашого боку небажання говорити з ним по московськи. Ми ж, починаючи від штабу 8 Катеринославського корпусу, де ми винесли стільки приниження, а потім штабу дивізії витягнули відповідні консеквенції й постановили наперекір не говорити московською мовою, бо це наразі була наша єдина зброя пригадувати україножерчому оточенню, що однак воно знаходиться, існує і живе з ласки української держави. Розмову з командиром полку передаю дослівно, оскільки заховала її моя память.

Виходило так: Панові полковникові є дуже приємно, що... ґаспада-пановє... скінчили... сейчас.. зараз інструкторську школу (це дослівно). Він добирає кадр полку, в якому в більшости є старі ще з російської армії старшини, але це — він гадає — не перешкодить, хоч ми тільки... сейчас-зараз скінчили школу, щоб ми були такі, які б були на своїм місці.

Після цього слідувала довга нотація трохи в дратуючому для нас тоні, як мусить у ріжних випадках заховуватись тільки-що по школі молодий старшина. Що вже перевернулося в голові нашому полковникові, я не знаю. Бачив же він, що перед ним двоє старшин: один з відзнаками сотника, а другий поручника. З нотації ж виходило, що ми ніби тільки-но відібрали старшинські ранґи. Поручник Зайко не витримав і користаючи з хвилинки мовчанки, вияснив справу, що ми теж старшини бувшого 34 російського корпусу, він поручник, а я штабскапітан. Командир полку на це зовсім змішався і сказав, що все... харашо-добре й що зараз старшини на обіді й він нас представить полковій родині, опустив канцелярію, а ми за ним.

В більшій салі сиділо кільканадцять людей, в числі їх зкраю кілька пань — дружини полковника, завідуючого господарством і адютанта. Полковник нас представив паням, а ми вклонилися загальним уклоном решті товариства.

Полковниці звернулися безперечно в московській мові до мого товариша з запитанням, як там у Київі, в столиці. Поручник Зайко в

мові українській відповів досить ляконічно (в той момент я благословляв свою долю, що мені прийшлось далі сидіти). Пані обмінялись іронічними поглядами.

І розмова наша зліквідувалась, зате затарахкотіла скрізь на „общепанятній".

Ми почували себе, як каже прислів'я: на чужому возі серед болота.

І це мав бути український полк, куди ми після пів року навчання прийшли, щоб принести свій інструкторський досвід! За цілий обід ми вже не обмінялись ані одним словом ні з ким, зате й страва нам видалась гірка-прегірка.

Але що робити — починалися будні, а мрії, виплекані вечорами в Інструкторській Школі Старшин, так і лишилися лише мріями...

Після обіду, коли всі розійшлися, підійшов до нас один старшина і, відрекомендувавшись поручником Левицьким *), запросив нас до свого покоїку (старшини наразі мешкали при штабі) і тут почав нас стискати й радіти. Зявилась і традиційна чарка і за нею симпатичний господар зазнайомив нас з формацією, до якої закинула нас доля.

Виходило, що в полку зі старшин він один самостійник, т. зн. українець. Решта — Петрови, Ганчарови, Іванови з Каширеніновим на чолі. Один полковник, правда, з прізвища українець, бо Гудима, але малорос. Один урядовець — українець, одна друкарщиця — полька, але говорить українською мовою й українцям симпатизує. Решта — елемент україножерчий або індиферентний.

Козаки строєвої сотні, за виїмком чотирьох-пятьох, місцевий московський або змосковщений елемент. Це — в полку. Щодо міста — є тут невеличкий гурток українців: урядовець з пошти, урядовець з канцелярії військового начальника, псаломщик (дячок) з сестрою, десятків два молоді і все... Місто цілком чуже, змосковщене. На копальнях в околицях — збольшевичені робітники. Так невідрадно представлялась ситуація. Від цього дня ми вже були нерозлучні з поручником Левицьким, бо й примістились на час у нього. Розклад днів у полку був тим часом досить одноманітний. Щоденна праця полятала в їжі — снідання, обіди й вечері за спільним столом все в тій же салі (а треба ще додати, що полк вже існував з пів року так продуктивно).

Правда, утримання старшин було досить дороге, а платня була та сама, що в Інструкторській Школі, тільки там ще до платні був додаток — повний інтернат. Лишались після відрахування за прожиток марні гроші. Хорунжий, помішник адютанта, за харчування дружини ще й доплачував.

Час минав, як вже було сказано, в трьох їдженнях. Спочатку ми уникали післявечірньої забави, знайомлячись з містом, пізніше мусили прилучитись до товариства. Московська мова противної сторони отже перемішалась з українською — меншости, бо трьох українців. Пані спочатку ніяк не могли (чи не хотіли) зрозуміти української ви-

*) Поручник Олекса Левицький, старшина 1-го Синього полку, помер на тиф у Жмеринці в березні 1919 року.

мови рахунку в грі, але поручник Зайко був твердий і вони мусили українізувати свої слухові апарати.

Так сумно й непотрібно пройшов серпень і вересень. В жовтні на наше щастя прибули до полку три хорунжі, що скінчили у третьому випуску Інструкторську Школу Старшин — хорунжий Вовкогон, хорунжий Нетреба й хорунжий Банюк — всі пізніше старшини 1-го Синього полку.

Отже нас було вже шість — майже половина „кадру" 62 полку і тепер ми почули себе силою. Поперше, ми займали другий кінець столу підчас сходин, де панувала українська мова. Згадані урядовець і друкарщиця збільшували гарнізон нашої „фортеці". Подруге, ми впроваджували вечірню молитву в строєвій сотні, куди після вечері йшли всі й співали разом з козаками, а кінчали заповітом. Потретє — вечорами відбувались у салі цілі концерти і наші полковниці не раз, покинувши лото, що всім давно набридло, впроваджували свої сопрано і рятували нераз небезпечні місця. Отже, вони чудово знали українську мову, тільки... в піснях. В розмові ж вона була для них чомусь... вульгарна.

Старшини ж третього випуску Інструкторської Школи привезли нам і незнану новину про атентат і вбивство фельдмаршала Ейхгорна, який виконали московські ес-ери. Пригадався високий старий фельдмаршал, що так прислухався нашим пісням на гетьманському обіді. Передали нам і те, що діється щось незрозуміле для українських старшин. Гетьман все більше оточує себе москалями. Йде нагінка на українців, навіть арешти. У Київі арештовано й посаджено до Лукіянівської вязниці Симона Петлюру.

Це нас приголомшило. Цього ми вже ніяк не розуміли.

А однак ми сходились щовечора, єднались і постановили не датися. Бо добре, коли шість молодиків (усі в віці 20—22 років) мають одну вимріяну мету, живуть однією думкою й готові перевести її в життя. З оповідань же старшин ми довідались, що тепер Інструкторська Школа перейшла вже на іншу систему. Набирає вже не бажаючих, а по призначенню з полків. Тому випуски українців вже скінчились. І ця новина для нас була пересторогою.

У вірогідности слів старшин ми скоро переконалися. Справді, внедовзі командир полку отримав наказ відкомандирувати до Інструкторської Школи одного зі старшин для проходження курсу. Вибір спинився на двох — хор. Ганчарова чи пор. Петрова. Перший — малорос, хоч закидав з українська, а другий був чистокровний москаль, що ні слова українською мовою не говорив, а може й не розумів. Однак командир полку все ж таки післав пор. Петрова і це було так характеристичне для того часу.

Нарешті полк отримав вказівки щодо навчання. Присланий піхотний муштровий статут пполк. Капкана привів натомість керуючого навчанням полковника Гудиму, помішника командира полку, нашого малороса, в стан неосудний. Не раз і не два, читаючи статут, полковник позволяв собі вже явно кепкувати з української мови. Це нашій половині авдиторії нарешті докучило (кажу за авдиторію українську, бо решта старшин у цих випадках підтримувала, як лише могла „ви-

брики" помішника командира) й ми рішили вкінці не числитись далі з дисципліною чи там субординацією. Отже, одного дня, коли викладався статут внутрішньої служби (по московськи) все було гаразд, коли ж полковник, керуючий навчанням, взяв статут муштровий, почалося знову з кепкування.

— Чорт би іх пабрал с етай ґаліцкай мовай, — заявив полковник.

Я звернув увагу, що статут перекладено з московської мови підполковником Капканом, який ніколи галичанином не був, — це одно. Подруге, в Інструкторській Школі кількасот старшин учились з цього статуту і не було випадку, щоб хтонебудь з них української мови статуту не розумів.

Полковник зрозумів натяк на свою адресу й зіритувався.

— Неправда, я знаю мову Шевченка. Читав Шевченка й розумів, а тут какая то ґаліцкая мова.

Загорілась суперечка, цілком не згідна з вимогами дисципліни, тим більше, що українська авдиторія зразу ж одноголосно запротестувала тоді, коли противній стороні з тих чи з інших поглядів бракувало єдности. Я доказував полковникові, що принесу зараз „Кобзар" і він його не зрозуміє. Полковник зараз же погодився, бо був певний, що нарешті засоромить ненависних всім „самостійників".

Я побіг нагору, до помешкання, де мав привезений з Київа повний „Кобзар" Т. Шевченка. Тепер нашвидко перебирав трудніші місця з творів. І от знайшов на радість місце з поеми „Княжна".

У лузі галас, гамір, зик,
Срамотні співи... аж лящить...

Я був певний, що переможемо. Тепер, після років боротьби, „великого ісходу" на чужину, дротів і інтернування, нарешті безбарвного страшного бурлакування по етапах еміґрації — це все читачеві може видатись дрібничковим і зайвим, але тоді той чи інший вихід з ситуації рішав про перемогу чи поразку одної сторони. Це ж була німа, потаємна, але може ще гірша боротьба ніж та, коли йдеться зі зброєю в руках і коли є свідомість і певність себе, що за тобою свої, а перед тобою ворог.

Правда, по нашій стороні ніби було право та закон. Бо ж в українській державі, в українській армії, ми українці-старшини домагались від наших зверхників пошанування елементарнішого українства.

Так, але це було військо. Ми були молоді старшини (в ранзі сотника найвище), а проти нас — ворожі нам по духу наші зверхники від штаб-старшини може аж до... військового міністра.

Читач, аж вникнувши в це, зрозуміє вповні той трагізм, в якому знайшлися ми, молоді старшини-українці. Зрозуміє, що то ж була боротьба непомітна та боротьба не на життя, але на смерть. Тим більше, що по стороні зверхників був закон і право дисципліни і тим законом вони все ж таки могли нас розтоптати кожної хвилини. В цьому і був увесь трагізм.

Отже,захопивши Кобзаря, я вернувся до авдиторії й зробивши вигляд, що мені байдуже, де він буде розкритий, відкрив раптом

„Княжну" на згаданому уступі. Полковник, мій шановний малорос, самовдоволено вхопився за книжку. На обличчі його відбилась певність перемоги і зле схвильована радість. Потім можна було вже прочитати певне заклопотання...

У лузі... галас... гамір... зик... — прочитав він раз.

У лузі... галас... гамір... зик... — прочитав він удруге, втретє. Пізніше почервонів, розлютився, пройшовся кілька разів по салі й нарешті заявив, що він московський старшина і українцем не буде... Тоді заявив поручник Зайко, що ми служимо в українській армії й отримуємо за це українські ж карбованці.

Це вже цілком переповнило чашу й полковник припинивши навчання побіг зі скаргою до командира полку. Та командир полку не знайшов однак причини когось чи щось карати і кінчилось лише на тім, що навчання мусили провадити лише ті, що не проходили Інструкторської Школи й то кожен поодинці. Так бодай було в наказі по полку. А на практиці це значило цілковите занехання навчання українською мовою.

Тепер щодо наказу. Як ми прийшли до полку, наказ писався й друкувався московською мовою й потрібно було аж кілька наших протестів, поки ми добились українських наказів. При цьому відбувалася така процедура: наказ писав адютант московською мовою і ніс на підпис командирові, потім разом з друкарщицею перекладав на мову українську (що це була за мова!), знову ніс на підпис і аж тоді наказ за підписом „Каширенінів" вивішувався у салі. Так ґротесково виглядала „праця" штабу.

Безперечно ми, інструктори, були більмом на оці й коли до нас спочатку ставилися з іронією, як до „самостійників", так після згаданих інцидентів почали ставитись відверто вороже. Так поручник Зайко дістав командировку з полку з метою певно „розрядити" самостійницький елемент. Але поручник Зайко скоро в командировці „захворів" і повернувся за тиждень назад.

Зате відомости, які він нам привіз, змусили нас насторожитися. В Золотоношському повіті було повстання проти німців (поручник Зайко був командирований до Черкас на Київщині), Таращанський повіт не визнавав влади гетьмана й був у руках повстанців. Анархіст Махно кілька днів володів частиною Катеринослава, а взагалі від місцевих українців, з якими поручник Зайко мав стичність, інформації були такі: протигетьманське повстання неминуче, бо гетьманська влада — лише фікція, лише плащик для „единонеділимців москалів".

Справді щось назрівало, бо прийшов наказ про мобілізацію старшин, замешкуючих на території бахмутського повіту. Отже, при військових повітових начальниках мали бути організовані сотні старшин, які були б підпорою влади на місцях. В звязку з цим командир полку зарядив поповнення кадру полка до нормального стану, а тому всі старшини, що мешкали в штабному будинку, мусили його опустити. Це було для нас навіть ліпше тому, що замешкали ми разом в двох спільних кімнатах. В одній — поручник Зайко, я та поручник Левицький, в другій — хорунжий Нетреба і хорунжий Вовкогон.

Це вже намітився припадком другий штаб... Так само напевно не

припадково був набраний „кадр" полку, бо українського елементу не приймалось цілком під увагу і він відійшов до повітової сотні.

До „кадру" ж трапив елемент украіножерчий або індиферентний. Тепер в кадрі ми були цілком непомітною кількістю й ніяких впливів робити не могли, бо в кожну хвилину могли нас ізолювати. В цьому ж часі прислав штаб 8 Катеринославського корпусу з підстаршинської школи в Катеринославі укінчених підстаршин. Елемент це був добре вимуштрований і надавався цілком для регулярної армії, але це не був той елемент, який потрібний армії українській тому, що чогось ідейного в ньому даремно було дошукуватись. Інша річ, що в цьому не були винні ці підстаршини, а той, хто керував їх вихованням. Навіть українською мовою більшість з них не володіла. Правда, коли б вони трапили в інші умовини, в полки з виключно українським командуванням, від командира полку до молодшого старшини, певно вони (ці підстаршини) хутко б асимілювалися і виконали б з гонором обовязок, який було на них покладено. В даній же ситуації їх відразу приголомшили відносини в полку й не дивно, що ця молодь в більшости не пішла до національної армії, а поповнила ряди добровольців, які були не за горами.

Отже, підтримки ми з цього боку не могли мати. Часи ставали неспокійними. Але про мобілізацію козацтва не було мови. Очевидно штаб не мав певности і не бачив виходу з ситуації цим шляхом.

Штаб полку збільшився ще одним полковником, втікачем з Орла. Він ледви втік від большевиків і був знищений морально й фізично. Його призначили командиром повітової старшинської сотні, а мене його помішником. Коли прийшло до навчання, я вияснив полковникові, що строєве навчання буду вести лише за українським статутом. Полковник показався чесною людиною і був просто в розпуці, що він української мови не знає і тому подасть рапорт про звільнення. Рятуючи старика, я, щоб бути неприсутнім в сотні, подав рапорт про хоробу, посилаючись на колишнє поранення, а старому порадив занедбати навчання, бо всеодно нічого з того не буде, при тому вказав на приклад в полку. Старий не міг надякуватися.

Як грім з ясного неба для наших полкових „українців" прийшла відомість про переворот полковника Болбочана в Харкові. Для нас це була надія. Для них — кінець. Уже звязки з 8 корпусом, власне з корпусним штабом час від часу рвалися, але певно звідти були вже якісь директиви. Досить того, що якогось дня нас з поручником Зайком покликали до штабу й полковник Каширенінів наказав нам на другий день виїхати до штабу корпусу в якусь командировку. „Командировка" була більше ніж підозріла і треба було щось починати. Отож, того ж таки вечора зібралися в нашому помешканні з пятнадцять осіб, все квінт-есенція бахмутської української кольонії. Як на місто, це число було впрост мізерне, але свідомих українців у Бахмуті можна було перечислити на пальцях. Треба однак сказати, що „обиватель" тоді був наляканий і носа нікуди не показував, тому не кількість відігравала ролю.

Були тут всі українці полку, представники від українців з повіто-

вої сотні і „Просвіти". До речі, в „Просвіті" було кільканадцять людей, а ми всі ввійшли до неї в повному складі.

Рішено було відіслати двох старшин до Харкова до полковника Болбочана, представити цілу ситуацію в полку і просити помочі й директив. Вибір упав на мене й поручника Зайка. Отже, замість командировки до Катеринослава, ми над вечір вибралися з Бахмуту в... командировку до Харкова. Гетьманські відзнаки по дорозі зняли.

Харків зробив на нас враження з половини 1917 року. Скрізь аж роїлось від шликів і шапок козацтва. Подобалось нам, що все ж таки деяка дисципліна була видна. Спіткали ми декількох старшин з Інструкторської Школи — один з них був старшиною третьої сотні.

Довідавшись про нашу ситуацію, радили нам просто не вертати назад, а йти до їх полку, — там нас приймуть з відкритими обіймами. Але ми не могли лишити на невідоме наших однодумців. На другий день ставились ми до штабу полковника Болбочана, але нажаль самого отамана ми не застали, натомісць нас прийняв начальник штабу з якимсь німецьким прізвищем. Полковник вислухав нас, категорично зазначив, що вони з отаманом Болбочаном не є сторонники переворотів здолу, а згори, а тому нам треба бути терпеливими й чекати відповідних заряджень. Більше полковник і говорити з нами не хотів. Дуже вже нам не подобалось таке прийняття. Перед нами був тип або фахівця, або людини припадково поставленої не на своїм місці. В усякому разі будучи може й добрим фахівцем, як чужинець він не міг добре розібратися в таких складних обставинах. Полковник Болбочан, чи отаман, як його називали, виїхав десь на кілька днів, а в нас під ногами горіло й ми не певні були за долю наших побратимів. Треба було вертати. Відїзджаючи, ми ще раз по вказаній адресі знайшли своїх колєг по Інструкторській Школі. Довідавшись про результат нашої поїздки, вони почали нарікати на штаб Болбочана й відкрили нам, що невідомо, як взагалі піде повстання проти гетьмана й що Болбочаном не всі задоволені. Порадили ж вони нам звернутися за допомогою до отамана Волоха (штаб його стояв на ст. Переїздна), що він певно нам порадить.

Ми ж рішили вернути до своїх і разом вже щось уплянувати.

Вночі вернулись ми до Бахмута. Отже, насамперед нас поінформували, що в полку найкраще думають, що ми таки в Катеринославі (перед відїздом до Харкова ми взяли командировочні гроші і документи до Катеринослава) і другого дня полк. Гудима за обідом висловився, що ми отримали чудову командировку, а Каширенінів додав — „что пасеєш, то і пажньош".

Командировку отже було дано з певною метою й противна сторона — для того цей епізод наводжу — в засобах вже не перебирала.

Ми кілька днів були в бойовім поготівлі. Набиті мушкети мали і вдень і вночі і ніде не виходили. За цей час виробили плян нападу на полк. Положення штабу було марне, бо, як нас інформував наш однодумець, урядовець з пошти, телєграфне полученння з Катеринославом від кількох днів уже не існувало. З цих же інформацій виходило, що в Катеринославі йдуть бої. Це був кінець листопада 1918 року.

Приспішила наш виступ така обставина: одного вечора в кілька днів після повороту з Харкова, коли нас кільканадцятеро зібралося в

помешканні псаломщика, де завжди відбувалися збори, прибіг вночі той же урядовець з телеґрафу і приніс нам телеґраму Каширенінова на стацію Никитівка, де вже була територія добровольців. В телеґрамі, хоч і зашифрованій, було прохання до командира добровольців зайняти Бахмут військами добрармії. Це вже була відверта зрада. Тої ж ночі ми склали команду куріня (шляхом виборів), при тому більшість старшин віддавала командування в мої руки. Я ж зі свого боку виставляв себе військовим дорадником при командирі хор. Мережку, який з виду виглядав на людину залізної волі, а що головне — вмів так добре промовляти (ох, ті часи революційні!), чого не скажу про себе, бо красномовства я ніколи в собі не мав. На тому й порішили. А пізніше життя навчило, що в боротьбі не красномовство важить, а вміння й досвід. Хорунжий Мережко під цим оглядом якраз там, де треба було, не дописав...

Переворот стався другого дня і то без одного стрілу. Старшини повітової сотні обеззброїли комендатуру, ми заволоділи штабом полку. Марно виглядав полковник Гудима, коли поручник Зайко підкреслив, що командировки не завжди вдаються. Коли я з хор. Мережком увійшли до полк. Каширенінова, він блідий, але досить спокійним тоном кинув нам назустріч:

— Жаль мнє вас, ґаспада! — і звернувся до мене як командира.

Я поінформував, що тут керую не я, а курінний Мережко. Мережко ж зі свого боку, показуючи перехвачену телеґраму (полковник побілів як полотно) заявив:

— Пане полковнику, це зрада всякій українській владі. Ми нікого не вбили й не арештували. Влада гетьманська скінчилася. Влада належить Українській Народній Республиці. Але тут маємо доказ вашої зради українській владі, а тому ви арештовані домашнім арештом до відповідних заряджень влади.

Коло помешкання полковника було поставлено варту.

62 Бахмутський полк перестав існувати, натомісць заіснував 1-й Бахмутський курінь. Спочатку нікого з штабових не випрошували з помешкань, навпаки, було пропоновано начальникові господарчої частини лишитись на тій же посаді в куріні. Він категорично відмовився. Полковник Гудима й інші старшини по старому столувались в їдальні і нічого власне не змінилося. Але толеранція річ дуже невдячна в таких умовинах. Ніхто зі старшин полку не-українців і не думав зачислятись до кадру куріня. Коли так минув тиждень, курінний зарядив примусове виселення з помешкань і тоді тільки курінь властиво розмістився. Старшини ж полку скоро зникли з бахмутського обрію і, як були відомости, зникли в напрямку добрармії, яка збільшувала ґарнізон Луганська й висунула аванґард на ст. Никитівку, віддалену двадцять верстов від Бахмута; з відділами отамана Волоха добровольці провадили вже зачіпні акції. Нам треба було бути готовими, тому в порозумінні з військовим начальником розпочато було мобілізацію.

Як селянське населення поставилось до нової влади, видко було по першім дні мобілізації. Я якраз був головою мобілізаційної комісії. Але якраз при найбільшім згромадженні мобілізованих аґітатори з рудників і копалень з околиць розпочали летючі мітинґи й мобіліза-

цію в першім дні зірвали. Перед нами був тисячний натовп, а ми мали до розпорядимости з пятнадцять старшин і стільки ж козаків. Мало того, на найблизчих соляних копальнях робітники (до 20 тисяч) були зорганізовані й мали приховані мушкети й кулемети і ані гетьманська влада, ані німці до них не совались і їх не зачіпали. Це була свого роду друга автономна „Таращанщина". Що ж ми могли в тих обставинах порадити?.. В перший день невдалої мобілізації (був початок грудня) нашому поштовикові урядовцеві вдалося звязатися з Катеринославом; там була вже влада Української Народньої Республики. Довідались ми й про фінал „славного" штабу 8 Катеринославського корпусу. Отже, цей штаб, зєднавшись з добровольцями, яких сам же й формував в Потьомкинській палаті, нарешті зняв свою маску й викинув триколїоровий прапор. Легко прорвавши лінію повстанців, що облягали Катеринослав, гетьманці потягли туди, де для них давно було місце — до шерегів добровольчої армії.

Отже, перший день мобілізації робітники з копалень нам її зірвали. Рішено було удатися за допомогою до отамана Волоха, бо власні засоби були замалі.

Цього ж вечора я з двома козаками відїхав до Переїздної, до штабу отамана Волоха. Переїздна — це був Харків у мініятюрі. Так само й тут роїлося від козаків, тільки більш було ладу й карности — отаман Волох жартувати не любив. Десь на сході ревіли гармати, там ішов з добровольцями бій. В повітрі почувався запах пороху. Стояв під парами здобутий у денікинців бронепотяг. Тут же біля стації готові до зльоту були рівно ж здобуті літаки.

Але лад був на величезній стації впрост взірцевий, навіть, що мені кинулось у вічі, працювали величезні фабрики Гельферіх Саде.

Скрізь був рух. Скрізь був лад і його творила одна лише людина. І тільки жаль бере великий, коли тепер згадую свою поїздку на ст. Переїздну, як ця людина, що такі незвичайні мала організаторські здібности і безперечно з переконань українець — так марно закінчила.

І тут на перших же кроках зустрів я знайомих, а за годину спіткався з тим старшиною Інструкторської Школи, якого бачили ми з поручником Зайком в Потьомкинській палаті. Він підтвердив відомости про 8 Катеринославський корпус, бо сам приймав участь в наступі на Катеринослав, а тепер з охотниками вже тиждень як у Волоха на фронті. Волоха знав особисто й, почувши наше положення, просто провів мене до отамана й представив йому. Переді мною стояв чоловік років 35, вище середнього зросту, з орлиним поглядом сивих очей, з лицем, поораним слідами віспи, але досить інтеліґентним. В кілька хвилин ситуація була вияснена. Отаман Волох признав, що Бахмут важний також і для нього, бо боронить від обходу його фронту. Дав зброю, пів сотні чорношличників зі старшинами й самодільну платформу-броневик. Радив мобілізованих селян по потребі взяти собі, решту разом з мобілізованими робітниками відіслати до нього. Він собі з ними дасть раду... вже сміявся отаман і такою певністю віяло від нього й щирістю, що відразу людина ставала близькою й симпатичною. Полковника ж 62 полку отаман наказав старшині чорношличників, високому брюнетові зі шрамом на лиці, приставити під ескортою до штабу.

Над ранком ми були в Бахмуті; броневик з чорношличниками став у полі, а їх командир і кілька козаків з нами разом прибули до штабу куріня. На другий день мобілізацію продовжували, але повторилась та сама історія — робітники її зірвали. Однак не на довго. Підчас найбільшого мітингу зявилась раптом півсотня і стала по команді. Вийшов старшина і в імені Української Народньої Республики наказав кінчити мітинг і йти на мобілізацію. Робітники були нахабні, але коли на команду сотня як гадюка стрибнула в лаву, а кулеметчик упав за кулемет — аґітатори щезли і мобілізація пройшла. За два дні ми мали в курені чотирі сотні (по 300 люду) козаків з селян; решту селян і робітників повіз з собою старшина-гарматчик враз з полковником 62 полку до штабу.

Та організувати й вимуштрувати курінь добровольці не дали. За кілька днів їх розвідчі патрулі вночі дісталися до околиць Бахмута й обстріляли наше розположення. Ми мусили їм віддячитись. Дві сотні теж вночі повів на них курінний Мережко. Я лишився в місті з двома сотнями решти. Треба було мати стацію в руках — там наспіх були зроблені позиції. Відірваність від якихбудь керуючих центрів давала себе знати й нервувала. Випад курінного Мережка проти ст. Никитівка не вдався, — вона була сильно зміцнена ровами, там теж був броневик. Правда, другого дня на поміч вернула до нас півсотня, що помогала нам у мобілізації, але де ж її платформа-броневик могла ставити чоло добровольчому правдивому панцирникові! Зрештою, кілька днів відбивались, поки отаман Волох не лишив Переїздну перед переважаючими (технічно) добровольчими відділами. Отаман Волох завідомив нас, що мусимо йти під його команду, коли не хочемо загубитися перед ворогами і ми мусили признати йому рацію. Отже, почали евакувати Бахмут. Евакуацію робили чорношличники. Щодо нас — ми збирали своє невеличке майно. В ці дні прибула до курінного делєґація від робітників згаданої організації копальні й пропонувала дати нам зброю й робітників, зате наш курінь мусив післати до них старшин для керування. На це курінний, не довіряючи робітникам, не пристав. Тої ж таки ночі робітники постановили залишити нас самих битись з добровольцями, а „ми — мовляв — того будемо бити, хто подужає"... Так нас поінформував робітник-українець, що вчащав до „Просвіти".

Тепер, коли наш курінь уже сідав до ваґонів, прибігли ті ж робітники й на Бога просили не кидати Бахмут і обіцяли, що стануть збройно як один. Курінний пригадав їм їх постанову й вони з соромом вернулись. Багато козаків перед всіданням до ваґонів повтікало, кілька старшин з бувшої повітової сотні — теж. Курінь був наполовину менший. Але й козаки ж то були! Пригадую — підстаршина Волков — шахтяр, слова по українськи не вмів, але пройшов з нами усі митарства і спіткались ми ще раз з ним на еміґрації.

Сотник Зайко розставляв у потязі кулемети. Бахмут лишився без українців. Позаду стріляв броневик чорношличників. Лишали ми місто, до якого пів року тому назад приїхали старшинами вже тепер неіснуючого гетьманського 8-го Катеринославського корпусу.

О. ДУМІН
Сотник

5-та Херсонська стрілецька дивізія

ТА ЇЇ ПЕРЕХІД НА ЗАКАРПАТТЯ В СЕРПНІ 1920 Р.

До історії її повстання. Наприкінці Зимового Походу армії У. Н. Р. в команді ґенерала М. Омеляновича-Павленка, а саме 27 квітня 1920 р., прилучилася до армії в с. Ободівка галицька кінна бриґада отамана Шепаровича. Під той час числила вона 600 шабель і мала в своїому розпорядженні 14 скорострілів *). Біля неї збирається незабаром більше число галичан, а передусім лучаться з нею ті відділи УГА, які зірвали „союз" з большевиками, перейшли на сторону Головного Отамана Петлюри і не були інтерновані польською військовою владою. Стягалися до цього галицького осередка в Армії У. Н. Р. і поодинокі стрільці, що, видужавши з тифу, не мали де приміститися. Прямували сюди також утікачі з польських таборів, але з цієї сторони приплив був найменший. Кому з галичан удалося вимкнутися з табору, той тікав звичайно в Чехословаччину, до української бриґади в Німецькому Яблонному.

В половині травня утворено вже з галичан збірку, чи як тоді звучала її офіційна назва, — „Збірну Херсонську дивізію" в складі 2 курінів піхоти, кінного полку і одної батареї. Від 21 травня почала вона брати участь в бойових діях **). Наказом Головної Управи військ УНР ч. 35 з дня 29 травня перейменовано її в „5 Херсонську стрілецьку дивізію". Командиром дивізії був полковник Долуд, начальником штабу найперше галичанин сотник Микитка, а від 25 липня ґенерал Гамченко ***).

В тому часі 5 Херсонська стрілецька дивізія складалася з 1) 1 стрілецької (бойової) бриґади ім. Сірка, 2) Кінного полку (бувшої бри-

*) Ґенерал-поручник М. Омелянович-Павленко: Зимовий Похід, „За Державність"", зб. IV, стор. 52.

Дня 6 травня бриґада Шепаровича мала по офіціяльним даним: 90 старшин, 620 стрільців і 6 скорострілів (Українсько-московська війна 1920 р. Ч. І. Оперативні документи Штабу Армії У. Н. Р. Варшава 1933, стор. 6).

**) Українсько-московська війна. Ч. І, стор. 5.

***) Юрій Науменко: Моя служба в 5 Херсонській стрілецькій дивізії. „За Державність", зб. VII, стор. 166.

ґади Шепаровича), 3) батареї легких гармат і 4) Запасової бриґади. Дня 12 червня її стан (без Запасової бриґади) виносив: 105 старшин, 2144 строєвих і 423 нестроєвих стрільців, 17 скорострілів і 2 гармати *). Рівно за місяць, т. є. 12 липня, було в 5 Херсонській стрілецькій дивізії (теж без Запасової бриґади): 28 старшин, 65 бойовиків, 102 кінноти, 24 скорострільці і 2 гармати**). Так бодай говорять офіціяльні звіти. Можна б допустити, що в звіті з 12 червня зачислено і Запасову бриґаду і тому в дивізії значиться аж 2144 стрільців, але в ньому запасові бриґади мають окрему рубрику. Можливо, що багато стрільців здезертувало, можливо також, що більшість їх з 1 стрілецької бриґади перенесено до Запасової бриґади. В кожному разі тяжко обяснити, що спричинилося до такого наглого спадку числа бойовиків — з 2144 в червні — на 65 в липні ***).

Запасовою бриґадою 5 Херсонської дивізії командував отаман Кнітель, начальником штабу в ній був від 14 серпня сотник Губер ****). При кінці липня, як свідчить Ю. Науменко, мала вона коло 80 старшин і споро стрільців.

В двадцятих числах липня 5 Херсонська дивізія стояла на фронті сс. Мельниця—Іванє Пусте—Залісся; її запасова бриґада — в с. Торське. Під натиском большевиків перейшла ціла дивізія в останніх днях того ж місяця на правий беріг Дністра, в околиці с. Луки. Тепер її бойові відділи розстановилися на фронті по р. Дністрі від буковинської границі до с. Незвиська. Штаб дивізії містився в с. Семаківці, а від 4 серпня в Городенці; Запасова бриґада — в с. Тишківці, звідкіля 21 серпня перейшла до с. Кулачківці.

В перших днях серпня почала формуватися в с. Чорнятин II стрілецька (бойова) бриґада 5 Херсонської дивізії. На командира її призначено полковника Бурдун-Рикова, бувшого денікинського старшину. Начальником штабу став від 15 серпня сотник Губер. Формування йшло дуже поволі. Прибуло до неї з ріжних польських таборів для полонених дещо денікинських старшин, дещо старшин вислала їй і Запасова бриґада. З них сформовано невеликий штаб бриґади, інтендантуру і

---

*) Українсько-московська війна. ч. I., стор. 36.

**) Там-таки, стор. 93.

***) Велика ріжниця в чисельному стані 5 Херсонської стрілецької дивізії на день 12 червня і 12 липня 1920 року поясняється наступним:

1). Стан на 12 червня є станом загальним, а стан на 12 липня — бойовим. Звичайно цей останній завжди бував значно меншим від першого, що є явищем цілком нормальним.

2). 5 Херсонська дивізія, перебуваючи у районі м. Яруга, в червні 1920 р. перевела мобілізацію в довколишніх селах, що значно збільшило її чисельний стан. При переході ж за Збруч 12 липня майже всі мобілізовані розбіглися по домах, що й пояснює той катастрофально низький бойовий стан дивізії на цей день. —Редакція.

****) Дневник чет. УГА Михайла Дацкова (в рукописи) — під датою 14 серпня. Згаданий дневник передала мені по смерті чет. Дацкова його б. суджена. Він обіймає протяг часу від 30 липня до 6 вересня 1920 р.

Бібліотека Інституту у Львові Народний дім

кадри стрілецького куріня, „бракувало, — як каже Ю. Науменко — тільки стрільців". Команда бригади пробувала було затягати добровольців з місцевого населення, але без успіху. До бригади вступило тільки три молоді (літ 17—18) хлопці. Дня 20 серпня перенеслося це ядро II стрілецької бригади до с. Гвіздець.

Так виглядала в загальному 5 Херсонська стрілецька дивізія перед опущенням галицької землі і переходом на Чехословацьку територію чи властиво на Закарпаття. Багато остається ще дечого невиясненого відносно її організації, чисельности частин і розміщення на правому березі Дністра, однак треба сподіватися, що колишні старшини, підстаршини і стрільці 5 Херсонської дивізії доповнять ці прогалини. Деякі матеріяли певно знайдуться і в архивах Армії УНР. На жаль, поки-що публікації, які відносяться до 5 Херсонської стрілецької дивізії, дуже скупі.

Настрої дивізії. Галичани становили в згаданій частині 90%, тож говорячи про її настрої, приходиться порушити розвиток відносин галичан до наддніпрянців і навпаки — наддніпрянців та наддніпрянського політичного і військового проводу до галичан. Взаємовідносини одних до других відіграли таку визначну ролю в історії одної і другої армії, так сильно відбилися на їх внутрішньому життю і боєздатности, як ніякий інший фактор. Невміння як з одної, так і з другої сторони — як зі сторони галицького, так і зі сторони наддніпрянського правительства — наблизити до себе галицьке та наддніпрянське вояцтво та їх команди, знайти якусь приємливу форму співпраці і організації всеукраїнської збройної сили, — стало джерелом численних конфліктів, непорозумінь і остаточного розєднання обох військ.

Чи вина, що дійшло до цеї катастрофи, а слідом за цим і до заламання нашої визвольної збройної боротьби, лежала в відмінній психольогії одної і другої вітки українського народу, чи тільки у відмінному вихованню і привичці інакше сприймати ріжні явища політичного і суспільного життя і військового діла, тут годі розбирати. Ми вкажемо тільки на зовнішні прояви галицько-наддніпрянського антагонізму.

Галичани пішли в Наддніпрянську Україну літом 1919 р. з найбільшими надіями і без якогобудь упередження до тамошнього українського населення. Що до Армії У.Н.Р., то галичани чули дещо про неї, про пануючі в ній дивні (на їх розуміння військовости) відносини. Пригода з присланими на підмогу Галицькій Армії наддніпрянськими військовими частинами (Козятинська бригада, курінь Кравчука і т. д.) показала їм, що військо Наддніпрянської України своїм духом і організаційними традиціями багато таки ріжниться від галицького війська. Негативних рис, помічених в згаданих частинах, ніхто в Галичині не узагальнював на цілу армію УНР.

Наддніпрянську Україну галичани радше ідеалізували. Опинившись за Збручем, У.Г.А. попала наче в новий світ. Все, що тут діялося, було для неї незвичайне, малозрозуміле, а подекуди і не надто симпатичне. Передовсім вражала галичан мала національна свідомість та-

мошнього селянства *), його неприв'ітливість (в прикордонній смузі) до галицького вояка: його вважало воно австрійцем-чужинцем, а большевиків — своїми **). Не могли галичани звикнути і до порядків, які панували в армії У.Н.Р. з її пливкими організаційними формами, своєрідною тактикою й дисципліною, браком старшинського авторитету та деморалізуючими проявами отаманії.

Та ніде правди діти — деякі галицькі відділи пробували наслідувати наддніпрянців. Начальна Команда Галицької Армії з тривогою запримічала, як під впливом окруження слабне карність в рядах галицького війська. Пішли відповідні накази. В її (Начальної Команди) Довірочному Наказі ч. 6 з 22. VII передавалася постанова Диктатора д-ра Е. Петрушевича з 20. VII ч. 550 такого змісту:

„З причин побуту на території Східної Области У. Н. Р. заходить небезпека, що армія може в стичності і товаришенні зі східно-українськими військами здеморалізуватися. Належить вжити всіх зусиль, щоб і надальше заховався характер підпорядкування та безуслівного послуху західно-української армії. Передовсім мають затриматися зверхні обяви дисципліни, як пошана та віддавання чести в зносинах зі старшими і настоятелями. Так само не сміється під жадним оглядом нарушити устави нашої Армії, як наприклад: старшинські степені, рід відзнак і систем поборів..."

Галицьке начальство старалося відсепарувати своє військо від наддніпрянського.

На іншому становищу стояло правительство У. Н. Р.: воно стремило до того, щоб злити обі армії і галицькі війська підпорядкувати команді Дієвої Армії. Диктатор і Начальна Команда спротивилися рішучо. Щоб зломити їх опір, вжили наддніпрянські чинники доволі невідповідних середників, як: невидавання Галицькій Армії харчів, грошей, одягу і пропаганда з метою підірвати серед галицького стрілецтва довірря до своїх начальників і провідників ***). Конфлікт прибирав чим раз більше на силі, а підсилений ще ріжницею поглядів на актуальні політичні і стратегічні питання довів до того, що У. Г. А. зєдналася з Денікином ****), а Армія У. Н. Р. частинно пішла до Польщі, частинно

---

*) О. Левицький: Галицька Армія на Великій Україні. Відень, 1921. стор. 72—73 і інші.

**) В „Наказі Військам" Начальної Команди Галицької Армії ч. 122 з 5. VIII. 1919 р. § 2 звучить: „Наказ Головного Отамана Петлюри ч. 318 з 30. VII оголошується: „Вже кілька разів лучалося, що цивільне населення виступало з оружжам проти наших (так в оригіналі дослівно, — О. Д.) галицьких військ або на поодинокі частини. В таких випадках наказую вжити якнайгостріших мір" (слідують вказівки).

***) Ні для кого не є секретом, що Українська Наддніпрянська армія була в той час у великих недостатках: бракувало їй найелементарніших річей, як одягу, чобіт і найпотрібніших ліків. Зрозуміло з того, що небагато Уряд У. Н. Р. міг допомогти й Українській Галицькій армії; а щодо Галицької армії, то вона завдяки досконалішому організаційному апаратові свого постачання завжди матеріяльно була ліпше забезпечена від армії Наддніпрянської. — Редакція.

****) Поминаючи конфлікт, головною причиною зєднання Галицької армії з армією Денікина були, на нашу думку, моменти характеру політичного в Галицькому Проводі, які до певної міри й навів у своїй промові (буде далі) посол д-р Макух. — Редакція.

рушила на партизанку в команді ґенерала М. Омеляновича-Павленка. Обі армії розійшлися з взаємною ворожнечею і тяжкими обопільними закидами.

Твердити, що всю вину за те поносить тільки наддніпрянський державний і військовий провід, було б насиллям над історією. В Диктатурі, в Начальній Команді У.Г.А. і по командах галицьких корпусів були також люди, які загостряли галицько-наддніпрянські противенства, розпалювали пристрасти й ображали почуття честолюбности наддніпрянського війська, — та про це тепер годі говорити. Доволі сконстатувати, що по обох сторонах працювали одиниці над тим, щоб замість обєднання всіх сил в боротьбі за українську державу, наступило розєднання з відомим фіналом.

Коли в квітні 1920 р. в Наддніпрянську Україну знову прийшли деякі частини Армії У. Н. Р. в союзі з поляками, більшість галицьких фронтових частин покинуло большевиків і перейшло на сторону Петлюри. Як галицькому старшині, так і стрільцеві „союз" з білими і червоними москалями був осоружний. Вони з радістю вижидали приходу братніх наддніпрянських військ в надії, що тепер всі непорозуміння забудуться і галицькі відділи, увійшовши в склад Армії У. Н. Р., дістануть змогу дальше служити українській визвольній справі.

Прийняття, яке стрінуло їх зі сторони державного і військового проводу У. Н. Р., тих надій не оправдало. Галичан стрінуто з крайнім недовіррям, всюди називано їх зрадниками і обходилося з ними, як з такими. Замість в армію У. Н. Р., попали вони в табори для полонених. Др. С. Шухевич в своїх споминах (том V, ст. 70—71) твердить навіть, що поляки не хотіли брати галичан у полон, а робили це тільки на виразне бажання Головного Отамана Петлюри і військового міністра полковника Сальського *). Від полону врятувалася тільки та їх незначна частина, що (як вже згадано) прилучилася до повертаючої з Зимового Походу армії ґенерала Омеляновича-Павленка, в якій вже була Галицька кінна бриґада.

Автор, скритий за буквами Р. С., збиває повищі твердження др. С. Шухевича в „Рефлєксіях на спомини д-ра Шухевича" („Літопис Червоної Калини" 1930, I, II). В редакційній примітці сказано, що „Рефлєксії" написав „один з визначніших ґенералів У.Н.Р.". Наведені Р. С-ом аргументи справді захитують деякі заподання д-ра Шухевича, та не всі. Р. С. твердить приміром, що Правительство У. Н. Р. хотіло взяти

*) Автор сам вважає, що твердження д-ра С. Шухевича про інтернування галицьких вояків на жадання Головного Отамана С. Петлюри і військового міністра полковника Сальського є захитане. В додаток до цього можемо ствердити, що бажання такого не було. Навпаки, було бажання забрати всіх вояків б. Галицької армії до армії Наддніпрянської, але Уряд У. Н. Р. міг взяти їх **тільки при одній умові: — втілити** до частин Наддніпрянської армії, **не творячи в ніякому разі окремих галицьких частин.** Стверджуємо, як факт незаперечний, що в перших числах травня 1920 р., після розмов Головного Отамана С. Петлюри й полковника В. Сальського з маршалом Ю. Пілсудським в Бердичеві, з Камянця Подільського, перед самим виїздом Уряду з Вінниці, вислано було військовим міністром полковником Сальським до Проскурова комісію на чолі з ґенерал-поручником М. Коваль-Медзведським, щоби зареє-

МИКОЛА КАПУСТЯНСЬКИЙ.
Ґенерального Штабу ґенерал-хорунжий
Начальник оперативного відділу і помішник 1-го ґенерал-квартирмайстра Штабу Дієвої Армії. 3-ій ґенерал-квартирмайстер Головного Управління Ґенерального Штабу.
(До праці ґен. П. Єрошевича).

Сотник С. С. ОСИП ДУМІН.

Галицький курінь С. С. у Київі (1917). Ком. 4 чети 2 сотні 1 п. п. С. С. Нач. міліції VII району на Катеринославщині. 2 п. Запор. полк. Ком. 2 сотні Окремого Загону С. С. і 1 п. п. С. С. (1918). Ком 3 кур. 1 п. п. С. С. Ком. групи проти от. Зеленого. Нач. штабу групи полк. Роґульського. В. об. ком. 1 п. п. С. С. Ком. Коша С. С. (1919). Укр. Бригада в Дойч-Ґаблі (1920). Ком. „Парт. Загону ім. от. Зеленого" біля Трипілля (1921).

(До праці О. Думіна).

Отаман ЕДВАРД ШЕПАРОВИЧ.

Чет. Запасового кін. полку У. Г. А. в Чорткові, командир 4-ої кін. бриґади, пізніше бриґади от. Шепаровича (1919—1920).

(До праці Ос. Думіна).

галичан до своєї армії, але ніхто не хотів до неї зголоситися. Твердження зовсім безпідставне; вже є декілька спогадів старшин У. Г. А. відносно цеї справи і в них також можна переконатися про його нестисліть. Скорше можливим є, що Головний Отаман бажав включити галиган до своєї армії та поляки не згодилися.

Вирішення цього питання не є для цеї статті конечне. Тут важне є тільки зазначити факт, що галичани всюди зустрічалися з епітетами „зрадників", — полк. Мішківський сказав це зрештою отаманові С. Шухевичові ввічі. При тодішній духовій депресії і перемученню галицького старшинства і стрілецтва всякі того рода натяки летіли блискавкою поміж маси, виростали серед неї до трагічних розмірів і ставали бурлячим джерелом розмов, чуток, підозрінь, як рівнож закидів в сторону братів-наддніпрянців.

Реагували на це духово і галичани 5 Херсонської стрілецької дивізії. Коли б українські війська були мали успіх і йшли вперед, то певно ці взаємні обиди і тертя були б припинилися. Але Армія У. Н. Р., а з нею і 5 Херсонська дивізія відступала і опинилася за Збручем. Не тяжко зрозуміти, з яким почуттям вертало галицьке військо до своєї тіснішої батьківщини. Це приниження так сильно поділало на нього, що воно не було вже здібне держати зброї в своїх руках.

Знад Збруча відступала 5 Херсонська стрілецька дивізія над Дністер, а 30 липня в с. Лука перейшла на його правий беріг. Від цього дня починається Дневник четаря Михайла Дацкова, що служив тоді в Запасовій бриґаді цеї ж дивізії, як старшина без приділення. Цитати з його Дневника зілюструють найкраще, що думали, чим жили галичани під ту пору і які були їх настрої.

Під датою 30 липня пише автор Дневника: „В кінці настала згода поляків на те, щоб ми перейшли Дністер. Так! Згода чи дозвіл поляків... Дивний настрій у всіх, ніхто не радіє цим дозволом, всі похнюпилися та мовчки сидять на возах. На лиці кожного замітно тяжку болючу задуму". Запасова бриґада стала приготовлятися до переправи. На березі Дністра зібралися старшини. Про них пише чет. Дацків: „Пішли балачки. Одні перемучені працею та зневірені подіями хотіли би піти домів та відпочити; та що, коли і там не буде спокою... Другі, шумної вдачі, голосно заявляють, що підуть в Україну через Румунію (тоді кружляла вістка, що ґенерал Омелянович-Павленко порозумівся з румунами і має перейти в Україну в околиці Тирасполя та остати боль-

---

струвати і забрати галицьких вояків до Наддніпрянської армії. Після тижневого перебування в Проскурові ґенерал Коваль-Медзведський прибув до Вінниці, де й склав рапорт про те, що за виключенням одиниць галичани відмовилися вступити до Наддніпрянської армії.

В цілях всебічного висвітлення тої справи додаємо, що значно пізніше, з розмов з галицькими старшинами, що перебували в концентраційних таборах в районі Проскурова виявилося, що деякі з них **навіть не чули** про приїзд комісії ґенерала Коваль-Медзведського.

З цього можна сконстатувати, що умови праці комісії **не були сприятливі** до виконання покладеного на неї завдання. — Редакція.

шевикам на тилах). Треті знову потішалися, що чейже удасться дістатися до Чехословаччини, а там і „якесь тепле містечко" (знайдеться — О. Д.). Декількох огірчених покинуло нас і пішло пішки домів".

Дня 1 серпня Запасова бригада прийшла до с. Тишківці і розквартирувалася на фільварку Абрамовича. Управитель прийняв старшин чемно. По полудні вибрався він з автором Дневника до Городенки. Староста бачив їх обох в місті і зробив управителеві закид: „Чего сєн пан так вдучи з тими офіцерамі". Ще підчас їзди до Городенки стрінули Дацків і управитель по дорозі двох польських старшин. Вони їхали на фільварок з доручення своєї команди переконатися, що там діється, бо в Городенці розійшлася чутка, що українці на фільварку грабують. Управитель відповів старшинам, що це все неправда.

Та провокаційні чутки не замовкли. Під датою 3 серпня чет. Дацків звідомляє: „Польська жандармерія була у Кнітля (команданта Запасової бригади — О. Д.) і жадала від нього стану бригади, мотивуючи, що це їй потрібно на те, щоби знати, скільки ми потребуємо провіянту для людей та фуражу для коней. Це дає товчок до ріжних підозрілих міркувань — чогось то поляки защиро нами опікуються!" Через пять днів, а саме 8 серпня знову прийшла жандармерія на фільварок і про щось випитувала управителя. — „Пішли балачки, — читаю під тою датою в Дневнику, — одні говорять, що жандармерія сама за нами слідить, другі, що поляки мають ще тепер охоту нас всіх переарештувати та що жандармерія робить все те на приказ згори".

З польською жандармерією ні взагалі з польською владою до ніякого конфлікту в Запасовій бригаді не дійшло. Управитель фільварку також ладив з нею. Все ж таки настороження і підозріння старшин і стрільців, що може трапитися якась немила несподіванка, не зменшилися. Про це певно знали і фронтові відділи 5 Херсонської стрілецької дивізії. В звязку з цим Ю. Науменко і пише в своїх спогадах („За Державність", зб. VII, ст. 166): „Досить своєрідна була поведінка галичан у цьому часі. Їх більше обходила ситуація на терені Галичини, ніж загальне положення української справи. Вони, правда, тримали фронт проти большевиків, але робили це, так би мовити, „без переконання" і ввесь час оглядалися на свій політичний провід (диктатор Петрушевич), що перебував у Чехії" (у Відні — О. Д.).

Сотник Науменко добре підмітив зовнішню реакцію галицького вояцтва на його неясне двозмислове положення. Галицькі вояки входили в склад армії У. Н. Р. і силою того факту числилися союзниками поляків. Дивний одначе мусив бути цей союз, коли галичани мали враження, що їх можуть переарештувати і коли галицькі старшини поза обсягом своїх відділів стрічалися з ріжними нагінками. Під датою 17 серпня пише Дацків: „... але чи не змінили вони (поляки) фронту до нас. Досі визнавали вони наші відпустки хорих, а тут нараз арештували двох старшин артилерії на відпустці хорих у Львові". От такі і тому подібні факти унаглядняювали галичанам, що вони є тільки до якогось часу толерованим елементом. Держати фронт „з переконанням" в їх положенню було тяжко, коли їх увагу абсорбувало те, що діється поза їх плечима. А поза плечима, по їхньому переконанню, готовились для них невтішні речі.

З поляками мали галичани не мало нагоди входити в дотик. Про польські наміри говорилося між ними ріжне... Більше хвилювання серед галицького вояцтва викликали сутички з наддніпрянцями; це остаточно спонукало їх залишити Галичину і податися на Закарпаття. Дневник чет. Дацкова зачинається щойно 30 липня, тому годі сказати, як розвивався галицько-наддніпрянський антаґонізм від початку, від хвилі злуки галичан з армією ґенерала Омеляновича-Павленка. Здається однак, що перед тим він не мав такої гостроти, як в серпні. Викликувало і підсичувало непорозуміння в першій мірі легковажне трактування наддніпрянцями галицької справи, а далі їхні наміри щодо місцевого українського населення.

Під датою 12 серпня чет. Дацковим записано: „Нині в Городенці був ґенерал Павленко. На обіді в булаві (дивізії — О. Д.) висловився ґенерал неприхильно про галичан. Він заявив, що Галичина не є тепер ніякою самостійною або осібною територіяльною одиницею, але в складі Великої України є вона частиною України, є її ґубернією, тому доля Галичини не може бути перешкодою для України. Її доля, як одної з ґуберній, мусить зійти до справ другорядних. Творення осібної галицької армії є також не на місці, бо тепер є лише одна українська армія". Варто було б подати, як зареаґував на думки ґенерала Омеляновича-Павленка автор Дневника, зґл. як він переповів погляди загалу галичан Запасової бриґади на них. На жаль, це місце з ріжних оглядів мусимо пропустити, зазначаємо тільки, що реакція чет. Дацкова сильна і зраджує велике хвилювання і уразу амбітности.

Чи так, чи інакше говорив ґенерал Омелянович-Павленко на обіді в штабі 5 Херсонської стрілецької дивізії, міг би ствердити хтось з присутніх. Мабуть він висловився так, як передає Дневник, бо полковник Долуд зраджував намір перевести побір українського населення в городенському чи більше повітах. На власну руку він ледви чи був би намагався зреалізувати цей плян; ініціятива мусила вийти згори, звідти, де на Галичину дивилися, як на одну з ґуберній. Намір перевести примусовий побір українського населення одного чи кількох повітів безперечно йшов по лінії всеукраїнської політичної концепції і зреалізований міг створити як для неї (з огляду на акт 2 грудня 1919 р.) певний корисний прецеденс. Але галичани поставилися до нього негативно.

На день перед згаданим обідом у штабі 5 Херсонської дивізії, т. є. 11 серпня, заніс чет. Дацків в свій Дневник таку замітку: „Нині був в Тишківцях полковник Долуд і вертав з Незвиськ. Разом з ним до Городенки поїхав сотник Кравець. З Городенки має їхати Кравець до кінного полку і предложити там ґенералові Кравсові наміри Долуда (а це про рекрутацію нашого населення при помочі „отряду" Волинця *) та решток закордонців) на те , щоб спаралізувати цей замір ще в самому зародку".

---

*) У цей час повстанчий відділ Волинця стояв у запіллі і був напередодні обеззброєння і розформування. В скорому часі це й було доконане, а відділ було втілено до 3 Залізної стрілецької дивізії. Отже, не могло бути й мови про вжиття цього відділу командуванням армії в цілях мобілізації. — Редакція.

Тут слід вставити одно пояснення. При 5 Херсонській стрілецькій дивізії було багато німців старшин У. Г. А., а між ними ґенерал Антін Кравс, ґенерал Арнольд Вольф і отаман ґенерального штабу Фердинанд Льонер. Ґенерал Кравс весною 1920 р. перейшов до Басарабії з наміром перебратися звідти далі на захід. Румуни його не пропустили, однак дозволили вернутися на українську територію в Могилеві. Тут ґенерал Кравс перебув якийсь час при дивізії ґенерала Удовиченка, а потім перенісся до 5 Херсонської дивізії, що стояла тоді в Ямполі. Ні ґенерал Кравс, ні згадані побіч його старшини не мали ніякого приділення. Полковник Долуд був злий на них за те, що вони відмовилися в Ямполі з ним співпрацювати (Дневник чет. Дацкова під датою 18 серпня). В галичан все ж таки ґенерал Кравс мав великий авторитет і вони зверталися до нього у всіх важливіших справах. По переході 5 Херсонської стрілецької дивізії на правий беріг Дністра жив він щось з два тижні в с. Поточиськах, а потім в Ясенові Пільному *).

Чет. Дацків не згадує, чи сотник Кравець був у ґенерала Кравса і що там обговорено. По всій імовірности сотник Кравець заїзджав до кінного полку і мабуть тоді таки рішено відлучитися від армії У. Н. Р. та перебратися на Чехословаччину, а щонайменше приготовитися до цього кроку. Свідчила б про те така записка чет. Дацкова під датою 14 серпня: „На год. 10 рано заповів отаман Кнітель старшинські збори в команді бриґади (школі). На зборах представляє отаман потребу старшинських стежей, які б виходили на кілька днів і орієнтували команду про положення військове на задах (де, як і скілько розложено польського війська), бо про це вона нічого не знає. Крім цього, стежі мали б провірити біг гадок нашого селянства щодо нас, поляків та большевиків. Дальше натякнув отаман на конечність старатися знайти злуку з бриґадою Вариводи на Чехословаччині, якої деякі частини стоять в Кошицях. Думки ці стрінулися з загальним одобренням".

Зовсім несподівано для всіх на другий день (15 серпня) Запасова бриґада одержала нового командира в особі полковника Цьвіньова. Він приїхав з адютантом сотником Білим. Оба вони були наддніпрянці і ніби служили перед тим у Денікина чи пізніше в ґенерала Бредова. „Насланння нового коменданта — пояснює чет. Дацків — дало товчок до ріжних міркувань і балачок. Всі уважають це за показ недовіря до галичан. Наддніпрянці знають, що між нами є охота перейти на Чехословаччину, а ґенерал Павленко носиться з пляном переходу зі своєю армією через Румунію в Україну під Тираспіль... Вечером — пише дальше автор Дневника — вернули наші сестри-жалібниці (Ґридіна і Люіза) з Городенки. При вечері оповідають, що чути в місті, ніби якийсь сотник закордонець застрілив хорунжого галичанина. Це мало статися десь коло Чорнятина на фронті. Якщо це дійсний факт (не виключено, що якась інтриґа грає тут ролю), то знак, що напруження між нами, галичанами, і наддніпрянцями не то що не маліє, але починає прибирати гострі форми".

На слідуючий день отаман Кнітель передав команду полковникові Цьвіньову.

Тогож дня вечером (16.VIII) чет. Дацків виїхав зі сотником Ліско-

*) Ґенерал Антін Кравс: За українську справу, Львів 1937, ст. 98—99.

вацьким *) і чет. Мандзиком до Городенки. Зайшли до штабу дивізії. „Галичани при булаві дивізії — передає Дневник — нічого не знали про зміну команди в нашій бриґаді, це їх також обурило, бо наша чистина майже виключно галицька, а командант (новий, полковник Цьвіньов — О. Д.) якийсь закордонець, про котрого ніхто нічого не знає. Вони радять нам всіма способами старатися, щоби прибувший командант уступив, а прийшов хтось із галичан. На це надійшов сотник Лісковацький і оповів ось що: по словам сотника Микитки **) мав молодий закордонний хорунжий висказатися, що галичани „ізменнікі", зрадники, що закордонці усунули їх уже почасти зі штабів, викинуть ще й решту, бо це голота — тільки в морду бий. Отже ми, галичани, мусимо жадати сатисфакції".

Непорозуміння з площі політичної стало скочуватися на площу особистих обид і злобної провокації. Галичани в той час ніби перестали думати про перехід у Чехословаччину, бо зміна команди в Запасовій бриґаді поплутала їхні пляни. Стежа в команді сотника Земика, що мала туди йти шукати злуки з бриґадою Вариводи, не вийшла. Старшини радше схилилися до думки розійтися домів. Ждали ще тільки на одяг і платню, бо ніхто її від кількох місяців не одержав і всі були без сотика.

Тимчасом 18 серпня сталося таке: „О год. 10 рано прийшли на фільварок на мою кватиру — оповідає чет. Дацків — сотник Кравець, Лісковацький, Рудницький, Білокур, Тибінка та ще кілька старшин. Кравець відчитав письмо, яке він зложив, а яке закладало протести проти обсаджування галицьких частин закордонними командантами і жадало сатисфакції за нанесену обиду галичанам. Письмо поправлено, я переписав його начисто. Заадресували його до команди дивізії. Підписали його 54 наші старшини".

Зібрані на кватирі у чет. Дацкова старшини рішили, щоб згаданий протест передали полковникові Долудові чет. Дацків і сотник кінноти Безуглий. О год. 6 вечером це й сталося. Полковник Долуд прочитав його і дав обом старшинам дуже широку відповідь в примирному тоні супроти галичан, а в доволі неприхильному супроти німців, старшин У. Г. А. Експозе полковника Долуда тривало 2½ години (в Дневнику чет. Дацкова записаний короткий його зміст). При кінці розмови, а радше промови полковника Долуда чет. Дацків просив коменданта дивізії приїхати до бриґади. Полковник Долуд обіцяв і вже 20 серпня заявився в Тишківцях. Прибув сюди також посол др. І. Макух.

Полковник Долуд подав найперше зібраним короткий огляд воєнного положення на протибольшевицькім фронті, потім перейшов до

---

*) Після відходу сотника Губера до II Стрілецької бриґади сотник Лісковацький став його наслідником. Полковник Долуд був невдоволений тим, що отаман Кнітель самовільно назначив його начальником штабу Запасової бриґади. О. Д.

Сотник Губер був начальником штабу Запасової бриґади до 28 липня 1920 р., коли то передав цю посаду якомусь іншому старшині. До II бригади сотник Губер відійшов десь коло 5 серпня на посаду начальника штабу бриґади. — **Редакція.**

**) Належав до штабу 5 Херсонської дивізії.

меритум справи — протестаційного письма. Він давав відповідь на поодинокі точки, менш-більш в той спосіб, як два дні перед тим чет. Дацкову і сотникові Безуглому. „Потім дістав голос посол др. Макух, — записує чет. Дацків, — і дає у відповідь на плян побору рекрута свій погляд. Роздор між наддніпрянцями і галичанами — говорить др. Макух — є він і не маліє, а загострюється. Його зачали самі провідники, а це Петрушевич і Петлюра, які ще в Камянці в літі 1919 р. не погодилися. Цьому роздорові треба завдячити те, що галицька армія під осінь стала без засобів і гроша, за чим мусив уже піти і крах армії. (Слідує один закид на адресу Петлюри, який ми пропускаємо —О. Д.). Говорити про мобілізацію безпосередньо не можна. Треба застановитися над тим, чи потрафлять (хто, неясно — О. Д.) здержати Покуття, це є Дністер від Румунії аж по Самбір. Коли так, то тоді треба постаратися о потрібні воєнні матеріяли на яких 10.000 люда. Цей матеріял дала би нам Німеччина, та не знати, чи німецьке робітництво перепустить транспорти з матеріялом для нас, а зовсім певно, що їх до нас не допустять Чехи. Населення Покуття розуміє це, що воно само мусить боронитися, а поодинокі повіти, в яких є вже сяка-така орґанізація, прирекли дати своїх рекрутів, так що можна числити на 10.000 люда. Переходячи через Румунію в Україну в околиці Тирасполя чи то Одеси і там шукати контакту з армією ґенерала Врангеля, уряд якого визнала Франція і уважає його єдиним представником Великої Росії, який носиться з монархістично-імперіялістичними ідеалами, — є те саме, що стати на російську службу і помагати відбудовувати в Україні — єдину неділиму Росію. Числити на повстання також не належить, бо поминувши те, що ми мали вже нагоду пізнати повстання і самих повстанців, населення України перемучене довголітніми воєнними завирюхами, мріє тепер про царя, який би міг остаточно завести лад..."

Далі торкнувся бесідник становища Англії супроти України, а потім питання можливости створення з Покуття бази для дальшої боротьби. Це питання мали вирішити військові і добре подумати, чи можливо цей плян перевести в життя. Др. Макух звернув увагу на те, що „в противнім случаю наразимо наше населення на масові арештування і інтернування". По тому говорив знов полковник Долуд і наприкінці заявив, що Румунія здається згодиться на перехід української армії в околицю Тирасполя, та візвав старшин, щоб вони не відтягалися від евентуального переходу. Після того полковник Долуд відїхав. „Старшини обговорювали сказане на нинішніх зборах — говорить Дневник — і майже кожний заявляв, що в Україну через Румунію не поїде, а піде радше додому".

Такий був вислід тих всіх розмов, промов і закликів. Не помогли заяви полковника Долуда, що він цінить галичан і бажає з ними співпрацювати. Галичани роздражнені ріжними закидами і чутками, невдоволені змінами на командних місцях, не хотіли більше лишатися в рядах Армії У. Н. Р., бо по правді і не вірили вже в ніякий успіх. Оцінка моменту, подана др. Макухом, також не підбадьорила їх, а висунений ним проєкт створення бази на Покуттю обумовлений був тільки ріжного рода щасливими обставинами, що ніхто не міг повірити в можливість проведення його в життя.

На зібранню 20 серпня кінчився один період історії 5 Херсонської стрілецької дивізії, період внутрішнього кипіння серед галичан, вагань і занимання становища до питання, чи йти дальше з армією У. Н. Р., чи залишити її. Тепер це питання вирішилося наче само собою. Оставатися при ній ніхто зі старшин Запасової бриґади не захотів.

Приготування до відходу. В звязку з некорисним положенням на фронті одержала Запасова бриґада на другий день (21 серпня) наказ перенестися до Кулачковець. II стрілецьку бриґаду, що сформувалася в Чорнятині, перенесено з тої ж причини ще 20 до Гвіздця *). Деякі старшини нараджувалися між собою щодо повороту домів. Свого наміру вони не сповнили, бо 24 стало відомо, що галичани 5 Херсонської стрілецької дивізії відійдуть незабаром у Карпати.

Підготування до відходу лежало у руках ґенерала Кравса; він перебував у той час в Ясеневі Пільнім. Робилося це в найбільшій тайні перед наддніпрянцями. Мабуть, щоб розвідати про настрої, прийшов з Гвіздця сотник Губер до Кулачковець до Запасової бриґади й почав оповідати її старшинам, що німці ізза обиди, яку полковник Долуд зробив отаманові Кнітелеві (закинув йому якісь неправильности в господарці бриґади) запротестують і ґреміяльно опустять українську армію. Говорив, що ґенерал Омелянович-Павленко є також їх ворог і видав був наказ арештувати ґенералів Кравса, Вольфа, отамана Льонера і всіх інших німців, старшин 5 Херсонської дивізії. Як комунікувався ґенерал Кравс з фронтом і кого туди посилав — годі сказати. Спротиву його акції ніде не стрічалося, навпаки всюди панував настрій прихильний його плянам.

Хвилина для їх виконання була відповідна. Большевики робили в Галичині поступи, польські власти опускали міста на правому березі Дністра, запілля огорнуло хвилювання. Польського війська залишилося в районі розміщення 5 Херсонської дивізії мало, не більше слабих залог по містах, дороги в Карпати галичанам ніхто не міг заступити. Треба було рішатися.

„У вечері 29 вересня — пише один свідок тогочасних подій **) — зчинився між нашими старшинами (які були в штабі 5 Херсонської стрілецької дивізії — О. Д.) якийсь рух. Того ж дня поїхав сотник Микитка і поручник Голота до села Глушкова ***), де кватирували ґен. Кравс ****), бл. п. полковник Вольф, от. ґен. булави Льонер і сот. Ярий

*) Ю. Науменко. „За Державність" збірник 7, стор. 167.

**) Сук, б. хор. У. Г. А. Остання дефіляда. Літопис Червоної Калини. 1930. ч. X, ст. 18. Щодо наведеної дати, то хор. Сук очевидно помилився, замість вересня має бути серпень. Далі взявши за вихідну точку день 27. VIII, в якому 5 Херсонська дивізія мала бій з польською залогою в Косові, легко обчислити, що згаданий автором „рух" мав місце не вечером 29. VIII, а 23.

***) В статті через друкарську похибку є: „Ілушкова".

****) Ґенерал Кравс каже в своїх споминах, що він кватирував (по переході 5 Херсонської дивізії на правий беріг Дністра) в Поточиських, а потім в Ясеневі Пільному. Про Глушків не згадує.

з булавою 2 кінного полку". Що означав цей рух і за чим поїхали вночі оба старшини до ґенерала Кравса, обясняє це місце Дневник чет. Дацкова з дати 24 серпня: „По обіді зайшли на мою кватиру сотник Станимир (псевдонім Бандурка), за ним прийшов Кравець та Лісковацький. Станимир добув строго довірочний наказ ґенерала Кравса. Наказ був звернений до всіх старшин і стрільців з Галицької Армії, які під теперішню пору перебувають в армії ґенерала Омеляновича-Павленка, а опертий в головних мотивах на наказі Диктатора Др. Петрушевича з 27 липня 1920 р. Провідна думка наказу ось така: всі, що приналежать до ЗОУНР, мають на даний знак покинути частини армії ґенерала Павленка, навіть і фронтові частини, та негайно удатися в наш збірний район. Збірним районом є простір Кути—Делятин—Яри на полудне від Коломиї. По осягненню цього району та переведенні збірки вишлеться делеґатів до Румунії і сусідів, якім заявлять нашу невтральність. Крім цього (вишлеться — О. Д.) послів на Чехословаччину і через них увійдемо в контакт з бриґадою Вариводи. Боїв всяких виминати; вразі напору на нас, вимикаючи більші бої, відступати на Чехословаччину, однак оскільки це можливе, старатися якнайдовше задержатися на цьому клаптику нашої землі. З огляду на далеку дорогу і тяжкі марші, має кожний зі собою взяти кріс, відповідну кількість набоїв і добре заосмотритися в хліб. З річей брати лише те, що конечно потрібне і річі свої має кожний сам нести. Провіянтні частини подбають про те, щоби мати якнайбільшу кількість поживи, головно муки та збіжжа. Момент до відірвання подасться осібним наказом до відома, а зависить він від того, який оборот візьмуть переговори в Мінську щодо Галичини і якщо западуть неприязні нам ухвали, ми відлучаємося".

Сотник Микитка і поручник Голота їздили отже вночі з 23 на 24 до ґенерала Кравса, щоб з ним обговорити остаточну редакцію довірочного наказу. В наказі, як видно з Дневника чет. Дацкова — говорилося властиво тільки про відокремлення Галичан з Армії У. Н. Р. і зосередження їх в районі Кути—Делятин—Яри на південь від Коломиї, а не безпосередній перехід на Закарпаття. Перехід туди передбачався тільки на випадок натиску.

Не беремося робити здогадок, чому 5 Херсонська стрілецька дивізія *) не задержалася в цьому районі опісля, хоч на неї ніхто не натискав. Так само треба оставити відкритим питання, який змисл крився в узалежненню виходу зі складу Армії У. Н. Р. від переговорів в Мінську? Для цього немає матеріялів **). Наказ Диктатора з 27 липня, на який покликувався наказ ґенерала Кравса, зможе певно, коли він де заховався, дещо вияснити.

---

*) Тому, що галичани, як свідчить сотник Ю. Науменко, становили в 5 Херсонській дивізії 90%, називаємо галицькі відділи, що покинули Армію У. Н. Р., і дальше 5 Херсонською дивізією. По відході галичан командування армії У. Н. Р. створило нову дивізію з тим же числом і тою ж назвою.

**) Польська делеґація перейшла 14 серпня фронт і розпочала з большевиками в Мінську мирові переговори. Большевики поставили полякам такі умови, наче б перемога остаточно була по їх стороні. Супроти того польська делеґація 29 серпня відмовилась від дальших розмов з ними.

Конкретне до наказу ґенерала Кравса можна замітити те, що його політичну частину по всій правдоподібности складали галичани. Зі змісту наказу видно бажання знайти політично-моральне оправдання для розриву з армією У. Н. Р., зрештою точнішу його аналізу можна буде зробити тільки тоді, коли знайдеться оригінал.

Похід в Карпати. Застереження щодо вислідів переговорів в Мінську не трактували автори наказу як conditio sine qua non. Наказ видано 24, а вже 25, т. зн. коли ще не могло бути відомим, чим скінчаться польсько-большевицькі переговори, ґенерал Кравс розпорядив відхід фронтових і тих частин, які стояли під самою Городенкою на південь. І справді, 25 всі галичани з Городенки *) подалися на Ясенів Пільний, злучилися там з 2 кінним полком і відійшли, здається, через Стецеву, Русів, Белелую **) до Карлова. Фронтові відділи подалися в Карпати в цей же день, але вони до вечора Карлова не осягнули.

Переночувавши в Карлові, рушила — назвім її Городенська кольона — дальше на південний захід і під вечір станула в Джурові. Того самого (26 серпня) дня відійшла з Кулачковець Запасова бриґада разом з II стрілецькою бриґадою,***) що стояла в Гвіздці, через Заболотів-Тростянець до Рожнітова. Ґенерал Кравс перебував відрана 26-го при Запасовій бриґаді.

Щойно в Джурові в ніч з 26 на 27 фронтові частини, т. зн. І стрілецька бриґада сотника Петра Баковича і батарея сотника Вол. Зубрицького ****) дігнала Городенську кольону. Обі кольони Городенська і Кулачківська зійшлися десь в половині дороги з Рожнітова на Косів перед полуднем 27-го. *****)

В цей самий день, коли фронтові частини рушили в збірний район, т. зн. 25-го, приїхала спід Товмача в Городенку бриґада Сірожупанників в силі 38 старшин і 205 бойовиків при 25 скорострілах. Їй дано було наказ обеззброїти галичан 5 Херсонської дивізії, але їх вже в Городенці не було. Для того, щоб здоганяти галицькі відділи, сірожупанна кіннота в силі 5 старшин і 30 шабель була заслаба. ******)

---

*) Про дату знаходимо також у В. Прохода: Записки до історії Сірих або Сірожупанників. Табор ч. 8, ст. 58—59.

**) Пор. статтю непідписаного автора п. з. „Незборимі духом". Український Стрілець, ч. 41-42 з 15. X. 1923, ст. 4.

***) Сотник Ю. Науменко в уже згаданому вище спомині каже, що „24 серпня дивізія несподівано опинилася без галичан". Автор служив в 2 стріл. бриґаді і може бути, що ця бриґада 24 перейшла до Кулачковець, але в Карпати рушили галичани остаточно одні 25, другі 26.

****) Ця батарея була останком 2 гарматного полку С. С., який в січні 1919 р. вислано з Київа на підмогу У. Г. А. в команді сотника Вол. Зубрицького.

*****) Подано на основі Дневника чет. Дацкова. Хорунжий Сук твердить, що злука частин дивізії мала місце в ніч з 26 на 27 в Джурові. Запасова бриґада однак в Джурові взагалі не була, а точні записки чет. Дацкова стверджують, що це сталося 27-го перед полуднем в дорозі на Косів.

******) Прохода, підполковник: наведена стаття.

В останньому селі перед Косовом 5 Херсонська дивізія зупинилась. Від місцевого населення довідалася її команда, що в Косові є 250 польських вояків, доволі жандармерії і пограничної сторожі. Ґенерал Кравс вислав тоді до польського коменданта міста делеґацію, доручивши сказати таке: галичани хотять перейти через Косів, супроти польської залоги в місті вони не мають ніяких аґресивних намірів, але тому, що польська залога може при переході напасти на відділи 5 Херсон. дивізії, вона мусить скласти зброю. На відповідь залишив 10 хвилин.

Комендант Косова (майор) відповів, що він мусить подумати і прийняти рішення. Коли після 10 хвилин відповідь не прийшла, батарея 5 Херсон. дивізії дала один стріл на місто чи понад місто. Зараз же за тим сиґналом рушила на місто сотня піхоти, сформована в Рожнітові з боєздатних старшин, підстаршин і стрільців Запасової бригади; вона числила 100 бойців. Поляки обсадили гору над містом і привітали її рушничним та скорострільним огнем. З огляду на небезпеку окруження, скоро покинули вони це становисько і зібралися за містом. Звідси відперла їх кіннота. Польські війська подалися тоді в напрямі Буковини, але Румуни загородили їм вступ на свою територію скорострілами. Вони попали в полон 5 Херсонської дивізії, дійшли з нею до Чехословацької границі; там польських вояків і пограничників українці звільнили.

В Косові 5 Херсонська дивізія задержалася всього коло двох годин; на ніч спинилася в с. Яворові. Тут телєфоністи залучилися до сталої телєфонічної лінії і підслухували розмови польських військових та пограничних команд. Поляки не знали справдішніх сил дивізії і значно їх перебільшували. На другий день 28 серпня галицькі відділи пройшли з Яворова до Бабйого. Звідти 29-го пустилися в напрямі Ворохти з наміром там перейти чехословацьку границю. По дорозі виявилося, що Ворохта обсаджена не 150 польськими вояками, як голосили дотеперішні звіти, а курінем піхоти, батареєю і двома панцирними потягами. Частини дивізії задержалися супроти того під горою Вергулюша (на карті 1 : 75.000 немає — О. Д.). Постоявши під нею якийсь час, звернули по наказу ґенерала Кравса знову на Жабє, а звідти на південь в напрямі Чорногори. О 9 вечером дивізія осягнула с. Зелене.

30-го вирушила вона до Шибенного. За цим селом стали відділи підніматися на гору найперше по дорозі, побудованій австрійськими військами в часі світової війни, а далі манівцями. Такі відомости подає чет. Дацків. Хор. Сук натомість пише, що дивізія з с. Зеленого рушила „Дзємбронею на Явірник і задержалася під горою Стіг чи Щавник". Вихід на гору був незвичайно тяжкий і тривав до 2 години ночі. Але на яку власне гору вийшли відділи 5 Херсон. дивізії, таки не ясно. Хор. Сук твердить, що на гору Стіг чи Щавник, чет. Дацків каже, що на гору Погорілець, *) але він не певний щодо назви гори. В одному місці свойого Дневника пише він: „В тій хвилі я лежу в сіні на полонині наверху Погорільця, а може Стога, ніхто напевно не скаже". Гору Стіг, як місце переходу, подано також в цитованій вже статті „Незборимі

*) Ні гори Щавника, ні Погорільця немає на австр. мапі 1 : 75.000. Щодо топографічних назв ця мапа не заслуговує на довірря.

духом", написаній не учасником походу, але на основі інформацій когось зі старшин 5 Херсонської дивізії.

Перед виходом на гору розділено військове майно, бо його не можливо було вже везти на возах, поміж приналежних до дивізії та поміж присутніх гуцулів. Обі гармати знищено, гірші вози спалено, ліпші залишено для гуцулів, але вони не хотіли їх брати з огляду на поляків. Тому кінnота зійшла знову вночі з гори, розібрала вози (64 штуки) навантажила на коні і винесла на Стіг чи Погорілець. „Не забуду — пише чет. Дацків під датою 31 серпня — одного старенького гуцула, котрий побачивши вози на полонині, звернувся до сонця, зняв капелюх та й каже: Боже, відколи Ти цей верх створив, не бачив він на собі ніодного кола, а тут і вози".

В полудне 31 серпня почали відділи сходити на другу (південну або західню) сторону гори. По 3-х годинах вони були у її стіп, вже на Закарпаттю. Висланій генералом Кравсом делеґації на чолі з полковником Вольфом заявили чехи, що дивізія може вступити на територію Чехословацької держави. Під вечір прийшли галичани в с. Луги і там склали свою зброю. Під назвою „Бригада Кравса" перевезено її небаром з Закарпаття в інтернаційний табор в м. Рейхенберґу (Ліберці) в Судетах. Бригада Вариводи, про яку згадувано попередньо, перебувала у той час також в Судетах в інтернаційному таборі в м. Дойч-Ґаґель (по чеськи Німецьке Яблонне).

ВАСИЛЬ НАЛИВАЙКО
Medicinae Universae Doktor

Спомини лікаря

З УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 1918 — 1920 РР.

На початку березня 1918 року 334-й піший Ірбітський (чи як ми його називали „замулдонський", „непромокаємий") полк повертався з Румунського фронту додому. Війна фактично вже скінчилася. Не було що робити, військові формації перебували в агонії й розкладі. Чи була якась причина, чи й не було, проте полковий комітет збирався майже кожного дня на засідання і на них кожний докладчик провадив здебільшого такі теревені та нісенітниці, що ходити на збори було зовсім нецікаво. Та й шкода було часу: всілякі пропозиції мали остільки радикальний характер та були такі дурні й фантастичні, що нерідко й самі їх автори по довгих дебатах здіймали їх з обговорення, як недоречні. Як старший лікар полку, я не знаходив найменшої причини й потреби задержувати далі в окопах та на фронті в околицях Калінешті й Острої, поблизу Дорна-Ватри на Буковині, всю цю розбещену банду колишніх вояків і під виглядом хорих, перевтомлених та до дальшої служби нездатних почав ступнево евакуовати їх в запілля; себто розпускати полк по домах.

Командир полку полковник Ломіашвілі запротестував був проти такого мого поступування. Але в короткім часі, коли за браком готівки він не зміг своєчасно виплатити воякам залеглости, вони по довгій нараді й голосуванню заарештували його та принагідно счинили бешкет і гармидер. Тоді командир полку вже сам став просити мене якнайшвидче розпустити всіх на чотирі вітри. І ось, коли нам прийшла пора вирушати, від полку, крім обслуги при обозі та санітарів, майже нікого не залишилось, бо рештки полку ми післали піхотою на стацію Дорогой, де сідалося до вагонів. За виїмком одного випадку, про який буде мова далі, більше ми з ними ніколи не здибалися.

Невелика кількість людей в дорозі навіть заощадила нам засоби всяких харчів: муки, крупи, „недоторкальних" мясних консервів, згущеного молока, а дотого багато живої худоби, придатної на заріз. Тому в дальшій дорозі ми і самі мали що їсти та мали також можливість допомагати й іншим полкам дивізії, яких обози йшли разом із нами аж до Тирасполя.

Нововибраний командир полку капітан Погорельцев та начальник господарчої частини поручник Бинін вели цю здеморалізовану, зморе-

ну та трьохрічною війною стомлену банду похідним порядком до границь України, де в Тирасполі — замість Пермі — мала відбутися остаточна ліквідація полку. Щоб заховати якусь видимість порядку та послуху й уникнути непорозумінь з населенням, обидва ці старшини присвоїли собі диктаторську владу над рештками полку: револьвери мали вони завжди на поготівлі, навіть не вставляли до кобур, і лише завдяки такій обережності вдавалося їм, якщо не попереджувати, то у всякому разі швидко ліквідувати конфлікти, що досить часто повставали. Нераз під безпосередньою загрозою розстрілу примушували фурманів годувати коней, мастити вози, ладувати майно. Ось так, у напруженому стані йшли ми похідним порядком (25—30 кільометрів денно) через Тирг-Фурмоз, Фольтічені, Пашкані в напрямі Яс (Єш), де перейшли колишній російсько-румунський кордон.

За нашими відомостями мав нібито нас допроваджувати і вивести з Румунії якийсь полковник — кримський татарин, але ми його ніколи у вічі не бачили; проте йшли ми через Румунію та Басарабію під виглядом татарського полку, хоч ніодного татарина в складі нашого полку ніколи не було і лише зелені нашивки — колір пророка — на лівім рукаві рішучо свідчили, що ми татари.

Через румунсько-басарабський кордон перейшли ми, можна сказати, без перешкод, якщо не числити, що румуни відібрали в нас всю рогату худобу, що її нібито не вільно було вивозити за кордон. Значно пізніше, із споминів якогось дипльомата, довідався я, що саме в цей час країна переживала гостру харчову крізу, чи просто таки голод, і навіть при королівському дворі, крім кукурудзяного хліба (малая), мамалиги та кислого вина, не було чого їсти. Худобу, розуміється, ми змушені були під натиском віддати. Скаржитися не було кому.

Перепочинувши одну добу пустилися ми далі. В Басарабії нас усюди приймали з явною радістю та з охотою пускали наніч до хат — видко не без надії, що її в розмовах з нами часто відверто і висловлювали, що ми їм допоможемо позбутися румунів та поліпшити їхній стан; але й наш стан був остільки вбогий, що навіть росіяни не відважувались щось висловлювати чи обіцяти. Навкруги всюди були розквартировані румунські дивізії, які на фронті крім того, що швидко втікали перед ворогом, нічим іншим не відзначались, хоч робити цього формально вони ще тоді не відважувались.

Тим самим похідним порядком прийшли ми до Кишинева, а далі до Бендер, чи по старому Тегині, де спробували були ліквідуватись, себто розпродати майно, вози, коні. На мене припало продати медикаменти, інструменти та перевязочний матеріял. Все це було порівнюючи в невеликій кількости, на яку бендерські аптики не рефлєктували і якогось бажання щось у мене закупити не виявляли. Походивши якийсь час по місті, повернувся я до нашого потягу, нічого не продавши. Воно й не диво, бо ж Бендери, як і всі інші міста в сусідстві з фронтом, були в часі війни дуже добре забезпечені медикаментами. Спід поли продавали й постачали при першім натяку потрібну кількість медикаментів доброї якости Земський Союз, Обєднання Міст, Червоний Хрест та взагалі установи, що обслуговували й підтримували стару російську армію.

Побродивши трохи по Бендерах, вирушили ми до кінцевого пункту нашої подорожі — до Тирасполя; там за наказом малося майно ліквідувати, а полк розпустити. Старий російський апарат, підфарбувавшися трохи та пристосувавшись до нової української влади, по інерції шкутильгав далі; нам призначили район біля Тирасполя, в якімсь селі на березі Дністра, де ми й розмістилися. Крім виривання зубів та розрізування чиряків місцевому населенню, робити мені в цьому селі не було чого; тому, спакувавши свою мізерію та виправивши потрібні папери, розпрощався я зі своїм колишнім полком та виїхав до Одеси, де я колись скінчив медичний факультет і де було багато моїх знайомих та приятелів.

В Одесі. Потяг спинився, як звичайно, на двірці „Одеса Головна" на Куликовім полі. Підбігає носій: „Прікажете, таваріщ, аднесті вєщічкі?" — звертається до мене. По такім титулуванні я відмовився від так самозрозумілої речі, як перенесення куфрів з ваґону до візника, хоч і мав з собою два великі куфри, зазначивши при тім: — „Тепер я сам ношу свої речі; а коли ви русский, так чому ви досі не переїхали до Росії, куди забираються ваші товариші? В Україні вам робити нічого!" Перенісши власноручно свої речі на візника, наказав я йому відвезти себе на свою стару адресу, на ріг Ольгієвської та Ніжинської вулиць; там моя господиня, пані Маловічкова, приобіцяла була при моїм відїзді на війну затримати за мною помешкання надалі, хоч би й до кінця війни.

Перше, що було в Одесі нового й що зробило на мене враження, це була відсутність на вулицях поліції — „городових", високі постати яких раніш мимохіть звертали на себе увагу *); тепер їх заступили скрізь на перехрестях студенти-ентузіясти революції, чи як по тодішньому їх іменували — міліціонери. Коли по декількох днях я трохи розглянувся по місті та ознайомився з методами й діяльністю цих наступників „городових", з представників революційної влади на місцях, то переконався, що одесити власне попали „з огня та в полумя". Бо коли старі пристави й городові мали ціле місто, заселене здебільшого торговцями, крамарями та ріжного роду спекулянтами, під постійним доглядом, накладаючи на них відповідно обчислені та пропорціонально до маєткового стану кожного уложені податки-хабарі на користь поліції, то тепер студенти-міліціонери обдирали живого й мертвого. Вся їхня діяльність в тім власне й полягала, що перебігом цілого дня вони нишпорили по місту, вишукуючи відповідні обєкти, з яких можна було б здерти хабаря. Перевезти, скажім, 2—3 пуди шкіри, сувій сукна, чи якусь іншу річ з міста на двірець або навпаки було річчу майже неможливою, бо на кожнім кроці чатували студенти-міліціонери, спиняли візників, переглядали та обмацували, що хто везе і, коли знаходили якусь „спекуляцію" (а знаходили її вони дуже легко), то зараз же

*) Одеська поліція, як і залізнична жандармерія, з огляду на приязність великого числа чужинців та дипльоматів, що виїздили до імперії через одеський порт, комплетувалася з вислужених вояків, здебільшого високих на зріст.

вимагали хабаря; для цього заводили покупця на одне з найближчих подвірь і призначали якусь суму, що її враз же треба було заплатити. І не встиг ще один міліціонер пустити свою жертву, як ізза рогу виглядав уже другий, що таксамо насідав на покупця й вимагав собі хабаря. На відстані якогось кільометра-двох куплений товар дорожчав разів у 4—5. Коли до цього додати ще залізничників, які теж старалися задовольнити свої претензії, то справа виглядала так, що торгувати зовсім не було змоги. Населення пробувало всілякими способами обминути ці новітні рогатки та кордони; мені відомі, наприклад, випадки, коли приїздилося по крам возами, на конях за 300—400 кільометрів. Крамарі зі свого боку тримали крам на периферії, за містом. Але все це були лише паліятиви. Такі спритні покупці, як одеські жиди, що мали в своїх ручах понад 90% міської торговлі, і то не знали, що робити і як перед таким грабіжництвом боронитись; розводили лише руками, замикали свої крамниці, щоб перечекати якийсь час.

Приблизно тоді ж почала розвиватися та ширитись нова галузь „промисловости" — так звані розмінні контори. В місті відчувався брак дрібних грошей. В обігу були лише більші купюри: „лопатки" (50 карбованців) української влади та російські „керенки" по 20 і 40 рублів (випущені за влади Керенського), що їх один одеський грек чудово фальшував. Чи то оригінальні керенки так зле були зроблені, чи то грек їх так майстерно підробляв, але розпізнати фальшивий банкнот від справжнього було тяжко; завдяки тому ці грошові знаки в Одесі були непопулярні і великого поширення не мали. Були в обігу також гроші Одеської міської управи. Їх випущено як тимчасову заміну державних (царських) банкнотів. Видано їх у невеликій кількості, на лихому папері; багато було підробок. Поза цим були в обігу інші гроші: романівські (царські), тимчасового російського уряду, української Центральної Ради та інші. Через таку валютну ріжноманітність та в огляду на майже цілковиту недостачу дрібних грошових знаків, було тяжко заплатити за обід, вечерю, купити цигарок, сірників та інших дрібниць повсякденної потреби. Поза тим не всі торговці з однаковою охотою приймали ті чи інші грошові знаки. Дехто хотів лише романівські, іншому подобалися керенки і т. д. Лопатки йшли на збут дуже зле та тяжко. Так, колись я зайшов купити чвертку тютюну і, коли на заплату я витяг лопатку, так крамарка мені заявила дослівно таке: — „Окраїнські я не беру". Довелося закликати міліціонера й змусити крамарку гроші прийняти.

Так отож, завдяки ріжноманітности валюти, до якої ще вплинули австрійські корони та німецькі марки, й відсутности дрібних, комусь із одеситів прийшла спасенна думка відкрити розмінну контору. Реалізація цієї ідеї була надзвичайно проста: на вулицю — на хідник — виносився стіл та стілець і приміщувалися десь на вигідному місці. На стільці за столом засідав міняйло, а крам, себто дрібні гроші, переховувався в нього в кишені. І от розмінна контора була готова. В короткому часі таких рухомих переносних контор повстало безліч; на кожній вулиці було їх декілька. А що запас дрібних грошей був сталий і кількістю виразно не збільшувався, то всі ці контори терпіли на недостачу дрібних грошових знаків, а тому враз же почали переживати

кризу. На деяких вулицях помічалося бажання надати цим установам сталіший характер, привязати їх, так би мовити, до відповідного району, щоб із випадкових клієнтів зробити постійних та щоб допомогти їм розшукувати знайомих міняйл. Але справа не повелася і то з цілком простої причини — втрутилася до цього третя сила: столи й стільці, спутані з сусідніми деревами за поміччу дротів, часом навіть колючих, та всіляких інших принагідних засобів, нараз уночі всі зникли — їх хтось відвязав, відірвав або повідтинав і вкрав; залишилися тільки дроти та ланцюжки. Самозрозуміло, що одесити такий ефект могли передбачати, бо ж ще давно, задовго перед війною про місто ширилася недобра слава, яку покійний професор хірургії в Одесі Кирило Сапіжко так образно схарактеризував у коротких словах: — „В Одесі на ходу відтинають золівки".

Ці грошові крамарі чи міняйли опанували цілковито запасом дрібних грошей у місті; скуповували їх у банках, ресторациях, залізничних касах, на пошті та всюди, де лише можна було їх дістати. Крім міняйл, дрібних грошей ні в кого не було і з якоюсь лопаткою (50-карбованкою) не варто було нікуди сунутись, бо решти ніхто ніде не хотів дати. Розплатитися з візником, заплатити за якісь послуги двірникові було надзвичайно тяжко, а вночі так і зовсім неможливо.

В місті було тоді велике скупчення всілякого „благородного" й менш „благородного сословія" з румунського фронту: прапорщиків, підпоручників, поручників, капітанів, військових урядовців та лікарів. Розходитися по домівках нікому не хотілося, бо це б значило добровільно зректися досягнених рангів, значило б повернутися до попереднього вбогого стану, а ранґа на кожному, за його персональною уявою, була не мала, кожний відчував, що саме тепер щохвилини може надійти момент, коли його хтось покличе виконувати якісь то великі діла, рятувати розвалену батьківщину, кожний відчував у собі здібности до чогось великого, героїчного. Треба було тимчасом перечекати, щоб у відповідний момент, коли покличуть, бути на місці... А тимчасом не було що робити; їсти — також. Багато колишніх офіцерів перепровадилося на Ланжерон — міську дільницю при березі моря, — де старалися улаштуватися поміж скелями та всіляким камінням; дехто вибрався на „Фонтани" і там оселився в порожніх літніх дімках. Свій вільний час ця братія виповнювала здебільшого рибальством, а дехто не цурався навіть і злодійства. Офіцерський відділ, наприклад, що найнявся був стерегти банк (здається Азовський) на Херсонській вулиці, вночі викрав усю готівку з банку і перевіз її, як пізніше викрила міліція, до одного з порожних домів десь на Великому Фонтані. Як видко, всяке заняття було добре — аби лише якось прохарчуватися.

Дехто взявся за спекуляцію, небезуспішно конкуруючи з фаховими спекулянтами, які цілими днями товклися в кафе Робіна та навколо нього. Але розходитися по своїх оселях та розпочинати або братися знову за працю нікому не хотілося.

Попоходивши декілька днів по Одесі, здибав я багато знайомих, бачився з кількома українськими лікарями: з Бусселем, Картавою, Гаркавим, Сосюрою, які так само повернулися з фронту та розглядалися, куди б його притулитись. Зі старшого громадянства перебував у місті

здається лише один лікар Іван Липа, який при новім уряді обняв якусь визначну адміністративну посаду. До нього, як до колишнього знайомого, я й звернувся в урядові години, бо мешкав він десь на передмістю. Захожу, зголошуюсь і коротко викладаю свою справу, що ось мовляв повернувшись тільки-що з війни, хочу собі підшукати якусь посаду; чи не міг би він мені щось відповідне порадити. Доктор Липа відповів, що міг би мені запропонувати адміністративну посаду, яку б я захотів. Але адміністративна служба мені зовсім не всміхалася; про це я йому відверто й сказав. Найліпше, кажу, надавалося б мені лікарське місце якогонебудь міського лікаря чи що. На це він мені відповів, що хоч вільних місць міських лікарів і є декілька, але на них рефлектують жидівські кандидати; а з тим не можна не числитись з огляду на значну більшість жидівского населення в Одесі; отже він не може мені нічого обіцяти і натомість радить звернутися до помішника головного лікаря одеського військового шпиталю, який правдоподібно допоможе мені улаштуватись. Так я з нічим і відійшов. У військовому шпиталі мені сказав лікар Пучківський, що всі справи відносно військових лікарів вирішуються й полагоджуються в Київі в Головнім Військово-Санітарнім Управлінні і туди належить звертатися та подати прохання.

Написав я відповідне прохання й відіслав його поштою до Київа А щоб не марнувати часу чеканням на можливу відповідь та не проживати зайво у місті, вирішив я поїхати додому відвідати свого батька, а заразом оглянути містечко Рибницю (на Поділлі) та зясувати, на яких умовах далося б відкрити там приватну практику. Перше, ніж покинути Одесу, я звернувся до одеського військового начальника по демобілізаційні документи; але тут я довідався, що всім, хто був у війську та приймав участь у боях, видається демобілізаційна грошова допомога; звернувся за цією допомогою і я, бо ж відповідав усім вимогам, які до того ставились, і на таку допомогу мав повне право. Але там, в Управлінні військового начальника відверто панував російський дух. Щоб щось зачинати, по перше треба було вступити для чогось до приватного російського товариства лікарів армії та фльоти. Було мені чудно й незрозуміло; щоб дістати гроші за демобілізацію, які відпускав український уряд, треба було вписатися до російського товариства. Звернувся я просто до військового начальника з запитанням, чи варто, властиво чи потрібно вступати до цього товариства лікарів армії та фльоти, а чи може якось то можна було б це обминути. Хитрий москаль, що вдержувався на своїм місці за всяких урядів, які перед тим були, а тепер повнив службу при українській владі, почав крутитись та викручуватись. Ніхто мене мовляв не знає, ніхто за мене не може поручитись, ніхто мою особу не може ідентифікувати. — „Ну добре, — кажу — але коли я вступлю до організації, так ви обіцяєте мені виплатити демобілізаційну допомогу?" — „Розуміється, — відповідає він, — якщо тільки в касі буде готівка". Так я ні до чого й не договорився.

В Одесі тоді вже були австрійці, що їх покликала Українська Центральна Рада на допомогу в боротьбі з большевиками, оскільки власного війська вона не спромоглася ще створити, бо часу на це не мала: треба було творити нові закони, охороняти саму Центральну Раду та її Генеральних Секретарів, охороняти революцію, щоб їй хтось не заса-

див ніж у спину. Роботи ріжної отже було тоді багато; не було, як то кажуть, коли і в небо глянути, отож і не диво, що справа творення війська запізнилася. Але, до речі сказати, того війська й боялися, мов чорт ладану, щоб воно одного гарного дня не розігнало самої Центральної Ради.

Авторитет влади ніколи не стояв високо, а з приходом німців що далі, то більше падав, і це сприяло тому, що німці та австрійці почували себе досить таки вільно. В місці осідку влади — Київі — далі на цілім Лівобережжу, а на Правобережжу до Жмеринки розпоряджалися німці; а з ними, як відомо, жартувати не доводилось, бо то була річ небезпечна. Під захистом старшого брата почували себе вільно також і австрійці. Вони понавозили в цей час багато бляшаних годинників, що ніяк не хотіли йти, пощербленого посуду, якихось мідяних прикрас, ланцюжків та ґудзиків, нарешті гнилих ниток (цим і вичерпувались їхні запаси краму) і почали крамарювати. В Австрії в цей час була велика біда та голод і ось ці то цяцьки мали вимінюватись на хліб та сало. Ціла Австрія жила тоді проше́ним хлібом, тому австрійське військо мусило не лише само годуватися українським хлібом, але й висилати додому збіжжа, куплене на папірові гроші або виміняне на подібний крам.

У день мого відїзду з Одеси якраз вийшов наказ, що вимагав від мешканців міста здати всю зброю, яка в кого була на руках. А австрійці — треба це їм признати — вміли вишукувати заховану зброю і під землею: розвалювали груби, розкопували подвірря, вживали для цього навіть якихось магнетів. Не бажаючи віддавати зброю, засунув я наган у кишеню, а козацьку шаблю — дарунок полкового адютанта Єрофієва — повіз відкрито, бо куди ж було її сховати. Ніхто мене не чіпав, ніхто не питав, чи я маю бажання здати якусь зброю. Зі свого боку я і з співподорожніми не дуже то вдавався в балачки. Так я благополучно доїхав додому.

Наближався Великдень; хотілося відсвяткувати його вдома, між своїми рідними. Заїхав я до сестри, яка нещодавно вийшла заміж, забрав її та зятя і всі гуртом вирушили до села Бакші, Балтського повіту на Поділлі, до нашого батька вдівця. Тут ми зібралися востанне цілою рідне́ю. Здибали ми цілком несподівано одного з братів, що саме перед цим, у страсну пятницю, повернувся з німецького полону, з табору в Раштаті. Там він опинився в серпні 1914 року після розгрому російської армії під Таненберґом. В полоні він не сидів дурно: вистудіював німецьку мову, підмовивши собі для цього якусь німкеню; далі пройшов дуже солідно курс українознавства, який тоді в таборі організували діячі „Союзу Визволення України". В часі повороту в Україну, у Ковлі німці розброїли й розпустили їх 2-гу синьожупанну дивізію. Інші два брати також відвідали батька; отже на цей Великдень зібралася до гурту ціла наша родина.

У той час повсюди по селах страшенно розвинулось було піяцтво та розбишацтво. У кожній третій-пятій хаті якесь приміщення пристосоване було під самогонну гуральню; ціле майже село було перманентно пяне; пили при всякій оказії і без неї. Напади та ріжні звірства траплялися майже кожного дня, а оборони не було звідки чекати. Кілька

десятків демобілізованих спиняли цілий рух на головній вулиці села, всіх затримували та грабували намічені жертви, обдираючи їх до нитки. Біда була тому, про кого ширились чутки, як про заможну особу; до таких людей прикладали способів поводження, що нагадували собою святу інквізицію. Усюди панував алькоголь, розпуста, жах. До цього спричинилася політика Центральної Ради, нові закони, чи властиво беззаконня на селі, де своєрідно зрозуміли свободу й соціялізм. Голе життя було в постійній небезпеці.

По святах, не гаючись, я виїхав до містечка Рибниці на Поділлі. Якось за декілька днів зайшов до мене Дмитро Сулима, що був судовим слідчим десь на Басарабщині і під натиском румунів змушений був тікати до села Єржова до свого батька о. Петра Сулими. Увійшовши до хати мій гість вийняв з кишені газету, що її купив на базарі, і зворушеним голосом виголосив: — „Слава Гетьманові Павлові Скоропадському!"

З газет ми довідались, що 6432 уповноважені від українських губерній в помешканні цирку при Миколаївській вулиці в Київі урочисто проголосили відновлення гетьманату в Україні. Стався отже державний переворот, і замість Української Народньої Республики, проклямованої Центральною Радою, проголошено Українську Державу з гетьманом на чолі. Довідавшись про все це, ми зраділи, бо що може довести Центральна Рада — бачили на власні очі, до яких розрух привела вона — відчували кожного дня на власній шиї, діяльність, чи ліпше бездіяльність її спостерігали в усіх проявах місцевого життя. Тому-то ми з ентузіязмом привітали новий державний устрій. Хтось приніс пляшку вина й ми випили за здоровля нововибраного гетьмана, хоч і не всі ми були з переконання гетьманці, а лише як патріоти своєї батьківщини, правдиві українці, що щиро прагнули ладу й порядку у власній державі, жадали повстання таких умов, за яких кожний з нас міг без перешкод працювати на користь рідного краю.

В Рибниці я думав зайнятися лікарською практикою. Але справа не йшла так, як я собі того бажав. Пацієнтів було досить, але коли вечорами починав я обчислювати свої заробітки (їх, за російським звичаєм, усі ті, що звертались до мене за порадою, передавали при прощанні з руки до руки), то показувалося, що всі одержані гроші були фальшиві. Жити не було з чого, а контролювати гроші при плаченні було ніяково; це я соромився робити. Тому, пересидівши там біля двох місяців, вирішив я поїхати до Київа — подивитися, що там робиться, та знайти собі посаду, чи взагалі якось улаштуватись. Але на моє нещастя українські залізничники проголосили саме страйк і потяги перестали зовсім ходити, а крутії „вікжелі" *), хоч і погоджувались з тим, що причиняють новій державі величезні збитки, але їхати не хотіли, а властиво не могли, бо ж це залежало не від них, а від якогось мітичного Комітету Залізничників, що цей страйк організував.

Все на світі минає, минув нарешті й час залізничного страйку. Хоч потяги регулярно ще не ходили, та все ж я вирушив у дорогу, разом з

*) Скорочена назва організації залізничників у 1917 р. в Росії: — „Всєрассійскій Ісполнітєльний Камітєт Желєзнодарожнікоф" — Редакція.

товаришем подорожі Нечипором Вершигорою, що десь служив у Басарабії за будошника, але тепер змушений був шукати собі нову будку, перебравшися на наш бік Дністра, бо там румуни не могли стерпіти навіть українського будошника. Доїхавши до Слобідки, вмостилися ми з Нечипором до вантажного вагону — інших не було — й розговорилися про всяку всячину і так розмовляли аж до Вапнярки, де він мав висідати. Далі не поспішаючись та ввесь час набираючи то воду, то дрова, бо паротяг був лса вартий, десь над вечір приїхали ми до Київа. В Київі другого дня я відшукав д-ра Левинського. Так-от, відшукавши його, я відразу ж запитав, чи не можна було б десь дістати посаду військового лікаря. Виявилось, що в Київі влаштуватися дуже тяжко, бо на місце Начальника Військово-Санітарної Управи повернувся д-р Яницький, який всіх молодих лікарів наганяє, а притягає лише кадрових; тому д-р Левинський чекає, що не сьогодні-завтра вижену ть і його. — „Та я, — кажу, — в Київі не хочу, пішов би собі з великою охотою до Одеси: там я кінчав медицину, місто мені добре знайоме, хоч до деякої міри жулікувате, але якось обережно можна жити". — „Коли ти хочеш до Одеси, — каже Левинський, — так це значно легше; ось приходь завтра, а я зі свого боку, як начальник персонального відділу управи, постараюся проштовхнути тебе в Одесу". — З тим ми і розійшлися, умовившись назавтра побачитися. Другого дня прийшов д-р Левинський з заявою, що все йде як по маслу — Яницький запитав його, чи я кадровий, він відповів позитивно. Приніс Левинський мені і підписаний уже наказ, яким мене призначалося лікарем автомобільної кольони при III корпусі в Одесі.

Київ я тоді знав порівнююче мало, а що призначення моє сталося в суботу, то вирішив я залишитися ще в столиці на неділю та трохи полазити й оглянути Київ. Пішов я, розуміється, на Софійську площу, де відбувалися всякі політичні виступи та пробігали головніші моменти нашої історії. Коли я розглядав монумент Богдана Хмельницького, нараз із Софійского собору вийшов значний гурт людей. Попереду два якісь молодики несли портрет гетьмана Івана Мазепи. Якийсь пан заприсягав нас, що це наш обовязок перенести в Україну прах покійного гетьмана. Хоч я тоді докладно не знав, де саме він похований, але разом з усіма присягнув, що постараюся перевезти його тіло в Україну. Коли маніфестаційний похід ішов далі в напрямі Хрещатика, звідкись зявилися німецькі вояки, перегородили поперек вулицю й маніфестацію розігнали. Далі вже я пішов сам один на Хрещатик. Монумент Столипина — ганьбу нашої столиці — вже кудись забрали і залишився тільки постамент. Так само зникли Іскра й Кочубей з їхнього памятника на Печерську; лишилися від нього одні тільки ланцюги. Монумент князя Володимира стояв недіткнутий; пишаючись шапкою свого внука, спокійно дивився з високої гори на розлогі береги Дніпра могутній володар української держави, свідчучи тею своєю шапкою про московське неуцтво *).

*) На памятнику в Київі Володимир Святий є зображений з так званою „шапкою Мономаха". Цю ж шапку вперше одягнув щойно онук великого князя Володимира Святого — князь Володимир Мономах. Памятник поставив російський уряд. — Редакція.

Оглянувши побіжно Київ, пустився я додому, щоб на ранок виїхати до Одеси. У ваґоні зібралося найріжноманітнішого ґатунку товариство. Коли ми з якимсь австрійським старшиною — видимо з галичан чи буковинців, почали про щось говорити, то якісь дві панночки почали так голосно ганьбити українців, що не лишалося жадних сумнівів, що пють до нас. Десь перед тижнем відправлено в київськім Софійськім соборі молебень за царя Миколу II; українці з пересердя розігнали всіх, що були в церкві, і порядком таки потовкли присутніх; між ними були й ці дві панночки, походженням десь з Проскурівщини. Ото ж сьогодні вони відповідали нападом на нас, бо відчували гостру образу на всіх українців та на їх державу. Жиди, яких було чимало у ваґоні, мовчали та прислухались — невідомо було, чи вони тішились з інциденту, чи теж стерли б нас у порошок разом з нашою Україною. Хоч правда недавня покійниця — Центральна Рада — до них усе підлабузнювалась і навіть видала для них закон про національно-персональну автономію, але це зовсім не привернуло їх на бік України, симпатій до якої вони не мали тоді, як і не мають їх аж дотепер. При таких великих жертвах знайшовся був на цілу Україну лише один жид, відчув якусь то глибшу привязаність до України, та й то останніми часами відійшов від українців і пішов своїм природнім шляхом — пристав до сіоністів.

У жвавій балачці наспіла ніч і вкрила все своєю пеленою. Я не поспішав до Одеси і тому висів у Слобідці, щоб заїхати до Рибниці, де мав на думці зліквідувати свої невдалі спроби щодо приватної практики.

Через день чи два виїхав я до Одеси обняти свою посаду. Автомобільна кольона містилася на другій стації малофонтанної дороги, порівнююче недалеко від залізничного двірця. Персональний склад кольони вже був набраний і приступив до праці. Командир кольони був якийсь інженір-підполковник, українець з походження, але по українському говорив препаскудно; помішник його був капітан з російських німців, а до того було ще кілька осіб нестроєвих, згідно з штатами кольони: лікар, скарбник, писар, фершал та інші. Кольона мала 2 чи 3 машини для розїздів і 48 машин вантажних. При кожній машині був шофер та помішник шофера. Ціла кольона мала в собі 110 осіб. Кольона підлягала командирові корпусу, що ним тоді був ґенерал Колодій. Моїм безпосереднім начальником був колишній тайний совітник російської служби д-р Терещенко. Він мені відразу ж сказав при моїх відвідинах його канцелярії: — „Добре, що ви приїхали; ви розумієте українську мову та володієте нею; ось, коли потрібно буде щось відчитати чи перекласти на зрозумілу для мене мову, то ви мені поможете!" — „З охотою зроблю для вас усе, що будете бажати". Був це старий, милий дідок, що майже ціле своє життя провів десь у Петербурзі, в санітарних канцеляріях, знав добре всі прикази й розпорядки санітарного інспектора російської армії, але поза тим не знав нічого; то ж і тяжко було сподіватися, що він колись вистудіює українську мову, хоч таке бажання видно було в нього щире.

В кольоні праці було мало. Хорих ми не лікували в себе, а всіх, хто гарячкував, щоб запобігти ширенню зарази, ізолювали від решти команди в той спосіб, що відправляли їх до військового шпиталю. Всі шофери та їхні помішники майже без виїмку хорували на сифіліс. З ни-

ми з перших днів свого вступу до кольони прийшов я до певної угоди: всі вони між собою договоряться, щоб кожний мав один день на тиждень вільний і в цей день міг би відвідати відповідного лікаря-спеціяліста, що даватиме інекції та провадитиме всілякі інші маніпуляції, а я б підписував їм вільні дні, які вони встановлять між собою. Складену умову ми додержували з обох сторін і якихось непорозумінь як з мого боку, так і з боку шоферів ніколи не було. Унормувавши цю справу та встановивши доброзичливі взаємовідносини з старшинами й командою, почав я приводити до порядку свої особисті справи. У цей приблизно час прибув до моєї розпорядимости фершал Водовозенко, учень Херсонської фершальської школи, чи як тоді називали — Херсонської Школи Лікарських Помішників. Почалося більш-менш нормальне життя.

31 липня 1918 р. повернувся я, за своїм звичаєм, коло 1-ої години додому. Тільки-що ми сіли до обіду, як через відчинені вікна балькону побачив я нараз великий стовп чорнуватого диму. За хвилину пізніше почувся пекельний гук, в догонку за ним забрязчали й посипалися на підлогу віконні шиби з усіх зачинених вікон, а коридорні двері, перервавши ланцюжок, що їх тримав, з силою відчинились. За першим вибухом майже без перерви слідували інші, що з певними павзами повторювались далі — аж до 3-ої години вночі. В місті запанував переляк; розпочалася паніка, бо ж ніхто нічого подібного не чекав і не міг чекати. З ріжних поверхів нашого будинку вискакували люди з виразом жаху на обличчах і кидалися сходами, тікаючи до вузького подвірря. За короткий час це подвірря, що стояло глибокою криницею, було повне людей; коли проминув перший момент стихійного переляку, публика розпочала вимину вражінь та здогадів щодо причини несподіваної катастрофи. Очевидно стався вибух гарматних набоїв на Дольнику, одеському передмістю, на відстані трьох кільометрів від нас, в околицях цукроварні Бродського. Хтось висловив думку, що мовляв усе це пусте, ось зачекайте-но як вибухне динаміт, так тоді всі будинки поваляться. Якийсь цивіліст, як виявилося „зубний рвач", накинувся на мене: — „Чому ви стоїте й нічого не порадите; аджеж кожну хвилину може вибухнути динаміт і тоді ми всі загинемо; робіть щось, порадьте щонебудь, ви ж гарматний старшина!" — „По перше, звідки ви взяли, що я гарматний старшина, хто це вам сказав? Хоч моя шапка до деякої міри подібна до тих, які носять гарматчики, але я лікар, а не старшина. Коли ж ви потребуєте моєї поради, то, розуміється, ліпше вийти на відкриту площу, в данім разі на перехрестя вулиць, де ніщо не загрожуватиме й тоді, коли падатимуть і валитимуться доми; і можна бути певним, що ніодин камінь не впаде на вашу дорогоцінну голову, бо гарматні набої сюди не долетять, а коли щось станеться в наслідок вибуху, то на відкритому просторі вас ніщо не може поранити". — Після цього ми всі вийшли на вулицю. Час минав, а вибухи все не припинялись; і через те, що всі ми були страшенно поденервовані, години тягнулися для нас безконечно довго, хоч до нових вибухів ми починали вже все більше й більше звикати. Десь коло четвертої години прибув з команди шофер і доповів, що мене в кольоні чекають, отже я маю зібратися й відїхати до касарень. Всіли ми до трамваю — він на

щастя тоді ходив — і поїхали. Скрізь по дорозі ми були свідками переляку й ажітації мешканців; на Садовій вулиці біля пошти стояв гурт австрійських вояків — в одній лише білизні: видко вибухи припали на час їх післяобідного відпочинку і вони, як прокинулись, так і вибігли зі своїх помешкань в одній білизні. Одесити з сльозами муки й відчаю на обличчах тягнули своє майно кудись на беріг моря. В крамницях шибки були скрізь розбиті, шкло всюди валялося на бруку й хідниках.

Прибувши до своєї кольони, я зараз же звернувся до командира за розпорядженнями. — „Так, пане докторе, візьміть одну легкову машину для себе та 6 вантажних і відправляйтеся до розпорядимости міської управи, там одержите дальші вказівки". Всів я до авта, шість машин вирушили за мною й ми поїхали.

В міській управі спробував я знайти міського голову п. Богуцького, але його не було. Тоді я звернувся до якогось урядовця, заявивши, що ось військова офіція вислала мене з автами до їх розпорядимости, так яке завдання мають вони покласти на нас? Довго представники міської адміністрації бігали та радилися, як вони мають з честю вийти із такої ситуації. Нарешті комусь прийшла до голови спасенна думка: відправити мене з шоферами й автами до „Наглої помочі" (рятункове поготівля), де я маю одержати дальші інструкції. В помешканні „Наглої помочі" давалася допомога мешканцям Одеси в нещасних випадках, але на такий екстраординарний випадок, як нинішній, ніяких розпоряджень не передбачалося; тому ніхто не відважувався їх мені дати. Час минав, набої вибухали, помалу вже наближалася 10-та година ночі; ніхто не відважувався взяти на себе якусь ініціятиву; я, як військовий лікар, не мав права висловити свою думку, бо відповідав за людей та скарбове майно. По довгих нарадах погодилися ми всі на тому, що маємо перечекати дорана, коли перестануть вибухи; тоді я виправляюсь на Дольник і, розглянувшись там, розібравшись у ситуації, видам відповідні зарядження щодо охорони людей та майна. На цьому й порішили.

Будинок „Наглої помочі" містився у вузенькій вуличці в сусідстві з університетськими забудовами; тут ми й отаборились. Шофери, загасивши машини, розмістилися де хто міг, я пішов на поліжничу клініку, де мав на думці трохи виспатись дорана. Щойно почало розвиднюватись, шофери почали заводити машини; що тодішні машини робили при накручуванні моторів такі голосні вибухи, як стріли з гармат, то при першім вибусі збудився не лише я, але й ціла околиця навкруги. Від „Наглої помочі" з нами ніхто не їхав, з якихось своїх причин. Ціле передмістя якби здане на Божий допуст. Особливо поблизу третього жидівського цвинтаря ціле поле було буквально вкрите кусками набоїв; між ними траплялися й цілі набої, що з тих чи інших причин не вибухли. Мій шофер, не роздумуючи довго, пустився вперед, а за ним шість тягарових авт. Їхали ми як по могильниці. Видимо Бог тримав над нами свою руку. Від будови цукроварні Бродського лишилися одні голі стіни. Кругом тихо, ніде ні душі. Почали ми систематично оглядати терен. Всіх поранених та забитих вночі кудись перенесено; частина ранених власними силами дошкутильгала до міста, до шпиталя. Ми здибали лише пораненого коня і з милосердя пристрілили його, та під-

свинка, якого шофери забрали з собою. Обїхавши та оглянувши цілу дільницю, не знайшли ми нікого, хто потребував би нашої помочі. Ціла катастрофа коштувала порівнююче дешево — понад десяток забитих та кільканадцять поранених. Матеріяльні шкоди були більші. Мабуть набої було поскладано так, що в часі вибухів залітали здебільшого на порожнє поле біля третього жидівського цвинтаря.

Десь коло десятої години вранці повернули ми з своєї виправи. Про цілу катастрофу, про її справжні причини доводилося задовольнятися лише здогадами та припущеннями, бо нічого певного встановити так і не вдалося.

По деякім часі після цієї події посипалися на мене всілякі гонорові призначення, мов з дірявої торби. Запросило мене на посаду лікаря Управління одеського інтенданта; якісь надії покладав на мене — без жадної підстави — дивізійний лікар Прокопенко; з доброї волі мусив я бігати по місті та оглядати хорих старшин; нарешті прикомандирували мене до військового шпиталю заступати якогось хорого ординатора. Це заступництво дуже скоро далося мені взнаки. Ледви встиг я зголоситися до головного лікаря, як зараз же мене призначили вартовим лікарем по шпиталю. Заступив я свою варту о 12 год. в полудень і мусив нести службу до 12 год. полудня наступного дня. За цю добу чого тільки не трапилось! З вечора треба було роздати інєкції та виконати всілякі інші зарядження; лише справився з цим, як прибігають до вартової кімнати, щоб іти когось там викатетеризувати; не встиг я повернутися до покою, кличуть спиняти кров: якийсь літун, що перед трьома днями впав з аеропляном і тяжко побився; тепер йому промокла перевязка. Спробував спинити кривавлення; але за хвилину прийшли по мене знову. Я післав по ординатора та по доцента Куковерова, бо тоді я ще не годен був як слід спинити артеріяльне кривавлення. Десь за годину приїхав на ровері Куковєров і ми заходилися здіймати перевязку та підвязувати артерію. Ледви я дійшов до свого помешкання, як уже під таблицею *) стоїть помішник кухаря: — „Ходіть, пане докторе, на кухню (було вже коло 6-ої години), бо мясо, яке ми купили позавчора (тоді можна було купувати мясо лише через день) здається смердить і повар боїться кидати його в котел, щоб не сталося непорозуміння і хорі не скаржились". — Нічого робити — припинаю знову шаблю і йду на кухню. Кухар показує мені мясо, яке справді трохи смерділо. Я наказав принести дві пляшки оцту й виполоскати в ньому мясо. Кухарі з неохотою та недовіррям зробили цю маніпуляцію і вкинули мясо до котла, на мою відповідальність. Другого дня по обіді головний лікар дякував мені за те, що вирятував ситуацію. О 8-й годині рано заступив я звичайну службу лікаря і так тягнув до полудня.

Спочатку це мене бавило й цікавило, але вже в короткому часі почав я відчувати втому, тим більше, що таке вартування в Одеськім

*) Дошка, на якій поіменовані всі шпитальні помешкання, з рухомою стрілкою. Стрілка застромлена до відповідного отвору, показує, в якім помешканні перебуває в цей момент вартовий лікар.

Др. ІВАН РИХЛО.
Організатор С.С. у Київі в 1917 р. Корпусний лікар С.С. і Головний лікар Дієвої Армії УНР за Директорії.
(До праці В. Наливайка).

Доктор медицини ВАСИЛЬ НАЛИВАЙКО.
Лікар автокольони 3-го Херсонського корпусу в р. 1918. Корпусний лікар того ж корпусу. Бригадний лікар запасової бригади Півд.-східньої групи. Помер в серпні 1938 р. у Празі.
(До праці В. Наливайка).

Хорунжий ЮРІЙ ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ.
В 1917—18 рр. — молодший старшина кінного ім. Кармелюка куріня. В 1919 р. — молодший старшина Запорожської дивізії. В 1920—21 рр. осавул основного куріня повстанчої організації Холодного Яру.

Отаман Запорожської Січі (2-ої піш. дивізії) ЮХИМ БОЖКО, в 1919 р.
(До праці В. Наливайка).

військовім шпиталі припадало двічі на тиждень. Крім того в мене було багато особистих справ, що вимагали та відбирали немало часу й енергії. Після того, як лікарі шпиталю повидужували й приступили до виконання своїх обовязків, вирішив і я на початку жовтня „захорувати", себто симулювати на якийсь час захорування та трохи відпочити. Якоїсь однієї днини лишився я вдома і, подавши рапорт про хоробу, перестав ходити на службу; приблизно два тижні вилежав я вдома, нікуди не виходив, ні з ким не зустрічався й зрештою повірив і сам у свою хоробу, хоч і нудився страшенно цілий цей час. У другій половині жовтня рішив я „видужати" і почав пильно відвідувати кольону.

Незабаром мої обставини склалися так, що на початку листопада я мав відвідати Рибницю; почав я готувати ґрунт і натякати командирові кольони про це своє рішення. Жадних перешкод не передбачалося і наприкінці жовтня почав я збиратися в триденну відпустку. Але тут сталася зовсім непередбачена подія, що змінювала цілу мою ситуацію. Як я пізніше довідався, Ніковський випросив у Начальника Санітарної Управи місце для свого якогось родича і в останній день мого перебування в Одесі одержав я наказ про перенесення мене полковим лікарем до Миколаєва. Миколаїв місто мені зовсім незнайоме, ніколи я там не був, а головне сполучення зі світом мав він тоді препогане. Це перенесення справило на мені дуже прикре враження і я вирішив відмовитися від нього та й взагалі від військової служби. Не зробивши тим часом жадних рішучих кроків у цім напрямі, я першого листопада виїхав у триденну відпустку. Потяги тоді їздили поганенько, але все ж таки можна було дістатися до потрібного місця без великого клопоту та значної затримки. Простоявши десь у куті вагону цілу ніч, на ранок доїхав я до Рибниці. Перше, що мене здивувало, коли я прийшов на обійстя, це були 10 чи 12 військових рушниць, перекинених вночі через мур, який відділював садибу від головної вулиці містечка. Як видко, жиди почали самі обеззброюватись, бо далі тримати вдома вогнепальну зброю було небезпечно. В містечку за тих часів була організована митниця та кордонна охорона, так отож першого дня по своїм приїзді я для початкового знайомства переслав комендантові охорони ці рушниці, як анонімовий дарунок від вдячного населення.

У містечку то його околицях всюди лютували тоді „карні експедиції", що складалися з колишніх старшин російської армії. Розмовляли вони по російському і були в службах у місцевих дідичів, виступаючи в ролі модерних преторіянців. Цілі села скаржилися на їхні екзекуції та звірсько-садистичне поводження. Так, у селі Єржові здибали вони „придворного" жида о. Петра Сулими; наказали йому спустити штани й висікли його шомполами — отак собі, ні з того, ні з сього; одинокою виною було те, що він жид.

Перед самою війною дідич Ханенко купив був у містечку кусок землі і почав будувати фабрику цементу. До революції встигли вибудувати кілька двоповерхових будинків для адміністрації та хати для робітників. Десь на початку революції селяни розграбували якесь хатнє майно; і ось, коли встановилася гетьманська влада, пригадала собі це Ханенківська економія і почала вимагати відшкодування, але в та-

ким фантастично-збільшенім розмірі, що, наприклад, самовар, який коштував перед війною 5—8 карбованців, тепер розцінювався у 100 карбованців і більше. Селяни ремствували, хоч і боялися різко виступати. Копія одного такого обрахунку попалася була випадково й мені до рук, хоч, звичайно, я не мав до неї ніякого відношення, як рівнож нічим зі свого боку не міг допомогти.

2-го чи 3-го листопада (старого стилю) почали ширитися через службовців залізничного двірця чутки, що в Білій Церкві проголошено повстання проти гетьманської влади та що проголошено нову владу відновленої Української Народньої Республики, отже, як видко, стався знову державний переворот. За день чи два по цьому був я випадково на двірці і там довідався, що нова влада оголосила мобілізацію і про це оповіщено відповідними плякатами. Про лікарів у мобілізаційній оповістці нічого не згадувалося, хоч саме цим пунктом з особистих мотивів я найбільше цікавився. Не знаючи, що саме робити, вирішив я якийсь день перечекати — нехай ситуація хоч трохи вияснится, — а там уже видко буде. Всі, хто був раніше у війську, забравши на три дні харчів та прихопивши з собою і тих, що від мобілізації були звільнені, не розбираючи, хто християнин, а хто жид, направилися до призначеного в оголошенні пункту. Але там, як видко, про мобілізацію не було своєчасно попереджено, вона була повною несподіванкою і тому для великого числа прибулих людей не було приготовано ані помешкання та нічлігу, ані харчів. І ось по трьох-чотирьох днях люди, що переживали натхнення й горіли жагою пімсти, почали поодинці вертатися додому, бо до Білої Церкви було далеко, а на місцях панував хаос та розгардіяш. Залізниці спинили рух; новин ніяких не приходило. І ось десь так коло 6 (19) листопада вирішив я пробратися на станцію Слобідку і там перевести розвідку та трохи зорієнтуватися в ситуації. В Слобідці ніхто нічого певного не знав і нічого цікавого не міг мені сказати. Якісь військові частини проїхали нібито позавчора в напрямі на південь, але де вони поділися та що з ними сталося — невідомо. Нараз підїхав якийсь потяг і спинився на стації. Було там із п'ятеро якихось молодиків, які десь роздобули грошей та козлові кожухи, підчепили здається чотирі клясові вагони та під виглядом санітарної летючки пустилися розїзджати по південно-західніх залізницях. Тепер вони мали намір заглянути в район Одеси. Така „експедиція" мені була на руку і я попрохав їх взяти мене з собою, бо ж і я потребував дістатися саме в цей район. Довідавшись, що я лікар, вони з радістю мене прийняли: якраз лікаря їм, мовляв, і бракувало, бо тепер їхня летючка буде вповні укомплектована. Я на таку увагу, звернену по моїй адресі, нічого не відповів, помітивши, що мої нові знайомі якісь молоді авантюристи, що, начитавшись Майн-Ріда чи Жюля Верна, вишукують тепер якіхось пригод. За деякий час ми відїхали з Слобідки і, повільно посуваючись наперед, доїхали до стації Вигода, що була не далі 10—12 кільометрів від Одеси. Своєрідне підприємство моїх доброчинців не було довговічним; як я пізніше довідався, їхній скарбник кудись безслідно зник, забравши з собою і гроші, а решта хлопчаків повернулася з почуттям провини до своїх батьків, де їх чекало „усіknовення на воздусіх".

На Вигоді. На стації Вигода я довідався, що тут є якісь українці, якими проводить дідок на прізвище Луценко. Д-ра Луценка я знав дуже добре, знайти його на маленькій стації було дуже легко, отож незабаром я вже й був у нього. Сидів він у сальоновому вагоні та від нічого робити радився про щось з кривим студентом, що, як виявилося, був його адютантом чи командиром охоронної сотні. Пригадав я йому свою особу і наші зустрічі в Українській Хаті на Сабанієвім мості, яку за студентських часів я часто відвідував. У революційну добу інколи і такі навіть люди, яких ви досить добре знали та часто здибували, переставали вас пізнавати, коли їх доля обдаровувала великими титулами чи високими посадами. Але Луценко був людина добра та щира, дотого ж великий український патріот; отож довідавшись, про що саме мені ходить, він зараз же з великою охотою написав записку до штабу III корпусу, в якій ручився за мою особу.

Штаб корпусу повстанської групи (був іще штаб III Одеського корпусу, б. гетьманського, який майже ввесь залишився в Одесі) складався з командира корпусу полковника Філатієва, начальника штабу підполковника генерального штабу В. Зміенка, старшини для доручень Бучека і штабового адютанта теж Бучека — молодшого брата попереднього. Це здається і всі старшини штабу корпуса, які були в часі мого прибуття на Вигоду. Штаб містився у пульманівському вагоні другої кляси, розгородженім на 8 переділів. Увійшовши до вагону я представився присутнім і заявив після того, як мене попросили сісти: — „Коли б вам, панове старшини, був потрібний лікар, так я охоче вступив би до вашої частини, як доброволець, і радо підпорядкувався б усім наказам та розпорядкам, які б від вас виходили". Далі коротко переповів свій життепис. Командир корпуса та начальник його штабу, подивившись один на одного, прийняли відразу певне рішення й один із них, звертаючись до мене, сказав: — „Пане лікарю, ми вас призначаємо корпусним лікарем, а ви спричиніться, щоб санітарна частина корпусу була на висоті й добре функціонувала. Приміщення для себе матимете в другім купе, а під ординацію виберіть собі якийсь вагон третьої кляси — і з Богом до роботи!" — Спочатку я став був відмовлятися, але на це мені відповіли, що не святі горшки ліплять, та наведено низку інших аргументів; зрештою я мусив зроблену мені пропозицію прийняти. А що при корпусі в напрямі санітарії досі нічого ще не було зроблено, то я, не гаючись, зажадав командировку до Тирасполя, де, за моїми відомостями, містився аптичний військовий склад. Зараз же адютант виготовив мені потрібні папери, вимогові відомости та замовлення на вантажний вагон до Тирасполя. І вже ранком другого дня був приготований паротяг з одним вагоном і я вирушив до Тирасполя. Аптичний склад у Тирасполі таки був. Розпитавшись, де він міститься, та розшукавши провізора В. Шевченка, я попрохав приготовити мені, згідно з вимоговими відомостями, медикаменти, перев'язочний матеріял та всі інші потрібні речі. Провізор Шевченко щиро взявся до діла, залізничники виказали поміч зі свого боку і вже другого дня вранці, склавши все до вагону, я міг виїхати на Вигоду. Отак вже за два дні по своїм відїзді я повернувся до місця своєї праці з до-

статнім запасом медикаментів та перев'язочного матеріялу, потрібного для корпусу.

Постачання корпусу взявся організувати якийсь кооператор, що випадково вивязався з честю, як на перший раз, із свого положення: спинив на ст. Вигода якийсь потяг, відчепив від нього два ваґони (більше не було), навантажених гусьми та курьми і передав цю живність корпусові. Дальшу кооперацію змушені були провадити ми самі: міняти кури на яйця, на хліб, на сіль та всякі інші життєві засоби.

Десь другого чи третього дня після мого повороту з Тирасполя, тільки-но встиг я дістати, як сьогодні памятаю, замісць цілоденних харчів живу гуску, повертався я до свого ваґону, думаючи над тим, як саме цю гуску зужиткувати, щоб стало на цілий день їсти, коли бачу — з одеського напрямку йде якийсь старший панок, досить парадно як на ті часи вдягнений, але без річей. Показався він мені знайомим і я задержався, тримаючи гуску за ногу, аж поки він не підійде близче. Показалося, що це д-р Іван Липа, що вибирається до Київа, де має обсадити пост міністра ісповідань. Зрадів я побачивши знайомого чоловіка. Запросив його до свого купе, послав якогось козака вимінняти у будошника гуску на яйця та десь позичити пательню, а сам узявся розважати гостя розмовами. — „В Одесі, — каже доктор, — довідався я із ґазет, що якийсь Липа призначається міністром; так отсе вирішив довідатися і перевірити, чи не мене часом призначили". Потяги перед двома чи трьома днями почали регулярно ходити, так от він і заризикував їхати до Київа. Щоб не дістатися до рук москалів, пустився він пішки на Вигоду з тим, щоб тут уже довідатися, що та як має далі робити. — „Оскільки мені відомо, — кажу я йому, — так існує лише один Липа, якого знають та шанують в Україні; отже ясно, що це писали про вас. Але щоб те перевірити, так трохи затримайтесь, а тим часом ми поснідаємо; надійде потяг і ви пуститесь в дальшу дорогу до Київа". За якусь хвилину підїхав потяг з Одеси, я провів доктора до ваґону і він відїхав до Київа. Справи його пішли добре і, як я незабаром довідався, він обняв там пост міністра ісповідань.

Світова війна незадовго перед тим скінчилась, а то так, що Центральні Держави її програли, перемирря було заключено на тяжких умовах, і в Німеччині та Австрії почалася революція. Жовніри, що до певного часу підтримували й боронили Українську Державу та гетьманський уряд, на початку повстання Директорії оголосили невтралітет і до внутрішніх українських справ далі не втручалися. Зі зброєю в руках почали вони ріжними шляхами відходити до своїх кордонів. Потайки з ними, перевдягнений на німецького старшину, відїхав і Гетьман. Австрійці, значно слабші мілітарно, примостивши на власні спини наплечники, почали тікати додому пішки, мандруючи попри залізничний тор; до Австрії їм було порівнююче недалеко, то ж вони і зникли досить швидко. Тоді ж почали в Одесі причалювати до берега та вивантажуватись французи зі своїм ріжнокольоровим кольоніяльним військом. Старшини колишньої російської армії, що перебували тоді в Одесі, спробували були використати ситуацію й згуртуватися. Вони організувались під проводом ґенерала Ґрішіна-Алмазова, великого оптиміста. Перед моїм прибуттям на ст. Вигоду українці були зачепи-

лися з цими росіянами в Одесі і відтиснули їх майже до самого порту, але гармати з французьких дредновтів примусили українське військо відійти з міста *), спинилося воно на Вигоді, за десять кільометрів від Одеси. В цей саме час на стацію прибув і я. Взаємовідносини у нас з французами встановилися досить можливі. Хоч вони москалів піддержували та бажання їх підпирали, але це підпертя було лише моральне. З нами вони в безпосередній стик не вступали, але також і активно нас не зачіпали.

Спочатку на своїй службі я був лише единим лікарем. Почав я роздумувати над тим, якби розстаратися ще на якогось іншого лікаря, чи навіть кількох лікарів, що ними треба було замістити вільні місця при дивізіях та взагалі якось направити санітарну службу в частинах. З цією метою послав я телеґраму до Київа з просьбою вислати відповідний персонал. Поруч із цим я звернувся до Одеси з офіціяльним наказом до тамошнього дивізійного лікаря про те, щоб він з підлеглим йому персоналом негайно прибув в моє розпорядження. Крім цього звернувся ще я приватною дорогою до своїх знайомих, щоб прислали мені декілька лікарів. На мій наказ ніхто не відізвався, як я зрештою того й сподівався, але на мою приватну просьбу прислали мені двох лікарів. Один із них був якийсь грек, що всі хороби лікував виключно масажем; другим була молода панночка. Призначив я їх дивізійними лікарями в частини. Грек був чоловяга середнього віку; видався він мені трохи диваком і тому по деякім часі вирішив я відвідати його та подивитися на місці, що він там робить. Помістився він в одній з німецьких кольоній, яких у цім куті Херсонщини є чимало. Помешкання мав дуже пристійне, таке, що я йому навіть заздрив; мав гарну постіль з перинами аж до стелі, якісь образки на стінах; одним словом — людська обстанова. Почав я розшукувати зором по кімнаті свого лікаря. За столом на деревянім ослоні він хропів на всі заставки. При моїм вході він збудився й почав на мене лупити очі. — „Що це ви, — кажу, — пане лікарю, не ляжете на постіль та не відпочинете як слід?" — „Е, ні — відповідає — я по обіді сплю лише так, по старопанськи; бо з постелі ви б мене й до вечора не стягнули". — Пішли ми з ним до командира дивізії, де я довідався, що повнить він службу добре і в нього усі задоволені. Побалакавши з доктором докладніше, вернувся я назад на Вигоду. По моїм повороті додому одержав я майже зараз повідомлення, що треба йти до потягу оглянути пораненого козака. Було це поранення правої ноги над коліном; хоч рана значно кровоточила, але деякими механічними заходами вдалося кровотік спинити. Ціла справа не полягала на однім пораненім козаку, бо в цім самім ваґоні пробирався до Одеси колишній член Державної Думи і міністр Тимчасового російського уряду О. Гучков, в супроводі не то аргентинського, не то бразилійського почесного консуля в Київі — Фелечера (як те вияснилося з розмови). Після перевязки потяг відійшов, але в дальшій дорозі на ст. Дачна наші частини потяг зупинили й Гучкова заарештували та почали по телефону переговорювати з Одесою про обмін Гуч-

*) Автор помиляється, українські частини відійшли на підставі директив Директорії У. Н. Р. — Редакція.

кова на якусь кількість козаків, що в часі бою з москалями дісталися до полону. Виміняли його щось за 10 чи 12 козаків *).

Приблизно в цих днях прибули до нас із Одеси два брати Прочухани. Один нібито був полковник, а другий прапорщик. Молодший Прочухан дуже любив та шанував свого старшого брата; навіть поза очі при спомині про нього казав завжди „ви", „вони". Прибувши до корпусу пішки, старший Прочухан довго та многомовно оповідав про свої пригоди в часі переходу граничної лінії між нами та москалями, хоч пригод властиво й не було ніяких, бо нікого вони не здибали й ніхто їх не спиняв. „Полковник" дістав призначення на посаду начальника постачання, а прапорщик залишився при ньому, як персональний адютант. З огляду на те, що корпусний лікар, за старими російськими законами, був у деяких сферах своєї чинности залежним до певної міри від начальника постачання (хоч у нашім корпусі ніякого постачання не провадилося, бо не було чого постачати), захотів був якось старший Прочухан випробувати на мені свою силу. І от другого чи третього дня по своїм призначенні заходить до мене молодший Прочухан, зголошується й каже: — „Пан начальник корпусу полковник Прочухан наказують вам зайти до них на нараду". — „Перекажіть, прошу вас, — кажу я, — панові начальникові, що тепер уже ніч (був кінець листопаду, а було коло пятої години); якщо він має щось негайне чи пільне, так хай прийде до мене, і я йому пораджу. Що ж до його полковництва, на яке ви так натискаєте, то перекажіть, що я в нім дозволяю собі дуже сумніватися". — При цій розмові був свідком один із братів Бучеків. Другого дня переказують мені, що підполковник Зміенко покликав старшого Прочухана на сповідь і по довшім торгу договорилися вони до того, що Прочухан погодився задовольнитися рангою штабс-капітана; з приємністю зверталися ми після цього до нього: „пане капітане!"

Крім братів Прочуханів, прибув ще до нас, не памятаю звідки, поручник М-й і обняв посаду комендanта стації. Пан Старенький згодився бути корпусним скарбником. Прибув він десь з Басарабії, де служив урядовцем. Вибрали його там до Сфатул-Церія **). Там, проголосувавши не без відваги за прилучення Басарабії до України, він, після обрахунку вислідів голосування, коли залишився у меншости, не знайшов нічого ліпшого, як, забравши ноги на плечі, пуститися на втечу й зупинився лише тоді, коли перейшов Дністер та дістався до безпечного місця. Людина безсумнівно чесна, він усі видатки записував на клаптиках паперу, які ховав під замок у скриню. Така бухгальтерія цікавила нас і ми терпеливо чекали, коли скриня наповниться тими папірцями до краю, бо книжок для запису прибутків і видатків

---

*) Автора хтось впровадив у блуд, бо полонені наші козаки давно були повивтікали, а міністра Гучкова було використано з іншою метою, про це буде мова в одному з наступних збірників „За Державність". — Редакція.

**) Сфатул-Церія — це щось в роді Установчих Зборів Басарабії, що їх скликали були румуни. Ці Установчі Збори власне й проголосили прилучення Басарабії до Румунії. — Редакція.

усе не присилали. Грошей у ті часи не було куди витрачати, бо в околицях не було зрештою крамниць, і коли скарбник виплачував нам місячну платню, так ми спочатку хотіли були відмовитись, бо грошей не потребували й не знали, що з ними робити.

Тут же на Вигоді розпочав свою діяльність прапорщик В-й в ролі начальника контррозвідчого відділу III-го корпусу. Прибув він, здається, з Одеси й відразу ж ретельно взявся до виконання своїх обовязків. Поручник М-й вибирав усіх підозрілих осіб з потягів, задержував їх і передавав В-му, який досліджував, випитував, писав протоколи у справах задержаних та виносив ті чи інші постанови. Робилося це в сусідньому переділі і я дещо чув, хоч обвинувачених і не бачив. Першим привели якогось жида Падлевського, що направлявся до Одеси, де нібито жила його мати. Була це середнього віку людина, з професії лектор. Прилюдні відчити, які він виголошував перед слухачами торкалися головно сексуального питання. Тепер Падлевський, як видко, мав на думці змінити свою діяльність і замість псувати молодь хотів узятися за дорослих та викликати у нестійких зміну світогляду. Він віз з собою захованими по цілій одежі 25 штук царських 500-рублівок. Всі банкноти були цілком невживані, новісінькі — просто із експедиції заготовлення державних паперів. Як на ті часи грошова сума була дуже значна і це давало підставу з певністю уважати Падлевського за агента, що пробирався до Одеси з якоюсь таємничою метою. Що гроші він віз від большевиків — того він не затаював; занепокоювало його лише одне, що от, мовляв, має він загинути від руки своїх же однодумців — соціялістів. Мусили ми його заспокоїти, що жадного соціяліста між нами нема. Тут же на Вигоді вивели його козаки в поле за стацію та там і розстріляли. Відібрані в нього гроші скарбник записав на прибуток.

Дуже дивувало нас та обурювало, що уряд не спромігся виловлювати відразу по прибутті на українську територію ось таких агітаторів і допускав, а навіть сприяв їх діяльності, дозволяючи їм розагітовувати та зводити нашу людність.

Дальшим з черги, якого привели до контр-розвідки, був латиш, на прізвище „товарищ Марк". Був це анархіст. До цілої справи відносився він зовсім інакше, як попередній, сказати б — зовсім байдуже; як видко, був він глибоким фаталістом. Після того, як у нього знайшли цілу валізку анархістичної літератури, він на свою оборону заявив приблизно таке: ну, щож, мовляв, ви маєте на цей раз щастя; але взагалі всі ви — дурні: до ваших голів не вміщаються ані ідеї, ані прагнення анархізму; цього ви не в стані зрозуміти.

Як тільки „товариша Марка" підвели до нашого вагону, один із козаків охоронної сотні зразу його пізнав і не спускав з нього очей до самого кінця. Колись, іще влітку, наприкінці війни, большевики та анархісти спробували були в Одесі захопити владу. За своїм звичаєм заволоділи вони одним будинком на вулиці Вітте. І ось одного разу, коли цей козак супроводжував д-ра Луценка в авті при проїзді вулицею, де засіли анархісти, „товариш Марк" кинув на них бомбу і козака тяжко поранив. Вилежав він 3 чи 4 місяці, а вилікувавшись не забув

за „товариша Марка" і терпеливо чекав на можливу з ним зустріч; тому то тепер, побачивши його, зрадів невимовно. І, обнявши варту при своїм супротивнику, не хотів бідолаха-козак змінятися з неї, кажучи, що цей анархіст належить йому, що нікому він не випустить із своїх рук цього напасника. Оточений ворогами „товариш Марк" тримався відважно. І останніми його словами був вигук: „Хай живе анархія!".

Третьою жертвою, яку я памятаю, був якийсь жидок-комуніст, що пробирався із Поділля. Мав він при собі адреси одеських комуністів і був, як видко, звязковим. Звернув він на себе увагу тим, що був без зверхнього одягу, який закинутий був на полицю в іншому переділі вагону. Забрали і його самого і його одежу. В ній під підшивкою знайшли силу адрес одеських комуністів. Хоч до них нам не було великого діла — там мусили про це думати та дбати ріжнокольорові французи — але ж проникання комуністичних ідей з Одеси на Поділля було нам не до вподоби, бо ж тим ворог діставався до нашого запілля, а це вже могло окошитися на наших головах. Коли акт обвинувачення був готовий, арештованого наказано відвести на „Роздільну". Жидок почав був протестувати: — „Куди ви мене ведете? Та хіба ж Роздільна в полі?". А коли зрозумів, що це не перелівки, впав навколішки та почав благати козаків: — „Хочете, я вам буду чоботи цілувати!" Коли ж і це не помогло, ліг на землю й не хотів рухатись. Два козаки його підвели, а третій виконав вирок.

Була при корпусі ще одна людина, приділена ніби-то для внутрішнього освітлення діяльности службовців самого корпуса. Це був довірений Головного Отамана С. Петлюри, що мав власноручний лист самого Отамана, яким йому надавалася повна влада над корпусом та всіма його службовцями. Людина це була проста, безхитросна, старалася нікому не шкодити; та здавалося й не здібна була шкодити. Мешкав він одиноко, в осібному вагоні і до справ корпуса не вникав і до них не втручався. Як видко, свідомість своїх незвичайних прав його цілковито вдоволяла і він обмежувався лише тим, що то одному, то другому службовцеві корпуса показував лист, що уділяв йому повновласть, та тішився тим ефектом, який той лист справляв на його читача. Одного разу показав він лист і мені. Перебувши у нас якийсь місяць, він кудись зник і більше ми його вже не бачили. Залишився тільки спогад про цей всесильний лист з повновластями, перед якими втрачали всю свою силу і суд і адміністративний апарат. І спогад той довго нас непокоїв, бо справді ж страшна то була повновласть для однієї особи, яка розуміється не могла бути непомильною і непогрішимою, а одним своїм словом могла знищити людину.

Наближалося Різдво. Господарі-селяни десь спід Крижополя зібралися, наварили і напекли та попривозили своїм синам, що служили козаками в нашій частині, різдвяні дарунки. Потішили нас хазяї та зворушили трохи не до сліз, бо милим своїм поступованням наочно довели, що українське село про нас дбає і в своїх думках та мріях іде з нами та нам співчуває. Не без гордощів мушу сказати, що українське село і наше військо йшли в ногу та що нами кермували тоді одні думки й бажання. Приїхали ці селяни днів за два перед Свят-вечором, пе-

ребалакали зі всіма, усім цікавились і рано на Свят-вечір виправилися додому, мило розлучившись з нами та побажавши нам щастя й успіху в нашій праці. Можливо під враженням цієї події, але припускаю, що і з власної ініціятиви, підполковник Зміенко наказав найти відповідний вагон, щоб у нім можна було спокійно та вигідно відсвяткувати Різдво. У виконання цього наказу штабс-капітан Прочухан переглянув усі вагони на стації й нарешті вишукав те, чого нам бракувало. Був це клясовий вагон, з якого чиясь злочинна рука повідривала та усунула всі переділи та лавки. Цілого внутрішнього урядження не було, залишилися тільки стінки та вікна; одним словом, було це досить нечепурне, але зате просторе приміщення. І коли ми до нього повносили столи та лавки і відповідно їх розставили, то повстало враження цілком пристійного сальону. Розмістилися ми так, що старшини й козаки розсілися вперемішку. Козаки спершу почували себе трохи ніяково, але добра воля та щире бажання з нашого боку швидко осягли того, що вони освоїлись і стали почувати себе цілком добре. Аж до пізньої ночі бавилися ми, оповідали ріжні бувальщини та пригоди, колядували, співали пісень, забувши на хвилину, що хата над нами палає, а батьківщина в смертельній небезпеці. Десь так по різдвяних святах французи, чи то зі страху, щоб ми їх раптом не напали, чи може з якихось інших причин, наказали нам посунутися трохи вглиб краю і ми переїхали на ст. Роздільну, кільометрів з 60 від Одеси. Зажадали ми собі паротяг і без великого галасу та жалів залишили Вигоду. Один лише підполковник Зміенко шкодував за Вигодою, бо тратив прямий звязок з Одесою. Раніше він міг щодня викликати по телефону свою рідню, довідуватися про життя в Одесі, про всілякі справи та новини. З Роздільної це було значно тяжче і налагодження звязку вимагало більшої затрати часу.

На Роздільній. На Роздільній здибали ми д-ра Луценка з його штабом, — кривим студентом, комендантом потягу — в незміннім сальон-вагоні. Докторове оточення, крім помішника комісара, якоїсь старшої людини, складали самі молодики-студенти, які до всього бралися, на все мали охоту й бажання, але бракувало їм знання та практики. Тут у сальон-вагоні організувалися ми у відділ партії самостійників, на голову запросили д-ра Луценка, а я погодився бути заступником голови. Але наш голова був занадто самостійним, авторитетним, усе пробував робити персонально, всі розпорядження та накази виходили здебільшого лише від нього особисто, а мені, як службовцеві іншої частини, не було власне що робити, на мені не тяжіли майже ніякі обовязки щодо керування відділом партії. Тут на Роздільній Луценко, як генеральний комісар Херсонщини й Таврії, силкувався й конкретно пробував навязати зносини та підбити собі отамана Григоріева, який товкся тоді десь на Херсонщині; але крім конфузу з цього нічого не вийшло, бо Григоріїв не визнавав та й не хотів визнавати над собою ніякого авторитету, і коли Луценко спробував був надсилати йому телєграфічні накази й розпорядження, він на це відповідав телєграфічно ж приблизно так: „Ти ... а голова, тобі давно пора сидіти на пасіці та стерегти бджоли, а не

втручатися до військових справ, в яких ти не розумієш ні шиша". *) Такі й подібні відповіди не підпирали владу, не зміцнювали її авторитет, а лише тішили телеґрафістів, які ці нові форми в способі висловлювання думок залюбки поширювали по Роздільній. Цього Григорієва три-чотирі місяці пізніше запросив до себе на якусь нараду отаман „батько Махно", і коли той прибув до нього з невеликою ескортою, він прилюдно підчас самої наради його застрелив і тим закінчив його життєву карієру.

На керуючім пості увесь час відбувалися в корпусі персональні зміни. Командира корпусу Філатієва чомусь відкликали, а на його місце прибув якийсь, як казали, колишній урядовець з Басарабії, в чумарці, з Юріївським хрестом та в незмінній сивій шапці. **) Вдержався він щоправда недовго — десь коло тижня, потім розпрощався з нами, і ми знову лишилися без командира корпусу. Заступив його ґенерал Поджіо, але прибув він до нас тяжко хорий на якусь шкірну хоробу. Наступником його став ґенерал Бортновський, який здавалося осів при корпусі на довший час. ***) Це була людина дисциплінована, що любила порядок та послух, і завдяки йому корпус значно підтягнувся та здисциплінувався. Заведено було щоденні доклади про положення, про стан частин та стан їх здоровля. У цей час прибув до нас корпусний ветеринар Пекарський, ****) а разом із ним ще якийсь молодий ветеринар, призначення якого лишалося невідомим; малося здається на увазі зробити його начальником кінського шпиталя, хоч коней поки-що ми не мали. Помістили їх обох до мого купе, бо інде місця не було. Ці два ветеринарі один другого дуже добре розуміли і цілими днями, полежуючи на полицях, займалися тим, що увесь час бавилися розмовами про коней, про їх кування, лікування, тощо, а найбільше цікавили їх кузні; на цю тему вони могли говорити безперестанку від світанку до смерку. Перші півгодини я ще міг їх слухати, навіть з деякою може цікавістю; але далі, взявши шапку, я подався світ за очі. Ходив поміж ваґонами та проклинав свою долю; от гаспидські діти і з власного помешкання людину вижили!

На самім початку 1919 року французька команда в Одесі попробувала знову розширити кордони свого посідання; без бою відійшли ми на стацію Бірзулу і там розмістилися. Дня 10-го січня 1919 р. вибрався я в дорогу до Київа; бо хоч строєве начальство й призначило мене на посаду корпусного лікаря, але таке призначення мало якийсь, сказати б, революційний характер, оскільки призначення лікарів на по-

*) Шиш — моск. слово, значить дуля.

**) Це був отаман Бонч-Осмоловський, бувший командир Гайдамацького полку в Одесі. Урядовцем він ніколи не був. — Редакція.

***) Ґенерал Бортновський не був командиром III-го корпусу, бо в цей час корпусу цього вже не було. Херсонський корпус злився з рештками корпусу Полтавського; після того утворилася Південно-східня ґрупа. — Редакція.

****) Микола Пекарський, пізніше ветеринарний полковник, начальник Ветеринарної Управи Військового Міністерства. Помер на еміґрації в Польщі 28. X. 1931 р. на 54 році життя й похований у Варшаві на православному цвинтарі, що на Волі. — Редакція.

сади належало виключно до компетенції Санітарної Управи в Київі і всяке інше начальство втручуватися до цієї справи не мало права. Залізничники запропонували мені осібне купе і я вирушив у дорогу; перед тим попередив начальство, що не можу наперед сказати, скільки потриває моя подорож і як скоро зможу повернутися назад, бо саме в день відїзду я почував себе дуже зле, як видко десь застудився. На Жмеринці підсіли до мене два київські інженери, що поверталися до Київа з якоїсь дипльоматичної місії з Відня.

Санітарна Управа у Київі складалася тоді виключно з фершалів, один лише начальник управи був лікар Совачів. До нього звернувся я в справі своєї леґалізації. За пару хвилин мене затвердили на посаді лікаря III корпусу і це затвердження пройшло наказом по Санітарній Управі. Київ у той час справив на мене дуже немиле, мізерне враження: вулиці Бог-зна який час не підміталися, як і мешкання державних установ; скрізь повно бруду та всяких порохів і відпадків; скрізь по помешканнях панував собачий холод, ніде не палилося й тому урядувалося в теплій одежі та в шапках. Совачів був у засмальцьованім романівськім кожусі, цілий обмерзлий, з сосульками льоду на вусах. Одним словом, повна демократизація!

Залагодивши свою справу повернувся я до корпусу. По своїм прибутті на Бірзулу зайшов я насамперед до підполковника Зміенка. Тут від нього я довідався, що команда корпусу поставилося до моєї хороби надто поважно і в часі моєї відсутности призначила навіть мені заступника — п. Водовозенка. — „Так це ж, — кажу, — мій давнішній фершал з автокольони в Одесі!" — „Хіба? Ну й налетіли!" — „Цю біду, — кажу, — не трудно буде направити. Віддайте в наказі по корпусу, що сталася прикра помилка, бо п. Водовозенка призначається лише фершалом до розпорядимости санітарної частини корпусу. Я привіз наказ про своє призначення від Санітарної Управи, так буде найліпше, якщо ви ці обидва накази помістите разом, один по другім". Так і зробили. За якусь годину, здибавши Водовозенка, я й накрив його мокрим рядном: — „Слухайте, пане Водовозенку, що це ви робите — пускаєтесь у всілякі авантури? Робите з себе якогось самозванця. Бажаєте бути арештованим?" — „Та ні, пане лікарю, вони мене просили, що ось ви захорували, кудись виїхали, так щоб я згодився на якийсь час вас заступати".

Увечорі зайшов я провідати свою тітку, фершалку-акушерку пані Міхненкову; вона обіймала посаду в залізничному шпиталі на ст. Бірзула. Тут я довідався, що перед двома днями добродій Водовозенко, тяжко пяний, в супроводі якихось своїх знайомих перевів, як то кажуть, ревізію в шпиталі, переполошивши при цьому хорих, що на той час лежали там, і лише з великими труднощами його звідти позбулися. На ранок прийшлось було зайти до шпиталя, щоб перепросити тамошнього лікаря, до речі дуже милу людину, поляка з походження. На майбутнє просив я його, щоб нікого з військових до шпиталю не впускалося, бо там їм нема - що робити. Але й на Водовозенка прийшла наразі біда: приїхали до Бірзули з Одеси його майбутня теща з дочкою, його нареченою. Замість того, щоб їх зустрінути, Водовозенко сховався від них і сказав мені таке: — „От, різало його маму, і тут люди-

ну знайшли; не дають кляті спокою". Теща з нареченою мали, як видко, намір прибрати його до рук та осідлати; але він з якихось причин женитися категорично не хотів. Потайки зібравшись, він уночі кудись зник. На ранок, довідавшись, що за Водовозенком немає й сліду, обидві жінки зявилися до мене за порадою. Довелося сконстатувати його відсутність та відправити їх до Одеси. Я був радий, що враз позбувся і самого Водовозенка.

Завдяки французам, які нас відтиснули на Бірзулу, переїхав за нами на цю стацію один із наших начальників дивізії зі своїм штабом. Був це отаман Янів, колишній австрійський фенрих, молода ще людина. За гетьманської влади завідував охороною якихось складів в Одесі і командував охоронною сотнею. При відступі з Одеси цей Янів зі своєю сотнею добре боронився і навіть забрав декількох москалів у полон. Коли про це довідався Головний Отаман С. Петлюра, то, щоб підбадьорити Янова на дальші геройські вчинки, розпорядився телеґрафічно призначити його на командира дивізії та підвищити в отамани. *) Сюди, до його дивізії призначив я дивізійним лікарем молоду лікарку, що прибула до моєї розпорядимости з Одеси. По своїм приїзді на Бірзулу виявив себе отаман Янів дуже милим та скромним старшиною. Декілька разів відвідав він мене, бо мав застарілий перелом лівої раменної кістки; хоч рана сама давно вже загоїлась, але кістки не зрослися, утворився так званий фальшивий суглоб, що вимагав лікування в більшому хірурґічному шпиталі, якого ми тоді не мали. При нашім близчім знайомстві Янів часто скаржився, що він не почуває себе ніяким начальником дивізії, що було б ліпше, коли б його зробили поручником, найбільше капітаном; тепер він мусить бути отаманом і нести відповідальність за невдачі. Одним із його обовязків було подавати огляди воєнних подій на фронтах, які він кожного дня давав вивішувати на вхідних дверях стації. Звідси пішли ті крилаті слова, які досить влучно характеризували наш тодішній стан воєнних операцій: все закривалося, затаювалося, козаків оповіщалося про одні лише приємні речі, видимо для того, щоб не сіяти страху й паніки. Урядові оповіщення мали завжди однакове закінчення: — настрій у військах бадьорий, становище певне, відношення до старшин прихильне. По деякім часі, увійшовши до своєї ролі, почав отаман Янів відчувати та пересвідчуватись, що він велика персона. З бігом часу оточив він себе жіноцтвом та завів у своїм ваґоні щось подібне до гарему. Пізніше, місяців через три, коли большевики притиснули нас до Дністра й примусили перейти румунський кордон, Янів не відійшов з військом до Румунії, а залишився в Одесі і там якийсь час переховувався. Здобувши Одесу, большевики зловили його, заарештували й розстріляли. Шкода його, бо як молодий старшина був він здібний та відважний. Загинув у молодім віці, бо не мав і 30 літ.

Справа орґанізації нашої збройної сили йшла дуже мляво й повільно. Зрештою це й не дивно, бо з пятьох членів Директорії ніодин на військових справах не розумівся, і це ми всі знали. Військові міні-

*) Автор помиляється, бо призначив Янова командиром дивізії отаман Греків, у той час командир Південного фронту. — Редакція.

стри здебільшого вибирались з так званих партійних діячів; вони може були б на місці і до деякої міри відповідали б своєму призначенню, коли б був уже організований апарат військового міністерства і треба було б лише підписувати накази. Але організувати щось самому як слід у них не вистачало сили за повним незнанням військової справи. В часі гетьманату мали ми старшинські кадри 8 корпусів, але перевести мобілізацію не було можливим через спротив з боку німців; коли ж німці відійшли, ніхто за це діло з належною повагою не взявся. Часткові мобілізації пізніше переводились, але з мобілізованими або не знали взагалі що робити, або ж для них не було завчасу приготовлено помешкання, харчу, одежі, обуву і іншого, а тому, вичекавши якийсь час, мобілізовані розходилися по домах.

По багатьох місцях України почали творитися самостійні відділи, які нікому не підлягали та нікого не хотіли слухати. Ці відділи збирали та ними керували ріжні „батьки-отамани" й „отаманчики".

Десь з кінцем січня зявився на Бірзулі зі своїм потягом отаман Матері-Січі „батько" Божко. Його Січ складала самостійну і ні від кого незалежну частину, яка виступала цілком автономно, жадних приказів не визнавала і їм не підлягала, маючи свої власні закони і свою лінію поступування. Як зовнішню ознаку своєї влади, батько отаман мав булаву, що її завжди переховував у себе булавний старшина. Особливо цікаво було спостерігати (наші потяги стояли поруч на двох сусідніх торах) церемонію підпису денного наказу по Січі. На дану команду, всі, хто був у вагоні отамана, наближалися до столу, за яким сидів Божко, й нахилялися над ним; відповідний старшина чи козак подавав урядово перо, булавний старшина схиляв булаву, а решта присутніх нахилялася над столом і, в залежности від того, яким хто оком ліпше бачив, схиляли голову в правий чи лівий бік та пильно стежили своїм зором за отамановою рукою. Коли всі присутні приймали відповідні пози, отаман шкрябав одно слово „Божко", на чім ціла кумедія й кінчалась. Коли хтось при цій кумедії усміхався або не виявляв на своїм обличчі відповідного до важности момента виразу, а отаман це зауважував, то заряджав без довгого роздумування для винуватця екзекуцію. Платні в Січі не видавалося, але кожний при потребі приходив до отамана й голосив, що протратився, свої гроші пропив, чи подів кудись інде; на це батько отаман сягав рукою до кишені і давав, не рахуючи, скільки рука захопила. Траплялося, що й сам батько не мав ні шеляга; тоді він починав вичитувати своїм підлеглим піяцтво, великі витрати, марнування державного гроша.

Якось спинився на Бірзулі й отаман Бойко. Була це людина іншої марки. Довго ніде не задержувався. Проконтролював пару жидів, з якими довго не бавився; наклав якусь невеличку контрибуцію й подався далі. Був він хорий на ревматизм і завжди ходив у валюшках. Я знаю, що наприклад у Рибниці задержався він на 2—3 години і за цей короткий час наклав контрибуцію якихось тисяч 100 чи 150 карбов. Козаки швидко зібрали гроші й ціла частина вирушила далі. Нікого, оскільки памятаю, там Бойко не забив.

Було ще декілька осіб на подібний взірець, але нічим особливим вони не відзначалися, і тепер ані їх прізвищ, ані способу „діяльности"

пригадати собі не можу. Боротися з отаманами ми не могли та й не було це нашою компетенцією; а жандармерії влада не сформувала, уважаючи її, навпаки, за шкідливу, отже фактично супроти подібних зявищ органи влади були безборонні і способів захисту перед ними не було ніяких.

Десь наприкінці січня прибули на Бірзулу кадри VI-го Полтавського корпусу, які залишили Полтаву, маючи надію, що її оборонять перед большевиками Запорожці, які мали повний комплєкт у своїх полках і були, так би мовити, боєздатні; ці кадри прийшли на получення з нашим III-м Херсонським корпусом, який хоч мав дещо війська, але порівнююче мало старшин. Прибуло їх до нас на Бірзулу людей до 30, між ними декілька лікарів та лікарських помішників. Прибув з ними також і корпусний лікар, старшого віку чоловік. Другого дня по своїм приїзді запропонував він мені, щоб я відкомандирував його, як зайвого, до Санітарної Управи, бо при корпусі не може бути двох корпусних лікарів. На цю пропозицію я відповів такою контрпропозицією: я не збираюся робити військово-санітарної карієри, скорше пішов би десь на клініку й набив руку на хірургії, але тим часом, поки не можна щось започати, працюю отсе тут; отже на мою думку було б ліпше, коли б він призначив мене в одну з підлеглих йому дивізій, а я з охотою уступив би йому місце корпусного лікаря двох зєднаних корпусів. Ця моя пропозиція припала йому, як видко, до вподоби і він на неї пристав. Другого дня я одержав на руки призначення до однієї з дивізій колишнього Полтавського корпусу. Я почав збиратися та складати свої речі, щоб якнайшвидче виїхати до м. Рибниці, де мала стояти моя дивізія. Тут же на Бірзулі зайшов я до майбутнього командира майбутньої дивізії полковника Базильського представитися йому та умовитись відносно дня відїзду. Договорившися про день відїзду, зажадали ми паротяг і два вагони для переїзду людей, що мали разом із нами відїхати, та для наладування майна, яке ми хотіли взяти з собою. Десь коло полудня подали нам перед залізничний двірець порожні вагони. Приніс я свою скриню і ткнув її десь до кута у вагоні. Козаки попереносили мішки з мукою, сіно, рушниці та все інше, що полковник вирішив узяти з собою. Паротяг обіцяли нам подати о 6-ій год. Але з ним вийшла якась затримка (що в ті часи траплялося нерідко), і ми мусили чекати спершу до 8, далі до 10 і нарешті до 11 год. вечера. По одинадцятій годині, поінформувавшись особисто в депо паротягів, де нам нічого певного не могли пообіцяти, я пішов до своєї тітки, щоб у неї переночувати. Зі мною упросився ще й дивізійний інтендант, який також мав їхати з нами; в Бірзулі він не мав де голову притулити. Пішли ми до тітки, повечеряли та полягали спати; були ми остільки певні, що поїдемо лише завтра вранці, що не залишили навіть адреси, коли б треба було нас уночі розшукати. Але нажаль сталося так, що коло першої години опівночі приїхав паротяг і всі, хто були випадково на місці, відїхали, а ми спокійно спали аж дорана. Речі мої отже відїхали без свого власника.

Коло 8 год. ранку, тільки-но ми почали снідати, почалася на станції густа стрілянина. Хто саме й з якою метою стріляв — ніхто нічого не знав. Перечекавши трохи, вийшли ми розвідати, що робиться. По-

між вагонів дібралися ми до паротягового депо; стрілянина тривала далі, але людей не видко було. Присівши біля депо, де кулі лише зрідка співали, вирішили ми зачекати — аж стрілянина трохи стихне. Нарешті вона устала і ми перебігли через тори та вскочили до стаційної будови. Тут було повно козаків, що поховались перед стрілянином. Схвильованими голосами почали вони розповідати, що хтось, як видко большевики, зробив несподіваний напад і хотів нас знищити. Пізніше виявилося, що із стації Слобідки мав відїхати потяг з вояками кудись в район Лисавету. Навантаживши на стації Тимкові до вагонів, на відтинку Слобідка-Окниця-Новоселиця, ці вояки без розголосу, тихо захопили стацію Слобідку, зайнявши телеграф та телефон і перервавши сполучення з сусідніми стаціями, — ось чому на Бірзулі ми й не знали, де й що робиться. Пересунувши на ст. Слобідка вагони з тору Слобідка-Окниця на тори Київ-Одеса, ці вояки пустилися, не гаючи часу, на стацію Борщі, щоб якнайшвидче захопити Бірзулу, бо ж віддалення між цими трьома стаціями: Слобідка, Борщі, Бірзула — невелике. На наше щастя їх паротяг на ст. Борщі виколіївся. Поставлення на рейки паротягу вимагало годин 4—5. Можливо, що й залізничники до деякої міри саботували, але могло також статися, що бракувало відповідних приладь. Так чи інакше, але факт був той, що потяг з вояками, замість прибути коло 3 години рано, приїхав на Бірзулу коло 8 години, чого проводирі цілого виступу не передбачили. Перед Бірзулою потяг мусив спинитися, бо тори було заставлено саморобним панцирним потягом з гарматою. Стріляти з цієї гармати можна було тільки в одному напрямі на Борщі-Слобідка, звідки перед цим прибули повстанці. Зауваживши все це, повстанці застрелили козака, що ніс варту на панцирнику, наказали машиністові під загрозою розстрілу їхати на Борщі, обернути там панцирник, а разом з ним і гармату в протилежний бік — так, щоб можна було стріляти по Бірзулі. Надворі був уже білий день. Щоб не втратити часу, повстанці вирішили взяти штаб корпусу атакою в багнети і, не роздумуючи довго, зачали стрілянину. У наших вагонах більшість людей вже була на ногах і тому всі почали відразу ж відстрілюватись. Повстанці, що взагалі великою активністю не відзначались, наперед дуже не перлись, і врешті почали тікати. Помітивши це, наші повискакували з вагонів та почали їх переслідувати. Контр-атакою керував генерал Бортновський. Повстанці походили як виявилось з села Слободзеї, здебільшого були це молдавани. *) Відступивши від Бірзули, перейшли вони залізницю й подалися в район Балти. Частина нашої дивізії та, що виїхала була вночі з Бірзули, приїхала на Слобідку і тут мусила переночувати, бо на дальший відтинок залізниці треба було чекати потягу, що мав їхати аж другого дня. Полковник Базильський, людина хоч і хоробра, але й обережна, замість того, щоб ночувати десь на двірці, упросився наніч поблизу до якогось будочника. Старшини й козаки примостилися на нічліг або у тих вагонах, якими приїхали, або деінде. Один з

*) Автор не в курсі справ. Цей напад організували властиво не повстанці, а командир Слобідського кінного дивізіону Киршул, який уже тоді звязався був з большевиками та з іншим повстанцем Дячишином. — Редакція.

козаків, що спав десь на сіні, коли його вранці розбудили, пустився спросоння тікати кудись у поле, за стаційну територію; там його застрілили повстанці. Решту старшин і козаків повстанці заарештували і замкнули у вагоні. Переглянувши всі наші вагони, забрали вони все, що мало якусь вартість; забрали й мою скриню.

На Бірзулі, як повстанців відбили, комусь прийшла спасенна думка сполучитися телеґрафом чи телефоном з ст. Кодима, наступною за Слобідкою в напрямі на Київ, і прохати помочі, бо ніхто не був певний, чи не чекають повстанці на допомогу і чи не розпічнуть свій наступ знову. Якийсь полковник Самокиш приобіцяв післати на Слобідку панцирник та прогнати повстанців, якщо вони там ще є. За якийсь час панцирник справді підїхав до Слобідки і почав бити по стації. Повстанці переполошилися й почали тікати. Полонені дістали отже можливість визволитись і коли ми прибули з Бірзули на Слобідку, так вони вже вийшли нам назустріч до потягу й почали розповідати про всю ту халепу, що її вони пережили минулої ночі. Висівши з ваґону, який поїхав далі на Жмеринку-Київ, залишилися ми на Слобідці чекати потягу на Рибницю. Над вечір залізничні урядовці розійшлися по домах і ми залишилися самі одні. Навколо незвикла тиша. В середині стації стали ми чатувати, щоб у випадку неочікуваного нападу, бути готовими до оборони. Післали ми вартових рівно ж перед стацію в поле. Я став на варту біля телеґрафу й телефону. Стомлений цілоденним напруженням не був я на варті достатньо уважливий. Стоячи біля телефону, я якось замислився і нараз рушниця випорснула мені з рук і впала з чималим грюком на підлогу. Всі переполошилися, а трохи пізніше вияснивши, що саме сталося, накинулись на мене. — „Що це ви, пане докторе, ніколи рушниці в руках не тримали?" — „Та не доводилось, кажу, тримати, такий гаспидський пристрій, хай він пропаде" — відповідаю я з пересердя на самого себе. — „Ну й та налякали ж ви нас!" — „Вибачте мені, прошу"... Знову запанувала тиша. Нараз чуємо кроки й скрипіння підошов по снігу: — когось Господь до нас провадить. З напруженим слухом чуємо, як увіходять до передсінку, відчиняють двері до кімнати, де ми вартуємо. Це наші козаки, що були на варті перед стацією, привели якогось чужинця на допит, що його вони спинили у полі, самі зацікавлені довідатися, що це воно таке. Старшина, що взявся був робити допит, навмисне ставив так питання, що виходило нібито ми самі большевики. Затриманий почав відповідати в тон тому, що і як його питали: до всього признавався, все підтверджував. Говорили вони обидва препаскудною російською мовою. Коли майже всі можливі запитання вичерпалися й на них одержано відповіди, старшина, що виконував обовязки слідчого, звернувся до козаків, що привели цього підозрілого добродія з словами: — „Заберіть його й розстріляйте". Затриманий лише в цей момент розшолопав, що все це була лише комедія. — „Братчики! так я також українець з частини полковника Самокиша, от лише спитайтеся. Отож ми тут мали зробити розвідку, я відбився від наших та й попав у халепу". — „Ну, добре, поспитаємо Самокиша, що він на це скаже". На щастя підвернулася якась сестра з частини Самокиша й допомогла ідентифікувати задержаного козака. Посміявшись такій водевильній ситуації, відпустили ми їх з Бо-

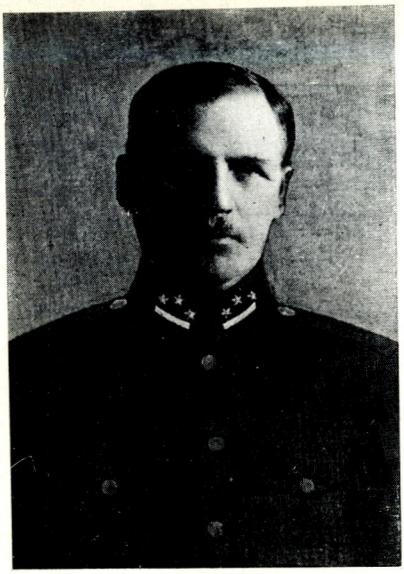
Ст. десятник У. С. С., пізніше отаман, ТРИФОН ЯНІВ, командир дивізії Південного фронту в 1919 р. (посередині, в кашкеті, розстріляний в Одесі червоними). Машиніст з панцирника і отаман КОЗУБСЬКИЙ (в шоломі).

(До праці В. Наливайка).

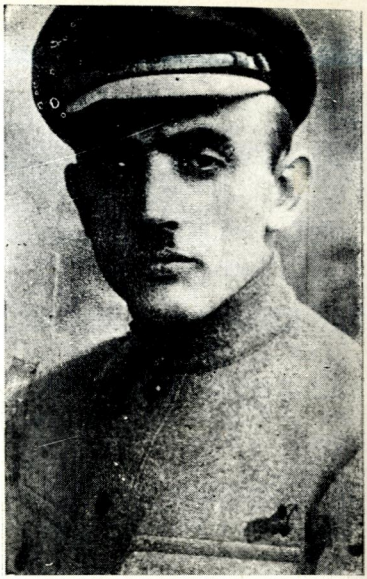
І ряд. Сидять (зліва): Іван Яблонський (Блакитний), А. Жуків, Петро Опаренко, Антін Коршнівський, Варфоломій Євтимович. II ряд. Сидять (зліва): Євген Маланюк, М. Лорченко, полк. Цівчинський, Іван Зубенко, А. Лебединський, Б. Грінвальдт, Борис Базилевич, Федір Крушинський. III ряд. Стоять (зліва): Петро Омельченко, Щербак, Валентин Конопацький, Шеремета, Свирид Довгаль, Михайло Селегій, Микола Чирський.

(До праці І. Зубенка).

Сотник ТИМІШ СИНЕЛЬНИК.

В 1917 р. Голова Укр. Ради 221 Московського полку на фронті, Голова Ради 57 дивізії, Заступник Голови Армійської Ради. В 1918 р. комендант Здолбунова. Командир загону „30-го квітня" в Запорожській дивізії. В 1919 р. в Зимовому Поході, яко старшина 4-ої Київ. дивізії. В 1920 р. старшина Культ-Освіт. Відділу 6-ої Січової стрілецької дивізії.

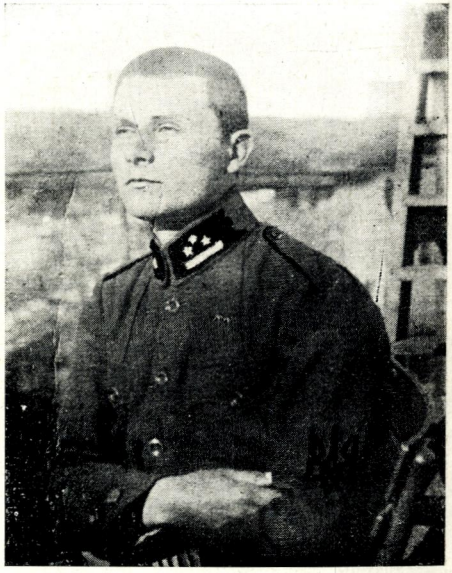
Сот. МАРТИН ПРОЗОРІВСЬКИЙ.

Старшина Охорони Гетьмана, 24-го Сквирського полку в р. 1918. 16-го п. Загону (пізніше 3 Залізна дивізія) в 1919 р. Адютант 1-го куріня Польової Жандармерії з 1921 р.

Хорунжий ЮРІЙ ШУЙСЬКИЙ.

Молодший старшина 2-го кінного Уманського полку О. К. Д. Таборовий фотограф-аматор. (Автопортрет у бараці).

Сотник ІВАН ЦАПКО.

Помішник командира українського куріня ім. Ів. Сірка (українізованого на Кавказькому фронті). Командир Старобільського партизанського кінного загону. Помішник командира 4-го кінного Ніженського полку Окремої Кінної Дивізі.

гом. Наближалася вже перша година по півночі. Нарешті надійшов потяг, ми посідали до вагонів і по довгім чеканню зрештою вирушили до Рибниці. З повстанцями справа скінчилася так: час від часу проїздили на цій залізничній дільниці панцирники й контролювали стан колії та взагалі пильнували, щоб чогось не сталося. Один із таких панцирників, здається в команді Годлевського, якось спинився, як я пізніше довідався, на Бірзулі; попросили саме його здається навести порядок з мешканцями Слободзеї. Той вишукав найзручніше поле на колії, звідки найліпше було цілити на село. Націливши гармати, почали його козаки обстрілювати Слободзею. Коли дядьки мали цього вже досить, вислали до потягу делегацію з іконами та іншими потрібними аксесуарами, прохаючи змилуватись та припинити обстріл села, бо хоч їх сини і вчинили напад на Слобідку та Бірзулу, але тепер їх немає тут, бо повтікали й поховалися десь по сусідніх селах, а на голови їх, статечних господарів впала нині така халепа та напасть. Поторгувавшись ще трохи з командиром панцирного потягу і дставши обіцянку, що їх ніхто не чіпатиме, якщо вони далі сидітимуть тихо, делегація вернулася назад до села.

Провівши решту ночі в потязі, надіхав я до своїх родичів десь під ранок, коли ото господарі виганяють напувати худобу. Непорозуміння однак ще не скінчились.Цієї ночі рибницькі жиди, накупивши перед тим у місцевій, також жидівській цукроварні цукру, хотіли переправити декілька мішків для резінських жидів у Басарабії. Для цього найняли вони рибницьких молдаван, які поклали по кілька мішків на санки і валкою пустилися переїздити по льоду через Дністер. Зауваживши якийсь рух, румунське військо почало стріляти з кулеметів; не знаючи в чім річ, з нашого боку почали відповідати тим же, а тоді румуни зачали бити з гармат. Отак військові люди з обох берегів Дністра бавилися собі цілу ніч, не припиняючи стрільби аж до самого ранку. Жадного наступу ніхто ні проти кого не збирався звичайно робити. На ранок, коли розвиднилось, найшли ми на льоді декілька мішків цукру і позабиваних коней, а в містечку побачили розбиту хату; до неї поцілило стрільно і там розірвалось. Троє жидів, що спали в хаті, на диво не потерпіли, хоч переляку зазнали звичайно великого.

В м. Рибниці. Того ж дня обняв я функції дивізійного лікаря в XII, коли не помиляюсь, Полтавській дивізії. *) Випадково ця посада була для мене дуже зручною, бо я міг спокійно оселитися у своїх родичів, а на працю ходити лише в урядові години, що є неабиякою вигодою в нашім циганськім життю. Командир дивізії полковник Базильський, привітна й мила людина, в службі та у формальних зносинах любив порядок і субординацію; сам був відважний і хоробрий, хоч до деякої міри обережний. За якихось декілька днів штаб дивізії, що містився у залишенім госпо-

*) Автора тут зраджує память. Полковник Базильський був командиром Запасової бригади Південно-Східньої групи, а не командиром дивізії Полтавського корпусу, якого в цей час уже не було. — Редакція.

дарями будинку панства Арцимовичів, почав майже нормально функціонувати.

По деякім часі оголосили ми частинну мобілізацію. З розпорядження начальника дивізії урухомили ми й дивізійний шпиталь в домі рибницького дідича Грушецького, що теж у Рибниці не мешкав. До шпиталю ми приймали хорих здебільшого на плямистий тиф, який тоді починав уже ширитись.

У цей час, десь з кінцем лютого нашу дивізію переіменовано на запасову бригаду. Приблизно тоді „батько" Волох оголосив совітську республіку в цій частині Поділля. Оскільки Волох свого часу був протеже самого Головного Отамана, ми не знали, що робити і які висновки з цього виводити. У всякім разі декілька старшин з бригади втікли до Басарабії: човном перепливли Дністер. Довідавшись про цей вчинок Волоха, тодішнього командира Запорожського корпусу, румуни вирішили відсепаруватись від України і вночі зірвали рибницький двоповерховий міст (власне басарабську його половину). Після цього ми вже й самі побачили, що в Рибниці, яка стала кінцевою стацією, нам немає чого сидіти, а навіть залишатися тут було небезпечно. Полковник Базильський видимо відчував це саме, бо почав чинити кроки, щоб видістатися якось з цього мішка. У цей час большевики зайняли Жмеринку і тим перервали наше сполучення з рештою української армії та почали посуватися далі на Вапнярку. З нашими полоненими большевицькі вояки поводилися незвичайно суворо, бажаючи тим нагнати на нас якнайбільше страху. У тих, хто мав оселедець, цілком по дикунському його вирізували разом із шкірою, іншим виколювали очі, відрізували носи та полові органи. І без того невелика наша армія почала танути як сніг на сонці. Козаки воліли бути ліпше забитими, аніж попадати до полону. Московські большевики перлися мов дика орда гунів, усе винищуючи перед собою.

Нарешті дістали ми наказ виїхати з Рибниці й направитись до Бірзули. Своїх хорих передали ми рибницьким приватним лікарям, відпустивши їм потрібну кількість грошей, а самі почали швидко готуватися до виїзду. Всіх лікарів, що прибули до нас ще з Полтави, відпустили ми додому, де у них позалишалися родини, а самі, накупивши декілька вагонів цукру, пустилися на Бірзулу.

Прибувши до Бірзули, відвідав я свою тітку, від якої довідався новини про становище (бо інших джерел, крім чуток, не було), зокрема про перебіг большевицького наступу. Тут було над чим замислитись; ситуація була така, що я звернувся навіть до полковника Базильського з проханням дозволити мені повернутися додому. Але, як кажуть, „звик пес бігти за возом, побіжить і за санками". Повернувшись до тітчиного помешкання, захопив я свої речі і за якоїсь чверть години був уже в своїм потягу, сказавши начальству: — „Так я їду з вами далі; хай станеться, що станеться". Потяг рушив і за якихось пару годин ми прибули на ст. Роздільну. Скрізь по стаціях здибували ми потяги з господарчими частинами Запорожського корпусу. На Роздільній нас довго не затримали і швидко пустили в напрямі Тирасполя; там нас поставили на якийсь запасовий тор.

Комісія, до складу якої увіходив і якийсь ґенерал, відїхала вже до Букарешту, де вона мала поклопотатись про дозвіл на наш переїзд через Басарабію та Буковину до Галичини. У цей час Запорожський корпус бився й затримував большевиків. Десь тут взявся Козубський, з фаху машиніст із своїм панцирником, спинився поміж Бірзулою та відногою залізниці на Тирасполь, у місці, з якого йому було видно ще тори Київ-Одеса, себто в куті, який тут творять дві залізниці, та й почав обстрілювати потяги, що в них, на його думку, могли їхати вороги. Все це було б добре, але його потяг зайняв єдиний тор на Тирасполь і тим унеможливив взагалі всякий рух у цім напрямі. Якась військова частина відтиснула випадково його на цей тор. Отаман, хоч і був залізничником, але не зрозумів, що не сміє задержувати потягів та спиняти цілий рух, та й ворог не був ще так близько, щоб він міг поцілити в нього із свого панцирника.

Приїхали ми до Тирасполя десь з початком Страсного тижня. Сонечко вже почало пригрівати, було зовсім тепло, хоч весна лише зачиналась. Делеґація з Букарешту все не поверталася... треба було чекати далі. Щоб якось виповнити цей час чекання повороту делеґації, звернувся я до фармацевтичного складу в Тирасполі, чи не можна було б використати військовий склад та навантажити санітарне майно й медикаменти до порожніх ваґонів і тим забезпечити склад перед большевицьким розгромом, а з другого боку прислужитися нашій армії й при потребі допомогти їй. Фармацевт В. Шевченко, у якого я колись дістав був ліки та перевязочний матеріял для III корпусу, охоче пристав на мою пропозицію і порадив для реалізації моєї ідеї звернутися до відповідного представника влади про дозвіл вивезти певну кількість медикаментів. Евакуаційним комендантом був якийсь здається прапорщик (іменувався отаманом) Кобзов, чи по нашому звичайному — Кобза, як він себе зрештою й сам називав. Мешкав цей Кобза у ваґоні разом із своїм синком, хлопчиком років 8—9, що при своїм батькові був у ролі джури чи гінця. Був це незвичайно розбещений та пустуватий хлопець, що ніколи нікого не слухався і заслуговував лише на те, щоб йому батько порядно накрутив вуха. Але батько був щасливий і гордий з свого ініціятивного синка і не ставив найменших перешкод до всяких виявів молодої сваволі цього вередливого, розбещеного хлопчиська. Обидва — і батько, і син — вдягалися в якісь жупани, наподоблюючи старих запорожців, але фактично виглядали як герої з опери „Запорожець за Дунаєм".

Постукав я до ваґону і вхожу: Зустрічає мене хлопчина, отаманів син. — „Чого ви хочете?" — „Хочу поговорити з паном отаманом Кобзою. Чи є він вдома і чи можу його бачити?" — „Тату, — кричить хлопець, — ходи лишень сюди, тут прийшов якийсь військовий і хоче з тобою говорити".— По короткім очікуванню виходить сам отаман, в незмінним жупані та в усій своїй красі. Називаю себе й пояснюю йому, що мене до нього привело. — „Так отож вашу справу ми зараз розглянемо. Ви хочете вивезти якісь там ліки, — добре! Чи ви маєте у ваґоні місце, де їх скласти?" — „Маю, — кажу, — кілька порожніх ваґонів. Це, власне кажучи, моя добра воля за це братися, бо з лікарів здається тут я

один, отже крім мене нема кому про це подбати. Поки є вільний час, і большевики на нас ще не дуже тиснуть, я про це думаю й стараюсь, щоб ліки вивезти, пане отамане!" Таке титулування не могло зашкодити, так я його й величав „паном отаманом" майже за кожним реченням. — „Ну, це діло можливе до переведення, — відповів мені Кобза; — є тут один румунський капітан, який може вам допомогти, себто дозволити вивезти ліки та перевезти їх через румунський кордон, так зверніться до нього". — „Бачите, — кажу, — пане отамане, все це я роблю лише з доброї волі, фактично мусили б про це старатися фармацевти, але тут їх немає ніодного, а коли ми переїдемо до Галичини, потреба в ліках напевно буде велика, і це бажання та клопоти мають стати лише корисні для нашого війська. Але коли ви не можете чи не хочете це діло перевести і посилаєте мене до румунів, то це велика шкода, бо великі запаси медикаментів залишаться для большевиків і на тому край". Зацікавити його мені не пощастило. Повернувся я та й пішов. Підчас нашої розмови він увесь час з якимсь притиском повторював нераз вираз: „ми, гвардійські старшини" і цим до деякої міри мене заінтригував. Повернувшися додому, став я розпитувати про цього отамана. Був він нібито по своїй загальній освіті якийсь інженір, в часі світової війни його мобілізували, а далі післали до школи прапорщиків, з якої й випустили випадково в гвардію. Звідси й походила його гордість, бундючність та необмежена самопошана. „Чим би дитина не тішилась, аби не плакала", — подумав я собі. Але факт лишався фактом, і цілу справу, що її я задумав був, доводилося при такім виразнім небажанні допомогти бодай технічно — залишити нездійсненою.

Одного дня раптом почалася стрільба — мушкетна, кулеметна, а навіть гарматна; чути її було з правої сторони, якщо стати лицем до Дністра. Як пізніше я довідався, був це виступ селян-старовірів, якщо не помиляюсь, з села Плоскої. Повертаючись з війни додому, вони навезли з собою багато всякої зброї, а навіть захопили дві гармати. Навколо села викопали шанці. На свою голову надумались вони вчинити на нас напад, щоб відібрати цукор, спірт та інше добро, що його ми везли з собою. Почали нас обстрілювати десь коло четвертої години пополудні. Ступнево наближаючись, спинилися вони десь так кільометрів за чотирі від нашого потягу і тут окопалися, бо вже починало смеркатись, а ночі за цієї пори були темні. Другого дня вранці полковник Базильський усіх, хто лише був здатний до оборони, вигнав у поле з мушкетами. Були тут лише нестроєві вояки, бо дієві частини боролись проти большевиків на залізниці десь біля ст. Роздільної. Пізніше звідкись узявся кінний курінь імени Максима Залізняка, що складався з самого отамана, який важно виступав попереду верхи на коні, а за ним слідувало дванадцятеро верхівців; крім того їхала ще одна тачанка з хлопчиком у ролі погонича, біля нього в тачанці був бомбомет. Чи цей хлопчина вмів стріляти з бомбомету — не знати, але шлик мав він не коротший, ніж у самого пана отамана. Людей зрештою назбиралося багато, а коли полковник Базильський здобув ще десь чотирі гармати та по кілька набоїв на кожну з них, то стало зовсім весело. Вистроївшись у лаву, ця імпровізована „армія" нестроєвих вояків почала хвилюватись та нетерпеливо переступати з ноги на ногу. По команді вій-

ськовим кроком рушили наперед у бік ворога. Всі трималися дуже добре, лише кінний курінь після розрива гарматного набою розбігся на всі сторони — як видко через те... що сполошилися коні! По годині чи більше наше військо відтиснуло плосківчан до села, а полковник Базильський наказав націлити гармати на село й стріляти „на удар". Почалась пожежа і в селі повстала паніка; почали дзвонити в усі дзвони, населення розбігалося куди хто бачив. З самозадоволенням наше „військо" десь опополудні повернулося додому. Поранених чи забитих з нашого боку не було, бодай до мене, як до лікаря, ніхто за поміччу не звертався. Все це відбулося в страсну пятницю року 1919.

Під вечір того самого дня прислав по мене полковник Базильський післанця, щоб я завітав до нього в якійсь справі. Дістав він, як зясувалося, завдання організувати VIII кіш, так от, чи я б не згодився бути в нього кошовим лікарем. — „Коли ви хочете, пане полковнику, щоб я у вас був кошовим лікарем, так прошу, — згода, — кажу; — поводьтесь зі мною, як з воском. Але чи не могли б ви, до речі, сказати мені, в чім саме полягатимуть мої нові обовязки?" — „З бігом часу про свої обовязки довідаєтесь самі, в перебігу самої праці: робитимете все те, що має робити лікар для армії!"

Дочекалися ми нарешті повороту делегації з Букарешту. Привезла вона нам згоду румунського уряду на переїзд через його територію. Довго думати та збіратися не було коли, бо нам уже було тіснувато, а тому, не гаючи часу, почали ми переїздити через міст. Надійшов фармацевт Шевченко, і я помістив його до свого купе. Склад медикаментів у Тирасполі залишив він на волю Божу. Наш потяг стояв на сліпім торі, але залізничники зладили нам переїзд на головний тор і, коли прийшла наша черга, підїхав паротяг, зачепив наш потяг і ми вирушили. Не судилося ще, як видко, нам загибати в цім куті Херсонщини! Залізниця працювала взірцево, і всі, що мали переїхати на другий бік Дністра, переїхали без пригод та інцидентів; ніякого саботажу чи бажання нас затримати не було. Плосківчани, які мали таку охоту до нашого цукру й спірту, що його дві цистерни везли з собою Запорожці, залишилися на свята з розбитими хатами й нездійсненими надіями!

Залізничний міст через Дністер біля Тирасполя — двоповерховий: нагорі залізничний, надолині — для пішоходів і повозів. Коли наші потяги переїздили горою, то водночас долі проходила піхота й кіннота та переїздили вози. Якийсь кіннотчик, зовсім несподівано для себе, вистрілив з рушниці чи властиво вона вистрілила сама. — „Ти чого, їродів сину, стріляєш?" — питається козак, що їде поруч; — „Ледви виклопотали дозвіл на переїзд через річку на другий бік, а ти хочеш усе зіпсувати, щоб нас залишили тут!" — „Та я нехотячи". — „Не балакай, а лягай". На балачки, дійсно не було часу! Козак зіскочив з коня, спустив штани і відповідно ліг. Сусід зіскочив також, роздобув десь шомпол, хтось цікавий з оточення відрахував десять ударів на голе тіло; винуватець натяг штани, обидва вискочили знову на коней і, мов би нічого не сталося, поїхали далі! Румунські й французькі старшини, як і всі інші випадкові свідки цієї сцени, хапалися за животи, слідкуючи за її перебігом...

Через Румунію. Потяг за потягом переїздив через міст у напрямі Бендер; стихійна радість наповнює наші душі від свідомости, що цей переїзд увільняє нас з обіймів смертельної небезпеки, заховує наше життя. Запорожці, які привезли й переправили через Дністер дві цистерни спірту, всіх радісно запрошують та приймають! Старшини, що їхали разом із нами в однім ваґоні, стали просити мене, щоб я, нібито для хорих, роздобув трохи спірту, щоб розвеселити душу після зденервования і втоми, викликаних останніми подіями та переїздом. Позичивши десь посудину — т. зв. „котьолок" — пішов я на розвідку. Якийсь козак, вилізши на цистерну, черпав привязаним на кінець шнурка невеличким відром спірт, мов з криниці, і наповнював посудини, що одну по одній підставляли йому бажаючі. Налляв і мені. Приніс я дорогоцінний напій до ваґону й почастував усіх за здоровля нашого запорожського війська!

Надійшов вечір; ми повечеряли, напилися чаю й полягали спати. По вечері забув я на столику під вікном срібне начиння, що його взяв із собою в дорогу: ложку, ложечку, ніж та відельці. А що у ваґоні було повно народу й через те тяжко було дихати, залишили ми на ніч відчинене вікно; як видко один із румунських вояків, що стояв на варті біля ваґону, простяг руку через вікно і всі речі забрав. Помітив я згубу лише коли прокинувся вранці і ми були вже десь недалеко від Кишинева. Не лишалось нічого іншого робити, як констатувати самий факт страти. На Великдень були ми в Кишиневі. Подорожували як напіварештовані: біля кожного ваґону стояла варта. Всю зброю повинні були скласти до одного ваґону і, замкнувши його, віддати ключ румунській варті; і ми ж мали стерегти цей ваґон!..

Підплативши двома кусками цукру вартового, ми з Шевченком пішли до міста; там зайшли до якогось жида на вино; але вино було остільки кисле та недобре, що ми його і не допили і, повештавшись трохи по місту, повернулися „додому", бо ж у місті не було що робити та, сказати правду, і побоювалися, щоб нас десь не затримали. Вирушивши з Кишинева, нам треба було переїхати з лінії Тираспіль—Кишинів на лінію Слобідка—Окниця—Новоселиця. Цю залізничну лінію вибудовано було в кінці війни і треба сказати — вибудовано препогано так, що часто виколійовувалися паротяги й ваґони, а тоді треба було чекати 5—6 годин, доки таку прикру справу зліквідують і потяг може рушати далі. На одній із таких непередбачених зупинок, щоби виповнити час, вирішили ми з одним старшиною випрати собі білизну, яка в дорозі забруднилась, а дати її до прання не було де. Отож, запасшися милом, пішли ми на ставок, що на цю думку саме й направив нас. Від того місця, де виколіївся потяг, ставок був за три кільометри. Позираючи увесь час на потяг, приступили ми до праці. Як саме переться білизну знали ми лише теоретично, а практично на тім багато не розуміли; тому праця наша поступала наперед не дуже успішно, ми більше радилися між собою, ніж прали!.. В приязній розмові запросив мене мій старшина до себе на хутір, що був десь на Гайворонщині, щоб пополювати на куріпок та поварити кашу. Не маючи звички комубудь відмовляти в чомусь, пообіцяв я задовольнити його просьбу і ми погодилися на тім, що я обовязково його відвідаю, як тільки скінчиться війна.

Так отож я і дотепер чекаю на сприятливі обставини і навіть не поспішаю учитися стріляти!..

Десь аж над вечір поставили вагон на рейки і ми вирушили далі. На ранок залишили ми за собою цю погано збудовану залізницю, доїхавши до ст. Окниці.

Приїхали ми нарешті до Новоселиці, пересіли до нормальних вагонів, що їздять всюди закордоном, і далі пустилися вже подорожувати по зеленій Буковині. Вагони нам здалися вузькі, тісні й невигідні. Розглянувшись трохи, вирішив я вилізти на дах вагону і так продовжувати подоріж. Постеливши ліжник, улігся я і почував себе цілком вигідно. Місця було досить, можна було оглядати край на протязі цілої їзди. Дорога випадала дуже покрученою, місцевість пагорбкувата й лісиста. Погода була тепла, соняшна... Згадки про війну зникли з голови і я почував себе цілком щасливим.

Нарешті прибули ми до Черновець. Саме місто положене на високім горбі з досить гарними будинками, церквами та садами. Звертає на себе увагу одна церква з розсяглою банею. Залізниця від міста проходить далеченько, а тому ми не відважилися піти його розглянути. Розглядали ми його здалека — з нашого потягу. На ст. Чернівці ми довго не задержались і незабаром виїхали далі. Нарешті прибули ми до Заліщик, де мали вийти з вагонів. Румуни з якихось то причин не хотіли позичати нам своїх вагонів навіть, щоб переїхати через Дністер, який тут, стиснений горами, тече дуже швидко; вода в нім була тоді дуже каламутна, бо в Карпатах саме починав танути сніг. Дністер видався мені тут досить широкий: більше ніж удвічі ширший, як у нас проти Камянця Подільського, чи в Рибниці. Перейшли ми через міст в Галичину, добули там собі вагони, самотужки перетягнули їх на румунський бік, навантажили до них свої речі і так само власною рушійною силою перекотили їх назад до Галичини.

Помешкання нам у Заліщиках відвели у якихось жидів, досить симпатичних людей. Донька господаря саме кінчала вчительську семінарію чи якусь подібну школу. Ще перед нашим приїздом до них вона вже знала, що ми — українці і, щоб побавити нас, оповідала нам про директора школи Осипа Маковея. Про нього я чув ще раніше, за часів свого студенства, і його твори уже до деякої міри знав. Тут у Заліщиках він працював як педагог; тут, видко, і писав свої твори. Хотів я було його відвідати, але полишив цю думку, бо що ж міг сказати йому цікавого невідомий військовий лікар?

Два чи три дні ми відпочивали, а далі знов пустилися в дорогу, яка привела нас до Кремянця на Волині. Наші частини мали тут розформуватися та сформуватися в нові через те, що з нами водночас прибула сила всяких дрібних частин, які самостійно далі не могли існувати, бо в кожній з них, крім командира й писарів, було по 5—10 козаків. Єдину солідну частину складали Запорожці, які потребували довшого відпочинку, щоб знову набути собі боєздатности. Кремянець щойно лише відбили від большевиків. Ті попорядкувавши тут по своєму, застрілили чимало козаків (між ними й лікаря Барабаша) й залишили місто. Їх вибили звідси Січові Стрільці. В день нашого приїзду Кремянець виглядав як стрілецьке місто: всюди — самі січовики, стрілецькі обози,

стрілецьке постачання, канцелярії, комендатура й т. інш. Життя в Кремянці почало увіходити до нормальної колії, крамниці повідчинялись, жиди обережно зачинали торгувати, але ресторації ще були зачинені, бо харчових продуктів не можна було дістати, а селяни з околишніх сіл ще не відважувалися приїздити на базар та щобудь привозити на продаж. Здибавши десь полковника Базильського попросив я відкомандирувати мене (оскільки його частина розформовується) в розпорядження Головної Санітарної Управи, що він, хоч і без великої охоти, зробив. Довідавшись у комендатурі, де перебуває в цей час Санітарна Управа, вирядився я до міста Броди, щоб там вступити до резерву лікарів. Прибувши до Бродів я зараз же пішов до Санітарної Управи, яка містилась у вагонах... для божевільних. Божевільні тепер там, самозрозуміло, притулку не мали, але колись, за часів світової війни, їх саме цими вагонами перевозили; ці вагони були пофарбовані набілo і відразу кожному кидалися в вічі. На посаді начальника Головної Санітарної Управи лишався й до того часу доктор Совачів. Решта Управи складалася з начальника фармацевтичного відділу фармацевта Лютого-Лютенка, начальника господарчої частини фершала Петра Гармаша та старшини для доручень Сулими Сільванського. Було ще кілька осіб, службового становища та прізвищ їх тепер собі не пригадую. Щоб я не нудився та не тинявся без діла, д-р Совачів зараз же по моїм приїзді призначив мене головою комісії для перегляду та перевірки санітарного майна. Ще давно, за світової війни, росіяни післали якесь санітарне майно на поміч війську в Румунії. В дорозі воно десь задержалось, документи як видко загубились і до Румунії воно не доїхало. Пізніше, підчас наших переїздів, хтось на це майно натрапив і передав його нашій Головній Санітарній Управі. Що саме було серед цього майна — ніхто не мав найменшого поняття. Комісія під моїм головуванням мала майно перебрати, переглянути й посортувати, а потім передати за мірою, розміром та вагою до фармацевтичного потягу для вжитку й користування при потребі військових частин. Д-р Совачів сказав, що мені дадуть кілька осіб для помочі при перевірці майна й санітарів для його перенесення; в розмові він додав, що між цими приділеними особами буде фершал С.; про нього Управа того переконання, що він є нечистий на руку. Накупив я замків, позамикав вагони і всі ключі забрав собі до кишені. В міру потреби відмикав я відповідний вагон, ми переглядали майно, що в ньому було, важили його, міряли, інколи пересипали, чи рахували, коли це було конечно, і передавали до фармацевтичного потягу. Між ріжним сміттям (яким найбільше цікавився фармацевт-представник потягу, що перебирав майно), знайшли ми декілька мікроскопів, впорскавок „Рекорд" та багато іншого дорогоцінного матеріялу.

На пятий чи шостий день по моїм прибутті до Бродів хтось із канцелярії приніс мені писемний наказ Головної Санітарної Управи з призначенням мене на посаду дивізійного лікаря 8 Запорожської дивізії. Передавши ключі від вагонів я зголосив свій відїзд до дивізії і виїхав до місця своєї нової служби — містечка Радивилова. Зїхалася туди в цей час сила-силенна всіляких отаманів та отаманчиків, що їх частини було розформовано. Залишившися тільки з своїм найблизчим оточенням,

ГРУПА СТАРШИН І СТРІЛЬЦІВ У. Г. А. в 1919 р. в часі переходу через Румунію у Велику Україну: 1) четар МАЙДАНСЬКИЙ, 2) четар САНДУЛЯК, 3) четар ЛИПЧУК, 4) сотник ВИНОГРАДНИК, 5) булавний ГРИГОРІЙ КЕРНИЦЬКИЙ, 6) проф. гімн. ДІДИК. Посередині румунський майор ДРАҐОЄСКУ та його адютант НОДЛЄР.

ГРУПА СТАРШИН І ПІДСТАРШИН У. Г. А. в серпні 1919 р. у Чернівцях перед переходом у Велику Україну. Сидять зліва: поручник др. МИХАЙЛО ЛЕНКАЛЮК, КЛЕМЕНТИНА ВОЛОШИНОВА(культурно-освітня працівниця), четар ІВАН ВОЛОШИН (співорганізатор військової жандармерії в армії У. Н. Р.), шкільний інспектор Н. ГОЛУБОВИЧ. Стоять зліва: Н. КІНАЙЛЮК, вахм. жанд. Н. ГЕВКО, др. Н. СРІБНИЙ, управитель школи Н. КОНИК, вахм. жанд. Н. ПЛАКСІЙ. (Кінайлюк, Гевко і Плаксій померли від тифу в Україні).

Ґенерального штабу ґенеральний хорунжий ВОЛОДИМИР ДАШКЕВИЧ - ГОРБАЦЬКИЙ. Командир 9-ої пішої дивізії за часів Центральної Ради (на початку 1918 р.). Начальник штабу гетьмана. Повномочний міністр і надзвичайний посол України в Румунії в 1918 році. (До праці В. Дашкевича-Горбацького в збірнику 5 „За Державність").

вони про щось клопотались, кудись поспішали; вирядженi були у свою найкращу одежу, підперезані якимись турецькими поясами, з причіпленими до ніг острогами, подібними до тих, що їх свого часу носив Сірано-де-Бержерак; на фронт ці добродії не поспішали, бо ж воно в Радивилові розуміється безпечніше!

Відшукавши корпусного лікаря Запорожського корпусу, звернувся я до нього за вказівками, де маю знайти 8-му Запорожську дивізію, до якої я дістав призначення. Тут я випадково здибав панночку-лікарку, що її я свого часу призначив був на посаду дивізійного лікаря до III Херсонського корпусу. Перенесла вона бідолашна в потязі плямистий тиф і отсе щойно почала вичунювати, але ще почуває себе дуже слабо й ледви тримається на ногах. Розпрощався я з нею, побажав їй швидкого видужання і поспішив до вантажного авта, яке нас з корпусним лікарем мало відвезти до Збаражу, — в його районі мав перебувати полковник Базильський, командир 8-ої Запорожської дивізії з своєю дивізією. Знову ми мали з ним зустрінутись, хоч про це й не умовлялись! По дорозі упросився до нас, щоб підвезти його автомобілем кудись на волинський кордон колишній та пізніший міністр народнього здоровля, відпоручник партії соціялістів-революціонерів (цих — по вислову п. Ісаака Мазепи — „лопухів революції"), „товариш" Одрина, колишній фершал, що в 1917 р. закінчив медичний факультет київського університету св. Володимира. Був це чоловік миршавий, але, як видко, наскрізь просякнений есерівською премудрістю. Цілу дорогу просвіщав він корпусного лікаря, на прізвище здається Сливинського (поляка з походження) та в чомусь його переконував, але до його промов я не прислухався й не цікавився ними, бо в мене саме починався плямистий тиф.

Приїхали ми до Збаражу й спинилися у якихось жидів. Збараж видався мені містечком нецікавим, на три чверти жидівським; крім гарного костьолу та манастиря, ніщо тут не притягає до себе зору. Почуваючи себе досить зле, я зайшов до військової лікарки, яка завідувала тутешнім українським шпиталем, розміщенім у будинках манастиря, і запитав її, чи не можна було б мені примоститися десь у шпиталі; але вона мені рішуче цього не радила, кажучи, що поляки не сьогодні-завтра займуть Збараж. Я вирішив їхати далі й шукати, чи не трапиться десь відповідне місце. З корпусним лікарем переїхав я до Лановець. Тут здибав я полковника Василя Тютюнника, який направив мене до місцевого шпиталя. Але там була така жахлива обстанова, що я махнув рукою. В переповненій будівлі хорі лежали на підлозі, валяючись на соломі; воші по них так і лазили. Жах та відраза пройняли цілу мою істоту; ліпше помирати десь під плотом, впавши непритомним у гарячці, ніж лежати ось у такім шпиталі...

Пішов я на заїзд, де нас з доктором Кольченком помістили разом; поміряв я собі температуру — було коло 40°. Що його в світі Божому робити? Пішли ми на стацію розпитати, чи не знає якоїсь ради чи приміщення корпусний лікар? А Кольченко якраз хотів довідатися, до якого полку призначили його за лікаря. Я зголосився, як хорий на плямистий тиф. По дорозі назад я ледви дибав... От, от упаду... Уже й не знаю, як я довідався, що в місті перебуває пані Базильська, яка з адю-

тантом свого чоловіка пустилася навздогін за 8-ою дивізією. Змилувалася ця свята душа наді мною й запросила мене сісти на їх віз і їхати з ними до частини. По цім я стратив притомність. Їхали ми через якесь містечко і я нібито писав собі якийсь рецепт, але що було за цим далі нічого не памятаю. Одне мене сильно непокоїло: чи справді це плямистий тиф? Час від часу відгортав я ліве передрамя та проглядав його, а коли помітив червону висипку, так зрозумів, що жадних сумнівів уже бути не може, це — плямистий тиф. Мене огорнув спокій і я цілком втратив притомність. Довкола пітьма... глибока пітьма.

Чи тепер ранок, а чи вечір? — було моє перше запитання, як тільки до мене повернулася притомність. Був я худий та виснажений, не міг триматися на ногах. Фершал приніс мені трохи вишнівки; смакувала вона мені як ніколи. Почав я інформуватись про місце, де я лежав, про час, що уплив від початку моєї хороби, та про ріжні поточні справи. Лежав я оказується в Чорному Острові у земській лікарні, куди мене привезли якась пані та двоє старшин. Здали мене тут, а самі кудись поїхали далі. Лежу я тут якихось 12 днів, був увесь час неспокійний, в гарячці пробував вибігти в садок, але на коридорі впав, і то на ріг скрині, що тут стояла, отже за малим не забився. Ну, та тепер уже все буде гаразд, бо плямистий тиф я видержав, переніс його, і тепер видужаю. Їсти нам давали пшоняну зупу із лавровим листям, але без соли, бо її тоді в продажу ніде не було. Пробував я зробити придатною до вжитку морську сіль, розпустивши її в теплій воді, а потім викристалізувавши, але з тієї спроби нічого доброго не вийшло: сіль, як була гірка, так гіркою й залишилась.

Погода була прегарна та тепла; я брав ліжник і подушку, виходив у садок під каштан та там вилежувався по декілька годин денно. Погано, що не було що їсти... На пшоняну зупу без соли не міг я вже й дивитись. Зайдеш бувало на кухню, візьмеш скибку хліба та й далі на город; там насмикаєш молодих цибулі й часнику і їси їх з хлібом. Було разом зі мною в шпиталі декілька козаків, але нараз усі вони зникли, бо пройшла чутка, що не сьогодні-завтра займуть Чорний Острів большевики. Тікати я не міг, бо до стації не в стані був дійти, а до того ще як на зло права рука, від ліктя нагору, на дві третини рамена, почала пухнути й отікати. Сюди саме давав мені фершал камфорні інекції підчас гарячки. Так ото на правій руці почалася в мене флеґмона. Куди його за такої ситуації тікати! Нарано почали нас обстрілювати з гармати. Якийсь козак у червоних штанях ускочив нараз у наш город і, метушливо бігаючи по нім, на ґвалт просив, щоб хтось позичив йому звичайні штани, бо ж інакше большевики його враз розстріляють, як тільки-но побачать. Потім перескочив через пліт і подався до містечка. Ґранати почали розриватися у нас на городі. Ми заховалися в аптиці за грубою. Зібралося нас душ пятеро; сидимо й чекаємо, що з того буде. Фершал сів у кінці проходу поміж стіною та грубою, за ним якийсь жид, якому відщепиною набою колись раніш поранило було пяту, та ще якісь особи, про яких нині не памятаю. Стрільба стихла; сидимо ми й впівголос обмінюємося думками. Нараз двері з вулиці до аптики швидко відчиняються і влітає якийсь большевик в сюртуці поштового урядовця, обвішаний навхрест кулеметними биндами, з рушницею, на-

міреною проти нас. — „Петлюрівці єсть?" — питається. — „Ні, кажу, немає" — і дивлюся при цім на жида, чи він мене не зрадить та не видасть? — „ А нука виходь, ти там ззаду, ти хто такий?" — „Та я тутешній фершал". — А був він у вишитій сорочці, що, як видко, притягнула увагу нашого гостя. — „Так петлюрівців кажете немає?" — „Та ж нема, — повторюю йому, — повтікали раніше, перед вашим приходом". — На тім візита й скінчилась.

Лежав саме тоді у нас в шпиталі якийсь большевик, після поранення лівої ноги під коліном, з розторощенням кістки. Залишили його перед тижнем на місці бою його полкові товариші. Другого дня прийшли до нас большевики знову й зачали переглядати шпиталь. Підійшли й до цього большевика. — „Ти хто такий?" — питають. — „Я від такого то полку, мене залишили пораненого в бою помирать без допомоги, а ось добрі люди мене підібрали й донесли сюди". — „І не розстріляли?" — питають. — „Ні, навпаки, помістили тут до шпиталя й лікують. Тут є один добродій, так ви його не чіпайте". В цей час я лежав у сусідній палаті і розмови цієї, що в ній рішалася моя доля, не чув; про неї мені переказували опісля. Так випадково залишився я в живих, хоч і опинився в полоні. Якийсь міщанин, поляк з Чорного Острова, мав неприязнь з місцевим лікарем жидом, який раніше втік був до большевиків, а тепер з ними повернувся. Коли Чорний Острів зайняли большевики, поляк побачив того лікаря, як той з декількома озброєними червоноармійцями ходив по місту. Не чекаючи аж він прийде до нього, поляк вийняв кишеньковий ніж і вдарив ним себе в груди в напрямі серця. Принесли його до шпиталя. Я його оглянув, і пересвідчився, що ніж натрапив на ребро і тим сила удару ослабилась, через що до серця ніж ще далеко не дійшов. Вияснивши такий стан, поранення, я заспокоїв хорого та наказав йому нікому про це не розповідати, а лежати нерухомо й удавати з себе тяжко хорого. Моя рука напухла як дерево й страшенно боліла. Підвязав я під лікоть подушечку та так і ходив, бо рухати рукою не міг. Якось я відважився і пішов на базар. Було там порожньо та убого, але якийсь дядько привіз на продаж кусок солоного сала, а це для мене була добра річ. Усі жиди дуже тішились з приходу большевиків та інакше не висловлювались, як „наші приїхали". Отже нову владу вони дуже шанували і большевиків мало-що не на руках носили, а до нас усіх ставилися з несхованою неприхильністю. За таких умовин людина почувала себе дуже непевно. Отже через своїх знайомих почав я зондувати ґрунт, чи не дозволили б мені відїхати додому, тим більше, що деякі хорі большевики увесь час робили на мене пресію в тім напрямі, що ось мовляв, чом я не йду до їхньої армії; аджеж вони воюють за культуру й поступ. Один із них почав просвіщати мене викладом теорії повстання всесвіту, але в нього був такий сумбур у голові, що я, замість стати йому опонентом, мусив допомогти бідоласі якось вилізти з того лябіринту премудрости, в якім він безнадійно заблудився. На його пораду негайно вступити до червоної армії, я лише показав на свою опухлу руку, сказавши, що тим часом перешкоджає мені в цім стан мого здоровля, але що я звичайно зголошуся до армії, як тільки видужаю. Після низки подібних розмов я рішив перепровадитись до окремої, ізольованої кім-

нати, бо такі розмови мене провокували й наражали на небезпеку вразі необережної відповіди. Але якось одного дня большевики, як видко, програли десь бій, бо їх обози раптом зібралися та повз цвинтар почали спішно тікати; над вечір вступила до міста кіннота Січових Стрільців у червоних штанях. Зраділи тому всі ми невимовно — мов би з вязниці вирвались. Зараз же вирядилися до міста, щоб поглянути на своє військо; хоч головна частина війська помандрувала далі — навздогін за большевиками, але невеликий відділ кінноти залишився в місті. Надвечір до шпиталю привезли якогось молодика, що цілий був поколотий багнетами, особливо на череві; допомогти йому ми були не встані, бо кишки були пробиті в декількох місцях. Того ж вечора він і помер. Обробили його так китайці, що служили в большевицькій армії.

Другого дня зайшов до шпиталю доктор Рихло, корпусний лікар Січових Стрільців; він відвідав мене та почав намовляти перейти до С. С. на службу. Я йому відповів, що фактично не можу прийняти цієї пропозиції, бо ж маю певне місце служби; не можу, не доїхавши навіть до своєї дивізії, переходити на інше місце, тим більше, що покидати свою дивізію не маю найменшої охоти. Але ранком наступного дня відвідав мене ще священик о. Маричів, як видко довідавшись від д-ра Рихла про моє перебування в місцевім шпиталі. Пан-отець, колишній мій колега по середній школі, підійшов до справи мого переходу на службу до Січових Стрільців з іншого боку. Аджеж тепер по тифі я напевно не маю сили до виконування своєї праці у 8 Запорожській дивізії, та й обовязки свої я не зможу повнити там, коли б я до неї й доїхав. Тому було б ліпше, коли б я вступив до кошу Січових Стрільців. Частина ця запасова, нічого б там тяжкого я не робив, лише деколи проглянув би хорих, а решту часу відпочивав би та поправлявся і набирав сил. Проти таких аргументів я вже нічого не міг сказати і тому дав згоду на призначення до кошу Січових Стрільців. Одного з фершалів я попрохав розрізати мені руку та випустити гній. За декілька днів, коли рана трохи загоїлась, почав я збиратися до Дунаєвець, де перебував кіш. Розшукавши свій револьвер, що його я був заховав десь у дровах, коли прийшли большевики, і склавши свою мізерію до скриньки, приготувався я до відїзду. Обдаривавши чим міг фершала, що мене лікував, та подякувавши якоюсь дрібничкою дівчатам, що мені варили та приносили їжу, розпрощався я з цими милими та щирими людьми і подався на ст. Чорний Острів, щоб вирушити через Проскурів до Дунаєвець. Разом зі мною сів до вагону якийсь старшина, що їхав також до Проскурова. Коли ми розсілися по своїх кутах на підлозі, я помітив, що старшина, хоч нібито пристійно вдягнений, якось вертиться на підлозі. Придивившись уважливіше до нього, я побачив, що все піднебіння у нього в штанях зовсім зітліло та випало і світить голе тіло. Бідолаха, — подумав я собі, — так далеко ти довоювався, що навіть не можеш справити собі штани. — В Проскурові я мав пересісти на Дунаївці. Вийшов я на перон, розглядаю подорожніх. З них особливо впав мені в око один; хто він був і де саме служив — не знаю, але одяг на ньому був незвичайно кумедний. Шапка з довгим шликом, на носі окуляри, русяве волосся на давно неголеній бороді, одяг — щось подібне на військову сорочку, а далі широченні з цер-

ковних риз пошиті штани, на ногах добре розбиті черевики. Як видко він був короткозорий і тому довго та пильно приглядався і при тім чіпляв майже кожного своєю рушницею, що висіла в нього через плече; як видко перешкоджала вона йому самому та до деякої міри нервувала також усіх зустрічних. В руці він ніс якусь скриньку; обличча в нього було дуже заклопотане. Глянувши на нього я собі подумав: отсе якась мама виправила сина на війну! Потяг підіхав і ми всіли в нього. Їхав я все знайомими місцями, хоч і вперш по цій залізниці, бо її закінчили будувати перед самою війною. На стації, де треба висідати на Дунаївці, довідався я, що до самих Дунаєвець від стації 12 верстов. Залишивши свої речі у начальника стації, я поїхав до Чанькова, де й перебув кілька днів у свого кревняка, після того дістався до Дунаєвець, до кошу С. С.

Представився я полковникові Чмолі, який командував кошем, потім познайомився з сотником Білоусом та заглянув до помешкання для ординації; там знайшов я фершала і розпитав його про характер та число захорувань. Команда коша містилася в колишнім маєтку якогось дідича. Селяни все рознесли і лише мисливські трофеї — кабанячі голови — висіли по стінах. Роботи якоїсь термінової чи спішної не було і я пішов на своє помешкання. Десь по обіді хтось постукався. Відчиняю двері. Увіходить і представляється якийсь четовий чи ройовий Шараневич. — Чим можу бути вам корисний?" — питаю. — „Пречінь, цей то льокаль є мій; передвчора мій хлоп зареквірував його для мене". —„Вибачте, кажу, але це не могло статися, бо позавчора перебував ще тут мій кревняк, власник помешкання і він то полишив для мене ключ, а в його присутності ви не сміли реквірувати єдиний покій, в якім мешкає сам власник з своєю дружиною". — „Слухайте, пане, єсли ви сейчас не звільните льокаль, то я вас викину силов". — „Що? — питаю, — радий би я був побачити, як ви мене будете викидати". Взявши шапку, пішов я до сотника Білоуса. — „Пане сотнику, — кажу йому, — що за невихованих людей маєте ви в коші, прошу вас" — і розповів йому цілий конфлікт. Він мене заспокоїв, запевнивши, що з цих погроз нічого не буде, і що він навчить цього добродія, як належить поводитись з лікарями. І дійсно, більше вже п. Шараневича я не бачив і про нього не чув.

За кілька днів пригнали до коша дві сотні полонених, що їх десь у бою захопили Січові Стрільці. Отаман Коновалець і отаман Мельник переглянули їх і запитали, чи не хотів би хто із них служити в українській армії. Всі майже в один голос сказали, що хотять; розуміється, що кожний з них не бажав бути розстріляним. Були все це наші, як видко, подільські хлопці, молоді та здорові. Взяли їх до муштри.

Довго в Дунаївцях ми не задержались — дістали наказ переїхати до Старокостянтинова. Дали нам підводи й одного гарного дня ми вирушили на Волинь. У Старокостянтинові були добрі касарні за містом, майже біля самої залізниці. Мали вони окремі павільони для старшин, лікарів та для всякої військової „аристократії". Тут ми влаштувалися зовсім по доброму; почали вдягати та взувати людей. Орґанізували відділ шевців, кравців та швачок. З цими швачками у нас виник скан-

дал. Молодий старшина з нашого кошу зґвалтував одну швачку. Потерпіла зголосила скаргу командирові кошу і той зарядив слідство. Довелося мені з своїм помішником, якимсь лікарем-жидом, оглянути потерпілу та дати на письмі вислід огляду. Перевели ми цей огляд досить уважно й не знайшли жадних слідів зґвалтування, бо була вона... вдова. Відповідно до цього ми й склали свій протокол. Але все ж таки військовий суд виніс вирок деґрадувати винного старшину в козаки.

Почали ширитися чутки, що отаман Даньків нечистий на руку, але нічого певного поки-що ми не знали. Але ж наразі приїхав до нас державний інспектор при Січових Стрільцях Старенький, який раніше був скарбником III-го Херсонського корпусу. Заведення інституту державних інспекторів було власне вигадкою соціялістичного правительства, яке наслідувало большевицький взірець і мало на думці якщо не переплюнути большевиків, так у всякім разі зрівнятися з ними. Робили ми отже все за чужим прикладом, хоч умови життя й праці були в нас відмінні. До коша на цю посаду інспектора призначили пана Шаравського, колишнього студента-природника одеського університету, що недавно укінчив свої студії. Людина це була чесна, порядна. Так отож Старенький по дорозі до корпусу Січових Стрільців спинився у Шаравського, ніби-то свого підлеглого. Хоч їх субординації я не знаю, але гадаю по анальоґії з субординацією в коші та корпусі Січових Стрільців, що Шаравський підлягав службово Старенькому. Старенький дуже нарікав на всякі фортелі Данькова. Переїзжаючи містечко Кузьмин на Волині (відоме своїми кушнірами), Старенький у першого стрічного запитався, що б коштував у нього коротенький кожушок, загально принятої довжини й крою, бо він хотів би такий кожушок справити для себе. З першого слова майстер зажадав 700 карбованців, тоді як пан Даньків при заготовленні значної кількости таких самих кожушків договорився, що платитиме по 1200 карбованців. Така ціна, майже вдвічі більша від нормальної, що в той час стояла в Кузьмині, здалася інспекторові підозрілою. Він почав цілу річ студіювати і викрив, що Даньків з якоїсь причини добровільно переплачував 500 карбованців на кожному кожушку. Встановивши документально цей факт, Старенький виїхав до Камянця Подільського, де тоді перебував Головний Отаман. Головний Отаман викликав до себе Данькова і наказав йому далі таких фортелів не робити. Другого дня Даньків повернувся назад і відновив свою „корисну" діяльність.

Одного дня оголосили нам, що видаватимуть матеріял на військову уніформу. Зголосився і я. Прийшовши з матеріялом до кравця, щоб він пошив мені штани та френч, довідався я від нього, що матеріялу відрізано так мало, що з нього годі взагалі щось пошити. Пішов я з ним знову до коша, на склад, але виявилося, що саме таку кількість наказав видавати чи не сам отаман Даньків. Всі ці порядки в коші не видавалися мені найліпшими. Зайшов я до полковника Чмоли й попрохав для себе на тиждень відпустку, щоб поїхати до Камянця, до Санітарної Управи. В Санітарній Управі здибався я з доктором Верхратським, який на той час заступав посаду Начальника Управи. Виклав я йому свої сумніви й жалі. Сказав йому відверто, що далі служити в коші я не хочу й не буду та до Старокостянтинова більше не повер-

нусь. У цей час наше військо, як видко, розбило десь большевиків, бо до Камянця прибуло навіть кілька полонених лікарів одного зі мною курсу; між ними памятаю одного караїма доктора Сінані. Верхратський, трохи подумавши, запропонував мені посаду головного лікаря 10/469 шпиталю в Проскурові. Мав я своїм завданням українізувати шпиталь та навести в ньому порядок. Від такої „ґенеральської" посади я категорично відмовився, умотивувавши це тим, що ніяких законів у цій сфері нема й українська влада теж не видала, користуватися ж колишніми російськими законами, ворогуючи з москалями, не випадає. Найбільше мене лякає господарча частина, яку я муситиму пильнувати, а не знаю, чи можна буде покладатися на господарчий персонал. Верхратський з моїми аргументами до деякої міри погодився. В цей час прибув до Санітарної Управи д-р Біскупський, лікар-хірург з хірургічного відділу Вінницького військового шпиталя. Була це людина дуже симпатична та мила, а головно добре обізнана зі справою керування шпиталями. Почав я його умовляти йти на посаду головного лікаря до Проскурова, а я пішов би до нього за помішника. Але він мав у Вінниці якісь справи (здається амурні) і за ніяку ціну не хотів до Проскурова. Нарешті ми договорилися, що він приїде до Проскурова на два тижні, прогляне там діловодство й господарство та покаже мені всі його таємниці. Верхратський погодився і пообіцяв післати до Проскурова когось на посаду головного лікаря, а я дістав дефінітивне призначення на посаду помішника головного лікаря. З цим ми й виїхали до Проскурова. Десь на Дунаївцях чи Ярмолинцях перегнав нас і залишив позаду потяг одного з Членів Директорії, коли не помиляюся — А. Макаренка. Цілий освітлений, справляв він парадне враження; хтось там грав на роялі, було чути гомін та жіночий сміх. Ми з Біскупським промовчали, хоч це явище справило на нас прикре враження, пригадуючи бенкет у часі чуми. Але козаки зі своїми почуваннями не крилися й голосно висловлювали в різкій формі своє незадоволення та ремствували на такі порядки. Воно й правда: старі запорожські козаки, коли починалася війна, то переставали гуляти й пити. Сучасні наші козаки, як то я нераз бачив на власні очі, сікли різками тих своїх товаришів, що допустилися піяцтва в часі переходу наших частин через Румунію. Ми признали нашим козакам рацію, бо в особах наших верховних достойників хотіли бачити взірець, гідний наслідування, а не піяцтво й розпусту.

Польовий 10/469 запасовий військовий шпиталь містився в Проскурові у Дніпровських касарнях, поза містом, за залізницею, відділений від міста глибоким викопом, яким тягнулася залізниця й пробігали потяги. Сполучення шпиталя з Проскуровом піддержувалося невеликим залізним містком, призначеним лише для пішеходців. Касарні, в яких містився шпиталь, являли собою окрему оселю, що з містом не мала нічого спільного. Раніше тут містився російський піхотний Дніпровський полк, відомий ширшому загалу тим, що в нім служив якийсь час відомий російський письменник Купрін, що в своїх творах часто описував саме ці касарні та лісок „Дубки", де якраз відбулася найцікавіша подія його оповідання „Двобій" („Поєдінок"). Шпиталь складався з центральної двоповерхової будови (колишнє старшинське зі-

брання), в якій поміщалися: хірургічний відділ, аптика, операційна саля, деякі приміщення для лікарів, а долі — склад білизни, ковдр та подушок для хорих, харчовий склад та багато іншого. Напроти неї стояла одна менша будова, теж на два поверхи; в ній мешкали лікарські помішники, писарі та деякі старшини шпиталю. Нагорі мав помешкання панотець з дружиною та двома доньками; тут же було помешкання для сестер та прислуги. По другім боці, через коридор, вибрав я помешкання для себе та тимчасово для д-ра Біскупського. Лікарів усього було по штату 18, частина з них мешкала в шпиталі, а частина в місті, лікарських помішників було 12, лікарських помішниць теж 12; містилися вони по 2—3 особи в кімнаті в обох згаданих вище будовах; 24 сестри розмістилися по ріжних кімнатах шпиталя. Хорих ми мусили приймати, за новим розпорядженням, до 800, з яких 100 було хірургічних, 100 дезинтерійних, 100 венеричних і 500 плямистотифозних. До таких кольосальних розмірів шпиталь виріс за „щучим наказом"; за російської держави в часі світової війни це був звичайний військовий шпиталь на 210 ліжок. На початку українсько-московської війни приказом Санітарної Управи його розширили на 400 хорих. Аптику, майно, білизну, ковдри й інш. було свого часу конфісковано у якогось австрійського шпиталя, коли той ліквідувався. За тиждень чи два по моїм прибутті до шпиталя одержав я телєграфічне розпорядження поширити шпиталь на 800 ліжок. Це вже починала бути велика машина, бо 800 хорих та 300 осіб персоналу й обслуги складали 1100 осіб, що дорівнювало населенню невеликого села. Телєграфічне розпорядження про поширення шпиталя я дістав, але вказівок, де роздобути все потрібне для такого поширення не дістав ніяких, та й коштів для цього не було теж ніяких. Звернувся я до Управи по задоволенню війська помешканнями. Начальник Управи мені сказав з перших же слів, що я наївний „смішняк"; він уже не памятає, коли йому відпускалися гроші на цю ціль. Поїхав я до залогового лікаря по пораду. Якісь гроші від уряду він мав, бо був москаль і сказав начальству наперед, що без грошей робити нічого не буде. Був це бувший проскурівський земський лікар доктор Голубєв. Так отож він мені порадив вибрати будинок, позамовляти деревляні ліжка, замовити кількасот метрів селянського полотна і на все це представити йому рахунки, які він і виплатить; в усіх інших справах звернутися телєграфічно до Санітарної Управи, щоб вона дала диспозиції, де взяти ложки, миски, видельці, ножі, горнятка, ковдри, подушки та всілякі інші потрібні речі, бо збільшити вдвічі кількість хорих — це значить також подвоїти, чи бодай подекуди збільшити відповідний матеріял. Від того ж доктора Голубєва я довідався, що з Камянця йому наказано в жадному випадку ніодного хорого туди не посилати, бо уряд боїться перенесення до міс. я його осідку тифозної пошести. Відтинок залізниці, якою ми послуговувались, був остільки завошивлений, а вагони так забруджені, що кожна поїздка лучилася з неабиякою небезпекою для тих, хто ще не переніс плямистий чи поворотний тиф.

Знайшли ми касарню з відповідними осібними кімнатами для санітарів, але все це було в такому запущеному стані, що ми змушені були знову звернутися до Управи по задоволенню військ помешкан-

ВІЙСЬКОВА МІСІЯ ДЕРЖАВ АНТАНТИ в Камянці в часі між 20. VII. і 15. VIII. 1919 р.

Сидять зліва направо: 1-ий ґенерал-квартирмайстер Штабу Армії ґенштабу полк. М. КАПУСТЯНСЬКИЙ, 2) французький старшина (?), 3) начальник Штабу Армії ґенштабу ґен.-хор. В. СІНКЛЄР, 4) ляйтнант французького війська капітан БОМОН, 5) військовий міністр Уряду Укр. Нар. Республики ґенштабу полк. В. ПЕТРІВ, 6) англійського війська полк. ФРІТЧ, 7) командуючий Армією полк. В. ТЮТЮННИК, 8) американського війська підполковник ЛІНСТРОН, 9) начальник Ґенерального Штабу ґен.-хор. ШАЙБЛЄ, 10 (?), 11) товмач Міністерства Закордонних Справ В. ЯКУБОВСЬКИЙ. Стоять: 1 і 2) старшини жандармерії (в шоломах), 3) пор. МИК. ШКЛЯРУК (помер у Варшаві 26. І. 1933 р.), 4) адютант військового міністра (?), 5 і 6) адютанти Командуючого Армією сотн. СЕРГА і пор. Є. МАЛАНЮК, 7) вартовий старшина оперативного відділу Штабу Армії ґенштабу сотник (?), 8 і 11) товмачі Міністерства Закордонних Справ старшина фльоти П. ВДОВИЧЕНКО-КОМАРОВСЬКИЙ і КОЗУБ (буковинець).

Ґенерал-хорунжий МИХАЙЛО ТКАЧУК.
Вартовий ґенерал штабу Дієвої Армії. Учасник Зимового Походу.

нями, щоб вона бодай трохи привела цю будову до належного стану. Начальник Управи попрохав нас, щоб ми поскаржилися на цю інституцію до військового міністерства — може це поможе і потрібні для полагодження даної справи кредити будуть відпущені. З тими кредитами у нас завжди було тяжковато!... І от ми умовились, що цей полковник, чи хто він там був, дасть нам потрібних людей та бочки, щоб вибрати та вивезти вигребані ями, бо були вже вони остільки переповнені, що все з них переливалося через край і розтікалося по подвіррі, а щодо самого будинку, то ми вже приведемо його до порядку якось власними силами, хоч наші попередники навіть і горища так запаскудили, що не було місця куди й ступити. З великими зусиллями вдалося вичистити будинок, вимити підлоги, засклити вікна, направити двері та перевести всілякі інші дрібні направи. Нарешті столярі поробили ліжка, сінники й подушки понаповнювано соломою. У відповідь на мою телеграму прибули з Камянця начальник Фармацевтичної Управи Лютий-Лютенко та якийсь здається поштовий урядовець Федоренко, щось подібне до старшини для доручень при Управі. Порадившись, вирішили ми пошити ліжники. З селянського полотна замовили ми пошити ковдри, які, замісць вати, наказали виповнити клоччам та прошити, щоб воно не збивалося до одного місця. Хоч такі ковдри не виглядали естетично, та проте вкритися було чим. Спорудивши ось так постелі, почали ми приймати хорих з додержанням якоїсь видимости дезинфекції та дезинсекції. Всіх хорих на плямистий тиф помістили ми до великої касарні, а решту, крім хірургічних, дали до двох бараків. До третього бараку ми помістили кухню, а до четвертого амбуляторію та ванну. В окремому бараці помістили пральню та мертвецьку. В короткім часі шпиталь почав наповнятися хорими, бо чого-чого, а плямисто-тифозних нам не бракувало і влітку, а тепер наближалася вже осінь. Інтендантства в Проскурові не було — ніхто про це не подбав — і тому всі потрібні закупна робилося на ринку — якщо були гроші; коли ж готівки не було, то все бралося на борг у поставщика, на прізвище Рабина.

Доктор Біскупський незабаром відїхав до Вінниці і я залишився в шпиталі сам. Перше, що мені треба було зробити, це перебрати шпиталь від головного лікаря доктора Цвібака та помішника головного лікаря д-ра Фінкельштайна. І той і другий, хоч трохи ремствували, але нічого не могли зробити, шпиталь мусили мені передати. Ставити особливий опір їм не було вигідно, бо ризикували б пайкою, що її вони одержували від шпиталя. А діставали вони її в натураліях, згідно з розкладкою, і в цім була неабияка вигода.

За кілька днів після мого прибуття якось підчас вечірнього відпочинку звернулася до мене лікарка шпиталю Роза Галушка з запитанням, з яких причин я не говорю по російському, а виключно лише по українському; чому власне я не вживаю цієї мови — чи тому, що добре її не розумію, чи тому, що її забув, чи взагалі її не знаю? На таке провокаційне запитання, якого я зрештою очікував, відповів я так: російську мову я добре знаю, бо ж її від малечку мусив учити в школах. Нині, коли я служу в українському шпиталі, хорі, що ними мій обовязок є опікуватися, майже всі українці; отже скажіть, будь ласка, з

якої б причини та для якої потреби почав би я говорити з цими хорими козаками на чужій для них мові? Переходячи тепер до вашої особи, мушу зазначити, що ваше прізвище дозволяє припускати, що наша мова для вас також не чужа. Живете ви стало в Деражні між українським населенням, з нього також живитесь, отже, здавалося б, що мусите, коли не добре говорити по українському, то принаймні розуміти цю мову й час від часу нею при потребі послуговуватись. Ми нікого не змушуємо говорити нашою мовою, нікому силоміць її не накидаємо, навіть її не пропаґуємо, але ж і ви не смієте жадати від мене, щоб я задля чогось вживав російської мови.

Багато людей з персоналу почало слабувати на плямистий тиф: декілька лікарів зголосилися хорими й перестали ходити до шпиталя; слабували теж лікарські помішники та сестри. Треба було переглянути кожного дня стан персоналу і призначити кожному працю. Я мусив перебрати хірурґічний відділ та ним заопікуватися.

Сам я в той час уже плямистого тифу не боявся. Але біда була тому, хто мусив переїздити якесь, хоч і коротке, віддалення потягом; така особа за короткий час (6—8 днів) обовязково мусила захворіти на плямистий тиф. Вина за такий стан спадала на міністерство залізниць, на його недбальство: ваґони не чистилися, не підміталися; про нищення вошей та про дезинфекцію й говорити не доводилось. Тоді саме у нас в шпиталю заслаб і доктор Войтов, єдиний москаль серед персоналу. Заслаб він на поворотний тиф. До цієї хороби він уже давно готувався, бо плямистий тиф уже переніс раніше. Коли обявилися перші ознаки хороби, покликали доктора Ґрінберґа і він, не гаючись, дав хорому інєкцію неосальварсану. Вже другого дня д-р Войтов лише стріпонувся і пустився до дальшої праці, мов нічого не сталося. Був це лікар-стоїк і підчас поворотного тифу не скинув навіть і чобіт. Далі захворував на плямистий тиф д-р Каплан. За ним занедужав д-р Рабинович, занедужав та й помер — не витримало серце, хоч усі лікарі жиди усіма силами намагалися вирвати його з обіймів смерти. Тоді я перше в житті бачив зблизька померлого жида. Від якогось жидівського похоронного брацтва прибуло кілька старих жидів і, перше ніж узятися до праці, зажадали по 200 ґрамів спирту; випивши цю порцію, почали обливати та обмивати покійника і при тім стільки всюди поналивали води, що в долішньому поверсі почала просякати стеля. Загорнувши мерця до полотна, вони винесли його з помешкання, поклали на двоколку й повезли на окописко. Там дали його до якогось приміщення, де почали прасувати, аж з тіла потекла вода. Коли з цією процедурою було покінчено, видали нам мерця для похорону. Поховали його без труни, спустили до могили на голу землю і, за жидівським звичаєм, всі отвори тіла закрили черепками від якогось розбитого горщика чи ринки. Нарешті засипали тіло землею, щось пробурмотіли — як видко якісь молитви за покійного — і розійшлися. Отак ми поховали свого колеґу...

А плямистий тиф лютував далі... Почали хворувати лікарські помішники й помішниці, сестри, аптикарі, санітари та взагалі персонал. А військо майже щодня постачало нам нові транспорти хорих. Жах починав огортати нас... Воші заїдали українську державу... її військо... нищили

все! Хотілось кричати: рятуйте, хто в Бога віруе! ... загинемо! Але ніхто не кричав, бо не було кому почути... Лише хорі тихо хрипіли, щось у непритомності бурмотіли й... помирали. А помочі не було видко нізвідки і ні від кого. Та вони й не сподівались її — помирали тихо, без скарг, без жалю, без надії...

Крім плямистого тифу нищила хорих іще червінка (дезинтерія). Ослаблені, виголоднілі козаки починали непомітно терпіти на розвільнення, яке продовж кількох діб гонило хорих по 40, 60 і 100 разів денно надвір. Це вже перевищувало те, що людський організм у стані витримати. На цілий барак був один фершал, який відважувався ходити до цих хорих та посипати піском і вапном викали: слизь з кровю. Безперестанні тенезми мучили їх. Смерть ходила поміж ліжками та вибирала свої жертви. Ці страждальці помирали при повній свідомості. Полекшити їхні муки не було чим: не було ліків та жадних інших середників. А помирали все люди молоді, ще перед тижнем здорові хлопці, цвіт українського народу. При погляді на них — а я до них частенько навідувався — серце обливалося кровю, а рівно ж і жовчею... А помочі дістати не було звідки. І ми самі, і наш убогий Уряд були безрадні, безсилі. Голосу нашого в цілім світі ніхто не міг почути, бо... всі кордони були закриті... переможна Антанта була до всього глуха в своїй непохитній товстошкірості. Большевики, мов скажені собаки, чекали, коли ми, переможені хоробами, впадемо у повнім знесиллі, та зі всіх сторін напосідали на нас, хоч інколи й самі пленталися до наших шпиталів, щоб лікуватися й помирати. Вільсон про це мабуть нічого не знав, можливо навіть не чув, що там десь, під боком культурних західньоевропейських країн, які по світовій війні не знають, що робити з запасом ліків та перевязочних матеріялів, помирають тисячі молодих істот, а то лише тому, що бракує медикаментів, вати, мила, білизни, нарешті одягу й обуву... Не мав часу замислюватись над цим і старий беззубий бульдог Жорж Клемансо, що був занятий лише тим, як посіяти більше ненависти на майбутнє і, зваливши ворога, ділився його майном.

У цей час приїхав призначений до нашого шпиталю головний лікар, старша віком, солідна людина, син ректора одеської семинарії, зукраїнізований москаль. Колись він був лікарем здається 76-го Кубанського чи Ставропільського полку в Тульчині, а в часі світової війни був десь лікарем військового шпиталя. Бігати та нишпорити по шпиталю не мав він найменшої охоти і цілий час просиджував у канцелярії або в своїм кабінеті, посилаючи всі справи на виконання та вирішення до мене. Але хоч веденню та керуванню шпиталем він не дуже охоче присвячувався, все ж добре було те, що я мав бодай з ким порадитись; бо ж був я тоді ще порівнююче молодий — було мені коло 32 років і часто я потребував поради людини солідної та компетентнішої за себе.

З грошовою готівкою мали ми ввесь час мого перебування в шпиталі повну голову клопоту. Платню за розкладкою нам ніколи не відпускали, чиясь розумна голова завжди зменшувала наші вимоги, а платню персоналові скреслювала зовсім; що саме думав той, хто переводив це скреслення, та чи думав взагалі, незнати.Одним словом, гро-

шей для розплати з персоналом нам не відпускалося ніколи і ніяких. А що я не мав найменшої охоти допускати в шпиталі якийсь непослух, не кажучи вже про відкритий бунт, та памятаючи про стару з російських часів традицію випозичати із шпитальної каси, а саме з грошей, відпущених на харчування хорих — по документу (поквитуванню), запровадив я такий порядок, що кожного місяця ми провадили таку транзакцію: випозичали потрібну кількість грошей з каси із сум, асиґнованих на харчування хорих, а на їх місце вкладали позичкове поквитування; скарбник одержував потрібну для виплати утримання готівку на руки і тут же переводив виплату персоналові. Десь у жовтні вирішив я поїхати до Камянця особисто, щоб постаратися про вирішення грошової справи, бо з поквитуваннями в касі це був лише паліятив, оскільки з кожним місяцем тих поквитувань усе збільшувалось, а готівки бракувало вже й на початку місяця і ми не могли своєчасно розплачуватися з поставщиками та нормально переводити потрібні закупки на вільному торгу. Інтендантства в Проскурові не було і тому все потрібне для харчування шпиталю мусили ми обслуговувати самі. Брали набір у поставщика, який самозрозуміло ніколи не давався ошукати, а навпаки старався ошукати нас, хоч проти цього ми всіляко боронилися і навіть призначили були комісію, яка час від часу інформувалася про стан цін на вільному торзі.

Отже якось зібрався я та й поїхав до Камянця, бо мав там багато пекучих справ до вирішення. Спинився я там у С. Ан—вича, свого колишнього колеґи по середній школі, який служив у Камянці за дяка у тюремній церкві, а разом із тим студіював у Камянецькім університеті. В Санітарній Управі вислухали мої скарги на грошовий стан шпиталя й дивний спосіб переведення асиґнувань і зазначили мені, що є якась постанова, щоб персоналові не платилося; я зможу дістати аванс виключно на харчування хорих. Було це дурне якесь розпорядження, але оскільки воно було, сперечатися з ним не доводилось. Вислухавши ці слова начальника господарчого відділу Санітарної Управи п. П. Гармаша *) і не збираючись ані ламати списів ані комусь кола на голові тесати, здав я до господарчої частини вимогові відомости на аванс для харчування хорих. Після цього надумався я піти до Міністерства Преси й Пропаґанди та довідатися там, для чого й для кого це дивовижне міністерство існує. Ішов я туди дуже зденервований і подратований, готовий з першим зустрічним пуститися в гарячий бій. Приходжу на центральний ринок і повертаю направо, де в будинку колишньої Міської Управи містилося Міністерство Преси й Пропаґанди. Керував ним тоді міністр Черкаський. Заходжу, стукаю; відкривши двері, вступаю до великої кімнати, де було повно панночок, може й з двадцять, які нічого не робили, розмовляли й сміялись. — „Перепрошую, — кажу, — чи тут Міністерство Преси й Пропаґанди?" — „Так, тут, — кажуть, — міністерство; чого ви собі бажаєте?" — „Хотів би я бачити або самого міністра, або якогось його заступника, але це мусить бути хтось такий, хто міг би мені дати потрібні пояснення та пораду". — Дівчата

*) Фершал з фаху. Помер на еміґрації в Польщі в 1930 р. й похований в Каліші. — Редакція.

кудись побігли і за якусь хвилину привели до мене шпакуватого, невеликого на зріст пана. — „Я з Проскурова. Там в 10/469 шпиталі я є помішником головного лікаря. Шпиталь має коло 800 хорих, багато персоналу, та крім того я знаю, що там є ще декілька шпиталів для нашого війська; отже ви зробили б справді велику та корисну працю й неабияк прислужилися для армії, особливо для хорих козаків, які абсолютно не мають нині ніякої преси. Аґітує між ними хто лише хоче, а я не можу нічого зробити і цьому запобігти, бо в обличча цих аґітаторів не знаю, а жандармерії ми з волі уряду не маємо; отже, що власне мені слід робити? Від деякого часу прибувають до шпиталю в значній кількості хорі махнівці, що провадять анархістичну аґітацію, проти якої з нашого боку нічого не робиться і, як патріот, я почуваю себе в ніяковому становищі". — „Так ви хочете, щоб ми вам якось допомогли... Нажаль поштового сполучення з Проскуровом ми не маємо і нічого не можемо зробити". — „Але ж потяги ходять, так чи не могли б ви посилати хоч би через машиніста, який веде до Проскурова паротяг, якусь пачку ґазет, а я б висилав кожного дня до потягу санітара, який ті ґазети від машиніста відбирав би і приносив до шпиталю?" — „Ну, це було б дуже скомпліковано..." — „Так що ж ви пропонуєте?.." — По довгих балачках ми нічого ліпшого не могли все ж придумати, як тільки пристати на мій проєкт, себто пересилати кожного дня пачку ґазет до Проскурова через машиніста. По своїм поверотї додому посилав я кожного дня до потягу санітара і він приносив до шпиталя пресу й пропаґандивний матеріял, а хорі опісля їх розбирали й читали. Це тривало так щось коло місяця, а далі враз увірвалося... і ми знову залишилися без ґазет і хорі почали збирати всякі старі уривки друкованого паперу та їх перечитувати. Хотів я був знову післати до Камянця якогось „дипльомата", гострішого ніж я на язик, який би спробував знову справу урухомити, але подумав, що Черкаського і його помішників ніякими способами мабуть не навчиш кольпортувати його пресу й пропаґанду, та й не моє ж це діло було їх навчати, а крім того й користи від тих ґазет не було помітної, лише большевизували козаків та на тім і край.

За три чи чотири дні дали мені знати з Санітарної Управи, що асиґновку для мене мають уже підписану. Пішов я до державного банку, але тут натрапив на несподівані перешкоди; і хоч банкові урядовці були здебільшого мої старі знайомі, добитися від них швидкого полагодження справи було годі, бо потрібної суми в цей час банк не мав і вони не могли мені її негайно виплатити. Мусили їздити до державної скарбниці, роздобути там потрібну готівку і лише аж над вечір спромоглися задовольнити мене і відпустити з належними грішми.

Перенести одержані гроші на помешкання не була так легка праця. Хоч я й припускав, що це буде велика сума і захопив із собою валізку, але до неї всі банкноти не увійшли і якась третина залишилася у мене на руках і коли я повертався додому на Новий плян, то біля Олександро-Невської церкви частина грошей висковзнула мені з руки й розсипалася по хіднику. Хвалити Бога, що на вулиці нікого не було і збирати гроші мені ніхто не помагав. Порозтикувавши якось гроші по кишенях френча та штанів, пустився я, увесь розпухлий від паперів,

додому на кінець Нового пляну, де я кватирував. Там впакував я гроші до валізки, а решту звязав до якоїсь хустки і подався на двірець, щоб якнайшвидче привезти гроші до Проскурова і тим позбутися їх. Хоч гроші ці й не представляли якоїсь великої цінности, але було їх понад міліон карбованців. А при своїй мізерній платні — 1.200 карбованців на місяць не міг би я ніколи повернути, чи в якийсь спосіб винагородити вразі їх втрати. З тих то причин я головно і поспішав додому. Потяг відїздив лише до ст. Гречани на лінії Камянець—Гречани—Шепетівка. Мав я з грішми багато мороки: ані вийти, ані води напитися — всюди мусив їх тягати з собою. Доїхали ми нарешті до Гречан. Тут з великими труднощами знайшли паротяг, якого машиніст погодився відвезти нас до Проскурова. Повилазили ми на паротяг, розмістилися навкруги кітла і, тримаючись за залізну огорожу навколо нього, щоб не вилетіти, а головно не загубити свою валізку з грішми, вирушив я до Проскурова. Намерзлися ми доволі, бо на полі нас обдував з усіх сторін гострий вітер, хоч за спиною й було гаряче. Під ранок доїхали ми до Проскурова і в півтемряві нового дня, що тільки-но зачинався, дібрався я до своєї домівки, неймовірно щасливий і задоволений з того, що моя мандрівка без злигод та прикрих несподіванок добігла нарешті свого щасливого кінця. Зараз же по своїм прибутті додому передав я гроші завідуючому господарством п. Степанчукові і тим збувся остаточно клопоту та відповідальности; по обіді майже цілу одержану суму перебрав від нас п. Рабин, поставщик шпиталя, залишивши нам якусь суму, потрібну на місячну виплату утримання та на ріжні дрібні потреби.

Підчас мого перебування в Камянці звернувся до мене один із начальників відділу Санітарної Управи з просьбою, чи не погодився б я приняти до шпиталя двох студентів з четвертого семестру медицини. Я дав згоду і в скорому часі прибули вони до шпиталя в моє розпорядження. Один з них називався Петенко і був раніше десь фершалом, а потім пустився студіювати медицину; мав він сяку-таку медицинську практику, а через те, що штатних лікарів було обмаль, призначив я його на в. о. молодшого лікаря. З бігом часу він оправдав себе як молодший лікар і жадних непорозумінь з ним не було. Другий студент, на прізвище Прокопович, був собі звичайний студент, що скінчив передтим гімназію; не мав жадної практики і в медицині, як і слід було сподіватися, нічого не розумів. Коли вже я погодився примістити їх обох у шпиталі, то мусив і цьому дати якусь працю. Призначив я його за старшого доглядача в палаті. Хтось звернув мою увагу, що обидва студенти щодня ходять на прохід на стацію; кілька разів я й сам помічав їхню відсутність в пообідній порі. Але ця їх відсутність не була мені підозріла, бо ж кожний має право розпорядитися своїм вільним часом по власній уподобі; отже, нічого шкідливого я в тім і не вбачав.

Якось завітав до шпиталя державний інспектор Санітарної Управи студент другого курсу Петренко, який при нагоді спробував завербувати мене до партії ес-ерів, але я подякував.

А хорі увесь час прибували та прибували до шпиталю. Десь з початком листопада почали привозити босих козаків з замотаними до

мішків ногами, що інколи були цілковито відморожені. Нічого було робити — довелося відмерзлі ноги повідтинати. Ізза недостачі обуву козаки мусили втрачати ступні та цілі ноги, вилежуватися в шпиталі та поповнювати кадр інвалідів. А шкіри на чоботи можна було свого часу роздобути досить, от хоч би в такому Бердичеві, лише треба було комусь завчасу про це подбати.

Пан-отець Демчук, що опікувався помираючими та померлими в шпиталі, якось сказав, що в Проскурові майже цілковито бракує потрібних для трун дошок; а помирали тоді по 18—20 денно. Порадились ми з головним лікарем і вирішили — нехай нам Бог простить — ховати померлих без трун; гробівщики складали трупи штук по сорок до однієї ями й засипали землею. На основі цієї ж нашої постанови санітари не одягали покійників, бо ж зайвої білизни не було, її бракувало. Попросили ми пан-отця та наказали санітарам не розповсюджувати своїх вражінь від цієї невтішної ситуації, а то тому, що тяжко було жадати від нас її направи — це ж ми робили не зі злої волі, а з примусу жорстокої дійсности, не маючи жадної фактичної змоги якось допомогти лихові та поліпшити загальний стан шпиталю.

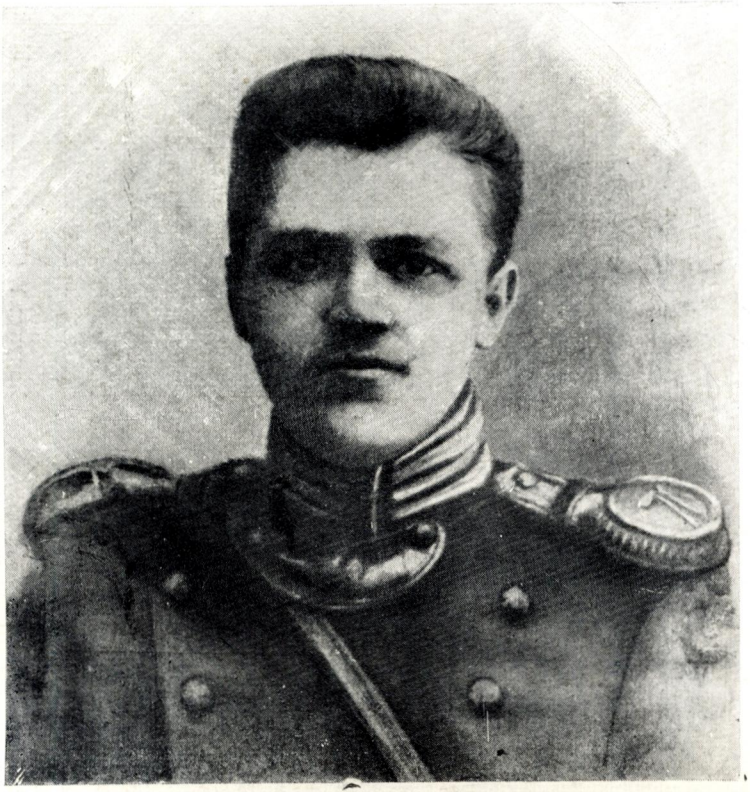
Дня 2 листопада Галицька армія, не маючи змоги й сили вдержатися на рідних теренах перед загрозою вошей та тифу, підписала умову з московською Добровольчою армією ґенерала Денікина про злуку з нею. Ця подія справила на нас пригноблююче враження. Втратили ми братів, які пішли собі десь у світ шукати долі. Наша армія, що завжди була чисельно невелика (в часі свого найбільшого розквіту не перевисшувала 40—45 тисяч), по відході Галицької армії залишилася сама і, не маючи змоги удержати фронт, почала швидко відступати. Галицькі частини, що в той час перебували в Проскурові, почували себе досить добре та трималися самовпевнено. Так чи інакше, але це поступовання галичан уважали ми за велику помилку, бо хоч Денікинці й змобілізували велику армію з наших селян, які йшли до них з примусу, то свідому частину нашої людности вони не зуміли, а головно не хотіли якось прихилити на свій бік. Йшли вони боротись за єдину й неподільну Росію, що розуміється творило ґрунт для принципового розходження нас із ними. Такі справи і розходження військо не вирішує, а тому ніякі переговори нічого не могли допомогти, хоч усі ми були переконані, що ґуртом і батька легче бити.

В листопаді переїхало до Проскурова інтендантство Дієвої армії, а також почали прибувати з Камянця поодинокі особи, пошукуючи у нас місця, де б можна було якийсь час переховатися. Почався ніби кінець нашої визвольної боротьби. Фінансовий стан нашого шпиталя був зовсім трагічний: брали ми все на борг. Господар Степанчук попробував був поїхати з вимогами на гроші до Камянця, але там йому грошей під якимсь претекстом не дали, так що він повернувся додому з нічим: — наказали приїхати пізніше. Інтендантство по своїм прибутті до Проскурова змусило нас знову ожити та гарячково взятися до праці: треба було виготовити відомости про сучасний стан хорих, склад персоналу й т. ін. Продовж однієї ночі всі ці відомости були виготовлені, і на ранок я виправився з ними до канцелярії, де урядував інтен-

дант полковник Бондарівський *). Передали ми йому вимогові відомости й чекали на відповідь. А відповідь була така, що на нас напали: — „Чому ви, пане докторе, не дістаєте все потрібне для хорих в інтендантстві за чековими вимогами, а купуєте в поставщика лише за готові гроші? Це для вас вигідніше?" — „Пане полковнику, — відповідаю я, — що саме для нас вигідніше — сказати тяжко... Але інтендантства в Проскурові ніколи не було і чекові відомости валяються в шухлядах у писарів як нікому непотрібні папери. Якщо ви можете нам щось відпустити за чековою вимогою, так дуже прошу. Що ж торкається купівлі за готівку, так це у нас трапляється рідко, бо грошей нам уряд відпускає дуже нечасто і ми змушені все, що потребуємо, брати у поставщика набір. Отже, якщо ви маєте щось, так ласкаво прошу відпустити нам; чекову вимогу ми вам зараз напишемо". — Ось у мене є теличка на 8 пудів живої ваги, можу вам її відпустити". — „Хоч ми денно потребуємо 23 пуди чистого мяса без тельбухів — на обід та вечерю, — але добре, давайте хоч теличку, все ж таки це ліпше, ніж нічого". Пан полковник почав телефонувати кудись; виявилось, що теличку вчора чи позавчора зарізали і вже зїли, а іншої рогатої худоби в розпорядженні інтендантства не було. А 800 хорих та 300 осіб персоналу треба було чимсь годувати. Насіли ми з Степанчуком на інтенданта сильніше і нарешті договорилися, що наступного дня інтендантство відпустить нам якусь кількість грошей на харчування хорих. Але на ранок виявилося, що ціле інтендантство вивтікало десь до Любара на Волині, де збиралися рештки армії; туди ж виїхав і д-р Рихло, головний лікар Дієвої армії. Показалося, що інтендант Бондарівський обманював нас, бо коли потяг відїхав, то селяни з околиць Проскурова розікрали піввагону грошової готівки, що її кинуло при своїм поспішнім відїзді інтендантство. А поспішати справді було чого, бо над вечір почався обстріл міста з гармат офіцерського полку Добровольчої армії. Вночі перед вступом добровольців до Проскурова зник невідомо куди в. об. молодшого лікаря шпиталю Петенко; пізніше викрилося, що це був один із большевицьких шпіонів, так званих боротьбістів, який за посередництвом залізничників пересилав свої реляції до Київа, чи кудись далі. Петенко зник, але, як застав, залишив по собі студента Прокоповича, що саме в цей час хорував на плямистий тиф. В подяку за все те, що управа шпиталю зробила для нього, Петенко забрав з собою кожух, валянки та ще якісь речі. По своїм видужанні Прокопович увесь час ходив за мною та надокучав просьбами, щоб я йому поміг дістатися до большевиків. Обидва вони були боротьбістами й тримали одну лінію з большевиками. Таким нахабством я обурювався, але що було робити; і я відпустив його з Богом.

---

*) Полковник Михайло Бондарівський помер на еміграції в Польщі 28. V. 1933 року на 61 році життя й похований на Вольському православному цвинтарі у Варшаві. — Редакція.

Сотник АВЕРКІЙ ГОНЧАРЕНКО.
Командир куріня 1-ої ім. гетьмана Б. Хмельницького Юнацької Військової Школи і комендант оборони Бахмача в 1917 р. (В російській уніформі, знимка з 1912 р.).
(До праці А. Гончаренка).

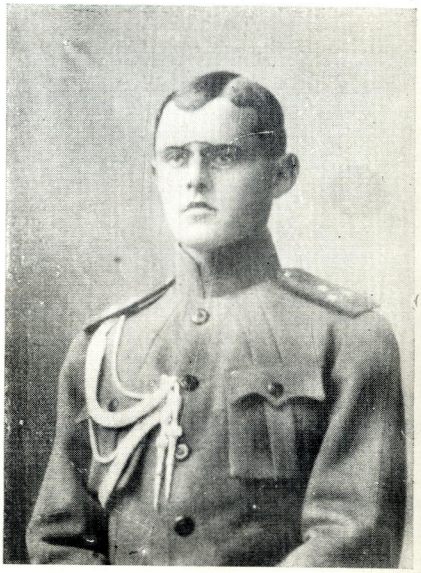

Сотник ФЕДІР ТИМЧЕНКО.
Нач-ик постачання Ґеорґіївського зап. п. у Київі в 1917 р. Командуючий військами Чернигівщини. Комендант міста Одеси за Ц. Р. Політ. відділ М-ва Вн. Справ за гетьманату. Орґанізатор повст. загону в Канівщині. Командуючий 1-ою Дніпровською дивізією. Отаман для доручень при Військ. Мін-ві за Директорії. Помер на сухоти у Закопанім у 1926 р.
(До праці А. Гончаренка).

Учасники бою під Крутами.

Сотник МОДЕСТ СЕМИРОЗУМ.
Старшина 1-ої української військової ім. Б. Хмельницького Школи. (До праці А. Гончаренка).

Підполковник МИКОЛА ЯНІВ.
Член укр. ради 18 грен. Карського полку та 1 і 5 грен. дивізій. Командир кулеметної сотні Чернигівського Вільного Козацтва та партизанського гайдамацького загону. В р. 1918 адютант мобілізаційної частини штабу 9-ої п. дивізії. В р. 1921 в. об. начальника нагородного відділу Персональної Управи Військового Міністерства. Учасник бою під Крутами.

Сотник ЯКІВ РЯБОКІНЬ-РОГОЗА-РОЗАНІВ.
Командир чети 1-ої сотні 1-ої української військової ім. гетьмана Б. Хмельницького школи. Старшина Гуцульського полку Морської піхоти. Учасник 1 і 2 Зимових Походів.

Хорунжий СЕРГІЙ ЄВТИМОВИЧ.
Рядовик Студентського куріня, опісля 1-ої української військової ім. гетьмана Б. Хмельницького школи. Юнак Житомирської Юнацької Школи, перейменованої в Юнацький полк у часі Зимового Походу.

АВЕРКІЙ ГОНЧАРЕНКО
Сотник.

Бій під Крутами.

Ставлю собі за завдання подати до прилюдного відома правдивий перебіг бою за ст. Крути.

Обставини, що змусили нас до того бою, такі.

По оголошенні Українською Центральною Радою 4 Універсалу Україна стала самостійною державою. Як така вела мирові переговори з Центральними Державами в Бересті. Рівночасно вела мирові переговори з тими ж державами і Росія большевицька. Предсідник большевицької делегації Троцький виступив із заступництвом Радянської України, запевняючи представників Центральних Держав, ніби Центральна Рада та її Уряд уже не існують. А в цей час Правительство України вживало нелюдських зусиль в подавлюванні анархії внутрі краю і до його оборони назовні.

Найкоротшою дорогою до Київа з півночі йдуть залізничні шляхи Гомель-Бахмач і Харків-Ворожба-Бахмач.

На оборону цього надзвичай важного залізничного вузла командуючий військами отаман Капкан і вислав „1-шу імени гетьмана Богдана Хмельницького Юнацьку Військову школу". В складі школи було 4 сотні (по 150 юнаків), 18 кулеметів та 20 старшин. Школа була комплетована юнаками з бувших російських військових шкіл, з освітою не менше, як 6 кляс гімназії, а переважно з укінченою середньою школою.

Юнацька школа мала 2 курси; молодший, як менше вишколений, продовжував науку на місці, а старший 8. XII. 1917 в команді ґен. штабу сотника (з російського війська капітан) Носенка виїхав до Бахмача. Бахмач адміністраційно належав до Чернигівщини, де військово-адміністраційну справу провадив сотник (капітан) Тимченко.

Сотник Тимченко не мав ніякого війська і навіть,щоб сформувати собі якийсь відділ для свого штабу, просив у начальника школи старшин. Для цього і був призначений сотник Микола Богаєвський, що став начальником штабу у сотника Тимченка.

Між двома командирами виникло непотрібне непорозуміння: з одного боку був сотник Носенко, ґенерального штабу і начальник школи, а з другого — сотник Тимченко, протеґований політичною партією, як командуючий військами адміністративного району Чернигівщини.

22 грудня 1917 р. мене, як командира куріня Юнацької школи, покликав до себе командуючий військами отаман Капкан.

Отаман Капкан наказав мені відїхати негайно до Бахмача з наказами для обох згаданих вище начальників. По одержанні двох секретних пакетів я спитав командуючого військами, чи не міг би я вислати ці накази якимсь молодшим старшиною. На це дістав таку відповідь: — „Ви призначаєтесь комендантом оборони Бахмача. Большевики наступають з Харкова і Полтави. Головні сили Муравйов провадить на Бахмач-Київ. Забирайте решту Юнацької школи. Потяг на ст. Київ-Товарний уже готовий. На поміч — трудно чекати". З цим я відійшов.

Щедро наділений повновластю з підкресленням за всяку ціну не віддати Бахмача, щоби не допустити большевиків до Київа, з глибоким смутком і жалем (тоді ще не знав до кого) вертав я до школи. Брав мене в свої обійми невимовний жаль. Молодий цвіт нашої армії — юнаків — кидали майже в безнадійну ситуацію, тоді як серед шаліючої анархії десятки тисяч озброєного, випробованого в боях вояцтва безжурно демобілізувалося; його не зуміли завчасу, використовуючи для цього національне піднесення, взяти в карби військової дисципліни, а навпаки на мітингах деморалізували накликуванням до поділу землі. Тепер лише ідейні горстки стали до боротьби за рідний край.

Перед самим відїздом ще пішов я до Головного Начальника Юнацьких шкіл ґенерала Астафієва. Прийшов до нього не тільки як до начальника, а ще і як до свого колишнього щиро любленого професора з Чугуївської військової школи. З мого рапорту він довідався, які накази дістала школа і уділив мені багато порад, що так допомогли мені у виконанні завдання оборони Бахмача.

Тут до речі хочу підкреслити заслуги ґенерала Астафієва, що зумів ширити ще задовго до революції національну свідомість серед нас („малограмотних" українців). На це у російському війську до революції було дуже мало відважних одиниць серед вищої військової ґенераліції, а ґенерал Астафіїв до неї належав.

23 грудня увечері я вже був у Бахмачі. Начальник школи, сотник Носенко, відїхав з Бахмача вдоволений. Сотник Тимченко хотів, щоби школа підлягала йому, на що я не міг погодитися, маючи наказ командуючого військами. Я лише зазначив, що в справах адміністраційних буду йому підлягати, як зайде потреба, справи ж бойового характеру, згідно з наказом, буду вести сам. В цілі охорони нашого лівого крила в напрямі на Чернигів вислав я сотника Семирозума з четою юнаків.

На святий вечір — 24 грудня 1917 р. — в напрямі на Гомель я вислав від школи передову заставу. Після незначної сутички ми зайняли ст. Доч, при тому 2 большевицьких вояків взяли до полону. У нас були легко ранені 2 юнаки і 1 старшина. Від полонених довідавсь я, куди і як наступають війська Муравйова.

В напрямі до ст. Ворожба школа також увійшла в бойову стичність з большевиками. Ст. Бахмач і місто залишалися за нами. Треба зазначити, що в залізничному депо Бахмач було до 2 тисяч затруднених при

варштатах робітників, переважно москалів. Про їх настрій віднісся я до сотника Тимченка за інформаціями. Сотник Тимченко був у них на мітингу і сказав мені, що нема страху: робітники оголосили невтралітет. Трудно було однак вірити в їх невтральність, а мати у себе в найблизчім запіллі 2 тисячі озброєних робітників — не належало до приємности. На цій підставі я й приступив до перегруповки Юнацької школи, не гублячи однак бойового звязку з противником.

Незадоволення сотника Тимченка з цього мого рішення виявилося в його відїзді з цілим штабом на ст. Крути. Звідти однак він повідомив, що йде нам на поміч піша дивізія; пізніше оказалося, що замісць дивізії прийшло кілька потягів, заладованих возами. Школа скористала з того й поповнилася набоями з ешалонів.

Очевидним було, що Київ не мав вільних військових частин.

Така ситуація, а до того ще й вороже настроєне населення, яке косим оком дивилося на „інтеліґентів"-юнаків, безперервні сутички з большевиками продовж більше як місяць, — все це дуже зле відбивалося на настроях школи. Частина споміж юнаків це були діти спід селянських стріх, з неусталеним ще світопоглядом і тільки інтуїтивно відчували вони правоту наших змагань і це давало ще можливість держати курінь у рамах дисципліни.

Активність противника збільшувалася; під його натиском наші передні частини відступили, тільки уже не через Бахмач, а через передмістя його, бо робітники, з наближенням большевиків, виступили активно, збільшуючи і без того переважаючого нас в багато разів противника.

Мені нічого не лишалося, як тільки приступити до оборони своїх позицій і приготовитись фортифікаційно до зустрічі з навалою большевиків. В тій цілі після рекогносцировки й приступлено до праці. Роботу було виконано правильно й скоро.

25 січня 1918 р. дістав я повідомлення, що до мене вислано з Київа студентську сотню. Справа військової підготовки цієї сотні була мені добре знана, бо в ній був мій брат з 3-го курсу медицини Університету Св. Володимира. Від нього я довідався, що науку провадилось там 7 днів, уміють уже стріляти та що в Київі — ціле пекло. Повідомлення про приїзд студентської сотні розійшлося серед юнаків як блискавка, а вражіння, її приїздом викликане, було таке, якби приїхала ціла дивізія.

Завдяки цьому, так високоцінному і завжди в бою рішаючому чинникові — „піднесення духа", і удалося задержати наступ Муравйова та змусити його до затяжної боротьби.

27 січня штаб сотника Тимченка вчасним ранком відїхав в напрямі на Ніжень, де стояв полк імени Шевченка, щоби з тим полком приїхати нам на поміч.

Студентська сотня в числі 115—130 людей прибула на ст. Крути о годині 4 ранку 27 січня 1918 р.

Мені особисто треба було розвязати справу, куди приділити студентську сотню? Я стояв перед альтернативою: можна було влити її

до юнаків, так би мовити — поповнити школу, а можна дати її, як окрему сотню, на дільницю оборонної лінії. До цього другого рішення я прийшов з міркувань чисто військового характеру: молодий вояк, без огляду на його інтелєктуальність, в критичній хвилині піддається паніці. Таких хвилин я передбачав аж забагато. Паніка ж підчас бою є явищем заразливим, а в результаті дає ганебну втечу.

Тому-то командирові студентської сотні дав я відтинок найменше загрожений зі сторони противника. Познайомив командира сотні з ситуацією, поінформував, звідки і як буде діставати набої, куди направляти ранених, з ким держати звязок, а на випадок відвороту, як вивести сотню з бою. Для звязку зі мною він призначив 3 студентів, а між ними був і мій брат; його, з огляду на своє становище, як командира, я був змушений відіслати до сотні назад, прощаючи його поглядом, як показалося, навіки.

Розположення на позиції наших 5 сотень і 18 кулеметів схематично виглядало, як показано на поданій схемі.

Вчасним ранком червоні розпочали свій наступ в зімкнутих кольонах; виглядало так, якби йшли на параду, занедбуючи найпримітивніші засоби безпеки.

Релієф місцевости маскував нас і щойно зближення на віддаль стрілу могло нас уявнити.

А ще в ніч з 26 на 27 січня я мав розмову по прямому дроту з Муравйовом. Його вимога в формі наказу звучала так: „Пріґатовіться к встрєчє пабєдаоснай краснай арміі, пріґатовіть абєд. Заблужденія юнкєроф пращаю, а афіцероф всьоравно расстрєляю".

Я відповів, що до зустрічі все готове.

Передні частини червоних, йдучи в зімкнутих кольонах, очевидно, були певні нашої втечі, а зі стаційної служби по апарату на їхні виклики ніхто їм не відповідав.

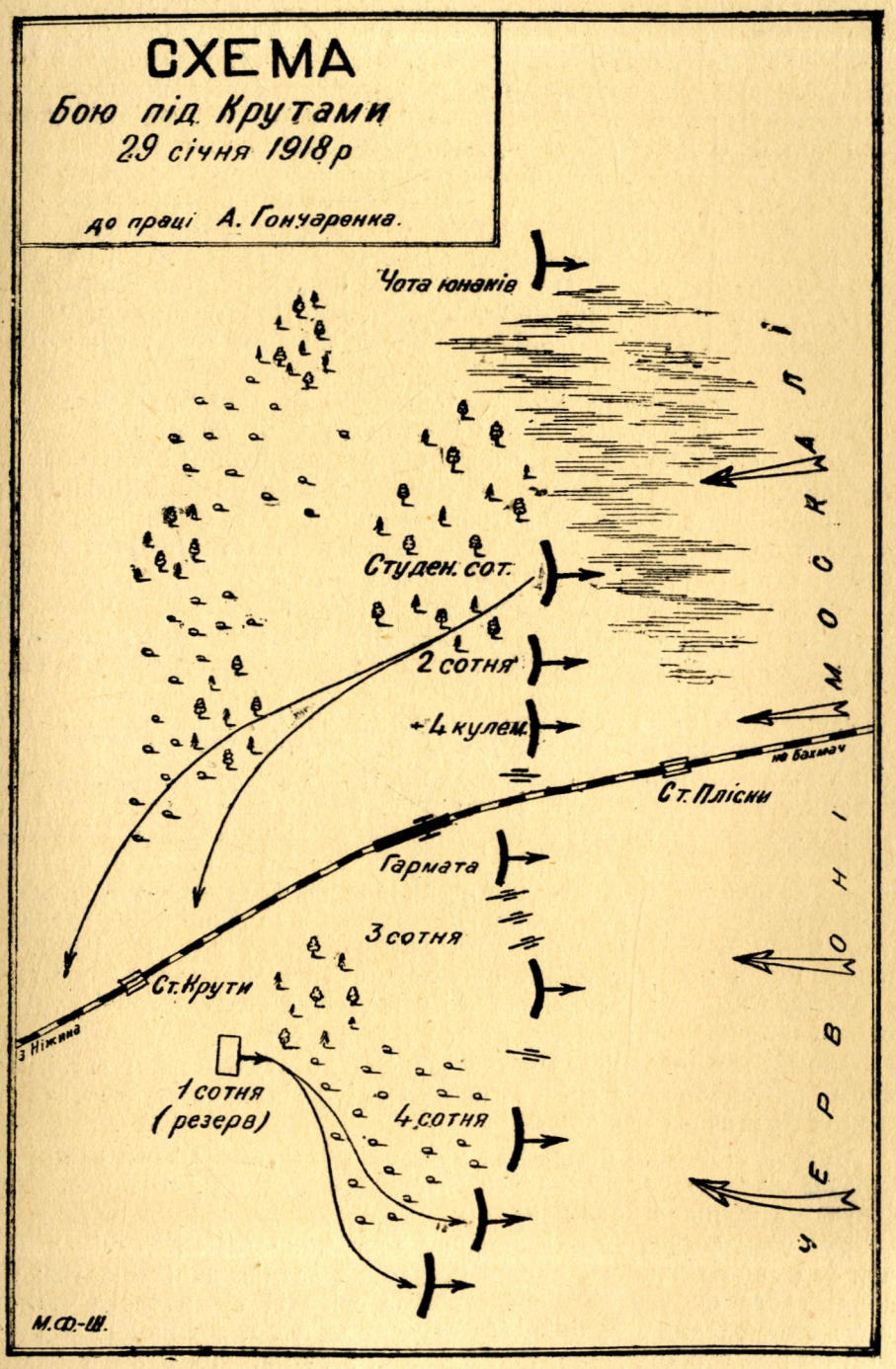
Тільки-но червоні зблизились на віддаль стрілу, ми їх привітали сильним огнем 4 сотень і 16 кулеметів. Щойно під прямими стрілами переходили вони до розстрілень, поносячи великі втрати в своїх рядах. Наступні відділи уже з потягу приймали бойовий порядок.

Таким чином москалі зайняли по фронту лінію до 5 кільометрів, маючи за собою все надїзжаючі свіжі резерви й прихильно настроєне населення.

А ми... 500 молодих вояків і 20 старшин. Одні вояки місячними боями перемучені, інші — військово не обучені. Розтягнені по лінії фронту до 3 кільометрів, ми, в обороні заранння нашої державности, вступили в нерівний бій.

Коло год. 10 рано приїхала на плятформі 1 гармата, коло неї сам один сотник Лощенко. Хто його прислав — не знаю, але думаю, що це була його особиста ініціятива. Цей старшина з подиву-гідною самопосвятою вносив велике замішання своїми влучними стрілами в запілля червоних і це зупиняло побідний марш Муравйова. Отсю незабутню прислугу цього старшини вважаю за свій обовязок тут підкреслити.

Коло год. 12—1 почали червоні наступати на студентську сотню, але вступивши в зону перехресного вогню, мусили занехати свій замір;

СХЕМА
Бою під Крутами
29 січня 1918 р
до праці А. Гончаренка.
Чота юнаків
Студен. сот.
2 сотня
+4 кулем.
Гармата
3 сотня
Ст. Крути
з Ніжина
1 сотня
(резерв)
4 сотня
Ст. Пліски
на Бахмач
М.С.Ф.-Ш.

до цього їх змусила й поява на залізничнім торі Чернигів—Крути сотн. Семирозума, що прикривав наш лівий флянок. Але той большевицький наступ був лише маскуванням, бо справдішній наступ, як цього я й очікував, большевики спрямували на окруження нашого правого крила, що давало б їм в руки ст. Крути, відтинало би нас від нашої бази та уможливлювало їм цілковите окруження нас. Для цієї операції вони мали аж надто вистарчаючі сили для маневрування. В цей момент я дістав повідомлення, що командир студентської сотні ранений. Цю страту болюче відчувалось, бо заступника його не оказалося на місці. Та про це я довідався дещо пізніше; вільних же старшин у мене вже не було, бо половина вибула зі строю. Тут був би дуже придався штаб сотника Тимченка, що мав тепер у себе активних старшин. По 2 годинах наше окруження розпочалося дуже солідно, з застосованням всіх тактикою вказаних правил.

Наша гармата, уставлена на платформі на лінії Крути-Бахмач, не могла під прямим кутом на схід протиділати маневрові червоних.

Тоді я вжив резерв. Введення в бій резерву, нашої останньої сотні, передрішало, як ще довго можна боронити наші позиції. В багато разів перевищуюча нас сила противника прискорювала нам вирок і тільки слабе темпо його наступу дало можливість дотягти бій до 9 год. вечора, коли-то настала темна, туманна ніч.

В цім великім напруженні звязковий юнак Валентин Атамановський (студент університету Св. Володимира) подав мені телєграму, з якої я довідався, що Шевченківський полк з Ніженя виступив на зєднання з наступаючими на нас большевиками, себто наступає на нас з тилу. Атамановський був дуже відважний, а що найважніше було в нім цінного — це завжди прекрасний гумор, і в цій рішаючій хвилині він мені почав порівнювати наш бій з боями під Полтавою шведів і наших з москалями... Та не було часу. Треба було йому сказати правдивий стан нашого положення: наступ большевиків не припиняється, Шевченківський полк є в двогодинній їзді від нас, повний потяг наших ранених бойців потребує опіки. Все, що лишилося, не мало змоги продовж цілого дня через часті атаки противника на найменший перепочинок; отже, мушу вивести їх з бою без дальших страт у людях і приготовитись, щоби могти за всяку ціну зєднатися з Чорними Гайдамаками в команді Симона Петлюри; вони були вже на ст. Бровари і там приготовлялися позиції.

Атамановського післав я ще завидна до студентської сотні з наказом про відворот на вказане їй місце. Цей відворот студентська сотня мала розпочати першою.

Сотник Лощенко ще за дня мусив відіхати. З відїздом нашої гармати по цілому фронті усилився енергійний наступ противника. Скрізь відчувався приплив нових сил.

Тут підкреслюю ту надзвичайну холоднокровність й уміння панувати над собою наших старшин і молодих вояків, якої не зауважував за час свого побуту на фронті підчас світової війни серед старших добре вишколених жовнірів. По студентській сотні виводив я з бою сотні юнаків у такому порядку: 2, 3 й 4; 1 сотня, що була в резерві,

а вступила в бій по годині другій, здержувала противника, що намагався нас окружити, аж до повної темноти, після чого рештки того резерву відступили цілком з поля бою і прилучилися до школи. По перегляді після бою не було в студентській сотні мого брата, хоч підчас бою раненим він не був, бо не було його і в шпитальному вагоні. При докладнім особистім перегляді довідався, що не оказалося й цілої чети студентської сотні до 30 людей, хоч командир сотні все запевняв, що вони ось-ось надійдуть. Вислав я розвідку, затримав ешалон — та все було даремно. Про судьбу брата і його товаришів довідався я вже багато пізніше. Оказалося, що вони відступаючи очевидно для скорочення дороги пішли на світло, на ст. Крути, а там зі сходу надійшли якраз большевики; після того внедовзі й розігралася ще раз кривава драма... Їх не розстрілювали, а кололи багнетами, що я ствердив уже в Київі, при похороні, на своєму браті й його товаришах.

Стацію Ніжень справді обсадив наш Шевченківський полк, що хотів нас обеззброїти у вагонах, бо ж вступити в бій, а ще дотого вночі, у нього забракло „мітинґового героїзму"; а ще певно не знайшлося в ньому ніодного справжнього москаля, бо перед тим москалем він був би і слухняний до безтями, і покірливий.

Повна небезпек була наша дорога відвороту! Страшний день ще гудів у нас в ухах, а втрати в людях, понесені в імя державности, взивали до пімсти.

З Ніженя треба було усунути Шевченківців, що на щастя обійшлося без крови. 28 січня 1918 р. на ст. Бровари я здав уже релятивний звіт Симонові Петлюрі в присутности його начальника штабу сотника (нині ґенерал-хорунжого) Удовиченка Олександра.

Замісць бодай хвилинного відпочинку ми змушені були вже не боронити доступів до Київа, а йти його брати, бо в нім повстали місцеві большевики, що гарненько озброїлись й організувались там, де був державний центр, отже — в серці України...

Та в цих боях я вже підлягав Симонові Петлюрі.

Тут мушу ствердити несовісність деяких авторів брошур на тему бою під Крутами, що в своїх публикаціях старалися вічною ганьбою покрити імя тої совісної старшини, що так віддано руководила боєм та чесно — підчас бою — разом з молодими вояками вміла вмирати.

Рівнож маю сумнів, чи направду ці автори безпосередньо приймали участь в бою, бо той, хто приймав там участь, не міг не знати, що й я, як командир, ні на одну хвилину не залишив позиції та останній залишав поле бою. І тому **твердження тих авторів, що наша молодь там була без проводу, є неправдою.**

Докладний релятивний звіт з бою під Крутами зберігається на схованці у Київі.

Справою командуючого військами Чернигівщини сотника Тимченка та його начальника штабу сотника Богаєвського зайнявся у свій час військовий суд, але кінця свого справа не дійшла через розпочаття повстання проти гетьмана в 1918 році. Отже, обвинувачення і цих двох старшин рівнож є передчасними і лежить воно на совісті тих осіб, що своїми інформаціями впровадили в блуд навіть такого

високозаслуженого нашого б. міністра й ученого, як професор Дмитро Дорошенко, що записав як зрадників в історію визвольних змагань України сотників Тимченка і Богаєвського. *)

Так скінчився бій під Крутами.

Втрати сягали: до 250 юнаків, одна чета (до 30 людей) студентів і 10 старшин. **)

Бойовий наказ наша молодь виконала, а память поляглих оповита авреолем слави і стала взором для майбутніх поколінь!

Взоруй же, наша молоде, на своїх попередників спід Крут і завжди у всіх своїх починаннях памятай, що найсвятішим для нас було, є і буде — не 3-ій інтернаціонал, а Бог і Україна!

---

*) З поданого вище сотником Гончаренком перебігу подій під Крутами видно, що сотник Тимченко зі своїм штабом був лише представником адміністративно-військової влади і ніякого впливу на хід бойових операцій очевидно не міг мати, хібащо в критичний момент міг би зі своїми старшинами стати до лав юнаків і розділити їх долю. — Редакція.

**) Учасників, що тепер перебувають, як і я, на еміграції, а саме: сотника Модеста Семирозума, бувшого юнака Чорпіту, бувшого юнака Заквалинського (нині майора польського війська), полковника Лощенка та інших, до кого дійде цей звіт-реляція, — подаю за свідків правдивости описаних подій. — Аверкій Гончаренко, сотник, бувший командир куріня 1-ої імени гетьмана Богдана Хмельницького військової школи.

Помішник Головного Державного Інспектора
ЮЛІЯН ЛИПНИЦЬКИЙ.
Помер на еміграції в Варшаві 7 червня 1929 р.
на 40-му році життя.
(До праці Д. Антончука).

Полковник ДМИТРО АНТОНЧУК.
Голова Української Ради 28 російського корпусу
і 5 російської армії. Житомирський повітовий
комендант. Державний інспектор корпусу Кор-
донної Охорони. Член української Надзвичайної
Військової місії в Румунії. (В уніформі держав-
ного інспектора).
(До праці Д. Антончука).

Підполковник ВАСИЛЬ ПРОХОДА.
Полковий осаул (адютант) 1-го полку Сірої Дивізії (знимка з березня 1919 р. у зимовому жупані).

Підполковник ПРОКІП ГАЙДАЙ.
Командир 8-ої сотні 3-го стр.-козацького полку Сірої дивізії. Командир 11-го Сірого куріня 2-ої Волинської дивізії. Учасник Зимового Походу.

Сотник ВОЛОДИМИР ЗАРИЦЬКИЙ.
Командир батареї 1-го гарматного полку С. С. Командир батареї гарматної бриґади 3-ої Залізної див. і командир куріня тої ж бриґади.

ДЕМИД АНТОНЧУК
полковник.

„Вапнярська Республика".

„ПЕРЕВОРОТ" У ВАПНЯРЦІ НА ПРОВЕСНІ 1919 Р.

За час нашої визвольної боротьби мені траплялося не раз брати участь у переговорах з представниками ворожих нам і невтральних армій. Про один такий випадок хочу тут оповісти. Нажаль, близчих дат уже не пригадую. Імена осіб, з якими мені тоді приходилося зустрічатися, також призабулися. А записник, що міг би багато де в чому допомогти, разом з іншими паперами залишився в Україні.

Діялося це з кінцем лютого й на початку березня 1919 року. Наша армія цілим фронтом відступала на захід. На південно-західньому відтинку нашого фронту червона армія зайняла Вінницю, далі Жмеринку, Бар, Могилів і дійшла до Дністра. Таким чином наш фронт у цьому місці був розірваний. Урядові інституції, головні військові штаби перенеслися до Проскурова й Камянця Подільського, а рештки Східнього фронту в команді отамана (ґенерала) Колодія враз із Запорожським Корпусом в команді отамана Волоха втратили звязок із центром і відступили в загальному напрямку Вапнярка-Одеса.

Тоді ця ґрупа творила окремий фронт, яким командував отаман Колодій, а начальником штабу був ґен. штабу полковник Мішковський. Ще у Вінниці я дістав приділення до штабу фронту і безпосереднє підлягав полк. Мішковському.

Без якогось більшого натиску з боку ворога ми, починаючи від Жмеринки, залишали одну залізничну стацію за другою. Кожному ставало ясно, що коли не зайдуть якісь зміни, коли й надалі так піде, то за тиждень-другий наша ґрупа буде втиснена в трикутник Дністер—Чорне Море. А що тоді? За Дністром на Басарабщині стояла румунська армія. Її ставлення до нас було загадкове. В усякому разі воно було скорше вороже, ніж прихильне до нас. На побережжі Чорного Моря займав позиції десант антантських військ. Переважно були це французи з додатком невеликих відділів ґреків, румунів та інш. Тут також перебували значні сили московської Добровольчої армії,*) яка була під дбайливою опікою й патронатом Антанти. Штаб антантських і добровольчих військ містився в Одесі. Все це не ворожило нашій армії нічого доброго, коли б вона й далі відступала.

*) Фактично з Добровольчої армії була в Одесі лише одна бригада в команді ґенерала Тімановського. — Редакція.

У звязку з нашим безперервним відступом почали серед війська ширитися ріжні чутки. Чого ми все відступаємо? Куди? На зєднання з добровольцями? Ці чутки використовували, як звичайно в таких випадках буває, безвідповідальні темні осібняки. Вони сіяли недовірря до вищого командного складу й вносили дезорґанізацію в армію.

В армії знали про переговори нашої делеґації, що її вислав свого часу уряд до Одеси. Але про якесь порозуміння з Добровольчою армією тоді ніхто з вояків і слухати не хотів.

З кожним днем на фронті ставала ситуація для нас несприятливіша. А тут ще й з нашим урядом та з головним командуванням аніякого звязку. На радійові виклики не було відповіди. Через Басарабію куріерів не перепускають румуни. А вислані через большевицький фронт — десь вони зникають. В додаток дооколичні села відмовляються давати харч для війська, а озброєні ватаги розагітованих большевиками селян все частіше роблять наскоки на наші частини й штаби.

Отсе й було тим тлом, на якому повстав у Вапнярці з метою, як тоді говорилося, рятувати ситуацію „Революційний Комітет". Пізніше цей комітет назвав себе Тимчасовим Урядом Південно-Західньої Области Української Народньої Республики й „оголосив владу" над кількома повітами частин Подільської й Херсонської ґуберній. До складу Комітету входили політичні повітові комісари Поділля, які після того, коли їх райони займали большевики, відступали разом з армією, та старшини штабу фронту й окремих військових частин. Усіх членів Комітету здається було 12. Хто саме входив до складу Революційного Комітету — тепер уже не пригадую собі всіх їх прізвищ. Були це переважно люди припадкові, малознані і до того часу особисто мені незнані. З певністю можу пригадати лише такі імена: Левченко, з яким я відбув подорож для переговорів з червоними, Іван Садовський (галичанин), отаман Юліян Липницький. Також, але дуже слабо пригадуються імена: Сердюк і полковник Бахмач. Решти членів ніяк не можу собі пригадати. *) Урядові функції було розподілено відповідно до фаху чи замилування того чи іншого члена комітету.

Переворот відбувся в останніх числах лютого в розположенні штабу фронту на ст. Вапнярка.**) Пройшов він без жадного стрілу. Першим актом Революційного Комітету було призначення командуючого фронтом отамана Волоха на місце ґенерала Колодія. Про переворот от. Волох вперше довідався тоді, коли його запросили до Комітету для переговорів у справах його нового призначення. Отаман Волох був надзвичайно амбітною, честолюбною людиною. Коли він довідався про своє таке високе призначення, через зворушення слова

*) Крім згаданих автором, членами Вапнярського Революційного Комітету були ще й такі особи: Драпалюк, Ярослав, Цимбал і якийсь Рибак (родом з Галичини) — голова комітету. — Редакція.

**) Очевидно автор помиляється, бо Жмеринку залишили наші частини 12 березня 1919 р. Отже переворот, який стався в наслідок загублення звязку з урядом після залишення Жмеринки, не міг мати місця в лютому. Універсал, який за підписами командирів частин Запорожського корпусу випустив отаман Волох, датований є 21 березня 1919 року. — Редакція.

вимовити не міг. Заспокоївшись, він виголосив тут же в Комітеті промову, в якій присягався й далі вірно служити самостійній Україні. Про свою згоду перебрати команду от. Волох склав ще й на письмі відповідну заяву. Таким чином, усі згадки про те, що вапнярський переворот ніби то заініціював і перевів от. Волох, не відповідають дійсності.

На другий день рано появився за підписами усіх членів Комітету „Універсал" до населення области та наказ війську Південно-Західнього фронту. Наказ підписали призначений Комітетом військовий комісар отаман Ю. Липницький *) і отаман Волох.

„Універсал" згадував про події на фронті, які довели до втрати звязку з Урядом УНР, та закликав населення до спокою й до співпраці з своїм українським військом; при тому Комітет запевняв населення, що надалі припинить грабунки й бандитські напади, а також всякі реквізиції.

Після цього Ревслюційний Комітет через радіо повідомив світ про події на Південно-Західньому фронті. Одночасно повідомив Одесу про зірвання всяких зносин з Добр. армією. В наслідок цього представники Антанти зірвали зносини з цією частиною української армії.**)

Другу чергову радіо-телеґраму вислали на імя знаного тоді українського комуністичного діяча Барана в Київі. В ній Комітет прохав Барана посередничити між Комітетом і командуванням червоної армії при зносинах для навязання переговорів про перемирря на південно-західньому відтинку нашого фронту.

Думка Комітету була така: наша ґрупа почала тратити зі знаних уже нам причин боєздатність. Вона відступає під слабим натиском невеликих сил червоної армії. Щоб привести частини знову до бойового порядку потрібно хоч короткий час спокою на фронті. Малися відомости, що червоні примушені були відтягнути свої сили з нашого фронту на фронт проти московських добровольців і через це большевики правдоподібно погодяться на часове примирення. Зі сторони Одеси загрози для нашого війська покищо не передбачалося. Коротко: Комітет хотів виграти час, щоб звязатися з урядом і упорядкувати частини для дальших операцій. Про зєднання з большевиками ***)

---

*) Помер на еміґрації в Польщі 7 червня 1929 року на 40 році життя й похований на Вольському православному цвинтарі у Варшаві. — Редакція.

**) Автор перебільшує вплив висланих радіотелеґрам. Представники Антанти і перед тим мали подібні ж заяви від представників українського уряду. — Редакція.

***) Можна припускати, що думка про перехід на бік большевиків у декого з членів Революційного Комітету таки була. Пропозиції, передані большевикам через Барана, містили між іншим і такі вимоги:

1). Революційний Комітет у цілому входить до складу Совнаркому України (пізніше згоджувалися вже на кілька тек).

2). Запорожський корпус і частини Східнього фронту становлять українську червону армію.

3). Запроваджується радянська організація влади.

Ці вимоги звичайно можна розглядати рівнож як гру на зволікання, але фактом є, що вістка про них, яка дійшла й до частин війська, не тільки не скріпила фронту,

або про перехід до Басарабії через Дністер тоді навіть думки ні в кого не було.

ПЕРЕГОВОРИ З БОЛЬШЕВИКАМИ.

Незабаром наспіла відповідь з Київа. Баран і голова окупаційної большевицької влади в Україні Раковський повідомляли, що червона армія годиться розпочати переговори з Комітетом про перемирря. Для цього потрібно, щоб Комітет вислав свою делеґацію. В телеґрамі було також зазначено час і місце переходу через фронт.

Після одержання цієї телеґрами пізно вночі я дістав наказ негайно прийти до штабу. Тут я довідався, що мене телефонічно викликають до Комітету. Йду туди. В Комітеті саме відбуваються наради. Усі члени беруть участь в них, в тім числі також командуючий фронтом отаман Волох, військовий комісар отаман Ю. Липницький і кілька старшин штабу. Обговорюється справу висилки делеґації до большевиків. У присутніх були певні застереження щодо окремих точок уповноваження для делеґатів. Але принципово проти висилки делеґації на нараді ніхто не висловлювався.

Під кінець засідання запропонували повітовому комісару (Літина?) П. Левченкові і мені чергової днини виїхати до большевиків для навязання переговорів.

На другий день рано коло 10 години вирушив із ст. Вапнярка у бік Жмеринки окремий потяг. Складався він з льокомотиви й одного вагону з переділами II і III кляси. Окрім нас, двох делеґатів, була ще наша озброєна охорона, машиніст та його помішник. П. Левченко був у цивільному одязі, я — у військовому з старшинськими відзнаками й при зброї. На двірець прийшов нас провожати от. Волох, декілька членів Комітету й старшин штабу та військовий комісар.

В нашому районі суцільного фронту не було. Війна провадилася переважно по залізничних магістралях. Військові частини перебували у вагонах. Зайде потреба — вояки наскоро виладовувалися, наступали на ворога або відбивали його наступ. Потім, в залежності від результатів бою, військові відділи посувалися наперед або назад. Підчас стоянки звичайно висилалися для охорони потягу застави, розїзди й стежі.

За перестанком між Вапняркою і Рахнами вже починався „фронт", себто тут були наперед висунені застави. Про наш переїзд через фронт

а навпаки — причинилася до деморалізації його. Червоні той курінь Запорожців (Республиканського полку), що його автор бачив на ст. Вапнярка, коли вертався від большевиків, властиво не захопили до полону, а він сам перейшов добровільно на бік ворога.

Крім того відомо, що певна частина членів Революційного Комітету пішла до большевиків і ще й досі перебуває у них на службі. Це пп. Драпалюк і Цимбал. Не відомо також, де перебуває й сам Рибак, голова комітету.

Очевидно через те, що автор не був членом Революційного Комітету він не міг знати укритих плянів і замірів цих „припадкових" людей, що до складу того Комітету входили. — Редакція

передові частини були повідомлені. На фронті був спокій. Коли наш потяг підійшов на передову лінію, до нас зголосився з застави наш старшина. Він поінформував про ситуацію на фронті, й ми вирушили через невтральну смугу в большевицьку сторону.

Невтральна смуга була близько кільометра широка й проходила відкритим засніженим полем. Потяг було видно далеко з усіх сторін. На льокомотиві повівав білий прапор.

Ще й пів кільометра не відіхали ми від нашої лінії, як почули гарматний стріл з большевицької сторони: недалеко біля потягу розірвалася граната. Потяг зупинився. Зі сторони червоних обявилася стежа. Червоноармійці підійшли до нас, обсадили східці нашого потягу й наказали нам помалу їхати далі.

На першій большевицькій заставі потяг знову зупинився. До нашого переділу ввійшов полковий комісар, студент, жидок із Житомира. Розмова велася по українськи. На наш запит, чого стріляли по нас, була відповідь, що призначений час для нашого переходу через фронт минув перед півгодиною й вони не знали, хто їде.

На другий зупинці до нашого купе увійшов тип бандитського вигляду. Виявилося, що це був військовий комісар „Української Таращанської Дивізії", з походження латиш. Тепер уже розмова провадилася на „общепонятном" жарґоні. Побачивши у мене револьвер, латиш попросив дати йому „на збереження" набої.

— Ви тепер наші гості, тож не потребуєте дбати про самоохорону. Окрім того, будете зустрічатися з нашими визначними діячами, тож самі розумієте... — казав комісар. Забрав він набої й від нашої охорони. Зброю нам усім полишили.

На другій більшій стації, здається, в Рахнах, делеґацію запросили до командира Таращанської дивізії. Був це колишній царський старшина, старший віком, українського походження. Балакав доброю українською мовою. Правда, довше говорити з ним по українськи не прийшлося, бо комісар, який був постійно біля нас, заявив, що він „ще" по українськи не все розуміє. Командир дивізії робив наскрізь пристійне й солідне враження серед іншого большевицького начальства. Аж вірити не хотілося, що така людина могла опинитися поміж лютих ворогів свого народу та ще й керує ними. Мабуть подібні думки були і в самого командира червоних Таращанців. Неначе виправдуючись перед нами, він час до часу переводив свій погляд на комісара.

Довго нас тут не затримували. Після кількох запитань загального характеру потрактували нас чаєм — була обідова пора — і ми в товаристві комісара-латиша вирушили далі. На стаціях, через які переїздили, чекало на наш приїзд багато селян, зігнаних большевиками. Ще потяг не встиг зупинитися, як на східці вагону звичайно вискакував якийсь тип і починався так знаний усім з часів революції „митюжок"-віче.

— Товариші! — викрикував промовець, — вітаю вас з новим успіхом. Наша непобідима червона армія остаточно розторощила „жовтоблакитників". Рештки їх висилають своїх представників просити ласки в трудящого народу. Товариші! Тепер нам уже нема пере-

шкод іти вперед на зєднання з світовим пролєтаріятом. А йти залишилося недалеко. Лише до Америки... Хай живе... і т. д.

Сором палив лице, біль стискав серце від того, що нам приходилося чути. Було ясно, що нас большевики використовують для того, щоб убити в населенні віру в визволення, віру в поворот своєї армії. З другого знов боку нам було видно, що у большевиків не вистачає сили, щоб опанувати ворожі їм настрої населення, коли вони хапаються таких засобів.

Хотілося побачити, як реаґують на такі виступи большевиків маси. Дивлюся через вікно. Люди стоять мовчки, голови похилені. Лиця сумні, замислені. В очах одних легко можна побачити недовірря до слів промовця. В очах других — розпуку. Здавалося, бачиш інший народ. Не той, що ми його нещодавно залишили.

Звичайно нас до слова не допускали, а на наші протести з приводу такого нечуваного поводження з делеґатами аж у штабі фронту в Жмеринці запевняв Тухачевський, що подібні випадки більше не повторяться. І справді вони вже більше не повторялися.

До Жмеринки приїхали увечері. Залізничний двірець напів освітлений. Руху на ньому ніякого. Війська не видно. Ресторація, буфет порожні. В штабі фронту, який містився в одній із залізничних саль, відбулося коротке побачення з пізнішим совітським маршалом, розстріляним у Москві р. 1937 Тухачевським. Тут ми вперше вилеґітимувалися й зясували ціль нашого приїзду. Тухачевський поставився до нашої делеґації дуже уважно. На наше запитання про події на фронті Тухачевський запевняв, що з моментом нашого переїзду через фронт там і далі панує спокій. А чи такий стан буде тривати довго, це вже, казав він, буде залежати від нашої делеґації, від наслідків наших переговорів у Київі.

Тут ми довідалися, що на стації Жмеринка у ваґонах перебувають наші бранці, старшини й козаки. Їх захопили червоні в м. Бар і тепер перевозять далі в запілля. Нам дозволили з ними побачитися. Зразу полонені не хотіли говорити з нами. Опісля, коли між ними знайшлися такі, які знали особисто мене чи п. Левченка, почалася коротка розмова. Питалися про події „на волі". Прохали не забувати про їхню долю. Тяжка була зустріч з цими нещасними братами-товаришами зброї. Але ще тяжче приходилося розлучатися з ними. Що могли ми їм на прощання сказати-порадити? Чим могли їх потішити, й самі не знали, бо були так, як і вони, безсилі.

Ночували в своїому ваґоні. Довго ділилися враженнями минулої днини та обговорювали ситуацію. Зустріч з начальником Таращанської дивізії, побачення з Тухачевським, наші спостереження на большевицькому фронті й у близькому запіллі — все це приводило нас до висновку, що нашій місії поведеться. Одначе заснути спокійно не можна було. Все привиджувалися кошмарні сни. Перед очима раз-у-раз ставала гірка доля товаришів-бранців та невільників братів-селян.

Ранком ми були вже у Вінниці. Двірець і тут порожній. Війська не видно, коли не числити ранених, які швендялися на пероні. Між ними більшість мала скісні очі й хінські обличчя. Далі нас не пускали.

Наш потяг запхали далеко від двірця на запасові тори. Відходити від вагону не вільно. Большевицької охорони біля нас нема. Ми нібито самі. Але трохи з боку все крутяться якісь підозрілі типи. Коли я хотів скочити на двірець, щоб купити цигарок, один з них повернув мене назад. Згодом до нас зайшов комендант двірця. Він заявив, що мусимо зачекати тут якийсь час, доки наспіє відповідь з Київа відносно нашої дальшої подорожі. На його ж зарядження ми діставали з буфету за наші гроші, окрім часописів, чай, їжу, цигарки. Кидалася у вічі дорожнеча.

В очікуванні, що буде з нами далі, пройшла ціла доба. Другої днини повідомлено нас, що далі не можемо їхати. З Київом нема безпосереднього залізничного сполучення. Десь по дорозі направляються мости, що їх ще раніше перед своїм відходом мали понищити „Петлюрівці". Через це наші переговори будуть провадитися у Вінниці. Вже й делегація призначена. Лише директив чекає вона від головної червоної команди.

Виходить, справа зволікається. А це нам тільки на руку. Бо ходить про те, щоб виграти час. Як нас запевняють, на фронті й далі панує спокій.

Ще раніше постановили ми довідатися, що діється у червоних в запіллю. Вирішили за всяку ціну звязатися з нашими людьми у Вінниці. Але як це зробити? Наскоро приготовляємо плян. До спілки запрошуємо машиніста нашого потягу. Він свідомий українець і певна людина. Вирішаємо, що він мусить піти у „службових справах" до Управління Шляхів, яке міститься у Вінниці. Там має зголоситися у певного урядовця і при залагоджуванні своїх справ викрити йому, з ким і яким чином він опинився у Вінниці.

Вибрано відповідний момент. Машиніст вирушив до міста. Але не пройшло й кілька хвилин, як він вернувся назад. Його до міста не пустили, а ще пригрозили: сидіти й не рипатися, бо мовляв погано буде... Тоді вирішили післати помішника машиніста. Він ще хлопя, то напевно не зверне на себе уваги наших невидимих доглядачів. Цим разом нам повелося. Хлопець повернувся аж за кілька годин. Оповідав, що справу полагодив так, як йому було доручено. Що діється в місті, від нього ми довідалися мало.

На другий день після нашої спроби звязатися з вінницькими українцями, стою коло вікна вагону й мабуть в сотий раз передумую справу. Мій товариш п. Левченко щось записує до нотатника. А наша вапнярська охорона бавиться, хто чим може, в своєму переділі. Бачу, поміж вагонами пробирається перекупка з обаранками. Підходить близче, вдивляється в мене. Потім мовчки заходить до середини нашого вагону. Мовчки пропонує свій крам. Взяв кілька обаранків. Хочу платити. Нараз вона наближується майже до мого лиця й несподівано придушеним голосом запитує:

— Пізнаєте?... — Я остовпів. Передо мною стоїть добра моя знайома, жінка вчителя гімназії у Вінниці.

— Уважайте, що буду говорити, — каже пошепки. — Приходжу до вас від наших людей. Ми всі дуже здивовані й не розуміємо, що це

все має значити. Чи ви збожеволіли, що починаєте вести саме тепер якісь переговори з большевиками? Та не сьогодні-завтра наше військо здобуде Київ! Воно наступає з боку Коростеня й бої провадяться вже під самою столицею. Чи ви про це знаєте... У Вінниці скажено лютує Чека. Війська мало. Все кинено на фронт. Населення тільки чекає доброї нагоди, щоб виступити проти большевиків. Як спасення очікуємо на поворот нашого війська, нашої влади *)...

Мені світ закрутився. В очах потемніло. Не знаю, як і розпрощався із своєю гостею, що відповідав їй. Вона як тінь зникла мені сперед очей і зникла назавжди. Пізніше червоні кати довідалися про цей відважний крок молодої патріотки й за це замордували її у вінницьких льохах.

Коли нас повідомили про час і місце наших переговорів з большевицькою делеґацією, ми вже мали свій новий плян, а саме: якнайскорше пробратися до своїх і розповісти їм про все, що довелося нам побачити й почути. Аж тепер зрозуміло, чому червоні, не чекаючи початку формальних переговорів, так легко погодилися на перерву збройної акції. Чому вони не пропускають нас до Київа...

І перед очима повстала в усій повноті наша трагедія: трагедія нашої делеґації, нашої армії й нашої справи взагалі. Бож саме тоді, коли одна частина війська виявляє може останні зусилля в боротьбі з ворогом, друга частина не тільки їй не допомагає, але ще й вступає з ворогом у пертрактації... А все тільки через брак доброї організації, через відсутність належних інформацій.

Переговори з большевиками розпочалися в сальоновому ваґоні штабу фронту. До складу совітської делеґації входили три особи: представник фронту, представник вінницької залоги й відпоручник місцевої політичної влади. Після обміни уповноваженнями, після інших формальностей большевики заявили, що за час нашої відсутности ситуація на фронті значно змінилася і то в нашу некористь, та що совітське командування не годиться на переговори з нами про часове замирення. Зате делеґації можуть обговорити справу переходу на большевицький бік наших частин. Тоді ми заявили, що про переговори в такому напрямку не може бути й мови. Окрім того, на це ми не маємо мандату від нашої команди. А через це ми просимо совітську делеґацію зарядити про наш поворот. Після цього большевики стали доводити нам, що взагалі наша справа вже остаточно програна, що в нашому інтересі добровільно піддатися червоній армії. Бо тільки при таких умовах ми можемо ще числити на ласку „влади робітників і селян". На цьому й закінчилася наша перша й остання офіціяльна розмова з совітською делеґацією про замирення. Ще тої ж ночі ми залишили Вінницю й вирушили в бік нашого фронту.

---

*) Учителька казала правду. В цей саме час 17 дивізія полковника Пузицького дійшла майже до р. Тетерів — на київському напрямку, а корпус Січових Стрільців атакував Бердичів. Для паралізування цих наступів большевики стягнули підсилення з усіх інших напрямків, а в тому числі й з Вапнярського. Отже, в о н и скоріш грали на зволікання і таки виграли. — Редакція.

ЄВГЕН ШУДРЕНКО.

Голова укр. ради 5 ґрен. дивізії; помішник командира куріня ім. гетьмана Івана Мазепи при 18 ґрен. Карському полку. Командир Київського Гайдамацького загону, на чолі якого й забитий в бою 30 січня 1918 р.

Др. ІГОР ЛОСЬКИЙ.

Учасник боїв під Крутами, та повстання проти Гетьмана. До літа 1919 р. в Охороні Експедиції заготовлення держ. паперів. * 15. XII. 1900, † 27. V. 1936 у Заг. Шпиталі у Львові.

ЛЕВКО ЛУКАСЕВИЧ.

Рядовик куріня Охорони Української Центральної Ради. Ройовий Студентського куріня Січових Стрільців.

ІВАН ІЛЛЯШЕНКО.

Інструктор бригадної школи гарматчиків - наводчиків. Начальник району міліції в Плисках, провадив розвідку серед большевицьких частин і тримав тісний контакт з розвідками частин, що боронили стацію Крути.

Полковник ОЛЕКСАНДЕР ШАПОВАЛ.

Командир Богданівського полку Запорожського корпусу в р. 1918. Командуючий Холмсько-Галицьким фронтом. Військовий міністр в 1919 р. (В січовій уніформі з ґербом U. S. A. на кашкеті. Світлина з р. 1932).

(До праці Д. Антончука).

ЛІКВІДАЦІЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНЬОГО ФРОНТУ.

Помалу посувався наш потяг назад в бік Вапнярки. Другої днини десь коло 10 год. ранку підїздила делеґація до „Столиці Південно-Західньої Области УНР". Рівно тиждень перебували ми на території занятій ворогом. Із своїми частинами не мали ніякого звязку. Не знали, що там діється. Тим з більшою нетерпеливістю й цікавістю підїздили до Вапнярки.

А в той час у Вапнярці діялися справді несамовиті речі. Перш за все нас здивувало, що до самої Вапнярки потяг ніде не задержувався для переведення ріжних формальностей, які завжди звязані з леґальними переходами фронтової полоси. Далі біля стації й на самій стації видно великий рух. Скрізь повно війська, що своїм зовнішнім виглядом ріжнилося від наших частин.

З усього можна було догадатися, що Вапнярка вже в руках ворога. З напруженням слідкую, що діється на стації. Збоку, на запасових торах зауважую більшу кількість одягнених в ріжне лахміття вояків. Червоноармійці при допомозі рушничних прикладів і баґнетів, неначе худобу, заганяють їх до товарових ваґонів. Якась метушня. Хтось упав. Коло лежачого зачервонів сніг... Страшна думка пронизує мозок. Інстинктовно хапаюся за револьвер, забуваючи, що він без набоїв. Потяг остаточно зупиняється. До ваґону заходить червоне начальство. З містечка долітають звуки інтернаціоналу.

Зясовується ситуація. Вона жахлива. Напередодні нашого повороту до Вапнярки її зайняли большевики. Один запорожський курінь, який не міг проскочити стацію з боку Демківки, повністю попав у полон. Старшин зразу ж відокремили від козаків і декого з них, як „найгірших самостійників", розстріляли тут же на пероні. А тепер бранців вивозять у запілля. Наші частини відступили на південь. Далі їхати не можемо, бо відступаючі відділи в кількох місцях знищили залізничний тор.

В большевицькому штабі інформують нас, що у Вапнярці перебуває ще одна наша делеґація, яка приїхала, щоб довідатися про нашу долю. Звязуємося з нею. Від неї коротко довідуємося про те, що сталося у нас на фронті за час нашої відсутности.

Зразу по нашому відїзді до большевиків на фронті кілька днів був цілковитий спокій. В наших частинах почалася інтенсивна реорґанізація. Але одної днини до Бендер, що на румунському боці Дністра, прибув з Камянця делеґат Уряду УНР, в. о. військового міністра полковник Олександер Шаповал. Він зразу ж увійшов у звязок з тою частиною командного складу нашого відтинку, який не був задоволений діяльністю Комітету. Полковник Шаповал наказав в кількох місцях фронту обстріляти большевицькі позиції з метою зірвати перемирря та навязати звязок з Одесою.

Одночасно наказав заарештувати увесь склад Комітету та головнокомандуючого отамана Волоха і віддати усіх під військовий суд. У відповідь на обстріл позицій з нашого боку большевики повели наступ, посунулися по всьому фронту й зайняли Вапнярку.

Після спільної наради обох делеґацій вирішено було за всяку ціну пробратися до своїх частин. З цею метою входимо в переговори з червоними. За паротяг і вагони дістаємо від них верхових коней і провідників. В цих переговорах нам дуже допоміг військовий червоний комісар вапнярської залоги, який був сам українцем.

Десь вполудень вирушила з Вапнярки у бік фронту ґрупа верхівців в кількості 7 людей; пять наших делеґатів і два большевицькі провідники. Фронтова смуга цим разом проходила між стаціями Вапнярою і Крижополем. На цьому широкому просторі ми ніде не зустріли ані одного червоноармійця. Правда, ми їхали не по залізничній лінії, а навпростець.

Не доїзджаючи, як не помиляюся, до Крижополя, назустріч нам з містечка висипала юрба народу. Була це делеґація жидівського населення, разом зі своїм рабином. Вийшла вона вітати нас хлібом-сіллю, як першу частину червоної армії, яка визволила „трудящий народ спід петлюрівського панування".

Можна уявити собі як збентежено почували себе ці делеґати, коли побачили свою помилку... За кілька годин після цього Крижопіль наново зайняла наша застава.

Уже смеркалось, коли ми наїхали на нашу першу стежу. Нас задержали і спрямували на залізничну заставу та передали комендантові броневика полковникові Годило-Годлевському. Наші червоні провідники після того, як їх нагодували, повернулися назад, а ми вирушили далі. Ще тої ж днини пізно вночі здавали ми звіт з нашої подорожі в штабі фронту в приявності командирів окремих частин. Тут був також присутній і заарештований отаман Волох.

Одначе, на цій нараді виявилося, що ми із своїми інформаціями спізнилися. На фронті була куди гірша ситуація, як ми це зразу собі уявляли. Були відомости, що повстанчий отаман Григоріїв проголосив себе большевицьким спільником, напав на Одесу, знищив добровольчі відділи, скинув антантський десант в Чорне море і тепер натискає на наше праве крило від Одеси. Таким чином і так невеличка фронтова лінія у формі підкови — Рудниця-Балта-Роздільна-Тираспіль — все більше зменшувалася, притискаючи наше військо до Дністра.

Коли раніше ні в кого не було й думки про перехід до Румунії, то тепер при цілковитій дезорґанізації нашої армії був це єдиний вихід. Ні, був іще один вихід. Він сам напрошувався й військо того хотіло. Але командування під натиском полковника Шаповала не могло на нього зважитися. А саме: треба було прорватися в тил ворога. Нажаль цього не сталося.

Видаючи частинам наказ про зірвання перемирря з большевиками, в. о. військового міністра полковник Шаповал якраз і мав на увазі перехід наших частин через Румунію. Для цього він ще раніше увійшов у зносини з румунським головним командуванням. Від румунів він дістав дозвіл на перехід наших частин через румунську територію зі зброєю.

Десь в половині березня 1919 року через залізничний міст в районі Тираспіль-Бендери переправилося через Дністер понад 30.000 чи не найкращих частин — Запорожський корпус! — озброєного україн-

ського війська. На басарабському боці румуни зараз же зажадали від наших частин скласти зброю. Лише мовляв на час нашого переїзду через румунську територію. Як опісля виявилося, такі вимоги поставили нам румуни на бажання поляків, при мовчазній згоді Антанти.

Той, хто хоч трохи розбирався в тогочасній загальній ситуації і знав румунів, не вірив, що дістанемо зброю назад. Через це багато старшин свою власну зброю понищило: шаблі поламали, а револьвери чи карабіни покидали в Дністер.

Не тільки, що ці українські частини не побачили більше своєї зброї, але вони ще й стратили все своє приватне й державне майно, яке мали із собою. Коло Заліщик, що на галицькому боці, наші вояки перейшли Дністер, кожний, в чому стояв. А поверх сотні самих паротягів, величезна кількість вагонів, навантажених ріжним військовим добром, бронепотяги, радіостації, похідні майстерні, автомобільний парк, польові друкарні, великі запаси „українського золота" — цукру, склади гарматного, інженірного, санітарного майна, а, головне, — велика кількість набоїв, бомб, зброї, амуніції й т. д. і т. д. — все це залишилося в Румунії. Пізніше наша ліквідаційна комісія, що була покликана для передачі цього майна румунам, вернулася до своїх частин з порожніми руками.

Так перестав назавжди існувати наш Південно-Західній фронт.

ІВАН ВИННИК
Хорунжий.

Бої Житомирської Пішої Юнацької Школи.

В 1918 р. Головна Шкільна Управа Військового Міністерства Української Народньої Республики доручила ґенерального штабу полковникові Всеволодові Петрову орґанізувати у Житомирі пішу військову юнацьку школу.

Полковник Петрів взявся зараз же за діло. Перш за все післав старшин для вербування охочих до вступу в школу. Наслідки цього зарядження були досить добрі, бо вписалося до школи до 300 молодиків. Поміж ними були однак і большевицькі аґенти, що пізніше старалися вносити до школи дезорґанізацію. Але кожний юнак приглядався і старався розпізнати один другого, отже, вдалося непожаданий елемент усунути зовсім зі школи.

В січні 1919 р. в Житомирі, в будинку духовної семинарії, відкрилася Житомирська Піша Юнацька Школа. Наука в ній розпочалася 14 січня. Недовго, однак, були ми в Житомирі, бо московські большевики розпочали наступ З цієї причини школа мала виїхати до Камянця Подільського, але сталося інакше.

Перед виїздом з Житомира школа уставилася біля будинку на молебень. По його закінченню промовив до школи її начальник полковник Петрів, кажучи між іншим таке: — „Дорогенькі мої юначки! Перед нами тернистий шлях, який ми мусимо пройти з побідою"... Цими короткими словами полковник Петрів якось відразу привязав до себе молодих юнаків, які в один голос крикнули: — „Під твоїм проводом, батьку отамане, підемо, куди тільки скажеш і куди поведеш!"

З музикою вирушили ми на двірець, всіли у потяг і чекали на відїзд. Проте сталося інакше, бо тодішній командир Північної ґрупи військ отаман Бень наказав негайно вирушити на фронт і загрозив начальникові школи арештуванням, вразі той не виконає цього наказу. Полковник Петрів переконував отамана Беня, що школа не може вирушити на фронт, бо вона всього тиждень мала військові вправи, а серед юнаків є й такі, що перед школою не мали нічого спільного з військом. Даремно було переконувати того, хто не мав найменшого поняття про науку в військовій школі.

Увечері 7 березня о год. 8 прийшов командир куріня підполковник Лабудзь і заявив, що негайно вирушаємо в похід. Почали видавати все потрібне для бою. О год. 10 вечора вирушили ми до с. Лев-

ків (12 верстов від Житомира). Там переночували в фільварку, а рано другого дня виступили з музикою на позицію в напрямку Коростишева.

Перший раз нам прийшлося бути в полі. Два дні на нашому відтинку під Левковом великих ворожих відділів не було, але все ж дійшло до бою, в якому ми перемогли і забрали кілька полонених та інші трофеї.

Під вечер 9 березня 1919 р. прийшов до нас начальник школи й подякував нам, що ми встояли перед ворогом та ще й з побідою і показали себе навіть ліпше за тих, що вже мали бойову практику. Того ж вечора вирушили ми назад до Житомира й затрималися в с. Піски наніч. По тім дня 11-го березня рано дві сотні школи пішли в напрямі на ст. Кодима. Біля містечка завязався бій; і в цім бою ми також не посоромили школи, протнавши ворога в напрямку до ст. Рея (біля Бердичева).

12 березня прийшла нам зміна, а ми перейшли до Житомира, де стали на приватних помешканнях. Перебувши тут півтора дні, вирушили ми о 13-ій годині 14 березня на м. Звягель, до ст. Рудниця. Там пробули тільки один день, бо на другий — 15 березня — прийшлося засісти в окопи впоперек шляху Житомир—Звягель. О год. 15-й посунула на нашу позицію большевицька навала з Житомира і розпочався завзятий бій. В тому бою юнаки показали себе: всі, як один, завзято кинулися в атаку, прорвали фронт противника й прогнали його до с. Березівка. Наш полковник з радощів, що в такий критичний момент ми не злякалися, аж заплакав.

Вночі 17-го березня наша школа відійшла до с. Курне і там відпочивала два дні; після того вирушила знову в напрямі Житомира через м. Соколів до м. Пулин і там заночувала. Ранком другого дня підійшли ми під с. Вільськ, там зустріли багато сильнішого від нас ворога, а дотого ще й з кіннотою в силі одного полка (імени Троцького). О год. 10 почався бій. Ми зайняли узлісся на північ від села. Ворожа кіннота кілька разів атакувала нас у чоло, але відбита зі втратами почала обходити нас з лівого крила. Серед нас у лаві був і полковник Петрів з рушницею в руках. Не боячись ворожих куль, він заохочував нас держатися, вказував напрямки для стрільби. Це додавало нам відваги.

Коли ворожі гармати добре пристрілялися по нашій лаві, ми просили полковника перейти на інше місце. Тільки-що полковник Петрів перемінив місце, як у ту ж хвилину впало вороже стрільно і відламок пробив полковникові шолом на голові.

Коли почало смеркати, ворог заатакував нас з усіх сторін, а його кіннота знову почала атаку в чоло. Відділи матросів, при помочі панцирних самоходів, сильно натискали на наше ліве крило. Трудно було вже вдержатися, бо надходила ніч, а ворогові прийшла в поміч артилєрія. У нас зовсім не було гармат і це змусило нас до відступу на м. Пулин.

В цьому бою втратила школа юнака Кізюту, якому ґранатою відірвало ногу.

Зморені цілоденним боєм, відпочили ми один день, а потім, дістави 4 гармати і відділ кінноти (правдоподібно залізничного куріня),

рушили знову 22 березня до с. Вільськ, де розпочався бій. Цим разом нам було легше, бо наші гармати за одну годину збили ворога з позиції і ми легко прогнали його аж під Житомир.

О год. 10 одного дня, — непригадую числа — правдоподібно при кінці березня, вступили ми до міста, а о год. 13 відбулася парада перед Головним Отаманом Симоном Петлюрою.

Через два дні по параді прийшов школі наказ негайно виступити на фронт у напрямі Чуднова Волинського до с. Альбінівка; туди прийшли ми в неділю (десь було це у перших числах квітня) увечері. На другий день зрана засіли ми в окопи вздовж р. Гуйви. О год. 8 показалися на узліссі від сторони Бердичева ворожі частини, переважно латишські та китайські; про це ми довідались пізніше від захоплених полонених з тої групи, що пробивалася з Одеси на північ. Школа зустріла їх кулеметним і гарматним огнем, а 1 і 3 сотні підступивши до річки кинулися в атаку через воду, але ворог відбив цю атаку зі втратами для нас, захопивши 15 юнаків у полон. 11 з них москалі розстріляли за річкою на наших очах, а 4 втікло.

В цьому бою відзначилося геройством багато юнаків, переважно з 2 сотні сотника Корнійчука. Їх представили до нагородження орденом Св. Михайла *).

Школі прийшлося перейти на другий бік лісу поза місто Житомир по дорозі до Звягеля. З огляду на те, що ворог почав великими масами вдиратися до міста і тим самим загрожував нашій Північній групі військ, тодішній комендант міста сотник Возьний скликав на віче мешканців міста і на нім звернувся до зібраних із закликом до боротьби. Це мало добрі наслідки: багато людей кинулося зі зброєю до Бердичівського мосту, щоб там стримати ворога й охоронити місто перед погромом. О год. 14 (десь то було між 7—10 квітня) большевики заатакували місто, зокрема Бердичівський міст. По півгодинному завзятому бою ворогові вдалося відкинути нас від мосту до міста. Бачучи таке безвихідне положення, всі як один кинулися до контр-атаки. Через годину вдалося відкинути ворога далеко від міста, з великими для нього втратами, аж до с. Гуйва, взявши до полону 117 жидів-охотників, 3 гармати та 9 кулеметів. В цьому бою полягло наших 23 вояки.

Увечері, коли ворога прогнали далеко поза місто, школа вступила до міста на відпочинок до давнього будинку і там поновилася перервана наша наука .

Недовго одначе прийшлося нам сидіти спокійно. 14 квітня 1919 р. в вербну суботу задзвонили дзвони в усіх церквах на знак нової небезпеки. В неділю о год. 10 школа вирушила на фронт. 2 сотня пішла на Бердичівський міст, а решта сотень — на міст Чуднівський. Ворог розпочав атаку з усіх сторін. Ми, 2 сотня юнаків, засіли в окопах на цвинтарі біля р. Тетерева і вже о год. 11 побачили піші й кінні частини противника, що показалися із лісу. Ми боронили Бердичівський

*) Такий орден встановлено законом у початках нашої державности. Пізніш, уже на еміграції, цей закон скасовано і встановлено ордени: „Визволення" — для військових за бойові відзначення і „Республики" — за заслуги цивільного характеру. Однак, ані першого, ані другого закону зреалізовано не було. — Редакція.

міст і переправу, що на шосейній дорозі з Житомира, до год. 15, не знавши, що діється на інших відтинках. У цей час прибіг командир куріня і каже, що ворог вже зайняв місто, захопив 2 наші гармати, що стояли біля собору, а де 1-а і 3-я сотні школи — він не знає. Нам отже одна дорога: пробиватися силою через місто, поки ще не вдарили нам на тили.

І справді, не встиг командир куріня цього сказати, як почалася ворожа атака з двох сторін: від мосту і від міста. Прийшлося покинути позицію та пробиватися через місто. Не було це легкою справою, бо крім ворога, ще й жиди з вікон кидали на нас ручні ґранати. Врешті пощастило продертися поза місто на шлях до м. Чернихова, там найшли ми решту сотень і штаб школи. Зібравшися всі разом, рушили ми вздовж міста з півдня на північ до околиць с. Вільська і там заночували.

Через два дні, як зібрали решту розбитої операційної ґрупи отамана Беня, почали ми знову наступ на місто. В страсну середу, 18 квітня, по обіді ввійшли ми до с. Вільськ і біля церкви поставили 4 гармати, а піхота розтягнулася впівкруги села від Звягельського шляху. О год. 7 вечора показалася з лісу ворожа кіннота, її зараз же розсіяли гарматним огнем і відкинули на схід. Через 1½ години показалися лави піхоти з кіннотою і панцирними самоходами. Ми продержалися годину на позиції і мусили поволі відступати з боєм до м. Горошки (Кутузове) і прийшли туди ранком у страсну суботу, 21 квітня. Наступ лівого крила нашої Північної ґрупи отамана Беня ворог відбив.

На саму Паску по обіді рушили ми далі в північному напрямі і зайняли позицію поза містечком, у напрямі Звягеля. О год. 6 вечора ворожа кіннота заатакувала нас, але ми її відбили. Ранком у понеділок рушила вся школа до с. Расно. Всі ми були дуже змучені тим більше, що зі всіх сторін оточував нас ворог. Всі інші частини Північної ґрупи давно вже були біля ст. Олевськ і тільки ми залишилися на тилах ворога. По дорозі на лінії Коростень—Звягель найшли ми в болотах покинені гармати і цілий потяг нових рушниць; що могли, забрали з собою.

Завдяки відвазі нашого начальника школи полковника Петрова та вмінню маневрувати (він сказав нам: —„Всіх виведу, тільки майте сильну віру і надію на мене!"), — після кількаденної мандрівки по болотнистому Поліссю вдалося нам дійти до м. Олевська. Там найшли ми рештки нашої ґрупи військ, з якої лишилося заледви коло 4.000 вояків.

Відпочивши один день, рушили ми 27 квітня потягом до м. Сарн і далі до м. Рівного. На ст. Костопіль ми зупинилися, чекаючи дозволу на вїзд до Рівного, але не отримали його, бо акурат у цей час отаман Оскілко оголосив себе Головним Отаманом. Нашу школу, як видно, боялися впустити до Рівного, бо знали, що школа і полковник Петрів не перейдуть на бік отамана Оскілка. Через кілька днів цей замах зліквідовано, а сам отаман Оскілко втік до Польщі.

В Рівному наша школа розмістилася в будинку жіночої школи і розпочала дальшу свою науку, але й на цей раз ненадовго. Від сторони Луцька наступали поляки і нас вислано на фронт до м. Клевань.

У цей час деякі з наших частин почали під впливом аґітації переходити добровільно до поляків. І наш командир куріня, без відома начальника школи, змовився потайки з поляками і почав намовляти нас до переходу на їх бік. Однак ніхто не схотів цього робити без відома полковника Петрова. Коли прийшов начальник школи, то вияснилось, що він нічого про це не знав і наказав арештувати підполковника Лабудзя *).

На другий день увечері переїхали ми до Рівного, але через кілька днів мусили відступати далі, бо від Звягеля почали наступ большевики, а від Луцька — поляки.

Перейшовши до м. Дубна і пробувши там один день, рушили ми до м. Кремянця, де перебули довший час, там несли охорону державної скарбниці і ґенерального штабу. Після Зелених Свят, десь коло 11 червня, відступили ми далі аж до м. Ланівці (на Волині). Там наш начальник школи дістав призначення на командира Волинської ґрупи, а начальником школи залишив по собі полковника Вержбицького, людину іншої вдачі, до якої вже не було такого довірря й привязання юнаків.

Під Ланівцями мали ми невелику сутичку з большевиками; великого опору ми їм не ставили, бо мали під своєю охороною скарбницю. Відступали ми через м. Базалія—Купіль. Біля ст. Війтівці стояли два дні на позиції. Великих боїв не було, тільки час від часу перестрілювання.

Опісля відступила школа на Поділля через м. Городок, Купин до м. Смотрич і прийшла туди 6 липня страшенно зморена трьохденним маршем. Там прийшлося нам обеззброїти Чортомлицький полк, бо він почав грабувати містечко й бити жидів. Проводирів цього погрому розстріляно в с. Чорна.

Через два дні — 8 липня — перейшли ми до м. Лянцкорунь; там переночували і перейшли до м. Вишнівчик. Там пробули тиждень, аж до часу наступу большевицької Таращанської дивізії. Звідти відступили до м. Смотрич; його ми обсадили заставами в напрямі Вишнівчика і Городка. Застави пробули на місцях до ранку 18 липня. Ранком приїхав командир куріня, вибрав позицію і наказав заставам зайняти її та боронити за всяку ціну. В заставах була 2-га сотня, а решта школи залягла в лаві перед містечком, при дорозі на Городок. На лівому крилі у нас був полк Волинської дивізії.

Біля полудня наша лава почала обстрілювати ворожий розїзд, а через пів години почули ми стрільбу на лівому крилі, — це полк Волинської дивізії відбивав перший наступ противника і прогнав його під Вишневецький ліс.

Коли все заспокоїлося, через яких 20 хвилин показалася з боку Городка ворожа кіннота, а за нею й артилєрія; вона зайняла позиції на висотах, що на лінії лісу. Кіннота заатакувала нашу головну лінію, а як її відбили, то кинулася на наше праве крило, щоб вздовж річки вірватися до містечка. Але й цю атаку відбила півсотня 2-ої сотні, що займала село між містечком Смотрич і Вишнівчиком, та переслідувала противника вогнем до цвинтаря.

---

*) В часі нашої трагедії під Проскуровом підполковник Лабудзь був при обозі; біля ст. Чорний Острів поляки захопили частину обозу і його разом з ним.

Священик ДМИТРО ЛЕЩИШИН.
Окремого Полтавського куріня у 1918 році; полку Вільного Козацтва і Кордонної бригади у 1919 р.; 3-ої Залізної дивізії і Окремого Кордонного корпусу в 1920 р. Пізніше священик Укр. Правосл. Автокефальної Церкви в Америці.

Поручник СЕМЕН ХОМЕНКО.
В січні 1918 р. організатор і керівник партизанського загону на Чернигівщині. Пізніше в 3-й Залізній стр. дивізії старшина 2-ої кін. сотні, завідувач майстерні зброї.

Адміністративний сотник
ВОЛОДИМИР КУРОВСЬКИЙ.
У Фельдбахському і Раштатському таборах приймав участь в українізації полонених і організації 1-го Запорожського ім. Т. Шевченка полку (Синьожупанники). В 1917 р. на Підляшшу участь в організації українського шкільництва і газ. „Рідне Слово". В 1918 р. пом. начальника друкарні Холмського Краєвого Комісаріяту в Бересті. В 1919 р. в укр. польовій жандармерії і Спільній Юнацькій Школі.

Сотник інженір-хемік.
МИКОЛА ЗІНЧЕНКО.
Учасник боїв за Київ в 1917 р. З 1920 р. старшина 3-ої Залізної стрілецької дивізії. Помер у Кельцях (Польща) 3 вересня 1938 р.

Підполковник ЙОСИП КИРИЦЯ.
Вступив до українського війська вже інвалідом світової війни (без лівої руки). Командир куріня 6-ої Січової дивізії. Помер на еміграції в таборі Щепіорно в р. 1924.

Підполковник ВАСИЛЬ ФИЛОНОВИЧ.
Голова полкової ради 516 Мезенського полку та дивізійної ради 129 п. дивізії (російської армії). Комендант м. Суми. Командир Окремого Сумського куріня.

Сотник МИКИТА ШЛЕНЧАК.
Начальник штабу повстанчих військ Лівобережжа (1919 р. до 30 квітня 1920 року). Начальник окремого відділу 16-ої бригади 6-ої Січової дивізії.

Сотник СЕРГІЙ ГОРЯЧКО.
Старшина 6-ої Січової стрілецької дивізії. Учасник 2-го Зимового Походу.

Хутко за цим, після артилерійської підготовки, яка тривала понад 3 години (стріляло правдоподібно 2 гармати тяжкі і 3 легкі), почала наступ Таращанська дивізія. Її піхота наступала на ліве крило — сс. Чорна і Біла. Після півгодинного бою ворогові вдалося захопити ці села. За якийсь час розпочався наступ і на школу, — вона ще залишалася перед містечком. Під прикриттям артилерійського вогню большевики наступали в три лави балкою, що при дорозі. Порівнявшися з 1-ю сотнею школи дісталися вони під цільний обстріл з кулеметів і кинулися назад під ліс.

Зібравшись там, большевики поновили наступ, але вже лівіше дороги, і тим врешті змусили наші частини відійти до Смотрича. Тимчасом ворожа піхота почала підходити до лівого крила школи, де було всього 16 людей і 2 кулемети. Звязок з рештою частин школи втратився і ми нічого не знали про їх відступ.

Допустивши противника на 300 кроків, застава обстріляла його і тим на якийсь час затримала наступ. Очевидно ворог сподівався знайти тут поважніші сили і тому почав сильно обстрілювати нас артилерійським огнем. Внедовзі однак ворог переконався, що нас тут мало, й почав рішучо наступати. Ми трималися доостанку. Допустивши його на кільканадцять кроків і вистрілявши останню тасьму набоїв, наша застава з великим трудом відійшла до містечка з значними втратами: 3-х юнаків забито й багато ранено та контужено. В містечку найшли ми школу. Начальник школи вважав, що ми вже пропали, бо властиво забув про цю заставу. Вже коли ворог був зовсім близько, начальник школи наказав хорунжому Омельчукові, начальникові звязку школи, нас розшукати. Омельчук трапив до рук ворога і був забитий.

Під натиском ворога ми залишили Смотрич і наші частини перейшли під вечір до Нижньова, де були вже частини Української Галицької Армії. Тимчасом зі сторони Миколаєва корпус С. С. розбив противника і розсіяв його по лісах. 21 липня перевезли тіло хорунжого Омельчука і поховали враз із забитими перед тим юнаками в с. Нижнів.

У той час становище цілої армії У.Н.Р. було дуже прикре, бо залишилося тільки не цілих 2 повіти території, а ворог натискав все більше. Тоді-то перейшла на наш бік Збруча Українська Галицька армія і тим врятувала наше положення. Біля Миколаєва галицький корпус заатакував тили ворога й розбив його.

Після цього нашу школу на фронт вже не висилали, а спрямували до Камянця Подільського; там нас розмістили в будинку Духовної Семинарії і ми приступили до дальшої науки.

Тоді-то з Житомирської Пішої Юнацької Школи, наказом Головної Команди військ У.Н.Р. за ч. 154 з 8 вересня 1919 р. перейменовано нас в Спільну Юнацьку Школу.

У вересні ж відбулася урочиста присяга. В кінці жовтня ми мали іспити; їх здали всі юнаки, крім двох.

При кінці жовтня в Кямянці зробив школі перегляд Головний Отаман Симон Петлюра в присутности французької, чеської, румунської й польської військових місій. Юнаків було йменовано хорунжими.

5 листопада в Камянецькому театрі відбулося свято випуску нових старшин.

Після передачи шкільного стягу новим юнакам, мали ми відїхати до частин Дієвої армії. Цей відїзд однак задержався, бо був це час переходу Української Галицької армії на бік Денікина. З огляду на це сформовано наразі з молодих старшин старшинську сотню при школі.

18 листопада виїхали ми до Проскурова і прибули 20-го, а через два дні вирушили на фронт проти денікинців на ст. Богданівка, а звідти повели наступ на ст. Деражня. Там зустріли ми ворожий бронепотяг „Ураган"; проти нього вийшли з нашої сторони бронепотяги „Хортиця" та „Вірний син України". Ворожий потяг ми розбили і трималися там до ночі. Вночі ворожа кінnота зайшла нам у тил зі сторони м. Пробіжна і Побожа, а в чоло повели наступ піші частини (Симферопольський офіцерський полк). В цьому бою попала до полону одна сотня юнаків через неувагу командира сотні хор. Свідерського.

Тої ж ночі відступили ми на ст. Дубові Хутори, біля Проскурова. На другий день 22 чи 23 листопада по двогодинному бою прийшлося відійти з Проскурова до ст. Гречани, при тому втратили ми два вагони грошей. Під вечір всі частини рушили до Старокостянтинова; туди прибули по 2-денному марші, а звідти пішли в напрямі на Чорторию. В м. Любарі збунтувався отаман Волох, захопивши державну скарбницю. Відібрати її вислано старшинську сотню, але нас було замало — Волохівці оточили нас і змусили до здачі зброї.

До вечора тримали нас у полоні, намовляючи прилучитися до Волоха та загрожуючи видачею нас большевикам. Одначе з наступом темряви нам пощастило поодинці вивтікати до військ Головного Отамана Симона Петлюри.

Тимчасом начальник школи полковник Вержбицький зібрав Раду юнаків і на ній вирішено припинити дальшу боротьбу. Ми, нові старшини, не погодилися з цим і силою змусили школу йти з нами до Чорторії; там було арештовано полковника Вержбицького і всіх командирів сотень. На другий день командирів сотень випустили, а полковника Вержбицького мали розстріляти, однак Головний Отаман помилував його і наказав тільки здеградувати в козаки.

Тоді-то школу перейменовано в Юнацький Залізний полк при 3-ій дивізії. Командиром полку призначено сотника Обоїмова. Так рушили ми на партизанку — в „Зимовий Похід".

Під ст. Калинівка перейшли ми через галицькі частини за залізницю і подалися в напрямку м. Липовець. 26 грудня зустріла нас ворожа кінnота в силі полка і розгромила „безсилу" вже тоді школу, яка майже вся хорувала на тиф. Кожен, хто міг, втікав і потім приєднувався вже до інших частин.

Така-то доля спіткала нашу славну, незабутню школу. Втрачено було і прапор школи; опісля його вдалося відібрати від банд Волоха аж-но в 1920 р. Частиною, що нас розгромила, була денікинська „Кавказька Сводна Дивізія" в команді князя Голіцина.

А все це трапилось через полковника Трутенка, через його необережність.

ОЛЕКСАНДЕР КАЛЮЖНИЙ
сотник.

Із Саранська до Херсона

(ДО УКРАЇНІЗАЦІЇ 753-ГО ПІШОГО ВІННИЦЬКОГО ПОЛКУ).

I.

Організація української військової формації зі складу 101 і 234 запасових піших полків російської армії в 1917 році.

Революція мене застала у м. Саранську Пензенської губернії. Там тоді стаціонували 101 і 234 піші запасові полки російської армії.

Серед вояків тих частин було чимало свідомих українців і вони зрештою обєдналися у гурток. З гуртівчан пригадую собі таких його чолових членів: сотник (штабс-капітан) Адаменко (родом з Одещини), хорунжий Оропай, хорунжий Семен Никитенко (обидва з Київщини). Прізвищ інших старшин і підстаршин, членів гуртка, уже не памятаю. По кількох нарадах у квітні 1917 року гурток розпочав переводити агітаційну освідомлюючу українізаційну працю між вояцтвом саранської залоги.

Згадані полки, а зокрема 101 піший запасовий полк, де перебував і я, були укомплєтовані частинно рекрутами української національности. Зі старшин українців довійськового часу в 101 п. зап. полку, які активно працювали в цім напрямі, пригадую лише сотника Адаменка. Решта старшин гуртка то були молоді хорунжі (прапорщики) військового часу, в більшости середньошкільники, за виїмком хор. Оропая, що мав вищу освіту (здається студент Київського Університету).

Отсей-то хор. Оропай і був властиво головним пропагатором української національної ідеї і головним організатором нашого військового українського відділу.

Як ми, молоді старшини, так і більшість з вояків з подувом революційної хвилі у вільний від службових вправ з новиками час, збиралися групками й ділилися своїми міркуваннями, здебільша в українських справах. У святочні дні, пригадую, часто скликувалися й відбувалися на полковому майдані сходини (по тодішньому „мітинги") співчуваючого нам вояцтва, де всебічно розважалося справи українізаційного значіння. З промовами виступали сотник Адаменко, хор. Оропай, дехто з підстаршин і козаків. Хор. Оропай, добрий промовець,

знавець української справи, після кожного такого виступу спричинювався до того, що наші ряди все міцнішали й чисельно збільшувалися.

У висліді таких сходин у кожного з вояків все більше кристалізувалась думка-мрія повороту на нашу Батьківщину й службу для українського народу.

Освідомлююча праця між вояцтвом давала позитивні наслідки. Щораз частіше чулися вислови побажань офіціяльно й рішуче домагатись організованого відокремлення від москвинів, творення своїх українських відділів та повернення в Україну. Свою національну окремішність ми заманіфестовували піснею, мовою, дисциплінованістю, а також жовтоблакитними стрічками, що у виді кокард ріжних розмірів — у старшин більшими, у козаків меншими — носили попричеплюваними на грудях військового одягу. Зокрема українська пісня особливо привертала до нас увагу місцевого московського населення. Військове начальство і старшини-москвини ставилися до нас хоча й вороже, але рішучих перешкод не робили в нашій праці. Як ставився командир полку полковник Климчук — я не знаю. Не знаю також, як дивився на справу українізації частин і командуючий Казанською Військовою Округою генерал Сандецький.

На старшинських полкових зібраннях або підчас обідів у старшинських їдальнях старшини-москвини з гумором чи й сарказмом кепкували з наших українізаційних заходів, але річеві й переконливі доводи сотн. Адаменка й хор. Оропая завжди збивали їх і удоводнювали правоту змагань українців в межах Російської держави.

На одних, памятаю, сходинах українських вояків вибрано було 3-х представників — прізвищ не пригадую — і післано до Київа, до Української Центральної Ради в справі переїзду українських вояків з Саранська в Україну. З Київа привезли ці представники книжок, ріжної української преси, український жовто-блакитний прапор і... нажаль неясну відповідь в справі зорганізованого нашого переїзду цілим відділом на батьківщину. Хоч ця невдача нас трохи й пригнітила, проте ми не тратили надії й уживали всіх заходів щодо національного освідомлення й збільшення рядів нашого вояцтва.

Перше уряджене нами Шевченківське свято-академія під відкритим небом на полковому майдані зібрало тисячі вояцтва. Виголошені реферати про життя й діяльність великого пророка й ґенія Тараса Шевченка зробили на присутніх глибоке враження. Не одному воякові скотилася з очей сльоза, вперше довідуючись про страдницьке життя Батька Тараса, про Україну, український нарід і його невідрадне минуле. Старшин — промовців і прелєґентів — гаряче оплескували. Були звичайно й вибрики декого з комунізуючих москвинів, але річеві удоводнення хор. Оропая й інших вояків-українців унешкодливлювали таких горлаїв. Згадана академія, як і сходини, завжди закінчувалися співом „Заповіту" або українського національного гимну. Пригадується, що наш провід розпочав організувати український хор і розучувалася пєса для вистави у місцевому кіні. Деякі деталі з життя призабулися, бо то було двадцять років тому, а сам учасник, автор цих спогадів, хоч і приймав тоді участь у русі, але як молодий 19-літ-

ній юнак (хорунжий) незумів утривалити в своїй памяті того великого гону й зриву, про які тепер майже з побожністю згадує.

Бачучи таку рішучу нашу вимогу щодо вимаршу зорганізованим відділом в Україну, московське начальство (командира полку полк. Климчука десь не було, а заступав його командир куріня штабс-капітан Петровський) погодилося бажаючих вислати на румунський фронт. Охочих вояків знайшлося коло двох тисяч. Сформовано було здається 6 чи 7 сотень по 280 — 300 вояків кожна. Команду над цим відділом обняв сотник Адаменко. Зі старшин пригадую: командир першої сотні хор. Семен Никитенко (з табору інтернованих виїхав в радянську Україну), півсотенним у цій же сотні був я. З інших старшин пригадую тільки прізвища хор. Оропая — головного нашого організатора й хресного батька українського відділу, хор. Манька, хор. Олефиренка. Решти старшин, що їх було до 15, не пригадую.

Підстаршинський склад було цілком виповнено. Козацький склад у сотнях ще поповнювався підчас подорожі залізницею. Офіціяльно наш відділ відїзджав (десь у червні 1917 р.) на румунський фронт.

Вимарш із Саранська був для нас правдивим святом. Говорилося ніби про фронт, але ми всі мали інші мрії: Україну!.. Цілим єством нас тягло до батьківщини, до свого народу, землі, рідних, але... не на фронт. Які то були щасливі хвилини — момент відїзду з чужої сторони „в Україну далеку"!..

На стацію наш відділ промашерував військовим порядком з українським національним прапором попереду, з військовою орхестрою, в супроводі усього полкового начальства та безлічі цивільного населення. На чолі відділу йшов сотник Адаменко. Кожний майже старшина й вояки мали на грудях жовтоблакитні стрічки-кокарди. Без перерви гучною луною розлягався спів українських пісень. Козаків порозміщувано у вагонах-„теплушках", а старшини у вагоні особовому. Як тільки потяг рушив з місця під звуки орхестри, зі старшинського вагону гомінкою луною понеслись звуки національного українського гимну — „Ще не вмерла Україна." З інших вагонів співали козаки ріжні українські пісні. Всі вагони було удекоровано зеленим галуззям, а на старшинському, крім галуззя, повівав наш український національний прапор.

Цей момент відїзду був правдивим для всіх вояків святом. Без міри всі були втішені тим, що ось-ось незабаром зупинимося на власній українській землі. Як підчас самої подорожі, так і при зупинках на ріжних стаціях вояки співали українські пісні, чому немало дивувалося як московське начальство, так і місцеве населення.

Одного дня наш потяг зупинився на ст. Полтава. Нас тут затримало місцеве полтавське українське громадянство. Наш відділ запрошують представники полтавського громадянства до Полтави на якесь здається свято, чи віче. Всенький відділ військовим ладом з прапором і з піснями зі стації промашерував до міста і зупинився біля памятника Котляревському. Тут нас зустріли представники українського громадянства та безліч цивільного населення.

Святочний був настрій! Почувались ми вже, як у себе вдома. Промовам і побажанням не було кінця. Усе носило щиро український ха-

рактер. Промовляли ріжні представники і від українців, і від росіян, і навіть від жидів. Усе було добре аж поки не став на трибуні якийсь жидок і зачав, вимахуючи руками, закликати до інтернаціоналу, всесвітнього братерства і т. ін. Навколо все загомоніло й наріщті перейшло в голосні вигуки: „Геть з трибуни!" — Жидок десь зник.

Почулися інші голосні оклики: „Слава Україні!" — „Хай живе незалежна Україна!.."

Оваційно, з великим захопленням, вітало все довкілля нашого промовця хор. Оропая, що промовляв в імени відділу. Нехай йому десь в незнанні легко гікнеться, бо, слухаючи тоді його промову, і я втирав не одну сльозину.

Здається, що тут же на місці вживали заходів, щоби залишити наш відділ у Полтаві. Подробиць не памятаю і чому ми не зісталися там, не знаю. Шкодували потім цього, але... трудно! Вірили, що в Київі таки напевно зістанемося.

За кілька днів наш потяг зупинився на ст. Київ. Всі, хто не спав, кинулися до вікон, дверей, позіскакували з вагонів оглядати Київ. Наші представники зголосилися до Української Центральної Ради й просили про залишення відділу у Київі чи якому іншому місті. На жаль і превеликий жаль, згоди не дістали... Сумні верталися представники, з сумом і ми довідались про дальшу подорож... всеж таки на фронт... Між вояцтвом почулось невдоволення. А так мріялось усім!.. Найбільше були заклопотані старшини. Чимало їм прийшлось зужити енергії на заспокоєння вояцтва! Здається, що приходили до нашого потягу й вояки, розміщених у Київі українських частин, намовляючи зістатися в столиці. Кількадесят вояків з нашого відділу таки прилучилися до них без відома нашого начальства. Ми відїхали на фронт, бо наказ був наказом.

З тиждень простояв наш відділ при якомусь запасовому полку на терені Галичини. Після огляду наших вояків начальством цього полку, яке визнало наш відділ готовим до служби на фронті, нас знову завагонували й відвезли на Буковину.

Пару днів відділ перебув у м. Чернівцях. До міста ми промашерували з українськими піснями й зі своїм національним прапором. З цікавістю оглядало нас місцеве населення. Наші вояки також мали милу несподіванку, оглядаючи по вулицях українські написи, чуючи українську мову, а спіткавши якусь книгарню, що мала вітрину, заповнену українськими книжками й часописами, — вояки так облягли її, мов щось надзвичайне. Таку новину, здається, більшість оглядала вперше!

В м. Кімполунзі відділ з розгорненими прапорами вистроївся на майдані для зустрічі й огляду нас командиром XXIV корпусу.

Командир корпусу ґенерал (прізвища не пригадую) в оточенні свого штабу, після привітання з вояками, звернувся до нас з підбадьорюючою промовою, вставляючи іноді до своєї московської мови й деякі українські слова.

Опісля (про що буде мова далі) ми довідалися, що цей корпус вже був призначений до українізації і що командир корпусу навіть сприяв українізації війська.

Відповідав ґенералові в імени відділу хор. Оропай українською

мовою. Генерал був зворушений щирістю промови і в ознаку того розцілував нашого промовця і наш прапор. Після цього оглянув відділ, особисто з кожним старшиною привітався й, подякувавши та похваливши старшин і козаків за добрий військовий вигляд і дисципліну, відїхав.

Нам оголосили наказ по корпусу про влиття нашого всього відділу до 754 піш. Тульчинського полку (189 піш. дивізії), що стояв на позиції в окопах першої бойової лінії десь в околицях с. Фундул-Молдави.

І так наші мрії про службу там у Батьківщині — у серці України — Київі розвіялись, як дим. Довелося ще пару місяців своїми грудьми захищати чужі нам інтереси, чужу справу, хоча й в прекрасній, зеленій, гористій і теж рідній Буковині.

II.

На румунськім фронті у 754-ім піш. Тульчинськім полку.

З моментом влиття наших вояків у 754 піш. Тульчинський полк офіціяльно наша частина, як зорганізований український військовий відділ, перестала існувати. Справедливість вимагає ще до цього згадати, що завдяки старшинам відділу всі наші вояки як підчас подорожі до міста постою, так і вже на позиції виказали взірцеву дисциплінованість, послух, старанність і пильність у виконуванні своїх службових обовязків на велике здивування позиційного начальства. Старшин і козаків порозподілено по ріжних поріділих сотнях і частинах полку.

Командир відділу сотник Адаменко дістав призначення на командира куріня, хорунжий Оропай на завідуючого ріжними технічно-протигазовими і ін. відділами полку, хор. Семен Микитенко — спочатку командира сотні, а пізніше начальника команди звязку при штабі полку; я поперемінно виконував обовязки командира 11 сотні, адютанта 3 куріня (у пор. Бойка), а потім при штабі полку завідував „сводкою" (зіставленням) полкової пішої розвідки й заступав начальника звязку, хор. Манько став командиром сотні, а решту старшин, прізвищ яких не пригадую, призначені на ріжні посади в сотнях.

Як нас інформували, в цім полку малося переводити українізацію як старшинського, так і козацького складу. Полком командував полковник Анісимов. Походив родом з Чернигівщини. Симпатизував (чи може й належав) по політичним поглядам до „кадетів". *) До нас українців ставився невороже. В нашій присутности (нас старшин-українців при штабі полку було три: хор. Гребениченко, хор. С. Микитенко та я, а підстаршини й козаки при штабових частинах — то майже всі були українці) полк. Анісімов ворожо не виступав проти українізації вояцтва ні взагалі проти української справи.

Полк займав бойову позицію на узгіррях за селом Фундул-Молдавою, в районі Кірлібаби. Належав полк (як я вже казав) до 189 дивізії XXIV корпусу, що вже перебував у стадії українізації. Корпус

*) Кадети — К. Д. — члени московської Конституційно-Демократичної партії.

входив до 9-ої армії, якою командував ґенерал Щербачов. Штаб корпусу містився у Фільтичанах. Ставлення ґенерала Щербачова до українізації військ на румунському фронті добре знане читачам з інших споминів. Одначе, як провадилася українізаційна праця в штабі XXIV корпусу, не знаю.

В полку ми застали свідомих старших українців. Памятаю лише такі прізвища: штабс-капітан (тепер полковник) Степан Лисогор — командир 2-го куріня, поручник Бойко, поручник Лісовий, поручник Товстоліс, хор. Таран, хор. Гребениченко й ін. Штаб-ротмістр Лисань (командир 1-го куріня) хоч і числив себе українцем (з Уманя), однак був байдужий до українців. Така кількість українців-старшин в полку нас новоприбулих морально й духово зміцнила й підбадьорила.

На позиції в наслідок „слободи" дисципліна між вояками-москвинами все слабшала; між вояками-українцями навпаки заховались послух і карність як до служби так і до своїх начальників.

16 липня 1917 року ми, новоприбулі, дістали перше бойове хрещення підчас гураганового обстрілу наших бойових позицій частинами австро-німецьких військ. Наш 3-й курінь мусив обсадити й боронити сусідню позицію якоїсь кінної частини, що свавільно (розагітована большевиками) залишила бойову лінію й утікла в запілля.

В цьому хрещенні був ранений сотник Адаменко та дехто зі старшин і вояків. Я був контужений, а багато було й забитих.

З цього дня зачався відворот армії — мандрівка по високих горах і лісах Буковини, на схід, до румунського кордону. Повертавши з Сучави, пригадую, я з вікон санітарного авта бачив на одному з будинків, здається в Гура-Гуморі, як маяв український жовто-блакитний прапор — мабуть штабу XXIV корпусу.

В шерегах вояцтва, здебільша з боку москвинів, все частіше чулись нарікання й нехіть до військової служби на фронті. Почала майже відверто ширитися большевицька агітація і проти війни, і проти українізації. В запіллі, а потім і на позиції почали мітинґування. Дисципліна підупадала. Прояви непослуху між вояками-москвинами все збільшувались. Натомісць між вояками-українцями дисципліна ще трималась. Як і відбувалися інколи українські віча, то вони здебільша носили демонстративний характер, викликані шкідливою большевицькою агітацією проти українізаційної праці провідників нашого життя. У висліді таких віч зчаста були ухвали, щоб відділитися від москвинів і організованими українськими формаціями повертатись в Україну на службу нашому урядові та народові. Після жовтневого большевицького перевороту появилися вже й „салдатські полкові й сотенні комітети". Почалися братання з ворожим військом. Перед вели звичайно москвини.

Культурно-освітня українізаційна праця між вояками ступнево все ж провадилась. Провідники цієї праці одержували з Київа українську літературу й розповсюджували її між вояцтвом. Помагали цьому навіть ворожі частини австро-німецьких армій, старанно наділюючи наших вояків ґазетами, що їх друковано по українськи. Пригадую, що майже щодня з означеного місця невтральної смуги „листоноші" приносили великі пачки українських часописів, з чого ми багато дечого

Полковник ІГОР ТРОЦЬКИЙ.
Командир Окремого Кармелюцького куріня, пізніше полку. Командир 2-ої Запорожської бригади. Учасник Зимового Походу.

Полк. МИХАЙЛО ЯРОШЕВСЬКИЙ.
Командир відділу Подільської пограничної бригади. Командир Учебного куріня 6-ої запасової бригади. Начальник Штабу Кордонного корпусу.

Полковник МИХАЙЛО ПРИХОДЬКО.
Персональний секретар Головного начальника постачання в 1918 р. Комендант м. Городня на Чернигівщині. Начальник постачання 2-ої Волинської дивізії в 1921 р.

ЯКІВ ВОДЯНИЙ.
Черкаський полковий отаман Вільного Козацтва.
(До праці Я. Водяного в 5 збірнику „За Державність").

Сотник АРТЕМ НЕЧИПОРЕНКО-НЕЧИПОРУК.
Начальник постачання Окремої Кінної Дивізії.

Сотник ЮХИМ ЦЮРУПА.
Заступник командира кулеметного дивізіону Окремої Кінної Дивізії і командир кінного дивізіону повстанчої ґрупи Юрка Тютюнника.

Сотник ОЛЕКСАНДЕР КАЛЮЖНИЙ.
Командир сотні Тульчинського і Вінницького піших полків. Командир повстанчого загону на Звенигородщині. Командир загону при Полтавському і Звенигородському полках Київської ґрупи в 1919 р. Ст. адютант штабу 1-ої бригади Кулеметної дивізії.
(До праці О. Калюжного).

Хорунжий ІВАН ВИННИК.
Старшина Юнацького полку при Камянецькій Юнацькій Школі.
(До праці Ів. Винника).

довідувалися про світові події, і зокрема про українські справи в Україні. Як інформує мене листовно полковник С. Лисогор, представники нашого вояцтва з полку і зі штабу корпусу приймали участь у всеукраїнських військових зїздах у Київі, лише їх прізвищ він не пригадує.

III.

Українізація 753-го пішого Вінницького полку, мандрівки полку і розвязання.

В листопаді 1917 року з наказу Української Центральної Ради (і штабу XXIV корпусу) з полків 753 і 754 усіх українських вояків влито до полку 753, а москвинів зібрано у 754 полк. *)

Відтоді наша частина носила офіціяльну назву — 753 п. Український Вінницький полк і була укомплєтована виключно українським елєментом. Переформування відбулося в околицях здається Вами. Москвини були з цього дуже невдоволені. Повели широку аґітацію большевицького „однокотелкового" змісту і здається пробували нас обеззброїти, але ми їм показали зась. Трохи малоросів-старшин і козаків відійшло до москвинів.

Полк укомплєтувався в складі здається — чотирьох курінів (16 сотень), кулеметної частини (мали до 20 кулеметів), технічної, санітарної, команди звязку, команди пішої полкової розвідки, постачання, кінної частини і ін. Полк мав до чотиръох тисяч хрещеного вже бойового українського вояцтва.

Командування полком обняв полковник Пишня (здається білорус). Заступником командира полку був штаб-ротмістр Лисань. З решти старшин пригадую: начальником команди звязку був хор. С. Микитенко (писався Никитенко), технічними відділами керував хор. Оропай. Я був начальником команди полкової пішої розвідки, що при трьох старшинах числила до 150 вояків. З командирів курінів пригадую командира першого куріня штабс-капітана Степана Лисогора і здається одного з курінів — сотника Адаменка. Решти вже не згадаю. З названих раніше старшин пригадую ще хор. Горошка й хор. Нагірного.

16 листопада 1917 року полк у повному бойовому виряді, заваґонувавшись, залишив Буковину і виїхав з румунського фронту через Румунію до Одеси.

Які ще частини в XXIV корпусі було зукраїнізовано — я не знаю. Полк. Лисогор в своїм листі до мене згадує про один лише 260 піший Брацлавський полк.

В Одесі ми застали українську Гайдамацьку частину. Комісаром Одещини був полк Поплавко. Українська влада тут була міцною. До Херсону наш потяг прибув 18 листопада 1917 року. Місцеве українське громадянство прийняло наше прибуття з великим вдоволенням.

Полк оселився в морських касарнях. По приїзді усім воякам роздано обув та одежу. Військова уніформа була попередня, російського взірця, за виїмком старшинських відзнак, що їх замінено на жовтоблакитний кольор.

---

*) Наказ по 754 п. Тульчинському полку ч. 298 з 13 листопада 1917 р.

Придбав полк і полковий український національний стяг. Харчування вояків було дуже добре. Почували себе вояки дуже вдоволеними. Дисципліна напочатку була взірцева. Вояки несли залогову службу в Херсоні, а курінь штабс-капітана С. Лисогора деякий час у Миколаєві. Провадилося муртру і навчання в українській мові, як рівнож і культурно-освітню працю.

Старших річників ступнево почали звільняти зі служби. Всякі спроби місцевого большевицького елєменту впливати розкладово на вояцтво полку напочатку напотикалися на значні труднощі, але з часом аґітація зачала проникати глибше й знаходити симпатиків серед „малоросів".

Десь у половині грудня 1917 року нас: штаб-ротмістра Лисаня, хор. Нагірного й мене командировано до штабу Одеської Військової Округи в Одесу по платню для полку. Як на нещастя тут в Одесі в мене на нозі відкрилася рана. Я не зміг ходити й мене згадані старшини полишили в старшинському шпиталі на Пирогівській вулиці, обік Куликового Поля. Тут у шпиталі пережили я і багато хорих старшин чимало страхіть, викликаних політичним переворотом у місті. Місто по кількох запеклих боях гайдамацьких частин з большевицькою матроснею опанували большевики. Підпомагали їм з моря військові кораблі „Алмаз" та „Аврора"; ці кораблі були направду жахливим пеклом для тих, хто попав туди у руки матросні. Особливо про „Аврору" виспівувало славнозвісне одеське „яблочко". По перемозі большевики вчинили українцям та інтеліґенції різню. Сестра-жалібниця, жидівка, часами з насолодою оповідала нам, якто „їхні" вирізували українцям оселедці на головах, а „їхня" шпитальна трупярня була повна понівечених гайдамацьких тіл. Святкувала матросня гучно свою перемогу на Куликовому Полі. З вікон шпиталю було видко, як машерувала і якась невеличка частина з українським стягом, перешитим впоперек червоною шматою.

Одної, пригадую, ночі нас із кількома громадянами і сліпим полковником Кохановським (поляком) крадькома привели до пристанку на морі й якийсь пароплав привіз нас до Херсона. Тут влада була ще українська. Я перебував у шпиталі при вул. Говарда.

А наш полк все рідшав. Звільняли річники за річниками. Большевики опанували до 80 проц. вояків полку. Руїнницька большевицька рука вправно виконала свою юдину роботу. Через те, що я перебував у шпиталі, ширших відомостей з життя полку я вже не знаю. Знаю тільки, що в лютому 1918 року рештки полку демобілізовано, а старшин спрямовано до їхніх повітових військових начальників для відповідного приділення. Майно полку, як інформує полк. Лисогор, було передано до Херсонської Міської Управи, а „дещо" з того перепало й командирові полку полковникові Пишні.

В кінці лютого Херсон зайняло австро-німецьке військо і я, дістави перепустку в німецькій комендатурі, відїхав (з милицями) до м. Звенигородки, у свою близчу батьківщину, де в цей час розправляло могутні крила Вільне Козацтво.

ІВАН ВЕЛІВЧЕНКО

Вільне козацтво

НА ОХОРОНІ ЗАЛІЗНИЦІ КОРСУНЬ — БІЛА ЦЕРКВА.

I.

Організація Вільного Козацтва в с. Комарівці, де я учителював, була взірцева. Це була моя улюблена дитина, здійснення мрій з юнацьких літ. Я сам його організував у червні 1917 року і сам ним керував. Бувши за помішника повітового комісара на Канівський повіт, на Київщині, я в кожному селі свого повіту заснував Селянську Спілку і Вільне Козацтво. І ці саме організації від початку жовтня 1917 року і аж до приходу німців у 1918 році в Канівському та Звенигородському повітах вдержували порядок по селах і не допускали до анархії. Завдяки Вільному Козацтву грабіжницькі банди москаля Муравйова могли гуляти тільки вздовж залізницею, на села ж носа не показували. У Вільних Козаках були найсвідоміші й найпорядніші селяни. Там були люди ріжного віку, від 17-літнього юнака до 65-літнього дідугана.

У липні 1917 року в Чигрині обрано Головний Штаб Всеукраїнського Вільного Козацтва з осідком у Білій Церкві і йому мали всі організації підлягати. Встановлено також грошові членські вкладки на кожного козака. Головний Штаб до всіх організацій розсилав інструкції та літературу.

На другий день Різдвяних Свят (1917 р.) дістав я з Білої Церкви від Головного Штабу Всеукраїнського Вільного Козацтва наказ прибути до штабу для одержання зброї для своєї сотні.

Взявши з собою двох козаків, виїхав я до Білої Церкви. Там у штабі дали нам 100 рушниць і до них 2.000 набоїв та вказівки на випадок большевицької небезпеки, що вже загрожувала Українській Державі.

Трудно змалювати ту радість і втіху, з якими вільні козаки одержували привезену зброю. Шістьдесятпятьлітній вільний козак Іван Пилипенко, якого всі прозивали Старий Запорожець, коли я дав йому до рук рушницю, зі сльозами в очах сказав: — „Ох, ти ж моя матіночко рідненька, якже я на тебе довго ждав, та я ж з тобою до гробу не розстанусь, я ж з тобою і в огонь і в воду піду за свою рідну Батьківщину. Присягаюся тобі, моя ти люба!"

При цих словах він поцілував рушницю. Треба сказати, що вільний козак Іван Пилипенко був порядний господар на вісьмох десяти-

нах землі, користувався повагою селян, був відважний, мав пять синів і чотирі доньки. Після розвалу фронту три сини його були у Вільному Козацтві і всі три підстаршини з російського регулярного війська.

Діставши рушниці вільні козаки немов би відродилися: кожний з них почував себе оборонцем волі свого народу, його прав та Рідного Краю і один одного підтримували в дисципліні й послуху. Відколи рядило Вільне Козацтво, по селах був спокій і порядок. Увесь непевний елемент сидів так, якби його й зовсім на світі ніколи не було. Злодійств і грабежів по тих селах, де було Вільне Козацтво, підчас анархії при навалі на Київ московських банд Муравйова ніде не було. Москалі довідавшись, де в селі є Вільне Козацтво, боялись показувати туди свого носа.

Крім Управи Вільного Козацтва в Комарівці було 109 вільних козаків, добре свідомих свого завдання й дисциплінованих. Управа, чи як називали її, Штаб Вільного Козацтва, містилась у школі, у двох кімнатах учителя. Сам я мешкав у власній хаті, за чверть верстви від школи. По селі не тільки вночі, а й удень ходила варта з рушницями з призначуваних почережно вільних козаків, вона й пильнувала спокою.

За цю працю ніхто не побирав ніякої заплати.

II.

Так ішло життя в Комарівці.

В той час мав я аж надто праці і в кооперативі, і в кредитовому банку, що звався „Кредитове Товариство", і в Селянській Спілці та Вільному Козацтві, а від 8 години ранку до пів до другої пополудні мав ще вчити у школі.

Одного дня вставши з постелі, глянув я на годинник — було чверть на восьму. Нашвидку одягнувся, вмився і навстоячки випив шклянку чаю та побіг до школи. Тяжко було йти, бо від туману сніг уже взявся водою. Відбувши свої години повернувсь я додому о третій. Від перевтоми почував себе не дуже добре, проте по обіді взявся за справлення в сшитках учнівських задач. Аж ось загавкала собака і я побачив у себе на подвіррі двох верхівців. То були Сила й Самохоцький зі Стеблева, вільні козаки. Подумав, що це їх в таку погоду пригнало? Може яка небезпека? Самохоцький і Сила привязали коні до тину, увійшли до хати, привіталися й подали лист. Лист був від п. Кириченка, комісара Міністерства Торговлі при Центральній Раді, який завідував цукроварнями. Комісар просив мене у листі прибути у Стеблів, де він поінформує про ситуацію і може я схочу з своїми козаками взяти охорону залізниці від Корсуня до Білої Церкви. І все. Нічого я з цього листа докладно не зрозумів.

Тоді один з козаків, Сила,*) пояснив, що у Стеблеві у штабі Вільного Козацтва криється від московських бандитів комісар Центральної Ради п. Кириченко. Цього ж таки дня він дістав повідомлення, що большевики утікають перед наступаючими в Україну німцями і з Украї-

*) Цього Силу, б. прапорщика російського війська, в травні 1920 року московські наїздники в нелюдський спосіб замучили там же у Стеблеві.

ни вивозять що попало. Отже, п. Кириченко хоче не дати большевикам вивозити державне майно, поставивши охорону на залізниці.

— П. Кириченко дуже вас просить приїхати зараз же на нараду. Справа дуже важна й спішна.

Я покликав двох вільних козаків Чаплинського Івана (підпрапорщика) й Петренка Йосипа (старшого унтер-офіцера б. російської армії) та звелів їм зараз же найти підводу до Стеблева. Про цей наглий виїзд до Стеблева мали також повідомити Управу Вільного Козацтва. За якої пів години я, Чаплинський і Петренко сіли на фіру, а Сила й Самохоцький верхи на коні й поїхали до Стеблева. Дорога була жахлива, коні бігти не могли, а, що називається, пливли, шурхаючи ногами по черево у сніг. До Стеблева — хоч з Комарівки всього туди десять верстов — їхали дві години. Приїхали до штабу Стеблівського Вільного Козацтва о шестій годині вечора. Зараз же попросили мене до кабінету управи.

Штаб Стеблівського Вільного Козацтва містився в парку, в палаті дідича. Парк був огорожений високою камяною стіною і під Вільне Козацтво управитель маєтности відступив половину палати. В Стеблеві потребували охорони цукроварня, фільварок, гуральня, валюшня, млин на 24 вальці, містечко і ліярня. Вільних козаків було 52. Там були всі вигоди для них, навіть був в управі козацтва телєфон. Застав я комісара Кириченка (офіцера б. російської армії), ще одного капітана з подзьобаним віспою лицем і п. Руденка Махтея, засланого в 1905 році на Сибір, що з початком революції щойно повернувся додому у Стеблів.

Пан Руденко представив мені Кириченка і капітана.

Пан Кириченко попросив сісти і докладно ознайомив з ситуацією. Вона представлялася так. Центральна Рада з урядом опинилися в Житомирі. Дехто з урядовців Міністерств ховається по селах. Кириченко рівнож сховався в Узенській цукроварні (Васильківського повіту) у її директора. В цукроварні стояв кавалерійський полк (прийшов з австрійського фронту), але зі страху перед большевиками демобілізувався, полишив майно й розбігся. Перед небезпекою ушився звідти аж у Стеблів і Кириченко. Одначе большевики в цукроварню не заходили і те військове майно — коні, кулемети, вози, гармати і набої — ще там і досі непограбовані. Маючи звязок з урядом, комісар одержав повідомлення, що Центральна Рада замирилась з німцями і ті погодилися вигнати большевиків з України. І ось, німці йдуть зараз в Україну, а москалі утікають з неї. й вивозять майно. Отже, щоб не допустити до вивозу його, треба організувати охорону залізниці.

— Я тут розвідав, — докінчив своє оповідання Кириченко, — що ваша організація Вільного Козацтва в Комарівці найбільше дисциплінована, то я в імени нашого уряду дуже прошу вас прийняти охорону залізниці, бо москвини тікають нею від Київа на Знаменку. Я знаю, що ви тут маєте між населенням найбільше довірря. Ото ж прошу ще раз, прийміть на себе охорону залізниці від Корсуня до Білої Церкви.

— Добре, — відповів я — на вашу, пане комісаре, пропозицію погоджуюсь, але всіх своїх козаків з села забрати не можу, бо треба охороняти й село від злодійств, грабунків та анархії. Крім того, мої люди мають тільки рушниці й мале число набоїв. Половину людей я

мушу залишити дома для порядку, а з собою можу взяти тільки пятьдесят козаків. Але що ж цих людей? Хоч большевики то недисциплінована банда, а все ж їх є багато і вони мають і кулемети, і гармати, і гранати; боротися з ними жменці людей без належної зброї ризиковно і дуже тяжко. Відмовитися від вашої пропозиції я, як патріот, не можу, але й виступати з такою малою кількістю людей, притім ще й неозброєних, боюся. Знову ж, я не маю чим годувати їх. Та ще, пане комісаре, заявляю вам, що я сам людина невійськова і в своїй організації не маю кому довірити команду, бо не маю старшини.

На цю мою заяву п. Кириченко сказав, що військову команду візьме на себе старшина Н., і показав на капітана російської служби, що сидів тут же.

— Я вже просив п. капітана і він погодився.

Звертаючись до нього, п. Кириченко сказав:

— Так, пане капітане? Ви погоджуєтесь прийняти на себе військову команду над вільними козаками, якщо дадуть вони згоду охороняти залізницю?

Капітан сказав: — Слова свого я не зміняю.

Плян охорони залізниці мав виглядати так: харчування загону Вільних Козаків взяв би на себе п. Кириченко, а таком і придбання потрібної зброї. Малося поїхати з загоном козаків на ст. Корсунь, захватити її (бо там були большевики), а тоді взяти у начальника стації паротяг з вагонами і поїхати до ст. Сухоліси, звідти добратися до Узенської цукроварні, взяти дві гармати, декілька кулеметів та іншої зброї і їздити залізницею взад і вперед. Треба було якнайскорше виїхати і захопити ст. Корсунь; кожна хвилина дорога, бо большевики тікали під натиском німців і вивозили до Москви, що траплялося під руки.

Після цієї розмови вийшов я до канцелярії штабу Вільного Козацтва, де сиділи і ждали на мої розпорядження мої два вільні козаки.

Підійшовши до них я сказав:

— Зараз же, якнайскорше їдьте додому, а я зістанусь тут. Як приїдите, то вмить зберіть всіх вільних козаків і скажіть: уряд нашої Держави просив німецьке військо помогти йому вигнати з України московські банди. І от, під натиском німецького війська большевики втікають у свою Московію і вивозять з України все, що впаде їм в руки. Як патріоти своєї батьківщини, ми сумлінно повинні не пожаліти нічого, навіть життя свого, на оборону добробуту нашої Держави. Скажіть, що уряд просить, а я з свого боку дуже прошу, нехай Комарівське Вільне Козацтво пожертвує деяким часом на охорону залізниці між Корсунем і Білою Церквою, — того вимагає патріотичний їх обовязок. Залишити села без охорони теж не можна, а тому скажіть, що я наказав, щоб на охорону залізниці їхало тільки половина козаків, а саме пятьдесят людей. Крім одягу на себе і рушниць, нехай не беруть із собою нічого. Заступником своїм у селі я залишаю Петра Кузьменка, а його помішником Василя Петренка. Сільському старості Грицькові Філозопенкові скажіть, що я даю йому наказ зараз же дати тринадцять підвід до Стеблева, на яких ви і сорок вісім козаків маєте прибути

сюди вдосвіта. Ваш вимарш з Комарівки має відбутися в абсолютній таємниці і тиші. З Богом!

Давши таке розпорядження, я вернувся назад до кабінету і сказав п. Кириченкові, що ще о півнях цієї ночі тут буде півсотні козаків, але на мою думку це буде замало для охорони залізниці.

Тоді п. Руденко каже:

— Я дам трохи своїх козаків, але не більше як пятнадцять, бо мені для Стеблева вони теж потрібні.

Визначено виїхати до Корсуня на другий день, у вівторок, як добре стемніє, і заховувати абсолютну таємницю акції, щоб не попсувати справи. Розложено також на кожного обовязки в справі охорони залізниці. П. Кириченко мав харчувати загін, дати потрібну зброю, паротяг і з ким треба пертрактувати підчас охорони залізниці, про все радившись зі мною. Капітан повинен обняти виключно військову команду і завжди все робити за моєю згодою. На цьому й покінчили нараду.

По нараді до кабінету принесли вечерю, а після вечері там же й полягали спати в 11 годині вночі.

Стеблів містечко не дуже велике, але й не мале. Селян в ньому було понад вісім тисяч і три тисячі жидів. Селом переходить річка Рось, що бере свій початок за Білою Церквою, у Сквирському повіті. На скелі над Россю стоїть деревляна церква на південному березі річки. Від церковної огорожі на захід починається понад річкою парк з його природними камянистими скелями; його перетинає невеличка річка Боровиця, що впадає до Росі. Боровиця бере свій початок у віддалі двох верстов від Почапинської цукроварні у Звенигородському повіті, а від Стеблева в пятнядцятьох верствах і тече з півдня на північ. На Боровиці розкинулися зі своїми мальовничими краєвидами с. Комарівка і містечко Шендерівка, потопаючи в вишневих, черешневих, сливових, грушових і яблуневих садках. Від парку і церкви на південний схід починається саме містечко Стеблів, заселено густо жидівським населенням. Лежить воно якби в лощині. Селянські хати межують з жидівськими звідусіль. На південний захід від парку на віддаленні чверть верстви стоїть цукроварня і фільварок, там же й мішана українська гімназія. На південь від парку, по дорозі на Шендерівку, виріжняється двокласова школа, мурована з камяних плит. На схід від школи через шлях міститься сільська управа. Обидва ці будинки межують з жидівськими забудованнями. На схід від містечка і парку, рівнож межуючи з жидівськими забудованнями, знаходиться ліярня Сивоконя. Далі за нею старий цвинтар, а ще далі на чверть верстви від ліярні по дорозі на Корсунь, окрай села, земська лікарня, за нею в полі новий цвинтар. В центрі містечка були пошта і телєфонна стація. Вділ від церкви не більше як на чверть верстви посеред Росі пишається скелястий острів, стіжкуватий, з площею до яких вісім десятин; там колись давно-давно проживав гетьман Тетеря. Відразу за островом на правім березі річки великий чотиріповерховий млин на петлях, з кількома магазинами і забудованнями, а нижче від млина валюшня. На лівім березі Росі по скелястих горах розкинулось Зарося або Старий

Стеблів. На захід під горою по лівому березі Росі, за Стеблевом, на віддалі пів верстви, між горами притулилася ґуральня. В Стеблеві, крім помянутого млина було ще кілька водяних млинів, а саме: Семереків, Новий, Довбинів, Миколиків і Макаревичів. Хоч містечко Стеблів, як я вже зазначив, і не дуже велике, але рухливе й потребувало більшої охорони, ніж півсотні вільних козаків, тому-то п. Руденко й сказав, що на охорону залізниці не може більше відпустити, як пятнадцять козаків.

Завдяки тому, що вільні козаки держали в своїх руках у Стеблеві владу й охорону порядка, до 1920 року там грабежів не було. Стеблів не потерпів жадної руїни і все населення жило в спокою. Хоч там було справжніх робочих до пяти тисяч, все ж таки завдяки вільному козацтву виступів вбік анархії ніяких не було.

III.

Коли полягали спати й загасили електричне світло, то ще розмовляли на ріжні теми з пів години; опісля всі поснули, за виїмком мене. Мені не спалося. Ріжні думки перебігали в голові. Я думав про те, як то прийдеться охороняти залізницю і коли німці виженуть москалів, то запанує в Україні порядок і тоді нація, скинувши ярмо московської неволі, що тяжіло над Україною близько 300 літ, буде тішитися своєю правдою й волею у своїй рідній хаті. Заснув і я. Але спав недовго, бо в пів до пятої ранку почувся в канцелярії штабу стукіт чобіт і веселий гомін немалого числа людей. Я пізнав по мові своїх комарівських вільних козаків. В пітьмі одягнувся й тихо вийшов з кабінету до канцелярії.

Там мене зустріли з сяючими обличчами комарівські вільні козаки. — „Доброго здоровля, хлопці!" — Всі як один відповіли дружно по військовому: — „Слава нашій Україні!"

Я запитав Петренка, що також був тут: — „Скільки приїхало вас усіх?" Петренко відповів: — „Пів сотні, так, як ви казали". — „А де ж вони?" — „Тут у помешканні" — відповів Петренко. — „І дід Іван тут?"

— А що ж я каліка чи що, — сказав Пилипенко, — щоб сидів дома на печі в той час, як москалі прийшли нас грабувати. Мене стара моя просила й лаяла, щоб я не йшов, і сини просили. А я сказав: ні! цього не буде, щоб я сидів дома, коли прийшли нас грабувати московські банди. Піду! Або здобуду, або дома не буду! Я ще почуваюся на силі, ще не одному московському зайді всажу у груди спис.

По цих словах Пилипенка я обняв його й поцілував. Опісля, звернувшись до козаків, сказав:

— Любі брати й товариші! Нехай буде вам прикладом, як не жаліючи життя боронити від небезпеки наш рідний край, отсей наш батько Іван! Згадайте, як він собе показав, коли ви на Різдво одержували зброю, а ті слова його, що зараз чули, нехай запамятає кожний з вас, як приклад розуміння обовязку боронити нашу Матір Україну. Зараз ми тільки починаємо боротися за нашу волю з відвічним московським ворогом. Кінець борні нашої — незнати коли прийде. Одне

Перший ряд, зліва: Ройовий ПОПІК, кінної сотні 4-ої Сірої бригади. Учасник 1 і 2 Зимових Походів. Четовий ДМИТРО ХРАПУНІВ з 2-го Партизанського Павловського полку в 1919 р. і конвою командарма в 1920 р. Підстаршина АНТІН ЩЕРБАК 2-го Республиканського полку Запорожської дивізії. (1918 р.).

Другий ряд, зліва: Козак РОМАН ТАТУСЬКО 21-го Республиканського полку Запорожської дивізії. В. ІВАНИЦЬКИЙ. Козак ГАВРИЛО ТАНЬКО 3-го кінного полку Залізної дивізії. Помер 22. VI. 1931 р. в м. Августові.

Третій ряд, зліва: ІВАН БІГУН, козак У. С. С. Поляг в бою 20. IV. 1919 р. в с. Пустомити-Глинна Наварія. Десятник У. С. С. МИХАЙЛО БІГУН. Козак ІВАН ФУРСІВ, 2-го Запорожського полку у 1918 р. Пізніше козак 6-ої Січової стрілецької дивізії.

Священик ІВАН ВЕЛІВЧЕНКО.

Пом. повіт. комісара на Канівський повіт в 1917 р. Отаман Вільного Козацтва в с. Комарівці. Співробітник культурно-освітнього відділу Штаба Окремої Кінної Дивізії. Пізніше настоятель св.-Покровської церкви в українській станиці в Каліші.

(До праці Ів. Велівченка).

Священик ПАНАС БУБЛІЙ.

Козак корпусу Січових Стрільців. Член Трудового Конґресу в 1919 р. і Ради Республики в 1921 р. Священик кінно-гірського гарматного дивізіону.

знаю, що москвини так нас не полишать, а будуть ще нераз паскудити своїм лаптем нашу землю, дідівською кровю поляту за ту ж волю, яку ми й зараз зібралися боронити.

Я витягнув з кишені годинник і подивився. Було рівно пів до шостої. Попередив козаків, що за годину їм дадуть поснідати, а опісля вони підуть на вказане місце і там переспляться. Просив на дворі не вештатись. Вразі якої потреби звертатися до стеблівського козака, який буде при них увесь час.

Після сніданку Кириченко, капітан, я й Руденко обдумали й уклали плян охорони залізниці. Після наради я й Руденко пішли до флігеля до козаків, навели там порядок, призначили чотирі ройові, два четові й бунчужного. Чаплинського, як хорунжого, призначили помішником командира, а командиром загону був капітан. Розбили людей на рої й на чети. Дещо поговорили з козаками. Я сказав козакам, що скоро принесуть шлики, то козаки повинні зараз же попришивати їх до шапок, бо після третьої години прийдуть пан комісар Кириченко і старшина, який буде командувати загоном.

Була друга година, як до кабінету штабу принесли обід. До третьої години обідали й провадили розмови на ріжні теми. Рівно у третій годині зголосився вартовий козак і доповістив, що козаки вже пообідали й шлики пришили до шапок. Кириченко сказав вартовому: — Скажи козакам, що через двадцять хвилин ми прийдемо туди до них.

За хвилину увійшли два козаки з рахунками. Кириченко витяг з кишені гроші й заплатив козакам.

Нарешті всі одягнулись і вийшли надвір. Підходимо до флігеля — тиша. Входимо у коритар — тиша. Руденко відчиняє двері до салі, де містяться козаки. Першим вступає Кириченко. Чутно команду Чаплинського: Струнко! Підбігає з рапортом Чаплинський і рапортує, але не відомо кому, чи Кириченкові, чи командирові. Кириченко стояв без шапки, а командир стояв, витягнувшись, і держав по військовому праву руку коло шапки. Після рапорту Чаплинського в один голос і Кириченко і командир сказали: — „Здорові, козаки!" На це, аж вікна забрязчали, пролунало: Слава нашій Україні! Козаки були вистроєні в чотирі ряди, наперед з правого боку стояв „старий запорожець" Іван Пилипенко, а біля нього помішник командира підхорунжий Іван Чаплинський.

Після привітання комісар Кириченко промовив до козаків: — Любе Вільне Козацтво, нащадки наших славних дідів і прадідів! Наша молода Держава потребує оборони від ворога. Не пройшло й тижня, коли то ліпші сини нашої України і провідники народу проголосили на цілий світ, що віднині наша Україна стає вільною, ні від кого незалежною Державою, як відвічний наш ворог — москаль обложив нашу столицю Київ і змусив наш уряд перенестись до Житомира. Наша молода Держава не встигла зорганізувати свого війська, яке б могло протиставитись навалі москалів і показати їм стежку до Москви. А та хижа зграя грабителів грабує на нашій землі що попало і безборонно вивозить до Москви. Наша держава воювати ні з ким не збиралася й не воювала, тому заключила у Бересті 9 цього лютого

мир з державами — Німеччиною, Австро-Угорщиною, Турцією й Болгарією і попросила німецький уряд допомогти своїм військом нашому урядові вигнати непрошених грабіжників з нашої землі. Німці вже женуть ту банду Муравйова. Але вона, втікаючи з України, що запопаде, вивозить з собою в Московію. Отже, з доручення нашого Уряду і в його імени дуже прошу вас, панове, як синів Вільної України, поможіть йому, не дайте вивозити наше майно, як державне, так і приватне. Вчора я одержав відомости, що улюблений всіма отаман Симон Петлюра зі своїм катеринославським кошем Слобідської України у пятнадцятьох верствах від Київа, а сьогодні напевно вже зайняв нашу столицю. Німці вчора були в Козятині. Сьогодні вночі ми повинні захватити ст. Корсунь і потягом будемо їздити по залізниці взад і вперед, щоб таким чином не дати ворогові вивозити наше майно в Московщину. На той час, доки будете охороняти залізницю, харчувати і доставляти вам зброю буду я. Нехай же відгукнуться ваші серця на поклик нашої Матері України і нехай знає ворог, що ще є в Україні вірні сини, які зможуть оборонити свою Матір. Слава Україні!

— Слава! Слава! — залунало з могутніх козацьких грудей, аж ледви вікна не полопали. Я в той час глянув на „старого запорожця", а в нього з очей течуть сльози і він почав їх обтирати.

Тимчасом Кириченко говорив далі: — За моєю рекомендацією, а ваших представників-начальників пана Велівченка і пана Руденка згодою, ми втрьох рішили доручити команду над вами, нашим славним загоном, отсьому старшині, бувшої російської армії капітанові. Я й пан учитель Велівченко все будемо при вас, а ваш командир буде виконувати команду над вами виключно в боях.

Потім звернувся до „старого запорожця" і сказав: — Ну, що ж, і ви не захотіли сидіти дома, а хочете промняти свої старі кости і помогти нашій Батьківщині! — Пилипенко відповів: — Ви, пане комісаре, не дивіться на мою лисину і сиву бороду, я ще козак! Ще зумію не одного москаля-недолюдка простромити отсим списом як жабу і через себе перекинути.

Всі засміялися. Кириченко й командир разом зі мною й Руденком стали обходити ряди козаків. Підчас обходу Кириченко звернувся до мене: — Алеж і молодці ваші козаки, як один! — Справді, всі були як підібрані. Від 30 літ до 65 було всього девять, від 18 до 23 — пять, а решта мала від 23 до 30 і добра половина були підстаршини б. російської армії. Були й гарматчики, і кулеметчики, й кінnотчики, і звичайні піхотинці. Обійшовши навколо козаків, стали на попередньому місці і командир подав команду: — „Праворуч", потім „Ліворуч". Козаки команду виконали, як ліпше й не може бути. Тоді Кириченко сказав: — Ну, панове, відпочивайте зараз, бо через якінебудь три години вирушимо на призначену нам працю, — і попрощався з козаками.

Повечеряли в шестій годині вечора, а в половині сьомої на наказ Руденка приїхало зі Стеблівського фільварку дванадцять підвод вимощених соломою. Командир дав наказ сідати на вози. Кириченко, я й командир попрощалися з Руденком, подякували йому за гостину і виїхали до Корсуня.

IV.

Коли виїзджали зі Стеблева, було темно. Дорога була тяжка. Сніг на половину розтав, а той, що залишився, понявся водою й дуже було зле їхати, а найгірше до с. Яблунівки, вісім верстов. Від Яблунівки до Корсуня була шоса і там було їхати вже багато ліпше.

Приїхали на Красне, корсунське передмістя. Небо очистилося від хмар і стало видніше, брав невеличкий морозець. Красне лежить за Россю на південь від міста. Від Красного до мосту на Росі була ще добра верства.

Приїхавши до мосту, всі повставали з возів, підводи відпустили назад, а самі, перейшовши міст, глухими вулицями й городами в розсипку (щоб не звернути уваги жидів і не перешкодити наміченому плянові захвату стації) направились під гору до канцелярії міліції, що містилась на західнім кінці містечка.

Коли Кириченко й я вступили у подвірря канцелярії, то майже всі козаки і командир були вже в зборі. Міліція налякалась і замкнулася в будинку.

Кириченко пішов до вікна на переговори. Після кількох слів Кириченка через вікно, двері відчинились і ми всі увійшли до будинку. Від начальника міліції довідались, що на стації є 28 червоноармійців: комісар (жид) і воєнком (жид). В самому містечку засідає в цей час Корсунський ревком, а то була 11 година вночі. Начальник міліції був своя людина. По маленькій нараді в кабінеті начальника міліції, постановили зараз же вислати заставу з чотирьох козаків на край містечка, на дорогу до стації; двох козаків і міліціонера на телеґрафну стацію; двох козаків з міліціонером на пошту; командир загону з 25 козаками захватить засідаючий ревком. Цілий ревком арештувати й посадити в арештовню при міліції. На арешт ревкома ордер дав Кириченко. Через пів години увесь ревком сидів уже в арештовні. При арешті відібрано одинадцять револьверів. Між арештованими були — матрос і тринадцять корсунських жидів, переважно молодь.

Після арешту ревкома, загін вирушив на стацію Корсунь, залишивши на пошті і телефонній стації міліціонерів вартувати доти, доки зі стації не повідомить начальник міліції, щоб зняти варту. Арештований ревком Кириченко наказав звільнити в 10 годині ранку наступного дня. Перед відходом загону на стацію Кириченко подбав про закупно сала й хліба для харчування козаків.

Виходячи з міста до стації знято заставу й прилучено до загону. Загін, відійшовши з верству від міста в поле в напрямі до стації, з наказу командира зупинився. Там командир, виділив чотирі козаки в передню стежу, решту розділив на дві ґрупи. Над першою ґрупою команду обійняв капітан, а другу доручив підхорунжому Чаплинському, наказавши йому вирушити вперед по упливі чверть години.

Кириченко й я йшли ззаду ґрупи Чаплинського. Дійшовши до стації ґрупа Чаплинського стала. В двірці тихо: ні стрілу, ні крику. Всім стало ясно, що її зайняла ґрупа командира. Прискореним кроком рушила ґрупа Чаплинського і за нею ми з Кириченком з револьверами в руках. Коли ми вскочили в салю III кляси, то в кутку вже стоя-

ли обеззброєні большевики. Всіх їх було до сорок; їх вартували з десять наших козаків. Відчинилися другі двері напроти і в них показалось ще два большевики, яких ззаду підганяли козак з бомбою в руці і командир з револьвером. Здавши під охорону вартових козаків і тих двох большевиків, командир звернувся до нас з словами: — Ходім до салі I кляси. В салі сіли коло стола і командир почав оповідати, як його група оточила стацію і як обеззброїла червону банду.

Коли командир скінчив, комісар Кириченко сказав:

— Негаймо часу, треба щось робити. Що зробимо з тими червоними бандитами?

Командир на це відповів: — А що ж з ними робити, не залишимо ж їх тут тай з собою не візьмемо. Вивести за стацію і всіх пустити „ в розход" (стратити).

На ці слова командира я сказав: — Ні, так не можна, буде велике обурення. Ми ж не дикуни.

Тоді Кириченко: — Ну, а що ж з ними робити? Ціла нам вони поміха.

Я встав і кажу: — На мою думку, всіх червоноармійців вивести на північний бік від двірця й нагнати в сторону Дніпра понад Россю, а комісара і воєнкома взяти з собою до розїзду Сотники і там направити їх у Вираївський ліс.

На цьому й порішили.

Увійшовши в салю III кляси комісар Кириченко звернувся до мене й командира та сказав: — Сядьмо за стіл і зробимо усім маленький допит. — Так і зробили.

Командир розпорядився, щоб один козак підводив кожного з червоноармійців до стола, а по одному козакові стали біля обох дверей і обох вікон.

Першого підвели жидка з Київа. На запитання Кириченка: що його змусило служити в банді Муравйова, — жидок нічого не відповів. Так комісар Кириченко перепитав усіх червоноармійців, але з них ніхто не сказав, що спонукало їх служити у червоній банді. Одне, що викрилося: було вісім жидків з Харкова, три з Полтави, один з Київа, один з Василькова і два з Бердичева. Решта були кацапчуки Орловської й Пензенської губерній. Підчас допиту большевиків до салі увійшов начальник стації й стояв біля дверей, доки скінчився допит большевикам. Всіх червоноармійців було тридцять три.

Командир звернувся потиху до мене й Кириченка з питанням: чи можна цю банду вже нагнати. Ми дали згоду.

Тоді командир устав ізза столу, вийшов з салі й повернувся з десятьма козаками. Построїв арештованих по двоє і зробив ретельний обшук. Вісімнадцять козаків стало навколо червоноармійців і командир подав команду до вимаршу з салі. В салі зісталося сім жидів, що були стаційним ревкомом і біля них чотирі козаки. Комісар Кириченко, я й начальник стації вийшли теж із салі. Коли червоноармійці залишали салю, то деякі з них плакали, напевно думаючи, що їх розстріляють. Розстрілу не було.

Коли увійшли в салю першої кляси, начальник стації аж тоді привітався з нами:

— Чи визволюсь я колись від цих бандитів? Тож жити не дають! сказав нам і зараз запитав: — Чи на телєграфі є хто? — Я відповів: — Мабуть нема нікого. — Почувши таку відповідь, начальник стації сказав: — Вибачте, я мушу поставити на телєграф вартового і зараз же до вас повернусь.

Через якінебудь пять хвилин начальник стації вернувся. Комісар Кириченко, звернувшись до нього, сказав: — Зараз же прошу вас, пане начальнику, дайте нам паротяг, три кляснi ваґони і дві площадки.*) Наш загін буде охороняти залізницю на відтинку від Корсуня до Білої Церкви.

Начальник стації, не сказавши ні слова, вийшов з салі дати розпорядження щодо потяга. В Корсуні було депо.

Через хвилин пять увійшов начальник знову і повідомив, що потяг буде через пятнадцять хвилин, але телєфонічно передали, що з Миронівки вирушив ешалон з демобілізованими фронтовиками. Отже, прийдеться почекати тут якісь хвилин двадцять, бо ешалон тільки на стації Корсунь зупиниться на три хвилини. Жалівся, що з тою розбещеною публикою їм біда. Всі стаційні начальники стараються якби найскорше їх здихатися. То ж як тільки на стації зупиняється який ешалон, то ціле нещастя оті фронтовики! Хоч кидай стацію й тікай безвісти!

Тут увійшов до салі командир і сказав: — Ну, та банда жидів, я певен, на стацію Корсунь вже більше не повернеться. Я їх відпровадив аж туди, де розділюються дороги на Корнилівку, на Воробіївку і на Сахнівку і скерував на ту дорогу, що на Воробіївку.**) Коли вони запевнились, що їх не розстріляють, і як я скомандував — „бігом", то вони як стаєнні дмухнули, тільки болото від них відлітало! Ми ще з козаками постояли, придивляючись, чи не завернуть з дороги.

В цей час до салі увійшов залізничник і доповів, що потяг уже готовий і стоїть вже на запасовому торі. Командир, почувши, що потяг готовий, звернувся до Кириченка: — То вже можна козакам і завантажитись?

Кириченко сказав: — Вантажитися то можна, але їхати не можна, бо скоро з Таганчі прибуде сюди ешалон з фронтовиками. Доведеться заждати, поки вирушать зі стації.

— От і добре! — сказав командир на те. — Якщо фронтовики прибудуть, значить козаки гарно озброяться!

— А то чому? — запитав я здивовано.

— Бо я з хлопцями їх обеззброю, — відповів командир.

— Небезпечно, — сказав тут я.

— Все буде гаразд, — упевнив командир. — Я з такими козаками, як наш загін, в огонь і в воду піду і вийду сухий! А що ще значать

---

*) Некриті ваґони.

**) Від Корсуня до Воробіївки 21 верства і по дорозі сел нема.

оті шлики!.. Та ж здеморалізована юрба перелякається самих шликів, не кажучи вже про сміливість і відвагу таких орлів!

По цих словах командир вийшов. Входить з поспіхом залізничник і каже до начальника стації: — Ідіть, приймайте потяг.

Зараз же всі опустили салю. Начальник пішов на перон, а комісар і я — в напрямі салі третьої кляси. Там уже не було нікого. Ми вийшли на перон. Там побачили справа від себе начальника і трьох залізничників, а зліва потяг, що наближався, і вишерегований увесь наш загін.

Ледви-що потяг, підійшовши до стації, почав приставати, як розляглася команда і ввесь загін в мить ока кинувся до дверей ваґонів.

Пройшло не більше, як дві хвилині, й почали з ваґонів летіти рушниці, шаблі, набої, сакви й револьвери; опісля почали зіскакувати й козаки, обтяжені ґранатами. Пізніше з одного ваґона почувся крик: —Хлопці, сюди! — Ті козаки, що вискочили з ваґонів, кинулись на крик. Побігли туди й ми, держучи на поготові револьвери.

Добігаючи до того ваґону побачили, що й командир ускочив до нього. Коли ми хотіли й собі увійти до ваґона, то нам назустріч виносив один козак з ваґону кулемет Люїса, за ним другий ніс сакву з бомбами, а ще за тим третій теж ніс Люїс.Далі через хвилину у дверях показався ще козак з двома саквами і ззаду козака йшов командир, держучи в одній руці револьвер, а в другій бомбу.

Командир спитавши, чи всі вже козаки вийшли з ваґонів, крикнув в напрямі стації: — Свисток! — Зараз же почувся свисток і потяг рушив далі.

По відході потягу козаки почали зносити докупи свої трофеї. Почався підрахунок всієї зброї, що взяли від большевиків і фронтовиків. Так начислили: рушниць 49, шабель 18, револьверів Наґана 67 і Бравнінґа 13, бомб довгих 39 і круглих 117, два кулемети Люїса, набоїв до 40 пудів і саков та патронташів 120.

Я вибрав найкращу шаблю, кавалерійський легенький карабін, дві бомби та револьвер Наґана і все це дав Пилипенкові зі словами: — Ви одержуєте з поділу першим, як найстарший з усіх нас. Командир загону вибрав три бравнінґи і дав Кириченкові, мені й один залишив собі. додавши по 50 набоїв.

Після цього командир прикликав кулеметчиків і вручив їм по кулемету Люїса з набоями. Козаки кінноточики одержали насамперед шаблі, а далі, хто захотів, взяли ґранати. По револьверу дістали всі козаки. Командир розділив поміж козаками бомби, сакви, патронташі й набої. Решту зброї знесено у ваґони, приготовленого для загону потяга.

— А де ж ревком? — запитав я командира.

— Ревком схований, — відповів командир і зараз же післав шість козаків, щоб привели ревком.

Під перон підійшов потяг в такому складі: попереду паротяга плятформа, за ним два класні ваґони, за ними вантажний ваґон, а з самого заду теж плятформа.

Одночасно привели ревком. Командир загону звелів замкнути ревком у вантажнім ваґоні. Замкнули. На пероні вистроївся у два ряди загін. Як звичайно, Пилипенко був першим у переднім ряді. Командир

стояв посередині і щось говорив до загону. Почулася команда і загін розділився на дві части й пішов до вагонів вантажитися. Ще я з Кириченком стояли на пероні, як до нас підійшов начальник стації.

— З Миронівки, — сказав він, — вантажний потяг з мукою й цукром, двадцять три вагони. Я передав на Таганчу, що зараз вирушає потяг з Корсуня до Таганчі і щоб були обережні, бо їде охорона залізниці, а яка охорона, то я не сказав. Гадаю, що начальник в Таганчі догадається і сам. Я певен, що той потяг у Таганчі затримають до вашого приїзду; його охороняють вісім червоноармійців.

Ми подякували начальникові за цю відомість і попросили його, щоб у випадку якої для нас небезпеки повідомив нас.

Попрощалися. Почувся свисток командира і потяг рушив.

Коли минули перший перестанок, верствах у двох за ним командир спинив потяг, взяв з собою десять козаків і вийшов із вагона. Треба було випустити пять жидків ревкому. Підійшовши з козаками до вантажного вагону, командир, вилучивши комісара ревкому і воєнкома, вигнав решту надвір і знову засунув двері. Поставив пять жидків у ряд лицем на Вираївський ліс, до якого було до пять верстов. Показуючи на ліс, командир сказав: — Щоб ви мені всі до ліса бігли; як увійдете у ліс, то там розійдетесь, хто куди схоче. Коли ж хто не буде бігти, а буде йти, то куля його піджене. Марш — марш! — скомандував.

Кудою мали бігти жиди, була розтала рилля. Жидки, як ускочили в риллю, стали грузнути та падати, а все ж таки виконували наказ командира. Щоб їх ще дужче настрашити, командир виділив чотирьох козаків і сказав дати стріл догори. Після сальви жидки ще швидче почали бігти та падати. У вагоні ж всі козаки аж за боки бралися від сміху. Входячи до вагону, командир сказав: — Тепер цих жидків у ревком і цукорком ніхто не заманить!

Потяг рушив. Доїзджаючи до Таганчі побачили семафор відкритий, на торах вантажний потяг, а на пероні якісь люди, як пізніше викрилося — червоноармійці. Потяг зупинився і козаки почали виходити з вагонів. Червоноармійці, як тільки побачили козаків зі шликами, всі вскочили у двірець. Козаки обступили навколо стацію і обезброїли їх. Арештованих замкнули в той вагон, де вже сиділи комісар і воєнком. Кириченко наказав начальникові стації завезти на сліпий тор потяг з мукою і цукром, який большевики провадили до Москви, а паротяг причепити до потягу охорони. Коли все було зроблено, він вирушив до ст. Миронівка.

В Таганчі загін довідався, що на ст. Миронівці є тридцять червоноармійців з комісаром і воєнкомом на чолі. Не доїзджаючи до Миронівки за сім верстов, потяг зупинився. Кириченко, я і командир загону порадившись, вирішили в цім місці нагнати з вагона червоноармійців, яких полонили в Таганчі. Командир загону взяв з собою десять козаків, відчинив вагон із бранцями, і викликавши червоноармійців, вагон знову замкнув. На південь від залізниці на віддалі півтори верстви починався Богуславський ліс, а на північ степ. Командир нагнав трьох червоноармійців у степ, а чотирьох до ліса, після чого умістив на передній платформі чотирьох козаків-кулеметчиків з двома кулеметами Люїса; так рушили до ст. Миронівки.

В Миронівці семафор був відчинений. Потяг малою ходою став наближатися до водотягової вежі і спинився, порівнявшись з нею. З ваґонів на обидва боки почали зіскакувати козаки. Командир загону зіскочив на північний бік, де була вежа, а Чаплинський на південний. Не встигли всі козаки зіскочити з ваґонів, як від двірця донеслася сальва: то, залігши перед двірцем, стріляли большевики. Почулась команда командира загону й його помішника: — Лягай!.. — По наступній сальві большевиків розляглася команда: — Кулемети, вогонь! і затарахкотіли по большевиках Люїси. По цім привітанню большевики вже стріляли не так жваво і без ладу, а пізніше й зовсім затихли. Коли затихли кулемети, то почулась команда: — Козаки, у наступ! Козаки зірвалися з місць і побігли до двірця. Я з Кириченком з револьверами в руках і собі побігли ззаду за козаками.

Миронівський двірець стоїть при північнім боці тору і від водотяга на віддалі 200 кроків. На північ від двірця з десяток приватних домів. Большевики й побігли за ті будинки, де тяглась дорога до Канева, міркуючи тією дорогою втікти. Козаки за ними. Треба такого випадку, що на нещастя большевиків тою дорогою з 25 козаками їхав київський повітовий комісар Центральної Ради Андрій Сліпченко.*)

Большевики, переслідувані нашими козаками, бігли назустріч комісарові Сліпченкові та його козакам. Сліпченкові козаки, побачивши таку справу, розсипались у лаву і зустріли бандитів огнем. Ті побачивши, що нема де дітися, стали кидати зброю й підносити руки догори. До них надбігли і козаки нашого загону і разом з сліпченковими обеззброїли їх і пригнали назад до двірця.

На стації під двірцем лежали два забиті і один тяжко та два легко ранені большевики. Комісар і воєнком, щоб не датись живими до полону, пустили в себе кулі. З нашого загону ніхто не був ранений, тільки одному кулеметчикові куля пробила шапку й шлик, а другому здряпнула шкіру на великому пальці лівої руки та ще одному на лівому плечі пробила шинелю й обпалила злегка плече.

На стації Сліпченко, Кириченко, я й командир загону зробили коротку нараду. Комісарові Сліпченкові припало перебрати ранених і здорових большевиків, поховати забитих, також перебрати від нас привезених з Корсуня большевицьких комісара й воєнкома та, не гаючись, покинути Миронівку. Я здибав тут добре знайомого телефоніста і попросив його, щоб на випадок, як зі ст. Бобринської будуть гнатися залізницею большевики, телєфонічно повідомив мене на ст. Рокитно чи на ст. Сухоліси. По цім усім загін заваґонувався й потяг рушив до перестанку Карапиші.

Козаки були в дуже веселому і бадьорому настрою: тільки й чути балачки, що про наскок в Миронівці. — Хоч би й не їхав назустріч комісар Сліпченко з козаками, ми й так ні одному большевикові не дали б утікти, — вигукував із запалом козак Садовський літ 17-ти, зі Стеблева. В другім кутку ваґону сидів Пилипенко й оповідав: — Як злякались москалі нашого кулемета й почали від стації тікати, а наш командир крикнув: — У наступ!, — то, вірте, мене наче хто на крилах

*) Сам родом із Стеблева. В 1919 році виїхав до Америки.

Сотник МИХАЙЛО ОЛІЙНИК.

Старшина 4-ої Київської стрілецької дивізії. Учасник 1-го і 2-го Зимових Походів. З 2-го походу (відділ ген. Нельговського) тяжко раненого в правий бік привезли селяни до Польщі.

Хорунжий МИХАЙЛО БЕНЗІК.

Півсотенний Окремого Кінного ім. Петра Болбочана дивізіону (в уніформі цього дивізіону). Сотенний, комендант і оперативний адютант полку Чорних Запорожців. Учасник бою під Крутами (в складі 1-ої Військової ім. Б. Хмельницького Юнацької Школи) і Зимового Походу.

Поручник МАРКІЯН ТАРГОНІЙ.

Старшина бронепотягу „Стрілець" 1918 р., полку Чорних Запорожців 1919 р., 3-го кінного Чигиринського полку Окремої Кінної Дивізії 1920 р.

Перший ряд, зліва: Хорунжий МИКОЛА ЛИТВАКІВСЬКИЙ. Осаул 1-го ім. С. Петлюри полку. Командир кулеметної чети 3 Гайдамацького полку. Комендант штабу 3 Залізної дивізії. Сотник ІЛЛЯ ГЕРМАН. Старшина 3-ої Залізної дивізії, пізніше — Окремого Кордонного Корпусу. Помер у Варшаві 14. І. 1938. Поручник СЕРГІЙ НАГНИБІДА. Комендант штабу 13-ої стрілецької бригади 5-ої Херсонської дивізії.

Другий ряд, зліва: Поручник ВОЛОДИМИР ГРИНЕНКО. Старшина Сірої дивізії. Помер 26. VII. 1937. в с. Квасилів Чеський, Рівенського повіту. Поручник СЕРГІЙ ПРОЗОРІВСЬКИЙ. Старшина для доручень Загальної Управи Військового Мін-ва. Поручник ДМИТРО ОХОТЕНКО. Старшина 6-ої Січової стрілецької дивізії.

Третій ряд, зліва: Хорунжий БОРИС ЛИХОШВА. Старшина Охорони Головного Отамана. Поручник МИХАЙЛО КОМАРНИЦЬКИЙ. Старшина 3-го полку Окремої Кінної Дивізії і конвою Командуючого Армією. Хорунжий ЗАХАР ЯРМАК. Старшина полку при Спільній Юнацькій Школі. Помер на сухоти в Каліші в 1923 р.

підніс — де та й сила взялася! Біжу до стації й думаю: ну, коли б же я тебе дігнав, бандите, грабителю, я б тебе не стріляв, а прикладом мокре місце з тебе б зробив! Добігаємо ми з командиром з правого боку стації, — я бачу: лежать два бандити, біля ніг одного видно кров, а він цілиться в козаків, що з Чаплинським оббігають стацію з лівого боку. А! — думаю, — то ти ще хочеш стріляти! — і його насторч прикладом у бік. Він перевернувся. Я гадав, що то кацап, дивлюсь, а то жидюга. В мене набігла думка: то ти, жидюго, так нам дякуєш за те, що ми тебе своїм хлібом вигодували, — і вже підніс приклад угору, щоб з розмаху телепнуть по голові і тут його прикінчити, коли чую голос командира: — Ранених не вбивайте! Я хоч і опустив приклад, але вже не по голові, а по спині таки гарненько гепнув і побіг далі. І зараз ще мені шкода, що я його залишив не прикінчивши. Сліпченко його забрав і напевно в шпиталь положить!

— А ви ж думали як? — сказав козак Мартин Цибуля.

— Вилікують, пустять та й знову буде наших вбивати, проклята жидівська морда — сказав Пилипенко.

На перестанку Карапиші потяг не зупинявся, а пішов далі до Рокитного. На ст. Рокитнім той паротяг, що його причепили до потягу охорони залізниці, відчепили, спрямувавши до порожніх вагонів, що стояли в сліпім торі, і причепили до них. Не більше, як по хвилинах двадцятьох, вирушили ми далі до ст. Сухолісів і були там десь у годині другій по полудні. Там застали вантажний потяг з паротягом, готовий вирушити кожної хвилини. Як тільки наш потяг став і хлопці зі шликами почали вискакувати з вагонів, якісь люди з рушницями і в шинелях почали тікати. Козаки погналися за ними. Почувся крик: — „Стій!" і стрілянина. Показалося, що тікали большевики, які охороняли навантажений потяг. Козаки двох тікаючих поранили. Почали оглядати потяг, чим він був навантажений. Вагонів до 25 було з мукою й цукром, а один з золотими й срібними церковними речами. Там були панікадила, кадильниці, хрести, чаші, дискоси, звіздиці, навіть ложечки. Були також і тарелі столові, ложки і чайні ложечки. Комісар Кириченко після оглядин звелів запровадити той потяг на сліпий тор. В цей час покликали мене до телефону. З Миронівки передав мій знайомий телеграфіст, що звідти вирушили два ешалони озброєних большевиків у погоню за загоном. Я вискочив з двірця і зараз же поінформував Кириченка.

Командир загону крикнув до козаків: — Хлопці, до збору!

Козаки вмить вистроїлись і він поінформував їх про небезпеку. В той час комісар Кириченко розпорядився, щоб паротяг, який віз навантажені вагони, відчепити і спрямувати на головний тор. Пізніше звелів машиністові пустити паротяг самий без обслуги на ст. Рокитне проти большевиків, що гналися за загоном; так і було зроблено.

Загін пішки вирушив на північ до Узенської цукроварні. Та хоч земля ще зовсім не розмерзлася, але йти було тяжко, де було болото.

Сама місцевість була дуже рівна й дорога проста і наші козаки були у веселому настрої, хоч і були зголоднілі. Йдучи, гомоніли і все оглядалися на Сухоліси, чи не надіхали вже туди большевики.

Прийшли до цукроварні. Зараз для цілого загону було уряджене чистеньке помешкання. Хто ліг на підлозі, а хто сидів — дуже потомилися. Цукроварня була обнесена камяною огорожею. Не більше як через пів години на башті цукроварні стояла вже варта і кулемет Максима, який дав Кириченко зі складу, де зберігалося майно обезброєного кінного полку. Стояли в вигідних місцях ще два кулемети Максима і невелика гармата.

За пів години перед заходом сонця з варти на башті донесли, що на стацію прибув один ешалон з большевиками і там помітна метушня.

В той час козаки вечеряли. Коли кінчилася вечеря, донесли з варти, що дуже багато большевиків виступило дорогою на цукроварню. Командир розділив козаків в намірі боронити цукроварню і повів на призначені місця. Я з перевтоми заснув і в цей саме час спав. Від стрілу гармати прокинувся й питаю козака, що був ще у помешканні, що сталося? — То наші стріляють по большевиках, — сказав той спокійно.

Я схопився і побіг до варти на башті. Гармата раз-по-раз стріляла. Коли вибіг на башту, побачив там крім двох вартових ще й командира загону, який зорив за розривом стрілен і давав гарматчикам умовним знаком, який брати приціл. Я побачив, що большевики йдуть розстрільною до цукроварні і від стації відійшли мабуть на три верстви. Набої нашої гармати розривалися над ними у повітрі. В бінокль було добре видно, як їх ряди маліли. Гармата добре прислуговувалася загонові! Не більше, як хвилин через десять після мого приходу на башту, перед цукроварнею на віддалі з чверть верстви, розірвалося вороже гарматне стрільно. Це ворог стріляв зі стації.

Сонце вже заходило. Після заходу сонця гармата з цукроварні ще стріляла із двадцять хвилин.

Коли я з командиром загону злізли з вартової башти, а разом з нами і вартові, то вже почало добре темніти. Командир пішов до гармати, а я з вартовими пішли до помешкання вояків. Там було вже багато козаків, які обступили мене й стали запитувати, що загін далі робитиме?

Я відповів: — Зараз порадимося з комісаром Кириченком і тоді виясниться, що будемо робити.

В той час увійшов козак і сказав, звертаючись до мене: — Вас просить директор цукроварні на вечерю, там уже ждуть на вас і Кириченко і командир загону.

Я відказав козакові: — Біжи й скажи, що я дякую за запрошення й перепрошую, але не можу піти, бо дуже розболілась голова.

Козак відійшов. Я став міркувати, чи тут чекати большевиків, чи ночувати десь у другому місці, залишивши непотрібну нам цукроварню, і зрештою вирішив таки її залишити, щоб уникнути непотрібних втрат у людях.

У стайні найшлося двадцятеро коней та штук із пять сідел і якась упряж, а недалеко від стайні на площі до десятка військових возів.

Хлопці, — скомандував я, — часу не гайте, запрягайте коні у вози, беріть на них кулемети й зараз вирушимо звідси. Коні забирайте всі, як не вистачить возів або упряжі, то беріть на коней сідла і будемо

мати кілька кінноТчиків. Миттю, щоб були всі в зборі й готові до вируху. Всі вийшли, а я послав записку до п. Кириченка такого змісту: „Я рішив з козаками загону зараз же, поки ще є час, залишити цукроварню. Прошу вас, пане комісаре і пане командире загону, їхати з нами".

Вийшов на двір. Вже було чути в нічній тиші далекий гомін. Прискорив крок. Коли підійшов до брами, то козаки були вже в зборі й почали підїзжати фурманками, було їх всього девять і два верхівці. Без гомону почали сідати. Надіспіли комісар Кириченко й командир загону. Вони почали умовляти залишитись наніч у цукроварні.

Я сказав: — Хіба на загибіль. Ні, їдемо! Сідайте, коли хочете, на віз!

Кириченко сів на передній віз, де сиділо кілька козаків і Чаплинський з кулеметом Максима. Командир загону не схотів їхати і залишився. Я сів на останній віз, де також був кулемет. Третій кулемет Максима був на середній підводі. Кулемети Люїса теж були напоготові. Двох верхівців, озброєних в рушниці, шаблі, револьвери і бомби, Чаплинський вислав наперед підвід, як передові стежі. При абсолютній тиші підводи рушили скорим кроком з цукроварні. Було чути, як гомін наближався й оточував цукроварню. Проїхали так не більше як пів версти й підводи стали. По підводах тихо передалася команда Чаплинського: З возів не злазити, приготовитись до бою, підводам держатися купи та не відставати. Рушили далі. Попереду підвод почувся вибух бомби, а вслід команда Чаплинського: — „Карієром! Наперед огонь!" Зробилось пекло. Коні летять щосили, тільки болото відлітає від коліс. Кулемети тарахкотять, рушниці теж працюють чимдуж. Спочатку стріляли наперед, опісля в сторони й нарешті почали стріляти назад. Стрілянина на бігу з підвод тривала хвилин пятнадцять. Коли минули большевицьку лінію і вже від неї порядно відїхали, почулася команда Чаплинського, щоб припинити стрільбу й підводам їхати вільним кроком. Я запитав, чи є у нас вбиті або ранені, і довідався, що одному козакові куля прошила плече. На большевицькім боці стрілянина теж ущухла, тільки доносився глухий гомін та крики ранених. Куди їхати, ніхто не знав; знали тільки, що їхали дорогою, а куди — ніхто не міг сказати. Всі мовчали, ніхто під вражінням пережитого не насмілювався заводити розмов.

V.

Їхали так довго і по дорозі не спіткали ніяких сел, хоч по сторонах видно було вогні, по чім легко можна було догадуватись, що то світло в селах.

Нарешті над самим шляхом показались хати, але їх було небагато. Підводи зупинилися. По ході коней можна було догадатися, що вони вже потомилися.

Кириченко зліз з підводи і підійшовши до мене сказав: — Пане Велівченко, може ми тут заночуємо та й довідаємося, де ми?

Я дав згоду. Козаки теж повставали з підвід, щоби трохи промняти засиджені й померзлі ноги. Зліз з підводи і я, покликав Чаплинського. Чаплинський послав козаків покликати до нас господарів. Було

чути, як козаки добивалися до хат і будили господарів. Хвилин за десять прийшли до підвід господарі, два з них навіть з ліхтарнями. Показалося, що то були Венцатівські хутори, що лежали на віддалі 2—3 верстви від села Венцатівки.

В коротких словах пояснив я, хто ми й де були, і просив господарів переночувати загін. При світлі ліхтарів видно було, як господарі переглянулись і один з них, літ під пятьдесят, сказав: — Переночувати у нас ми не боронимо, але не маємо де примістити всіх коней. Скотина не може цілу ніч стояти на вітрі. Скільки у вас всіх підвід? Я відповів: — Двадцятеро коней і девять возів. Господарі стали між собою розмовляти, хто скільки може взяти коней. Оказалося, що можуть примістити тільки дванадцятеро коней. Постановили, що шість підвід з козаками, я й Чаплинський зістануться ночувати на хуторі, а Кириченко з трьома підводами й з козаками та два верхівці поїдуть до с. Венцатівки. Господарі розібрали підводи й козаків по своїх оселях. Я, Чаплинський, Пилипенко, Петренко і ранений козак трапили до господаря літ понад пятьдесят, у якого родина складалася з нього, жінки і сина з невісткою. Коли увійшли в хату, то господар звелів жінкам приготовити вечерю для нежданих гостей. Раненому козакові промили теплою водою рану. Найшлася у господаря йодина, нею посмарував її й чистим полотном перевязали.

Завязалася розмова.

— Ну, то тепер оповідайте, як ви до нас забились і звідкіля походите самі, — сказав господар.

Я в коротких словах поінформував його, що загін походить з с. Комарівки і м. Стеблева.

Господар відповів: — Знаю і Стеблів, і Комарівку.

Далі я оповів, що всі ми вільні козаки, яке ми мали завдання і як його виконали.

Господар сказав, що і в них є вільне козацтво, а навіть його син є вільним козаком.

Так в розмовах пройшов скоро час. Вже господиня поставила на стіл вечерю. Господар попросив сідати за стіл і підкріпитися чим Бог послав. По вечері помолившися всі лягли спати і за яку хвилину в хаті було сонне царство.

VI.

На другий день я збудився, коли вже надворі розвиднилось. На лавці сидів і курив Пилипенко, господиня з невісткою порались біля печі, господаря і його сина не було вже в хаті, а козаки ще спали міцним сном.

— Ну, панове товариство, вставайте, це не дома, а в дорозі, — сказав я; всі почали одягатись та умиватися.

Поснідавши, я сердечно подякував господареві і господині за гостинність і козаки вийшли з хати. Надворі ранок був погожий і ясний. Через яких двадцять хвилин почали виїзжати на шлях підводи, а з ними виходили на шлях і господарі зі своїми домівниками. З Венцатівки теж показалися підводи.

— От і наші в пору їдуть, — сказав Романович, завжди веселий. І справді стали підїзжати до хутора підводи, які ночували у Венцатівці. Просохле вночі болото почало від сонця розмякати. Коли підводи зупинилися, комісар Кириченко зіскочив з воза, підійшов до козаків привітався. Відкликав мене в сторону й почав розмовляти про дальшу подорож. Умовились доїхати до Карапишів, там на деякий час зупинитись, розіславши розвідку для вияснення ситуації. З огляду на те, що прийдеться знову вантажитись у вагони, постановили підводи відправити назад до Узенської цукроварні.

Після наради підійшли ми до козаків і Кириченко, звертаючись до них, сказав: — Панове козаки, до Карапишів звідсіля всього десять верстов. Можливо, що ми знову завагонуємося в Карапишах. Через це підводи треба тепер же звернути туди, де ми їх взяли.

Опісля, звернувшись до господарів хутора, сказав: — Вас же, панове господарі, прошу помогти нам в цьому. За ваші труди я вам заплачу.

Після того Кириченко пішов у найблизчу хату і написав директорові цукроварні лист про звернення забраних підвід, опріч двох, що лишилися під кулемети. Цей лист передав одному господареві і переписав всіх тих, хто мав їхати до цукроварні, давши їм таку інструкцію: — Директор заводу мусить дати їм поквитування в прийнятті коней, упряжі й возів. Те поквитування на завтра на ранок мають вони доставити в Карапиші й тоді дістануть заплату за свій труд.

— Ви повинні памятати, — додав комісар, — що коні й вози є майно нашої держави і якщо не так зробите, як я вам кажу, то будете відповідати, згідно з законом, перед державою. А зробите так, як я кажу, одержите від мене за свій труд плату грішми і ще персонально від мене гостинця. Хто буде відправляти коні до цукроварні, нехай іде у хату розписатись в одержанні коней, возів і упряжі. Через кілька хвилин по залагодженню формальностей, козаки, вибравши дві підводи з добрими кіньми, упряжжю й возами, стали їх навантажувати кулеметами, набоями й рушницями. Коли вони скінчили свою роботу, то Кириченко сказав господарям хутора: — Тепер ще не їдьте, а поїдете перед вечором, бо можливо, що на цукроварні ще є большевики, а я певний, що вони до півдня звідти вийдуть і тоді не матимете ніякої перепони.

Вільні козаки сердечно подякували хуторянам за ласкаву гостину, побажали їм всього найкращого й поїхали до Карапишів.

Перед Карапишами за дві версти в балочці над самим шляхом є хутір заможного господаря. Хата під бляхою, навколо гарний садок, порядне подвірря, комора під бляхою, обора для худоби й велика клуня під черепицею. З того видно, що господар порядний. На подвіррі криниця. Хлопці зупинили підводи і майже половина пішла напитися води. Два козаки пішли до хати попросити відро. Побачили, що в хаті мешкає сама одна стара баба, літ із 70; господар зі страху перед грабіжниками перевізся на село. Всі забудування були порожні. Порадившись, рішили ми попросити ту бабу, щоби дозволила загонові постояти тут з добу, бо вигідніше перебути там ніж у селі. Баба охоче на це пристала. Заїхали у подвірря, коні поставили в стайні, вози за-

котили у возівню, знявши з них кулемети та іншу зброю до хати. Хлопці шатнулись, найшли січку для коней. Увійшли всі в хату. Хата була така велика, що цілий загін міг в ній зміститися. Та не було у нас харчів. Пішли козаки на село й купили харчів.

Вже почало сонце заходити. Треба зробити розвідку у Карапишах і на Карапишському перестанку, що віддалений від села на півтори верстви. В розвідку пішли комісар Кириченко, Самохоцький, Колесник, Директоренко, Чаплинський та Петренко.

Від загону виставили вартових, а решта козаків наносили в хату соломи і полягали спати. Десь о годині десятій увечері вернулась розвідка. Розвідала, що німці біля Білої Церкви москалів розбили. Минулої ночі через перестанок Карапиші пройшло два ешалони московських недобитків і ранених і більше ніяких потягів за вчорашній і сьогоднішній день не було, крім тих ранених, що покалічені при катастрофі потяга вчора на ст. Рокитні, спричиненій паротягом, який Кириченко пустив з ст. Сухоліси. Отже, ті большевики, що наступали на Узенську цукроварню, ще не вернулися. В селах тиша.

Ранком, коли всі вже встали, Кириченко сказав вартовим на воротях, що як будуть іти з хуторів Венцатівки люди, то щоб їх направили до хати.

О годині девятій ранку прийшли три хуторяни з Венцатівських хуторів, принесли поквитування від директора цукроварні і розповіли, що коли вони підїзджали до цукроварні, то бачили як в напрямку до ст. Сухоліси йшла большевицька банда. Директор не ночував у себе, а втік на село і вже по відході банди вернувся додому. В цукроварні дещо пограбували, але цукру не взяли, бо не дістали підвід.

Кириченко видно добре хуторянам заплатив, бо ще й на подвіррі знимали шапки й дякували.

По сніданні відбулася в нас нарада, яка тягнулася дві години. Подано було ріжні пляни і нарешті вирішили, що в Карапишах залишаться комісар Кириченко і Самохоцький, а загін через Михайлівку і Богуслав піде на Стеблів. Коли загін буде ще потрібний на залізниці, то Кириченко має телєфонічно передати про те в Стеблів. Після півдня загін покинув Карапишський хутір і пішов через Карапиші і перестанок в напрямі до Михайлівки. Кириченко і Самохоцький задержалися у Карапишах у знайомого. Від перестанку до Михайлівки 6 верстов.

Загін почав переходити на переїзді коло перестанку через залізничний тор, а я з Петренком відійшли від загону і попростували на перестанок дещо довідатися. Якраз зайшло сонце. Загін за тором в бік Михайлівки зупинився. Витягнений в походнім марші був так: одна підвода з кулеметами Максима і Люїса була на самому переді. За підводою в два ряди йшли козаки. Замикала похід ззаду підвода з двома кулеметами Максима. Загін стояв за тором і ждав на наше повернення. Всі нетерпляче ждали новин, які ми мали принести. — Що чути? — посипались запити від козаків. — Я докладно поінформував їх про зайшлі події. Треба було прибавити кроку, щоб наш загін не був близько до залізниці і щоб ми не стали метою для большевицьких кулеметів. — Вперед! Скорим кроком! — скомандував Чаплинський.

Загін рушив на Михайлівку. Від залізниці пройшли не більше як кроків триста. До перестанку підходить потяг. Досить уже смеркалося. Потяг на перестанку не зупинився, а мчав далі. Тільки потяг минав перестанок і наближався до переїзду, як затарахкотіли з нашої задньої підводи кулемети. Стрілянина тяглася до десять хвилин. Загін ще скорше почав іти болотявою дорогою і нервово оглядався, але вогні паротяга посувались далі до Миронівки. Стало ясно, що ешалон не зупиниться, і ми знову почали здержувати кроки. Вже мабуть пройшли від залізниці яких дві з половиною верстві, як наздогнала наша підвода з кулеметами. Я наказав Чаплинському дати козакам відпочити. Чаплинський подав команду й загін зупинився. Всі обступили відсталу від загону підводу. Я звернувся до кулеметчиків і сердито сказав: — Хто вам наказав стріляти? А якби ешалон зупинився і та банда кинулась на нас, що тоді було б? То ж сила, а нас жменька! — Кулеметчики мовчали. — Так не можна робити! Що то буде за військо, як не матиме дисципліни і не буде слухати старших. Добре, що так зійшло, а то всіх би перебили.

Загін відпочивав хвилин десять і рушив далі до Михайлівки. Вже було добре темно і пізненько, бо як прийшли у Михайлівку, то мало було хат, в яких ще блимало світло. Дійшли до школи. На команду зупинились і не розходились. З Колісником і Петренком пішов я у подвірря і почав стукати до шкільних дверей: — Іване Михайловичу, відчини! Це ж я, Велівченко. — Зараз двері відчинилися і ми увійшли в школу. Небавом Петренко і Колісник вийшли, відчинили браму і впустили всіх у подвірря з підводами.

Відчинив двері не учитель, а шкільний сторож. Учитель, почувши стук у двері, гадав, що то Богуславський ревком прийшов його арештувати і через вікно вже вискочив був надвір тікати. Коли ж сторож сказав, що то якийсь Велівченко добивається, учитель звелів відчиняти, і сам знов через вікно ускочив у хату і засвітив світло.

Коли всі козаки й підводи були у шкільнім подвіррі і зачинили за собою ворота, учитель вийшов на подвірря і сказав: — Три козаки ідіть за мною, візьмете коням сіна й вівса, а решта ідіть тимчасом до кляси й грійтесь.

Сторож з козаками пішли на село за харчами. Господарі почали зносити їх і нанесли аж занадто. Між козаками й селянами почалися жваві розмови. Учитель розповідав мені, як минулої ночі у Михайлівку заявився Богуславський жидівський ревком — до тридцять людей — та арештував двох дуже порядних, заможних господарів. Сьогодні вдень рознеслася чутка, що заберуть ще й його, учителя, та ще одного господаря.

Я розпитав у нього, де міститься в Богуславі ревком. Учитель докладно все розповів. Я добре знав Богуслав і зорієнтувався, де саме той дім, що в нім збирається ревком.

Коли вже всі досить обігрілися і відпочили, я дав наказ до вимаршу на Богуслав. Від Михайлівки до Богуслава дві верстви. Крім двох господарів з Михайлівки, як я довідався від учителя, ревком арештував ще трьох багатих богуславських міщан, мені особисто знаних. О півночі загін вирушив з Михайлівки. Учитель випровадив загін; всі

козаки йому щиро дякували за гостинність. Я на прощання сказав йому: — Спи спокійно, вже тебе той Богуславський ревком арештовувати не буде!

Ніч була темна. В Богуслав загін увійшов дуже тихо. Населення спало, вогнів ніде не було видко. Біля мосту через Рось загін зупинився. Вибрав я 20 найзавзятіших бойових козаків з Чаплинським та Петренком, додавши їм кулемет Максима і двох кулеметчиків. При загоні старшим залишився Колісник. Приказав я йому переїхати за Рось і чекати на мене біля волости на виїзді з Богуслава, на дорозі на Стеблів. У випадку ж якої небезпеки для мене й відділу негайно забрати кулемети і тридцять козаків і спішити на поміч.

Від Богуслава до Стеблева ще лишається 18 верстов долом понад Россю. Як і Стеблів, Богуслав розкинувся по обидва боки Росі, на південь і північ, на її скелястих камінних кручах. В обидві сторони в бік Миронівки від Росі зносяться гори. Зосібна дуже мальовничий краєвид мав Богуслав з гори від Удільного лісу по дорозі на Стеблів за селом Хотівкою, яке лежить на південний схід у віддалі 2 верстов від Богуслава. Місто Богуслав колись, за козацьких часів, грало неабияку ролю і ще недавно — яких років півтораста — ще було повітовим містом.

На південному березі Росі населення виключно православне, українське. Тут і гарна мурована Покровська церква, і волость, тут і мужеський манастир, тут пишається двоповерхова бувша духовна школа (тепер притулок для старих і бездомних духовників), тут і відділ Київської Єпархіяльної Шкільної Ради, і Мировий Суддя, і Мировий посередник 2-ої дільниці Київського повіту і Слідчий. Вся ця місцевість потопає в садках, починаючи від манастиря на склелястім березі від Хотівки на сході Богуслава і кінчаючи коло села Роскопанець на заході, на віддалі не більше як півтори верстви.

На північнім березі Росі по окраїнах замешкує людність теж українська, виключно міщани. Там і кватира б. станового пристава.

В центрі містечка з жидівським населенням на бугрі під гору вбирає очі біла мурована Успенська церква, а на краю на північ від містечка по дорозі на Миронівку на самім бугрі — римо-католицький костел. Одних жидів у Богуславі до пять тисяч. Словом, містечко Богуслав велике й торгове. В ньому є кілька водяних млинів і фабрик. Навколо Богуслава розкинувся ліс Удільного відомства з орним полем і капітальними економіями.

Я з відділом рушив до центру містечка, а Колісник з загоном, до призначеного місця, до волості. Чаплинський видав розпорядок, щоби два козаки йшли вперед, як передова стежа. Ззаду відділу тягнули кулемет Максима. Була тиша, світла ніде не було. Так дійшли ми до самого центра. Біля пожарної вежі на північний схід від книгарні Ленського (теж жид) стояв дім-осібняк, ясно освітлений: — то засідав ревком. Відділ зупинився. Послано 4 козаків з глухого боку будинка, щоб зняти, коли вона там є, варту. Решта козаків приготовилась до наступу. На даний знак — тихий свист посланих чотирьох козаків, відділ бігом кинувся до ревкому. Двох вартових жидків, які вартували один знадвору біля дверей, а другий в коритарі, обезору-

жено. Чаплинський, не роздумуючи довго, видав потиху команду кулеметам і козакам бути готовими і наказав: — „Десять козаків за мною до помешкання!" Коли роздався в помешканні голос Чаплинського: „Руки догори, ні з місця!" — вбіг у помешкання я. Коли я увійшов у салю засідань ревкому, то моїм очам представилась така картина: Чаплинський і вісім козаків наставили на всіх членів ревкому рушниці, бомби і револьвери, а стеблівські козаки Петренко та Бондаренко обшукували кожного з них і забирали все з кишень та викладали на стіл. Коли обшук скінчився, звелів я цілий ревком зігнати в глухий кут салі й почав переглядати відібрані речі. Гроші та папери, а також інші речі, крім зброї, було звернено по належности. Револьвери й набої передано козакам. Після цього я запитав ревком, де їхня зброя. Всі мовчали. Тоді вказавши на миршавого жидка, що стояв зкраю, я наказав: Візьміть його і розвяжіть йому язик! — Два козаки ухватили жидка під руки і відвівши в бік, скомандували: — Спускай штани, ми тебе заставимо говорити! — Жидок злякано став проситись і обіцяв все розповісти. Я сказав: — Кажи!

— Рушниці, набої й бомби у той шаф, що стоїть, — вказав нам пальцем жид. Козаки кинулись відчиняти шафу, але вона була замкнена. — Де ключ? — спитав я. — У предсідник ревком. — А ну, дай ключ!

Предсідник ревкому сказав: — У мене нема. — Візьміть його й знайдіть йому ключ, — сказав я до козаків. Предсідник бачить, що і з ним буде зле, признався: — Отам у столі, в шуфляда.

Я відчинив шуфляду й витяг звідти три звязані ключі, подав козакові, а той відімкнув шафу; там було чотирі бомби, тринадцять новесеньких рушниць і набої. Козаки все те забрали, ключі козак звернув мені.

З шуфляди столу я забрав всі папери, що там були, штамп і печать ревкому й переписав увесь ревком. Було десять Богуславських жидів на чолі з предсідником ревкома студентом Азерштейном і комісаром, рижим кацапчуком з Орловської губернії. По закінченні перепису ревкома я запитав того миршавого жидка, показуючи йому великий ключ: — від чого той ключ. Жидок відповів: — Од підвалу *) цей дом. — А де ті два, що ревком арештував у Михайлівці і три Богуславські? — Жидок відповів, що вони сидять у підвалі. Тоді звернувсь я до Чаплинського: — Візьміть з собою козака і цього жида, нехай покаже, де підвал, і приведіть тих людей сюди. Чаплинський вийшов. За яких пять хвилин увійшли в салю пять арештованих ревкомом, жидок і Чаплинський з козаками. Арештовані низько вклонилися. То були мученики, неподібні до самих себе, з синяками під очима. Викрилося, що вони вже другу добу нічого не їли. Я запропонував їм сісти на стільці. Потім запитав одного з арештованих, хто його арештував і з якої причини. Той відповів, вказуючи на чотирьох жидків і кацапа, що оті людорізи його арештували, а за що, того не знає. Коли знущались над ним в нелюдський спосіб, то все вимагали тисячу рублів;

*) Підвал — пивниця.

якби дав, то відпустять, а ні, то кожний день будуть катувати, поки не розстріляють. Хотять якоїсь контрибуції.

— А хто з них тут над вами знущався і катував? — питаю.

Арештований показав рукою на жида Азерштейна, жида Гапліна і жида Швидкеса.

Питаю другого арештованого: — А вас завіщо арештували і так побили? — А Бог його знає, — відповів старенький, більше як пятьдесятьлітній чоловік. — Теж хотіли здерти з мене якусь контрибуцію і ще й не багато, а вісімсот рублів. Де ж я їх візьму? — і почав плакати. — Відібрали мені гицлі здоровля, а найбільше катував мене і потім відливав водою отой бузувір, рижий кацап, і жид Азерштейн.

Далі й інші всі арештовані показали одне й те саме, додавши тільки, що їх не бив той миршавий, що водив до підвалу Чаплинського та інші три, яких ніби примусово втягнено до ревкому, під загрозою смерти. Я запитав миршавого жидка: — Як ти прозиваєшся? — Йосель Гаплін. — Ще мені скажи одне і я тебе пущу на волю. — Що ви тут зараз рішали, що так довго засиділись? — Вони рішили, — відповів він, — на ту ніч, що прийде, арештувати Пустовойт, волосне писара, з Хохітва управляющий і Кротевича. — А хто подав цю думку? — Всі, — відповів. — Хлопці, запитайте його... — Зараз, сейчас скажу, — побачивши, що козаки почали наближатися до нього, — це насамперед сказав Швидкес.

— Ну, вже мабуть ви всі не діждете арештовувати і знущатись над людьми, — звернувся я до ревкома. Їсте наш хліб, нарід український до вас прихильно ставиться, вища влада українська в особі Центральної Ради дала вам персональну автономію, а ви так дякуєте за це! Замість того, щоб в подяку за все те, помагати народові українському, то ви йдете проти нього, помагаєте Москві знову запрягти його в ярмо неволі?! Памятайте, що як не схаменетесь, то зле вам буде. Нарід наш терплячий, але й терпцю є кінець. Другий раз будете переходити через море, але вже не через Червоне, а через Чорне!... Пане Азерштейн, підійдіть близче до столу. — Той і з місця не рушив.

— Та прошу, пане голово ревкому, підійдіть, я не звір, як ви — нема чого боятися мене, я не буду над вами знущатись, як ви над цими селянами; скажіть, защо знущалися в нелюдський спосіб над цими бідними людьми, які вам ніякого зла не заподіяли? Мовчите?... Не хочете, — тим гірше для вас. Ану ви, пане комісаре, защо катували цих людей? — І цей мовчить. — Пан Гаплін! Що ви скажете в своє оправдання? — Я робив за вказівками голови ревкому й комісара. — А ви, пане Швидкес? — Я те саме скажу, що й Гаплін. — Решта жидків з ревкому, не дожидаючись запитання, впала на коліна й з плачем просила простити й помилувати, виправдуючись, що були в ревкомі з примусу, під загрозою смерти. — Більше не підемо у ревком, хоч би [illegible] і повбивали вони.

Я наказав Чаплинському повязати руки Азерштейну, рижому комісареві, Гапліну та Швидкесу і, позвязувавши по два, відпровадити до загону, і тут додав: — Та дивіться мені, щоб арештованих по дорозі ніхто з козаків і пальцем не торкнув!

— Кроком руш! — почулась команда і звязаних повели.

Всіх арештованих я відпустив додому.

Трьох з позісталих з ревкома наказав замкнути в тім самім підвалі, де сиділи арештовані. Ключ від дверей взяв я. Решту жидів зовсім відпустив, сказавши, що о 12 годині вони можуть випустити з підвалу і своїх товаришів.

Покінчивши так росправу, пішов я з козаками до свого загону.

В містечку панувала абсолютна тиша; почало розвиднятися. Віяв холодний ранішній вітер. Коли прийшли ми до загону, то вже й розвиднилось.

Богуславського волосного писаря Пустовійта я добре знав, бо він раніше служив у Шендерівській волості, з якої походив наш загін.

Увійшовши у волость я оповів Пустовійтові про небезпеку, що йому грозила від розігнаного ревкома, та й не тільки йому, а й хохітвянському управителеві та протоєрееві Кротевичу.

У Пустовійта забарився я не більш як двадцять хвилин.

— Будемо їхати до Стеблева, — сказав я Чаплинському по виході з волості.

— І жидів повеземо з собою? — запитав той.

— Побачимо, як складеться ситуація; а чи по дорозі до загону ніхто не бив їх? — запитав я знову.

— З козаків ніхто й пальцем не ткнув, а що ті арештовані дядьки, то трохи дали під ребра, — сказав Чаплинський.

— Вони заплатили їм за знущання над собою, але дуже це не добре, що зробили в присутности вашій і козаків.

Підійшовши до возів, я запитав жидів, чи ніхто з козаків їх не бив. Швидкес відказав, що з козаків ніхто не бив, а били бувші арештовані.

Я сердито накричав на козаків, що допустили постороннім бити арештованих.

В цей час звязані Швидкес і Гаплін впали передо мною на коліна й, плачучи, просили помилувати і не розстрілювати їх. Я звелів їм встати, а козакам наказав розвязати цих двох: нехай ідуть до біса. На дорогу сказав їм: — Цими днями ми ще до Богуслава навідаємось і памятайте, що коли застанемо вас у ревкомі, то тоді вже помилування не буде. Марш і назад не оглядатись! — Жиди як ошпарені окропом двинули вперед.

Після цього прикликав я вісім козаків, дав їм гроші й наказав, щоб зараз же вирушили до Хохітви та купили хліба й сала на сніданок, доки загін прибуде туди. В цей час підійшов писар Пустовійт і дав лист до Хохітвянського управителя, просячи, щоб хтонебудь з козаків по дорозі через Хохітву передав його.

Чаплинський построїв козаків і вирушили ми на Хохітву. Наздогін Пустовійт викрикнув: — Але ж і лепсько виглядають ваші козаки: — справжні запорожці!

Повязані жид і комісар-москаль ішли за передньою підводою; я йшов за задньою сам один і щось думав. Не доходячи до Хохітви з чверть верстви загін зупинився й до мене підійшов козак і сказав, що жид далі не може йти, падає. Я підійшов до арештованих. Голова ревкому, побачивши мене, сказав: — Або розстріляйте мене, або пустіть: я вже далі йти не можу. — Я наказав козакам розвязати їх обох.

— Тепер, пане голово ревкому, можеш іти назад до Богуслава й урядувати в ревкомі, але ми скоро знову навідаємось до Богуслава, — сказав йому.

Загін рушив; комісар-москаль ішов далі. — Не проситься, то нехай іде далі, — сказав я.

При виїзді з Богуслава дорогою у Хохітву з правої сторони шляху стоїть велика економія Удільного відомства, огорожена цегляним парканом. Коли загін порівнявся з воротьми економії, з двору вийшов управитель і запросив козаків заїхати в економію поснідати і погодувати коней. Загін завернув у двір. Там уже були всі козаки, післані по хліб і сало на сніданок. Мене й Чаплинського управитель запросив снідати до себе в помешкання.

По сніданку я подякував управителеві за гостину. Той від себе дякував мені та козакам, що розігнали в Богуславі банду-ревком, яка на все околичне населення наводила паніку.

Вийшли надвір. Козаки теж уже поснідали. Один козак підійшов і доповів мені, що арештований комісар відмовився їсти. — Не схотів, то буде голодний плентатись, — відповів я.

Коли коні були вже нагодовані, загін вирушив з економії. У воротях двору управитель попрощався з нами і загін через село Хохітву пішов в напрямі ліса по дорозі на Стеблів і Звенигородку. Арештований комісар ішов далі за передньою підводою. Загін дійшов до ліса. Зупинився. Комісар усе не проситься, щоб відпустити. Козаки почали курити. Згодом я наказав козакам, щоб нагнали арештованого комісара назад до Хохітви. Два козаки підійшли до нього й кажуть: — Ходім назад, до задньої підводи. Він зблід на лиці, видно злякався, але пішов. Козаки привели до задньої підводи, показали на Богуслав і скомандували: — Марш!... — і він пішов від нас.

Хохітва була в балці і через неї, з гори від ліса, як на долоні був видний Богуслав. Загін рушив через ліс попід селом Біївцями, де шлях розділявся на Звенигородку і Стеблів. Загін у Стеблів прибув у другій годині пополудні й направився до штабу Вільного Козацтва. Зі стації Корсунь телефоном запитував Кириченко (що прибув туди о півдні), чи є вже в Стеблеві загін. Зі штабу Вільного Козацтва йому відповіли, що ще нема, а як прибуде, то йому позвонять. І коли всі козаки прибули з подорожі до штабу, про це повідомили п. Кириченка.

Щойно зявився я в канцелярію штабу, як покликано мене до телєфону. Кириченко інформував, що по всій залізниці до ст. Бобринської вже большевицьких банд нема. З тих навантажених потягів, що їх загнав загін на сліпий тор на ст. Таганчі і в Сухолісах, большевики нічого не забрали. Німці хоч уночі, а хоч і завтра рано будуть уже в Корсуні. Кириченко з Самохоцьким з Миронівки приїхали до Корсуня з німецькою розвідкою. Уряд уже в Київі. Він, Кириченко, просив підводи з Узенської цукроварні затримати у Стеблеві до його розпорядимости. Оповів, що на перестанку Карапишах наш загін таки добре чеснув бандитів: — На ст. Миронівці казали, що було тринадцять забитих і поверх пятьдесят ранених. Большевики були дуже злі на загін.

Я розповів йому в подробицях про розгром Богуславського ревкома і про те, яким чином козаки обстріляли потяг з утікаючими мо-

скалями на Карапишському перестанку. Також повідомив, що думаю зараз їхати з своїми козаками зі Стеблева додому.

Кириченко передав подяку всім козакам, подякував і мені і ми попрощались.

Після розмови з Кириченком, дав я розпорядження, щоб козаки добутою зброєю порівному поділились. Для Комарівських вільних козаків взяв я кулемет Максима і два кулемети Люїса й до них набоїв. Другі два кулемети Максима і решту Люїсів залишив для Стеблівських вільних козаків.

Перед заходом сонця до штабу підїхало десять підвід і комарівські козаки, попрощавшись з товаришами стеблівцями, сіли на вози і рушили додому. В Комарівку приїхали, коли вже добре смеркало. Це була субота.

Через днів шість одержав я лист з поштовим штемпелем Богуслава. Лист був такого змісту:

Любий товаришу! Несказано дякую я і все населення Богуслава й його околиць тобі і твоїм козакам, що звільнили нас від терору Богуславського бандитського ревкому. Навіть більша частина Богуславського жидівства дуже тобі дякує, а Михайлівські господарі, що їх Ти визволив з нелюдських знущань, не можеш собі й уявити, як вони дякують усім вам.

Чув, що навіть жидки, які складали ревком, кажуть: такого чоловіка, як отой отаман, мабуть ніде немає! Воно таке благородне, а козаки які чемні!

Голова ревкому пішов до прадідів, а комісара-кацапа помістили в лікарні, але кажуть, що мабуть і він піде тим же шляхом, що й голова ревкому, хоч і не з вини вашого загону.

Прийми щиру подяку від усього Богуславського населення й околиць. — Твій І. М. З.

Дипл. інженір А. МАРУЩЕНКО-БОГДАНОВСЬКИЙ.
Підполковник.

Матеріяли до історії

1-го кінного Лубенського імени запорожського полковника Максима Залізняка полку.

РОЗДІЛ IV.

В СКЛАДІ ОКРЕМОЇ КІННОЇ ДИВІЗІЇ.

(Докінчення).

Невдалий бій 12. XI. 1920 р. Поразка Пластунського куріня. Відступ О. К. Д. до Збруча.

Боєм 11 листопада Окрема Кінна Дивізія виказала ступінь своєї енергії, набутої в часі трьохтижневого „відпочинку", та все ж той бій не міг захитати великих сил ворога, який мало-що відчув свою поразку. Вночі ворог обсадив передпілля м. Сніткове, а на ранок надійшла кінна башкирська бриґада, силою до 1.200 шабель з дивізіоном артилерії.

12 листопада 3 сотня Лубенського полку наспіх ховала забитого напередодні четового Степана Директоренка. Того ж таки дня ціла дивізія отримала від інтендантства кожушки.

Пластунський курінь О. К. Д. силою до 400 баґнетів (був сформований в часі примирря з мобілізованих, а переважно з охотників Пашковецької волости, так званої в 1919 р. „Пашковецької республики", які зазнавши ласки московських комуністів, тепер хотіли їм відлячитися) з самого ранку провадив бій на південний схід від с. Сніткове, стримуючи надмірно сильного ворога. Дивізія вирушила йому на підмогу з с. Сніткове о год. 12 в полудень, мавши попереду І-шу бриґаду, а ІІ-ою бриґадою провадивши обхід з півдня.

І-а бриґада рушила з с. Сніткове на південний схід. Пройшовши 1½—2 верстви, прийняла бойовий порядок, мавши намір вибити ворожу піхоту, що займала позиції на горбках впоперек дороги Сніткове—Котюжани; звідси вона обсипала полки бриґади жвавим мушкетним і кулеметним огнем. На північ від цього місця боронився завзято Пластунський курінь; проти нього наступала велика лава піхоти, що мала за собою кінну лаву до 300—400 верхівців. Пізніше за наступаючим ворогом показалася ціла кольона кінноти силою 700—800 шабель з напрямку на південь від с. Сніткове. Ця кіннота почала готовитися до

бою в кінному строю і загрожувала правому крилу І-ої бриґади. Бриґада завдяки невдалому керуванню тимчасового свого командира полковника Крата не була готова до бою в кінному строю. Не мала вона перед собою також відповідного терену для маневрування, щоб підготовити полки для відсічі ворожої кінноти, а наступу можна було сподіватися кожної хвилини. Тут же займали позиції й гармати та кулемети, занедбуючи охорони в напрямку на південь, звідки опісля почали бити по них ворожі гармати. Однак полки бриґади сяко-так були готові прийняти атаку. В цей час від ворожої лави, яка знаходилася насупроти через долину, виїхало кілька верхівців з білими прапорцями на списах, кричучи, що вони є парляментарі. Назустріч, їм командир дивізії вислав коменданта штабу дивізії сотника Барабаша і той почав зїзджати до цих „парляментарів". Вони ж кричали далі, що їхня кіннота хоче піддатися вся. Це, розуміється, була лише хитрість, бо зараз же большевики відкрили вогонь. Не встиг сотник Барабаш прискакати під цим огнем до своєї лави, як ворожа кіннота з диким криком „ура" скакала вже через долину й появилася на флянках нашої бриґади. За кіннотою показалися ворожі гармати та почали бити по нас прямою наводкою і збивати з позиції наші гармати. Особливо дошкульно дісталося правому крилу бриґади — Уманському Запорожському полкові.

Такі обставини вимагали блискавичного перегрупування бриґади, чого, нажаль, командуючий бриґадою не зробив. Праве крило піддалося паніці і скоро решта бриґади розпочала відворот на Сніткове. Ворожа кіннота (25-та башкирська бриґада, 8-ма дивізія Червоного Козацтва й Окремий комуністичний кінний дивізіон) насідала зі всіх сторін на бриґаду, яка збільшила алюр і вже польовим ґальопом ішла на Сніткове. Наші гармати й кулемети з віддалі 600—800 метрів відстрілювалися від насідаючої кінноти. В цей час ґраната забиває коней одної з гармат 1-ої батареї. Дві інші гармати скачуть серед лав бриґади ґальопом. Ворожі кінноти́чики вже доганяють наших і от-от пічнуть рубати.

Тут несподівано зявився командир дивізії ґен. Омелянович-Павленко зі своїм маленьким конвоєм (властиво звязковими), певним себе голосом подаючи команду: „Збірка за Снітковом!" Побачивши однак, що ворожа кіннота кожної хвилини може почати рубати наших козаків, ґенерал подає команду: „Панове старшини, до мене!" На цю команду приєдналося до свого командира до 40 старшин і 20—25 підстаршин з І-ої бриґади. Вмить утворився арієрґард на чолі з командиром дивізії, який кілька разів кидався в контр-атаку, стримуючи трохи насідаючу ворожу кінноту. Кількох старшин командир дивізії вислав за Сніткове і вони зупинили відступаючих козаків І-ої бриґади, привели їх до порядку і знову випровадили з містечка проти ворога. Ворог побачив уже упорядковану частину й зупинився, чекаючи, поки решта його кінноти замкне бриґаду зі всіх сторін. Командир дивізії дав наказ старшинам зайняти свої місця й особисто почав керувати відворотом бриґади. В арієрґарді йшов 1-й Лубенський полк в тимчасовій команді підполковника Кучери, бо сотник Голуб був хорий і перебував в обозі 1-го порядку.

Бриґада відходила за Сніткове, бо розїзди повідомили, що на обрії — на півночі — показалася кольона ворожої кінноти силою до 1.500 шабель.

Це був дуже рідкий випадок у воєнній історії, щоб командир дивізії на чолі старшин боронив своїх козаків від неминучої смерти. Гасло Окремої Кінної Дивізії — „Один за всіх і всі за одного" — підтвердилося вповні отим чином командира дивізії.*)

Підчас усіх отих подій Пластунський курінь, цілковито ізольований від решти дивізії, поляг майже до останнього вояка під с. Котюжани, але шляху для ворожої кінноти не відкрив. Коли І-а бриґада розпочала відступ, ворожа кіннота кинулася атакувати хоробрий курінь. У пластунів був цілковитий брак набоїв; боронились вони багнетами. Не помогли ні „карре", ні міцні ґрупи: після годинного бою з пластунів вискочили на конях лише командир куріня поручник Сікорський, адютант куріня та 5 звязкових, з яких 3 було ранених. Понад 250 людей полягло в цьому бою: не уступили, а ні до полону не здалися. Честь їх памяти!

Бій 12 листопада приніс О. К. Д. тяжкі втрати: — Пластунський курінь, 2 гармати, кілька старшин і підстаршин ранених і без вісти запропалих, до 30 козаків забитих і ранених та до 50 коней вийшло зі строю. Дивізія не мала змоги своїми слабими силами опертися 2.500 кінній масі, не згадуючи про піхоту, яка закріпляла здобутий ворогом терен. Після цього бою обидві бриґади дивізії ріжними шляхами при-

---

*) Тодішний тимчасовий командир І-ої бриґади полковник Михайло Крат ось таке подає пояснення в справі описаного вище епізоду Снітківського бою:

„На другий день Снітківського бою, коли кольона І-ої бриґади з батареєю Кінно-ґірського дивізіону вийшла зі Сніткового й стала в яру за дорогою, командир дивізії закликав мене до себе з наказав прийняти команду над І-ю бриґадою (командир бриґади сотник Смовський був делеґований на північ по ремонт коней, а командир 1-го полку сотник Голуб, що його заступав, їздив на тачанці хорий).

З огляду на те, що я не є кінnотчик, біля мене мав бути сотник Білогуб, яко фаховий кінnотчик. Такий був наказ.

Незабаром ґенерал І. Омелянович-Павленко знову закликав мене до себе й наказав посуватися з бриґадою за делеґацією („щоб їй чогось не сталося"), яка в команді сотника Барабаша вирушила назустріч большевикам, бо вони махали червоним прапором, — отже, на думку командира дивізії, хотіли: або піддатися, або перейти на наш бік.

Ми виразно бачили большевицьку кінноту, що в той час зміняла свій стрій, а внизу під ґіркою, поміж нами й большевиками — „делеґацію", що нарисях наближалася до них.

Я доповів ґенералові свою думку: „Належить зараз же атакувати большевицьку кінноту, а якщо вона кидатиме зброю, візьмемо її в полон, а далі видко буде. Посуватися за делеґацією цілою бриґадою небезпечно, бо з близької дистанції товариші можуть висікти нас з кулеметів, як качок".

Ґенерал погодився. Я пояснив завдання бриґаді, хутко вивів її з яру і, розгорнувши фронт, негайно подав усі команди до атаки й рушив.

Однак, не чуючи за собою руху бриґади, оглянувся й побачив, що за мною є тільки сурмач Кінно-ґірського дивізіону „Серьожка", а ґенерал рівняє бриґаду, даю-

Старшина 1-го кінного Лубенського імени Максима Залізняка полку.

Сотник МИКОЛА СЦІБОРСЬКИЙ.
Молодший старшина 2-ої сотні. Адютант полку.

Сотник ТИМІШ ШАУЛЬСЬКИЙ.
Начальник звязку полку.

Хор. МЕТОДІЙ МЕТЕЛЬСЬКИЙ.
Молодший старшина 3-ої сотні.

ЄВГЕН РОМАЗАНІВ.
Підхорунжий 3-ої сотні.

ВІДВІДИНИ Головним Отаманом С. Петлюрою табору у Вадовицях 9 квітня 1921 р. Стоять зліва: командир Запорожської дивізії ґен. Г. БАЗИЛЬСЬКИЙ, командир Херсонської див. полковник А. ДОЛУД, польський комендант табору, командир 1-ої бриґади О.К.Д. полковник К. СМОВСЬКИЙ, Головний Отаман С. ПЕТЛЮРА, командир 2-ої бриґади О. К. Д. підполковник ЛЮБИМЕЦЬ, командуючий армією ґен. М. ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО, командир О. К. Д. ґен. ІВАН ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО.

(До праці А. Марущенка-Богдановського).

були до м. Заміхів коло год. 20 на короткий відпочинок. Коло 1-ої год. ночі 1-ий Лубенський полк одержав наказ вислати розїзди з Заміхова на Нову Ушицю, бо були відомости, що ворожа кінnота прорвалася там і тим перервала звязок між О. К. Д. і 3-ю Залізною дивізією. Розїзди повернулися й донесли, що ця дивізія стоїть ще в Новій Ушиці і про прорив ворожої кінноти нічого не чути.

Між іншим, наші розїзди піймали кількох ворожих аґітаторів, яких большевики заздалегідь вислали в наше запілля для провадження розкладової роботи сіянням неймовірних чуток серед відступаючих наших військ. Звичайно, що таких висланців розїзди після допиту ліквідували.

Коло год. 2 вночі полк вирушив у складі дивізії до Нової Ушиці і прибув туди о год. 7 зрана 13 листопада. У той же день полк вирушив з Нової Ушиці і прибув до с. Капустяни, а після короткого відпочинку рушив далі й на год. 3 рано 14 листопада прибув до м. Зіньків, де й відпочивав продовж дня. 15 листопада о год. 9 зрана полк, також у складі дивізії, вирушив до м. Міцівці і там заночував, несучи охорону службу дивізії.

16 листопада вранці прибули туди частини 3 Залізної дивізії з кінnотою сотника Фролова. О год. 10 дивізія приготовилася до бою на південній околиці села, чекаючи ворожої кінноти збоку м. Дунаївці. Як казали, мала це бути Одеська кінна зразкова бриґада. Однак, як показалося, ворог пішов десь більше на південь. Після цього О. К. Д. прибула до с. Житинці (через Фрампіль і Сказинці) і там спинилася на ночівлю.

17 листопада О. К. Д. через м. Городок перейшла до с. Хмелівка, що на північ від с. Кузьмин. 18 листопада о год. 11 зрана дивізія рушила на північний схід через с. Немиринці й зупинилася в с. Сарнів. Звідси дивізія 19 листопада перейшла до с. Видава для допомогової

чи вказівки перед атакою. Коли я відїхав до командира дивізії, то почув від нього: „Я пригадав, що це мій останній резерв: — сам мушу вести його до бою".

В цей момент почувся гарматний стріл і кінна большевицька батарея з відкритої позиції відкрила по нас огонь: 1—2 набої шрапнеллю, опісля ґранатами. У нас впав сотник Тисаревський, кілька верхівців і коней. В бриґаді почалася метушня. Алмазівці, що ще перед тим зайняли позицію, відповіли. Бриґада, стоячи на місці, в зімкненому строю, не видержала гарматного вогню й кинулася в безладді назад.

Незабаром сотникові Білогубові й іншим старшинам вдалося затримати полки й допровадити їх до ладу, але гармати дісталися ворогові; не помогла героїчна постава алмазівців, які відбивалися на картеч і з револьверів.

У полковника Алмазова куля пробила башлик, в крупі коня засіли дві кулі.

Сам він з бравнінґа відстрілювався від „Байловців", що насідали на батарею з криками: „Алмазовці, здавайсь!"

Так скінчився другий день бою, завдяки тому, що було легковажено большевицьку кінноту і на її очах в зімкненому строю командир дивізії тримав І-у бриґаду.

Помилка! — але не помиляється той, хто нічого не робить.

Славетні пізніші бої під Сарновом і Ожигівцями покрили Снітківську невдачу, а Окрема Кінна Дивізія придбала нової слави собі й своїому командирові.

Полковник М. Крат."

акції 4-й стрілецькій Київській дивізії, що завзято боронилася проти насідаючої піхоти 7 і 24 совітських дивізій. До с. Видава приїхав у цей час командуючий армією ґен. М. Омелянович-Павленко з представником французької військової місії в Польщі полковником Льолє (Laulhé). Після короткої наради з командиром дивізії відбувся перегляд дивізії на фільварку, де „дід" благословив її на бій. Після цього перегляду полковник Льолє просив дозволу у командуючого армією залишитися при штабі дивізії, щоб обсервувати бій.

II-а бриґада з кінно-гірським дивізіоном швидко відкинули ворога, силою до 1.200 багнетів, за сс. Мочулинці—Павликівці; при тому ворог поніс встрати до 800 вояків. Успіх нашого артилерійського вогню залежав від безпосереднього керування хороброго командира дивізіону полковника Алмазова, який висилав гірські гармати впрост у лави наступаючих полків, а польовими займав відкриті позиції, обсипаючи ворога цільним огнем. Загнавши ворога за лінію сс. Педоси—Лапківці—Чабани—Павликівці—Петронога—Жучківці, бриґада і гарматний дивізіон повернулися до дивізії і на ніч перейшли до с. Сарни.

20 листопада дивізія о год. 10 рано вирушила до с. Порохня і там заночувала, відпираючи напосідаючого ворога.

Ґенштабу полковник В. Савченко в своїй статті „Втрачені можливости для перемоги" („Табор" 1924 р. ч. 2) помилково подає дату цієї операції 20 листопада, пишучи: — „Біля 16 год. Окрема Кінна Дивізія в присутності командуючого армією перекинула ворога, що був потиснув середню ґрупу. Але не вважаючи на цей успіх, з огляду на невдачу на лівому крилі армії і відхід частин III російської армії, наше командування було примушене видати о год. 16 наказ про початок відходу за р. Збруч". Ця операція відноситься власне до дня 19 листопада, а не 20-го.

Останній бій і перехід кордону Польщі.

Пляцдарм бойових подій нашої армії зменшувався щогодини. Кожен бачив і розумів, що не зможемо протиставитися червоному ворогові. Малася ще надія, що повториться листопад 1919 р. — другий „Зимовий Похід", та на цей раз не було іншого виходу, як часово припинити збройну боротьбу. В кожного запала думка: „Що з нами буде далі?". Ніхто однак не сподівався, що вже в цей день, 21 листопада, складемо свою зброю в руки вчорашніх наших союзників. Листопад взагалі був фатальним для нас. Кожного року листопад приносив нам якийсь заколот або катастрофу; так було і в 1920 році.

21 листопада на постою в с. Порохня Лубенський полк дістав наказ перейти коло 12 год. до с. Гарнішівка, що лежить на північний захід від залізниці Волочиське—Проскурів. В авангарді йшла I-а бриґада з чоловим 2-им Запорожським полком. При вїзді до с. Гарнішівка дивізія зустріла командуючого армією в товаристві того ж французького полковника Льолє і кількох старшин — наших і польських. Командуючий армією прилучився до штабу дивізії й дивізія рушила через с. Янушівці на північ у напрямі сс. Курилівка—Яхнівці. Командуючий армією дав наказ командирові кінної дивізії якнайдовше за-

СХЕМА
Останнього бою Окремої Кінної Дивізії в районі сел.: Курилівки - Яхновець - Ожаровець 21 листопада 1920 р.
0 2 4 6 8 10 км.
Зосередження цілої дивізії.
Бойово-похідний рух ціл. дивізії.
Контр-атаки Ісої бригади.
Атаки ворожої кінноти.
Позиції наших гармат.
Ворожий аеропланний обсерватор.
Решта дивізії.
Штаб І бригади.
Рух решти дивізії до переправи.
Рух Мазепинськ. кін. полку до переправи.
Московської кінноти.
Останній постій 31 окотні полку М. Залі
Місце постою московської дев'так бригади.
Янівка
Аврагим
Чухелі
Ковона кінноти
Нова Гребля
Хут. Бутовці
Хут. Черн.
Хут. Грашево
Ломни
Токи
Ожаровці
Яхновці
Хут. Вигода
Х. Ольш.
Курилівка
Горівка
Вовчанівці
Хут. Мазепинськ.
Рабівка
Бальнівці
Підволочиськ
Андріївка
Коростівка
Янушівці
Манячин
Волочиськ
Тернопіль
Войтовці
Лозова
Копачівка
Порохня
М.С.Ш.

тримувати большевицьку кінноту, щоб дати можливість безпечно переправитись частинам армії за Збруч у районі сс. Ожигівці—Токи.

Коли чоловий полк дивізії увійшов уже до с. Курилівка, спостережено на північно-східній околиці цього села відходячий в розімкненому строю Мазепинський кінний полк 2-ої Волинської дивізії, що тримав напрямок до переправи. На цей полк насідала досить сильна ворожа кіннота, обстрілюючи його жвавим гарматним огнем від північного сходу. Частина ворожої кінноти в розімкненому строю насідала безпосередньо на Мазепинців, а головні сили її в похідній кольоні прямували на північний захід з наміром заатакувати переправу у с. Ожигівці від півночі.

Ворожі артилерійські обсерватори зауважили рух О. К. Д., яка закрила собою відступаючий Мазепинський полк, і зараз же перенесли вогонь по кольоні О. К. Д. Дивізія змушена була переходити Курилівку перемінним алюром у той час, як ворожа кіннота виходила назустріч дивізії майже з північного боку Курилівки, займаючи вис. 329. Не встигла голова кольони дивізії на чолі з командуючим армією показатися на польовій дорозі, що провадить з с. Курилівка до с. Ожигівці мимо коти 334, як попала під сильний кулеметний і гарматний огонь від сходу і північного сходу, тобто з напряму с. Гонорівка, хут. Вигода і с. Луки. Штаб дивізії проскочив ґальопом на західню околицю Курилівки; звідти командуючий армією поїхав на переправу у с. Ожигівці, а французький полковник Льолє залишився при штабі дивізії.

Все це робилося під прикриттям І-ої бриґади, яка на ґальопі розімкнулась від середини полками і повела наступ, прикриваючи таким чином решту дивізії, що концентрувалася в долині на захід від коти 334. 1-й Лубенський полк пішов фронтом на північний схід у напрямі на хут. Вигода — с. Луки, частиною на с. Гонорівка, а 2-й Уманський полк — на південний схід у напрямі фільв. Маначинського. 1-а батарея кінно-гірського дивізіону зайняла відкриті позиції коло млина на північно-західній околиці с. Курилівка. Бриґадою командував полковник Смовський. У цей час ліва стежа донесла, що ворожа кіннота зайняла с. Янівка і хутори Олександрівський та Гальчинецький, наблизилась до с. Авратин і Нова Гребля, тобто загрожує переправі від півночі. Про це повідомлено штаб дивізії і він забезпечив ділання І-ої бриґади від цього напрямку.

Польові гармати кінно-гірського дивізіону під особистим керуванням полковника Алмазова зайняли позиції коло пасіки на північ від с. Курилівка (гірські гармати були серед лав полків) і картечним огнем стримували насідаючу, як сарана, ворожу кінноту. А ця кіннота висунула понад 30 тачанок з кулеметами перед свій фронт і хоч не одну з них розбив огонь нашої артилерії, все ж їм вдалося змусити наші гармати до зміни позиції.

Штаб дивізії, ІІ-а бриґада і бойовий обоз, а при них полковник Льолє (убраний в жовтий кожух селянського зразку, виданий йому напередодні ввечері в с. Порохня; до цього кожуха не пасувала його золото-блакитна шапка — нашої шапки зі шликом вдягнути він не схотів) з рештою гарматного дивізіону стояли в долині, що тягнеться від хут. Ольшани на північний схід, та готовилися до акції. Ворожий

артилерійський обсерватор, який засів на вис. 340 у хут. Гурашева, зауважив ці приготовлення і зараз же переніс огонь на ту кольону і тим змусив її покинути долину. Наші почали відходити в напрямі на с. Яхнівці, забезпечуючи ліве крило І-ої бриґади.

У цей час кінnота III-ої російської армії ґенерала Пермикіна (яка на підставі угоди з Російським Політичним Комітетом на чолі з Борисом Савінковим мала діяти спільно з армією У.Н.Р.) наближалася вже до переправи. Цю кінноту наші розїзди годину тому бачили в с. Яхнівці на відпочинку; вона мала ніби охороняти переправу від півночі в районі с. с. Авратин—Нова Гребля. Побачивши, що російські піші частини є вже давно за Збручем, і наша кінnота пішла за їх прикладом. Пізніше, вже на еміґрації, росіяни в своїому орґані „За Свободу" ч. 2434 з 1928 р. писали: „Напомнім, что в 1920 году украінская армія в саюзе с III армією ґен. Вранґеля, савместна баролась с бальшевікамі і 19—21 наября 1920 г. перєхаділа р. Збруч пад прикрітієм русскіх частєй". — Написали це вони з приводу заборони служення панахиди по ґен. Вранґелю в українській церкві в Каліші.

Трохи згодом Мазепинський кінний полк також помашерував на Ожиґівці, а О.К.Д. залишилася одна вже по год. 14, прикриваючи переправу. Для безпосереднього прикриття залишено було І-у бриґаду, а решта дивізії пішла на переправу, де вже переправлялися обози. І-й бриґаді наказано затримати ворога щонайменше до смерку. Зробити це було дуже трудно, бо бриґада мала всього до 225 шабель, а ворог до 1000. Однак бриґада продовж 14 годин (від год. 14-ої 21. XI. до год. 4½ 22. XI.) сама одна відбивала ворожі кінні лави, не шкодуючи набоїв, бо люди знали, що всеодно прийдеться їх на Збручі скидати на купу.

Коло год. 15½ ворожа кінnота міцніше насіла на нашу бриґаду і її лави поволі відходили з південної околиці с. Яхнівці на північний захід. Козаки удавали стомлених та байдужих і підпустили ворожих кінnотчиків на досить близьку віддаль, а потім нагло обернулися й кинулися в контр-атаку, відкидаючи ворога за потік, що протікав через південно-західню околицю с. Яхнівці. Підчас цього контр-наступу був забитий адютант 2-го Уманського кінного полку хорунжий Андрій Іванів, що повертав з наказом бриґади до полку.

Бриґаді треба було відступавши перейти через невелике, але досить опукле узгірря, яке ворог тримав під огнем артилерії й кулеметів. Ворог побачив рух бриґади і збільшив інтенсивність огню, та бриґада з ґальопу перейшла на карієр і проскочила горбки. В часі цього проскоку були забиті: козак 2-го Уманського полку Хома Покороль і четовий І-ої батареї кінно-ґірського дивізіону Іван Білецький. Ворожі кінnотчики скакали за бриґадою в 500—600 кроках з криками: „Сдавайтєсь, петлюровци! В Польше всьоровно прападьотє!" Та бриґада проскочила цей „горбок смерти", обернулася нагло фронтом назустріч ворогові й спіткала його холодною зброєю та кулеметами. Ворог відскочив, залишивши на полі до 30 забитими.

Після цієї четвертої контр-атаки бриґада почала пляномірно відходити на південний захід до коти 331 і там затрималася, зайнявши

фронт півдугою, у віддалі 1½—2 клм. від с. Ожигівці. Звідси відіслано до штабу дивізії ранених та забитих. І-ий Лубенський полк залишився як аріергард І-ої бригади, а штаб бригади з 2-м Уманським полком, який поніс вже значні втрати, відійшов до дороги Ожигівці—Авратин, творячи резерв, від якого висилано розїзди для забезпечення лівого крила Лубенського полку на лінію с.с. Нова Гребля — хут. Церковний-Яхнівці та на південь у бік хут. Ольшани.

Наступала ніч. Лубенський полк вислав як свій аріергард 3-ю сотню і вона в розімкненому строю затримувала ворожу кінноту. Ядро сотні зупинилося біля цвинтаря на дорозі від с. Курилівка до с. Ожигівці, не доходячи до цього села. В часі відвороту 3-ої сотні через пересічену місцевість, підїхала на близьку дистанцію до лав 3-ої сотні ворожа кулеметна тачанка й пустила по ній кілька черг. Сніп куль влучив ройового Миколу Андрієвського (родом з Київа), забивши його на місці. Група у 40—50 большевиків, переслідуючи наших аріергардних кінних, вискочила аж до самої дороги; там їх зустріло кулеметним огнем ядро сотні і нанесло значні втрати. 3-тя сотня відступала польовою дорогою в напрямі цвинтаря на південний схід від с. Ожигівці. Там вона зупинилась, творючи „їжака" — висилаючи стежі і чати у всіх напрямках. Звідси ж було вислане таке доповіщення до штабу бригади: — „Комбригу І. Доношу, що хорунжий Зелінський і бунчужний Данильчук, будучи на правому крилі дорученої мені сотні, побачивши тяжко раненого ройового Андрієвського Миколу, підскочили до нього та спостерігли, що він вже труп, перекинули на коня сконавшого від ран згаданого ройового, самі ледви встигли вскочити на коні, як з кількох кулеметів нагло з півдня зістали обстріляні гураганним вогнем і почали втікати до сотні долиною. Забитий вилетів з коня і впав на землю в часі тої шаленої погоні. Підняти його було вже неможливо, бо кулі свистали над головами від насідавших кінних башкирів, які знаходилися від двох вищезгаданих наших їздців у 100—200 кроках — відділ до 40—50 шабель, яких майже половину поклав трупами в долинці кулемет сотні. Через це тіло героя 3-ої сотні „Залізняка" залишилось на полі бою. Честь його памяті. Командир 3-ої сотні сотник Шило. — 19 год. 15 хв. 21. XI. 1920 р. під цвинтарем". Це донесення є останнє бойове справоздання, бо певне в цей час ніхто вже не писав (майже всі були за Збручем) — отримано в штабі І-ої бригади. Штаб бригади стояв тоді на східній околиці с. Ожигівці, чекаючи на наказ про залишення терену аж до півночі.

Ворожі розїзди підїзджали на близьку відлеглість до наших охоронних стеж 3-ої сотні й пропонували їм переходити на їхній бік, співаючи „Інтернаціонал". Та кожного разу вони зустрічалися інтенсивним огнем з боку стеж і чат. По півночі стрільба почала ніби затихати. Тільки часом застрекотав буркітливий „Максим" або „Кольт" нашої чати.

По півночі перейшов Збруч штаб дивізії, II-га бригада, гарматний дивізіон і бойовий обоз. Натомість І-ий Лубенський полк, яко остання частина армії У. Н. Р., перейшов Збруч з с. Ожигівці до с. Токи 22 листопада вранці о год. 4.35.

На цьому місці мушу спростувати відомости, подані полковником В. Савченком в статті „Втрачені можливости перемоги". Автор пише там: — „О півдні 21. XI. почала переправлятися піхота, а Окрема Кінна Дивізія та кінний Мазепинський полк протягом дня активно забезпечували переправи через Збруч, атакувавши ворога кілька разів у районі с.с. Бальківці—Курилівка".

Вище я подав, що Мазепинський кінний полк так поспішив з відходом, що ворожа кіннота продерлася в відслонену ним смугу і внаслідок того О.К.Д. на чолі з командуючим армією мусила ґальопом проходити через с. Курилівка, щоб вийти на польову дорогу. Тоді І-а бригада О.К.Д. ввязалася в бій, який тривав аж до пізньої ночі, а тереном була місцевість на північ і північний захід від с. Курилівка, а не на південь від нього — в районі с. Бальківці.

О.К.Д. навіть не проходила через с. Бальківці і зовсім не мала в цьому районі боїв. Вистачить зрештою подивитись на мапу, щоб зрозуміти, що дивізія не могла провадити бою у с. Бальківці, залишаючи Ожигівці відкритими з боку с. Яхнівці, звідки кожної хвилини міг наскочити ворог. Зокрема І-а бригада провадила бій спочатку на лінії: західня околиця с. Яхнівці — фільварок на південь від села і пасіка до коти 334 — це була перша фаза бою. Друга фаза — лінія від південно-західньої околиці с. Яхнівці з розїздами на лінії: хут. Церковний — хут. Бутівці—Нова Гребля. Третя фаза бою — полк Залізняка, а від нього 3-тя сотня займала фронт півдугою від цвинтаря в 1½—2 клм. від переправи біля коти 331 і провадила розвідку на хут. Ольшани та на схід у бік с. Яхнівці, де в той час грала большевицька музика й святкували перемогу. Решта бригади охороняла дорогу з с. Авратин до с. Ожигівці.

Інтернування. Збруч вився срібною гадючкою і темний ранок відбивався у ньому сотками тисяч зірок, блідих і слабо мерехтячих. Підходили до містка, на якому ледви дві фіри можуть розминутися. Саме обеззброєння відбулося досить просто. Віддано наказ спішитися та приготовити зброю, яку на другому боці Збруча належало скидати до купи.

Козак підходив до містка, тримав на поготівлі в руках зброю і зціпивши зуби, часом обливаючись сльозами, цілував дорогу зброю, яка не одного разу вирятувала йому життя, кидав її на купу, відвертаючи очі в протилежний бік, щоб не чути брязкоту-плачу. Інші ламали шаблі й списи та кидали їх у Збруч.

Були й такі козаки, романтично настроєні, що не могли утриматися від сліз, ридали, як малі діти по вмерлій матері, приговорювали, укладали впрост поезії розятреного серця, не могли погодитися з тим, що треба розлучитися зі зброєю, яку один називав дорогою сестрицею, другий — спасительницею, матіррю і т. ін.

Старшини також ішли з похиленими головами... як ідуть у ярмо.

Так завершилися бойові події не тільки полку і О.К.Д., але й цілої армії У.Н.Р.

Згідно з наказом командування VI польської армії, яка перебувала в Тернополі, Окрема Кінна Дивізія мала розміститися тимчасово

в 20 клм. на схід від Тернополя. Наразі перебувала вона в Романовім Селі з кіньми. Незабаром Лубенський полк у складі дивізії перейшов у район, знайомий йому з вересневого рейду, а саме сс. Сушин—Грабовець—Баворів—Дичків—Красівка.

1 грудня спіткав І-у бриґаду прикрий випадок при постою в селі Остільці з боку 51 польського полку. Наслідком цього бриґада опинилася у Тернополі в касарнях Пілсудського. Відповідний рапорт про самовільне ревідування під претекстом шукання зброї було доручено ґенералові Кущеві і він інтервеніював у командуючого VI польською армією. Бриґаді після цього „ревідування" бракло 67 коней та багато власних річей старшин і козаків.

З Тернополя бриґада перейшла до с. Грабовець; там штаб бриґади опинився на кватирі у того самого селянина, що й у вересні під-час акції на Тернопіль. Тут повстала в полку перша іскра культурно-освітнього життя в дивізії, започаткована автором цих рядків: — видання гумористичного журналу „Шпигун". Перше число його вийшло 5. XII. 1920 р., писане від руки.

Район розпологу дивізії був оточений пішими частинами 13-ої польської дивізії, які виставляли чати навколо кожного села і нікого до сусіднього села без перепусток не пускали. Умовини життя ставали що раз то гірші; коні почали здихати від голоду й холоду (коні стояли переважно на дворі, а не в стайнях). Нарешті 13 грудня здали ми коней польській ремонтній комісії в с. Товстолуги.

Коло 20 грудня стався випадок, що старшина кінного Мазепинського полку сотник Соловїв застрілив поручника Миколу Коханова, бувшого свого часу командиром Лубенського полку. Соловйова судив польський суд і засудив до вязниці. Поручника Коханова поховав 4-й Ніженський полк на греко-католицькому цвинтарі в с. Красівка.

6 січня 1921 р. наш полк з піснями рушив пішо з с. Грабовець до с. Красівка; звідти вже ціла дивізія вирушила до с. Борки Великі, де мала вантажитися в ешалон для переїзду до табору інтернованих. В с. Борки Великі прийшлося всім викупатися в лазні і продезинфікувати одяг та білизну. Після лазні посадили нас до товарових ваґонів („теплушок"), в яких однак не було печей. Для тих ваґонів також придалась би лазня, бо були вони таки досить брудні. В цих зимних ваґонах просиділи ми від 15 до 23 години, не рушаючи з місця, бо тор був зайнятий. Ось така то була наша кутя!

На перший день Різдва (7 січня) припало нам стояти у Львові. Коло 10 год. дивізія вистроїлася на пероні перед ешалоном. Командир дивізії в теплій промові привітав старшин і козаків зі святом, закликаючи до єдности та совісного виконання своїх обовязків. Пролунало гучне „Слава" і понеслися звуки нашого гимну. Орхестра кінно-гірського дивізіону грала аж до вечора, потішаючи та розвеселяючи козаків.

9 січня ранком прибув наш ешалон на ст. Вадовиці; звідти відправлено нас до табору інтернованих. Перед нашими очима стало 25—30 чорних, сумних як труни, будівель-бараків на просторі двох десятин. Цей простір було обнесено навколо кільчастим дротом з будками для вартівників. Дивізія вивантажилася на „бічниці" перед табором.

ШТАБ ОКРЕМОЇ КІННОЇ ДИВІЗІЇ в с. Дичків (Галичина) в грудні 1920 р. Сидять зліва: Ст. адютант господарчого відділу сотн. СТЕЦЮХА, нач. штабу підполковник СИЛЕНКО, командир дивізії ген. ІВАН ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО, ст. адютант оперативного відділу сотник Е. ТОМАШІВСЬКИЙ, комендант штабу сотник БАРАБАШ. Стоять зліва: ст. адютант інспект. відділу сотник В. ОБЯЗІВ, старшина для доручень хорунжий ЕЛЬЦОВ, діловод ранговий ЄМЕЦЬ.

Головна БРАМА табору інтернованих у Вадовицях. (Світлив 12. V. 1921 р. хор. Ю. Шуйський). (До праці А. Марущенка-Богдановського).

СТАРШИНСЬКИЙ БАРАК у Вадовицькому таборі 29. І. 1921 р. (Світлив хор. Ю. Шуйський). 1) Адютант 1 бригади О. К. Д. підполковник Адріян Марущенко-Богдановський. 2) Сотник Никифор Губа, господар 4 кінного Ніженського полку. 3) Хорунжий Іван Рафаловський, мол. старшина 3 кінного Чигиринського полку. (До праці А. Марущенка-Богдановського).

Полковник Крат відчитав з доручення командира дивізії перед фронтом інструкцію для інтернованих, яка окреслювала режим нашого нового життя. Для О. К. Д. було відведено 6 бараків. Кожен з них мав двоповерховий піл і міг помістити до 400—500 людей Всі бараки дощані, півтемні; вітер дув до них, де хотів. Сам табор лежав у кітловині на північній околиці міста. Цю кітловину оточували від півдня озера і низина з малярійним кліматом. Погода тут мінялася по кілька разів на день з причини близости гір.

Видано було всім мешканцям табору паперові матераци, в яких солома була так стерта нашими „попередниками", що жадна січкарня не годна була так дрібно посікти. Генеральна й булавна старшина та одружені мали привілей — могли мешкати поза табором на підставі дозволу таборового коменданта. Платити за помешкання очевидно мусили самі. Комендантом табору був підполковник Пульковський, поляк, родом з України (здається з Чернигівщини).

Щось з тиждень нікого з табору не випускали без перепусток, або як казали галичани „переказки". В таборі було ще кількадесят полонених большевиків, але їх скоро відправили до інших таборів. У Вадовицях, як зрештою і в інших таборах інтернованих, всі українські частини заховали свою адміністраційно - організаційну цілість. Польська влада мала безпосередній звязок лише зі штабами дивізій чи групи, де були звязкові старшини, добре обізнані з польською мовою. В кожному бараці були вартові, які пильнували порядку. Були вартові і в кожному полку. Так помалу життя входило в норму і вже не робило такого гнітючого враження, як спочатку. Наш табор мав офіційну назву „Табор інтернованих № 2 у Вадовицях".

24 січня виїхала з Вадовиць 2-а Волинська дивізія до табору в Каліші. Харчування було досить таки погане. Козакам спочатку давали конину, але інтервенція в Варшаві примусила адміністрацію табору давати волове мясо. Майже під кінець нашого 9-місячного перебування в Вадовицях кухні перебрали наші господарчі чинники, які отримували продукти від таборових склепів. Їжа тоді зробилася значно кращою.

Зараз же після прибуття дивізії до табору було скликано командирів окремих частин і накреслено плян щоденного життя для козаків і старшин. Розпочалася інтенсивна праця по доучуванню старшин і козаків, закладалося вишколи, гуртки, школи для неграмотних, драматичні гуртки, хори і т. д. Таборова ІМКА охоче йшла нам в поміччу в організації культурної праці.

Продовжували свою працю і гонорові ради. Утворено дивізійну раду для представлення вояків до ордену Залізного Хреста за Зимовий Похід. Склад дивізійної ради, затверджений наказом по О. К. Д. ч. 24 від 28. II. 1921 був такий: Полковник Алмазів — голова ради, сотник Марущенко — заст. голови ради, сотник Скоблик, підполковник Макій, сотник Чижиків і четовий Телепчук — члени.

Понадто закладалися кооперативні „кантини", полкові склепики і тому подібне.

25 лютого після урочистої Служби Божої, відправленої в похідній церкві, відбулося перше декорування орденом Залізного Хреста

учасників Зимового Походу. Це був день найбільшого ентузіязму й піднесення за цілий час перебування в таборі. Ввечері для лицарів хреста відбулась вистава в театрі.

1 березня приїхав до табору інспектор військ ґенерал Всеволод Петрів в асисті сотника Стечишина й поручника М. Падалки. Після огляду частин він інформував про політичну ситуацію і наше становище.

18 березня довідалися ми про ратифікацію миру в Ризі між Польщею з одного боку та Совітською Росією й Україною з другого.

9 квітня завітав до табору Головний Отаман Симон Петлюра. Відбувся інспекторський огляд, після якого Головний Отаман виголосив палку промову до старшин і козаків.

На Великдень (1 травня) відправлено Службу Божу українською мовою. Зібралося до 3.000 вояків під голим небом і молилося разом з пан-отцем, який лагідним баритоном тягнув: „За Богохороняму, Боголюбиву Українську Народню Республику та армію її... " Тисячеголосне „Христос Воскрес" лунало й неслося до Карпат і відгомоном поверталося з поблизьких лісів. Немало було сліз при христосуванню козаків. Після Служби Божої розійшлися по бараках, де на стінках майже в кожній сотні красувався тризуб, яко емблєма державности і літери Х. В., прикрашені національними прапорами. Розговлялися всі разом — старшини й козаки. Пан-отець ходив по всім баракам і святив паски („паски" — це були звичайні булки).

6 травня відбулася урочистість з приводу першої річниці зєднання армії ґен. Омеляновича-Павленка з ґрупою полковника Удовиченка. З промовою виступив начальник табору ґен. Базильський.

30 червня відбулася урочистість з нагоди першої річниці сформування Окремої Кінної Дивізії. Після молебеня і промов ґен. Вовка (командира Запорожської дивізії) та нашого командира дивізії ґен. Омеляновича-Павленка дивізія пройшла церемоніяльним маршем. Після урочистости перед дивізією виголосив реферат з нагоди цеї річниці старший адютант штабу О. К. Д. підполковник Марущенко-Богдановський.

Час упливав, літо швидко втікало. Зимувати знова в бараках командування не хотіло, а тому почало старатися, щоб приділити частини дивізії на адміністраційно-господарчі роботи при полках польського війська. Це був одинокий вихід, щоб утримати козаків у рамах певної військової орґанізації. Після поїздок командного складу до Тарнова (місце осідку нашого Уряду) та до Варшави, вдалося дістати згоду польського ґенерального штабу на реалізацію повищого наміру. Окрему Кінну Дивізію порозбирали польські частини, що належали до Краківського корпусу.

1-ий Лубенський полк залишив табор у Вадовицях 3 вересня 1921 р. і прибув до м. Ряшева в складі ґрупи, до якої входили ще 5-ий кінний Переяславський полк і конвой командира дивізії. Цілий цей відділ числив 271 вояків і був у команді підполковника Івана Стасенка.

Наш відділ перебував при 21 полку польової артилерії 11 місяців і не в ґірших умовинах, ніж інші полки дивізії. Але через „широку натуру" деяких наших старшин прийшлося цілому відділові виїхати до табору інтернованих у Каліші; туди він прибув у липні 1922 р. Однак

уже в листопаді того ж року 1-ий Лубенський полк виїхав знову на роботи до Познання. Командиром полку був тоді підполковник Андрій Голуб, а заступником — сотник Гонта (Бітюков). В Познаню всіх інтернованих розділено між польськими частинами. Більшість козаків полку на чолі з підполковником Голубом приділено до 7-го кінно-артилерійського дивізіону; до цього відділу ввійшли і молодші старшини полку. Решта — старші старшини, підстаршини й козаки, доповнені старшинами і козаками II-ої бригади, на чолі з підполковником Ростиславом Корчуновим, дістала приділення до 15-го уланського полку. Невеличкі частини дивізії забрали інші польські частини Познанського корпусу. Таким чином, склад 1-го Лубенського полку було роздріблено і він вже ніколи не зеднувався. Після закінчення робіт у польських полках відділи дивізії спрямовувалося до табору в Каліші, звідки їх звільнювано з інтернування. Полк перестав існувати вже з кінцем 1923 року.

При цій нагоді не зайвим буде подати два документи, які свідчать про прихильне відношення керуючої польської верстви до нас емігрантів.

I. „Odpis z odpisu. Nr. II. infor. F. z dnia 3. III. 1922.

Wobec napływających do Sztabu Generalnego zapytań, czy można na roboty najemne przy pułkach i oddziałach przyjmować Ukraińców, internowanych w obozach, podaje się do wiadomości:

Internowani w obozach Ukraińcy znajdują się w ciężkich warunkach materjalnych i sanitarnych. Ich niedolę materjalną powiększa przymusowa tułaczka poza granicami własnego kraju.

Oceniając ich zasługi, położone w obronie granic Rzeczypospolitej w r. 1920-ym i rozumiejąc ich stan psychiczny — winniśmy w miarę i w zakresie własnych możności poprawić ich niedolę materjalną.

Zezwalam przeto na przyjmowanie internowanych Ukraińców na roboty najemne przy wszystkich pułkach i oddziałach W. P. Szef Sztabu Generalnego Sikorski gen. por.“.

II. „Naprzód“ organ Polskiej Partji Socjalistycznej, Kraków 30. III. 1924. Nr. 74 str. 6 „Towarzystwo Pomocy emigrantom Ukraińcom“. — „Ze względu na ostateczną likwidację obozów dla internowanych oficerów i żołnierzy armji Petlury, która walczyła ramię przy ramieniu z wojskami polskiemi, dług wdzięczności wobec towarzyszy broni naszych żołnierzy i wspomnienia ciężkiej doli polskiej emigracji, która zawsze znajdowała pomoc i życzliwość w społeczeństwach tych krajów, z gościnności których korzystała, zawiązało się w Warszawie Polskie „Towarzystwo Pomocy Emigrantom Ukraińcom“, którego statut został zatwierdzony przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych 12 lutego, mając na celu roztoczyć materjalną, prawną i moralną opiekę nad losem emigrantów Ukraińców. Niedawno odbyło się pierwsze organizacyjne zebranie, na którem został dokonany wybór władz Towarzystwa.

Do Rady zostali wybrani: poseł N. Barlicki, gen. A. Babiański, poseł J. Dąbski, poseł J. Dębski, mec. St. Dziewulski, W. Hanicki, poseł J. Kosmowska, prof. W. Kamieniecki, St. Ludkiewicz, Dr. Natanson, mec. Z. Nagórski, senator Nowicki, Dr. R. Radziwiłłowicz, poseł St. Thugutt, pos. Ł. Waszkiewicz, L. Wasilewski, senator F. Woźnicki, poseł B. Ziemięcki.

Do Zarządu: Artur Śliwiński (prezes), Zyg. Chmielewski, Tad. Hołówko, Kruk-Strzelecki, A. Skwarczyński, St. Stempowski, mec. W. Szumlański, Ł. Tołłoczko i mec. Tad. Zagórski.

Lokal Zarządu: Warszawa, Szpitalna 1, II piętro, godziny przyjęć od 5—6 popołudniu we wtorki i piątki. Członkiem może zostać każda pełnoletnia osoba. Wpisowe 5 zł. oraz najmniej 12 zł. rocznej wkładki.

Nie należy wątpić, że inicjatywa T-wa pomocy emigrantów Ukraińców znajdzie gorące poparcie w społeczeństwie polskiem“.

Вже в часі перебування полків Окремої Кінної Дивізії на господарчих роботах при польських частинах у районі Кракова прийшов наказ про реорганізацію О. К. Д. в звязку з „2-м Зимовим Походом" генерала Ю. Тютюнника. Та той похід дав лише 359 мучеників у Базарі.

Згідно з наказами Головної Команди військ УНР від 13 вересня 1921 р. ч. 59 і 60 та наказу по О. К. Д. від 2. X. 1921 ч. 14 дивізія мала прийняти таку організацію (ті ж накази затверджували і назви полків дивізії):

І-а бригада: а) 1-ий кінний Лубенський імени М. Залізняка полк. б) 2-ий кінний Уманський Запорожський полк,

ІІ-а бригада: а) 3-ій кінний Чигиринський ім. гетьмана Богдана Хмельницького полк, б) 4-ий Ніженський ім. кошового Івана Сірка полк.

З І-ої бригади малося виділити 5-ий кінний Переяславський ім. кошового Костя Гордієнка полк, а з ІІ-ої бригади — 6-ий кінний Полтавський Синій полк. Ці полки мали творити ІІІ-тю бригаду.

Склад кожного кінного полку: 4 муштрові сотні, 1 кулеметна (8 кулеметів „Максима") і технічний відділ.

Окремий кінно-гірський артилерійський курінь (дивізіон) в складі: три батареї по 4 гармати в кожній і артилерійський парк.

Запасовий кінний полк в складі 6 сотень (по одній для кожного полку), кулеметної сотні, гарматної чети й технічного відділу.

При штабі дивізії мали бути: окрема кінна сотня, кулеметна сотня й технічна сотня.

Кожна кінна сотня мала посідати по 2 легкі кулемети Люїса.

Командирами бригад призначено: І-ої — підполковника Івана Стасенка, ІІ-ої — підполковника Порфирія Силенка-Кравця, ІІІ-ої — підполковника Ростислава Корчунова.

На підставі повищого наказу й затитуловано цю історичну розвідку — „Матеріяли до історії 1-го Лубенського імени запорожського полковника Максима Залізняка полку".

На закінчення слід ще торкнутися справи полкового стяга. Полки нашої армії, що творилися в часі воєнної завирюхи, рідко коли мали свої стяги. Однак, були випадки, що і в той час деякі частини отримували стяг, будь то від населення (наприклад в травні 1920 р. якийсь полк Запорожської дивізії отримав стяг від населення с. Дзигівка) або від інших чинників. Так, в часі постою дивізії в м. Озеряни, в Галичині, Запорожці одержали роскішний стяг від Турції. Проте в полках були так звані прапори, які однак не мали якогось сталого одноманітного розміру чи взірця. Подібний прапор мав і попередник Лубенського полку — 2-ий кінний Переяславський полк в 1919 р. Була це жовта плахта розміру 1 на 2 метри, яка мала з одного боку посередині ромб з темнозеленого сукна з тризубом і літерами У. Н. Р., а з другого — назву полку. Той прапор залишився з полковником Аркасом при переході його на бік ІІ-го Галицького корпусу.

Лубенський полк набув прапор щойно в серпні 1920 р., якого споряднв автор цих рядків. Була то жовта плахта 1 на 1.5 метрів. На одній стороні прапору були слова: „1-ий кінний полк ім. М. Залізняка", малий тризуб угорі і „1918" унизу (темносинього кольору); з другої сто-

рони — посередині великий тризуб, з трьох сторін літери У. Н. Р., унизу перехрещені 2 шаблі. *)

Взагалі ж справа стягів в нашій армії була дуже занедбана і на будуче треба памятати про цей символ полку — стяг.

Закінчення. Переглядаючи сторінки своєї праці, здаю собі справу, що матеріяли мої не є повні, що бракує багато чого. Варто було б спинитися над слідуючими справами: походження старшин і підстаршин, загальна й військова їх освіта. Крім того господарча частина полку, якто обози I і II порядку, їх завдання, виконання завдань, начальники і функції ріжних секцій — ветеринарна, медична, харчова, збройова, мундурова, культурно-освітня, грошева, оркестра, штаб полку, старшинське зібрання, ремонт коней, суди полковий та гоноровий, кузня, підстаршинський вишкіл та ін. — вимагали б докладнішого обслідування; нажаль бракувало мені для цього відповідних документів, хоча й ця часть функціонувала в такт з бойовою частиною полку.

Хоч українська шабля була порівнююче нечисленною, але в часі наших визвольних змагань кіннота пробудилася зі сну мрій, закріпилася й стала дійсністю, яка виказала байдужому до української справи світові вагу цієї справи та збудила брязкотом своїм Україну з летаргу.

---

*) Властиво це не був прапор, лише полковий значок. Світлину його вміщено в томі V „За Державність" в статті підполковника Марущенка-Богдановського. — Редакція.

РЕЄСТР БОЇВ 1-ГО КІННОГО ЛУБЕНСЬКОГО ІМ. ЗАПОРОЖСЬКОГО ПОЛКОВНИКА МАКСИМА ЗАЛІЗНЯКА ПОЛКУ З 1917—1920 Р.

І. ВОЛИНСЬКА ОКРУГА (КОРПУС V).

XI. і XII. 1917 р. В районі м. Житомира сутички дивізіону з дезорганізованими російськими частинами.

I. і II. 1918 р. В районі Житомира й околиць — сутички й охорона від місцевих большевиків.

ІІ. ПІВНІЧНА ҐРУПА ВІЙСЬК ТА ВОЛИНСЬКА ҐРУПА ЇЇ ДИВІЗІЯ.

III. 1919 р. В аріергардних боях від м. Житомира, під ст. Печанівка, м. Новий Миропіль, ст. Полонне, Шепетівка.

14. IV. 1919 р. В бою під с. Голики біля Заслава.

21. IV. 1919 р. В бою й кінний атаці та опануванню м. Заславом.

8-16. V. 1919 р. В аріергардних боях в районі: Славути, Антонин, Кривина, с. Кургани і трьохденний бій під селом Вільбовно.

16. VI. 1919 р. В бою під с. Малі Дедеркали.

25. VI. 1919 р. В бою під с. Малі і Великі Зозулинці на Случі.

30. VI. 1919 р. В бою в районі Кремянець — Дубно.

24. IX. 1919 р. Наскок сотника О. Царенка на ст. Юріївка біля с. Затишша (денікінці).

26. XII. 1919 р. В бою під с. Вороння біля Тетієва.

3. II. 1920 р. В бою при захопленню м. Канева.

16. II. 1920 р. В бою й опануванню м. Жовнином (Лівобережжа).

18-19. III. 1920 р. В боях і опануванню м. Умань.

1. IV. 1920 р. В бою і поході під ст. Плетений Ташлик.

12. IV. 1920 р. В бою під с. Березівкою і м. Новий Бог.

15. IV. 1920 р. В руйнуванню залізниці Вознесенськ — Помішна.

21, 22, 23. IV. 1920 р. В Ананіївських боях.

1-5. V. 1920 р. В проломових боях Армії в районі Мясківки — Крижопіль.

9. V. 1920 р. В кінній атаці під с. Шляхенська.

2. VI. 1920 р. В бою під с. Ольшанка, с. Казьонне, Слоб. Казьонна.

15. VI. 1920 р. В бою під с. Яланцем.

18. VI. 1920 р. В бою під с. Березки — Біляни.

23. VI. 1920 р. В бою під м. Муровані Курилівці.

ІІІ. ОКРЕМА КІННА ДИВІЗІЯ.

9. VII. 1920 р. В бою під с. Сцибори — Міньківці.

25. VII. 1920 р. В бою під м. Гусятин й опануванню стацією.

3. VIII. 1920 р. В бою під с. Джурин і Слобідка Джуринська.

11. VIII. 1920 р. В бою під Бучачем — Баришем.

16. VIII. 1920 р. В бою під с. Олеша — Переволока на відтинку 1 стр. Запорожської дивізії.

28. VIII. 1920 р. В бою під Маріямполем, Водники, Смиківці, Тустань, Болшівці і м. Бурштин.

2. IX. 1920 р. В бою під с. Дрищовим.

3. IX. 1920 р. В нічному бою під м. Болшівцями.

10. IX. 1920 р. В бою в районі Старий Мартинів, Нимшин, Демешківці, Поплавники.

14. IX. 1920 р. В нічному бою під с. Лани, Старі і Нові Кінчаки (прорив фронту 41. с. п. дивізії).

15. IX. 1920 р. В бою під с. Озірна.

17. IX. 1920 р. В бою під м. Теребовлею.

18-19. IX. 1920 р. В обході з запілля м. Тернополя і в допомозі опануванню 8 див. піхоти полк. штаб. ген. Бургардт-Букацького.

20. IX. 1920 р. В бою під ст. Богданівці і с. Камінкою.

25. IX. 1920 р. В бою під м. Проскуровом.

1. X. 1920 р. В нічному бою під с. Янчинці на відтинках 6 стр. Січової і 2 стр. Волинської дивізій.

3. X. 1920 р. В бою під с. Шелехів, Сл. Шелехівська в допомозі акції 6 стр. Січової дивізії.

4. X. 1920 р. В бою під с. Шарки біля Деражні.
13. X. 1920 р. В нічному бою під м. Ялтушковом.
14. X. 1920 р. В бою під с. Чемериси Волоські, Терешки, Окладне — Бар — Іваньківці (в 4 кін. атаках).
18. X. 1920 р. В бою під с. Лука Андріївська.
19. X. 1920 р. В бою під с. Дзяловим, Тарасівкою, в оволодінню переправ через р. Мурафу і 2 і пів год. бою під м. Станиславчиком.
11. XI. 1920 р. В бою під Снітковом, Котюжани, Хрінівка.
12. XI. 1920 р. В бою під Берлинці Лісові — Снітків.
19. XI. 1920 р. В бою під с. Мочулинці проти башкірської кінноти.
21 і 22. XI. 1920 р. В бою під с. Курилівка, Янівці — Ожигівці в затриманню 8 сов. „Червоного Козацтва" див. і башкірської кінноти та прикриттю відвороту Армії У. Н. Р., російських частин переправлених на терен Польщі в Ожигівці — Токи.

РЕЄСТР ВОЄННОЇ ЗДОБИЧІ 1-ГО КІННОГО ЛУБЕНСЬКОГО ІМ. ЗАПОРОЖСЬКОГО ПОЛКОВНИКА МАКСИМА ЗАЛІЗНЯКА ПОЛКУ З 1917 — 1920 Р.

Червоних командирів — полкових, курінних і сотенних 8.
Полонених 2.264 (500 денікинців).
Гармат 3-цальових Шнайдера 5.
Кулеметів ріжних систем 57.
Рушниць — переважно російського зразку 2.500.
Коней верхових й обозних 588 (62% верхових).
Фурманок обозу з ріжним майном 522.
Шабель 91.
Скринь з гарматними набоями 10.
Набоїв до рушниць і кулеметів до 1,5 міліонів.
Канцелярії сотенні і курінні, полкові і дивізійні 12.
Друкарських машин 4.
Потяг з 29 вагонами і паротяг (сотн. Царенко біля с. Затишша).
Потяг з 3 вуглярок і паротяг (ст. Любашівка).
Понадто провіянт, одяг, технічно-саперне, телефонне, телеграфне знаряддя й апарати, кілька похідних кухонь і вельми іншого військового майна.

ЖАЛІБНА СТОРІНКА (ЛИСТА ВТРАТ) 1-ГО КІННОГО ЛУБЕНСЬКОГО ІМ. ЗАПОРОЖСЬКОГО ПОЛКОВНИКА МАКСИМА ЗАЛІЗНЯКА ПОЛКУ.

Юницький Антон, сотник, з Тамбовської губ. Забитий в бою під с. Малі Дедеркали на Волині (біля м. Ямполя) 16 червня 1919 р.

Харченко Олександер, хорунжий, з Острога (Волинь). Забитий в бою під с. Малі Дедеркали на Волині (біля м. Ямполя) 16 червня 1919 р.

Пилипенко Макар, четовий. Забитий в бою під с. Малі Дедеркали на Волині (біля м. Ямполя) 16 червня 1919 р.

Хижий Іван, козак. Забитий в бою під с. Малі Дедеркали на Волині (біля м. Ямполя) 16 червня 1919 р.

Морозовий Панас, козак. Забитий в бою під с. Малі Дедеркали на Волині (біля м. Ямполя) 16 червня 1919 р.

Невідомих прізвищ 4. Забиті в бою під с. Малі Дедеркали на Волині (біля м. Ямполя) 16 червня 1919 р.
Трупи їх, опріч Юницького, нелюдсько москалі понівечили. Шматки їх тіл поховали селяни с. Великі Дедеркали 17. VI. 1919 р. в ямі, яку назвали „братською могилою".

Царенко Олекса Яковлевич, полковник, з с. Скопці (Переяславщина). Помер від плямистого тифу 20. I. 1920 р., похований на цвинтарі біля церкви в м. Хмілєвому на Єлисаветщині 21 січня 1920 р.

Євтушенко Йосип Іванович, поручник, з м. Хорола. В звірський спосіб замордований при обороні скарбниці полку кіннотчиками Байлова на шляху Ольшанка — Вербка 5 травня 1920 р. Зтортурований труп селяни с. Ольшанки поховали.

Тараненко Кость, четовий, з Канівщини. В звірський спосіб замордований при обороні скарбниці полку кіннотчиками Байлова на шляху Ольшанка — Вербка 5 травня 1920 р. Невідомо, де його тіло поділося.

Гопанюк Марко, козак, з Поділля. Візник, тяжко порубаний при обороні скарбниці полку кіннотчиками Байлова на шляху Ольшанка — Вербка 5 травня 1920 р. і вночі сконав. Похований з військовими почестями на мійському цвинтарі м. Ямполя 8 травня 1920 р.

Ганган Олександер, ген.-штабу полковник, з Одеси. Розстріляний в захопленім розїзді в с. Шляхетній 9 травня 1920 р. (служив інкогніто — козаком). Похований на цвинтарі с. Клембівки 12 травня 1920 р. з військовими почестями.

Касько Дамян, четовий, з м. Томашполя. Розстріляний в захопленім розїзді в с. Шляхетній 9 травня 1920 р. Похований на цвинтарі с. Клембівки 12 травня 1920 р. з військовими почестями.

Загоруй Степан, бунчужний, з Київщини. Забитий в бою в часі атаки на кінноту Шинкаря під с. Березівкою — на північ від м. Черновець (Могилівщина) 18 червня 1920 р. Похований на цвинтарі с. Сніди на схід від м. Озаринці 19 червня 1920 р.

Залібський Іван, четовий, з Поділля. Забитий в бою при атаці полку на м. Болшівці (біля Галича) 28 серпня 1920 р. Похований на цвинтарі с. Семиківці 29. VIII. 1920 р.

Андрусевич Іван, підхорунжий, з с. Охримівці біля м. Віньковець (Поділля). Забитий в одчайдушній атаці на чинний кулемет під с. Дзялово 19 жовтня 1920 р. Похований на цвинтарі біля церкви с. Коцмазово (на північ від м. Копайгород) 20 жовтня 1920 р.

Директоренко Степан, бунчужний, з Київщини. Забитий в розїзді поручника Ізвощика під с. Котюжани 11 листопада 1920 р. Похований на цвинтарі в м. Снітково 12. XI. 1920 р.

Андріевський Степан, ройовий, з м. Київа. Забитий в третій контратаці на башкірську кінноту під с. Яхнівці. Тіло зістало на полю бою 21. XI 1920 р.

Коханів Микола Степанович, поручник, з Харківщини. Трагічно згинув від кулі з руки старшини Мазепинського кінного полку Соловйова 20 грудня 1920 р. в с. Красівці біля Борок Великих — там же і похований.

Титар Олександер Михайлович, сотник, з Волині. Помер на сухоти в таборі Каліш, похований на українському військовому цвинтарі в Щипіорному 1922 р.

Головченко Андрій, козак, з Поділля. Помер на сухоти в таборі Каліш в 1924 р. і похований на українському військовому цвинтарі в Щипіорному 1922 р.

Панаретів Володимир Миколаєвич, хорунжий, з Київа. Помер на сухоти в епідемічному шпиталі св. Тройці в Калішу 24 вересня 1926 р. Похований на українському військовому цвинтарі в Щипіорному (ряд VIII — 4).

Починок Микола, ройовий, з Галичини. Помер в Калішу (ряд I — 18).

УВАГА: Завдяки тому, що при переході полк. Аркаса на бік II. Галицького корпусу 11. XII. 1919 р. залишилася з ним і канцелярія полку, в якій провадилася евіденція втрат досить докладно, користаю тут з інформацій полк. Смовського, який подає, що крім вищезгаданих зареєстрованих втрат полк нараховує коло 60—80 підстаршин і козаків які безіменно згинули; кількість ранених доходила до 400—500 осіб. Понадто більш як 150—180 людей померло від воєнних трудів та епідемії тифу в районі м. Старокостянтинова і його околиць. Тож жертви полку в середньому сягають 250 військовиків, що поклали своє життя за девізу полку: „Хай живе вільна самостійна незалежна Україна".

РЕЄСТР КОМАНДИРІВ 1-ГО КІННОГО ЛУБЕНСЬКОГО ІМ. ЗАПОРОЖСЬКОГО ПОЛКОВНИКА МАКСИМА ЗАЛІЗНЯКА ПОЛКУ В ЧАСІ ВІД 1917 — 1920 Р.

Триліський, полковник, VII. 1917 — II. 1919.

Смовський Кость, полковник, II. 1919 — 1. IX. 1919.

Аркас Микола, полковник, 1.IX. — 11.XII. 1919 р.

Царенко Олекса, полковник, 11. XII. 1919 — 20. I. 1920.

Коханів Микола, поручник, 20.I. — 12.IV. 1920., т. в. об.

Голуб Андрій, сотник, 12. IV. — 23. VII. 1920., т. в. об.

Смовський Кость, полковник, 23. VII — 1. VIII. 1920., т. в. об.

Корчунів Ростислав, підполковник, 1—2 VIII. 1920., т. в. об.

Смовський Кость, полковник, 2. VIII. — 16. X. 1920., т. в. об.

Голуб Андрій, сотник, 16. X. — 10. XI. 1920., т. в. об.

Кучера Август, підполковник, 10. XI. — 12. XI. 1920., т. в. об.

Голуб Андрій, сотник, 21. XI. до табору 1921 р. (січня).

Інспектор армії ґен. В. ПЕТРІВ пропускає О. К. Д. церемоніяльним маршем 1 березня 1921 р. Позаду ґен. Петрова стоять: сотник М. СТЕЧИШИН (Військове міністерство) і поручник МИКОЛА ПАДАЛКА (Ґенеральний штаб).
(До праці А. Марущенка-Богдановського).

Інспектор армії ґен. В. ПЕТРІВ серед старшин О. К. Д. в часі інспекції табору інтернованих у Вадовицях 1. III. 1921 р. 1) хор. СУЛІЙМАН (помер у Каліші), 2) сотн. ЧИЖИК, 3) полк. СМОВСЬКИЙ, 4) сотн. ЗАБАРИЛО, 5) підполк. СИЛЕНКО, 6) ґен. ПЕТРІВ, 7) сотн. СТЕЧИШИН, 8) пор. МИКОЛА ПАДАЛКА, 9) підполк. ЛЮБИМЕЦЬ, 10) ґен. І. ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО, 11) сотн. БАРАБАШ, 12) підполк. КУЗЬМИН.
(До праці А. Марущенка-Богдановського).

РОЗДАЧА ОРДЕНУ ЗАЛІЗНОГО ХРЕСТА в таборі Вадовиці 27. II. 1921 р. хорим старшинам і козакам Окремої Кінної Дивізії, що перебували в польському військовому шпиталю при таборі.
(До праці А. Марущенка-Богдановського).

ПЕРЕД РОЗДАЧЕЮ ОРДЕНУ ЗАЛІЗНОГО ХРЕСТА в таборі Вадовиці 27. II. 1921 р. (Світлив хор. Ю. Шуйський). 1) Командир О.К.Л. генерал ІВАН ОМЕЛЯНОВИЧ - ПАВЛЕНКО. 2) Підполковник А. МАРУЩЕНКО-БОГДАНОВСЬКИЙ. 3) Сотник ГР. СКОБЛИК. 4) Полковник Д. ЖУПІНАС. 5) Підполковник АТ. ГОНТА. 6) Підполковник Ю. ТИСАРЕВСЬКИЙ. 7) Сотник О. КОЛОМЕНСЬКИЙ.
(До праці А. Марущенка-Богдановського).

РЕЄСТР ЛИЦАРІВ ОРДЕНА „ЗАЛІЗНОГО ХРЕСТА" 1-ГО КІННОГО ЛУБЕНСЬКОГО ІМ. ЗАПОРОЖСЬКОГО ПОЛКОВНИКА МАКСИМА ЗАЛІЗНЯКА ПОЛКУ.

Андріїв Володимир, адміністр. хорунжий (ранговий), черга ордену 1152.
Андрусевич Іван, с. п. підхорунжий призначення по смерти.
Безсмертний Федір, бунчужний, 1167.
Білинський Гриць, козак, 369.
Білошицький Микита, ройовий, 1159.
Білошицький Гриць, козак, 1164.
Вдовиченко Микола, підхорунжий, 373.
Вишнівський Гриць, козак, 366.
Ворона Михайло, козак, 1208.
Ворчук Данило, ройовий, 1154.
Голуб Андрій, сотник, одержав безпосередньо від Головної Орден. Ради.
Гопанюк Марко, с. п. козак, по смерти.
Горошко Тимко, козак, 370.
Дейнека Данило, хорунжий, 1156.
Директоренко Степан, с. п. бунчужний, по смерти.
Дубовий Федір, козак, 1166.
Євтушенко Йосип, с. п. поручник, по смерти.
Залібський Іван, с. п. четовий, по смерти.
Зінько Ілько, четовий, 362.
Ізвощик Іван, поручник, 1148.
Ілляшенко Іван, козак, 363.
Іскряк Оксентій, козак, 1170.
Кавка Юліян, четовий, 1169.
Касько Демян, четовий, по смерти.
Костенко Микола, козак, 1168.
Коханів Микола, с. п. поручник по смерти.
Куліс Микита, козак, 1165.
Куцай Гриць, четовий, 364.
Маковій Трохим, хорунжий, 323.
Магров Василь, хорунжий, 349
Марущенко-Богдановський Адріян, підполковник, 321.
Оксанюк Василь, козак, 1163.
Онуфрів Никифор, підхорунжий, 1158.
Починок Микола, козак, 1163. Помер в Калішу 1924 (?).
Романченко Гриць, сотник, 1151.
Синиця Іван, бунчужний, 365.
Смовський Кость, полковник, 1233.
Стецюк Ничипір, підхорунжий, 1160.
Стецюк Терентій, козак, 1161.
Теклюк Панас, козак, 368.
Теплий Гнат, хорунжий, 324.
Тимошенко Михайло, козак, 1155.
Турянський Панас, козак, 367.
Устинюк Федір, бунчужний, 1172.
Урсалів Кузьма, козак, 371.
Харитинич Микола, четовий, 361.
Царенко Олекса, с. п. полковник, по смерти.
Цеберний Гриць, козак, 1320.
Шаульський Тиміш, сотник, 325.
Шевчук Василь, козак, 1224.

Звертаються до мене мої бойові товариші Лубенці з претенсіями, що я дуже мало уділив місця описові боїв властивого Лубенського полку, який є дуже старий і має чималі бойові заслуги і в кожному разі ніяк не менші від полку ім. Максима Залізняка.

З огляду на це прошу всіх бувших Лубенців надсилати мені свої спомини з періоду від грудня 1917 р. й до 4. XI. 1919 р., тобто за час існування цього полку в українській армії:

1) Яко б. 8-го гусарського Лубенського, українізованого ім. Сагайдачного полку в 1917 р.

2) Яко Сердюцького Лубенського кінно-козачого полку в 1918 р.

3) Яко 1-го кінного Лубенського полку 1-ої дивізії Січових Стрільців від 1. I. до 4. XI. 1919 р.

Адреса для надсилання споминів: Краків, ул. Уейскєго ч. 4, м. 6.

Бібліотека Інституту у Львові «Народний дім»

ІВАН ЗУБЕНКО
Сотник

„Веселка“ й „веселківці“.

Восени 1920 року, ще на фронті, з посади рядового старшини-кулеметчика 22 стрілецького куріня мене йменовано національно-освітнім інструктором тої самої частини. З тим, по відвороті Армії У. Н. Р. за Збруч, я попав і до каліського табору інтернованих 4 грудня 1920 р.

Тут поки-що знайшли приміщення дві дивізії: 2-га Волинська і 3-тя Залізна. Пізніше до Каліша й сусіднього Щипіорна (2 клм. віддалі) стягнено й усі інші частини нашої армії, а каліський табор став осередковим.

Досить чисельна вояцька маса, ще донедавна така чинна, опинившися за дротами, в великім скупченні на малім терені, — потребувала чогось, що давало б їй зайняття, рух, чинність розумову й фізичну. Тут власне й прийшли до голосу т. зв. Культурно-Освітні Відділи дивізій з їх освітньо-виховною, спортовою і мистецькою працею.

Почали творитися спортові, театральні гуртки, хори, ріжні мистецькі обєднання.

Культурно-Освітній Відділ Волинської дивізії, з начальником його поручником Олександром Дунічевським на чолі, заснував вищу початкову школу, яка пізніше перетворилася у таборову гімназію ім. Тараса Шевченка. У ній і я був лектором до березня 1925 року, коли я виїхав до Галичини.

Культурно-Освітній Видділ 3 Залізної дивізії заснував цілу низку шкіл і курсів для неписьменних і малописьменних козаків.

Не буду тут торкатися усієї культурно-освітньої праці того часу в таборах Каліш-Щипіорно, куди, як я вже сказав, пізніше були стягнені майже всі військові частини Армії У. Н. Р. Ця праця йшла інтенсивно, була дуже корисна і, поза тим, що задоволяла духові потреби маси, дала ще й поле для розгорнення ширших мистецьких аспірацій талановитих одиниць. Закроювалося немов би на творення мистецьких цінностей уже не релятивного, а абсолютного характеру; творилася чергова ланка (хоч і на еміґрації) української національної культури.

Досить сказати ось хоч би те, що відомий тепер уже на цілім світі Василь Авраменко починав свою хореоґрафічну діяльність в каліському таборі, під крилом Культ.-Осв. Відділу 3 Залізної дивізії.

Гарні були хори: 2 Волинської дивізії, під управою поручника Ковгана, і 3 Залізної, під управою сотника Кальмуцького. А над усе вибився славний хор, так широко знаний у Галичині й на Волині — це відома „шіснадцятка" Дмитра Котка.

Вийшли з табору й непересічні малярі, — про це буде згадка пізніше.

Велику увагу присвячували Культурно-Освітні Відділи справі друкованого слова, пресі.

Волинська дивізія видавала (шапірографним способом) літературно-сатиричний журнал „Око" (чільним співробітником був пор. Бобрів-Муратів, що писав під псевдонімом „Василь Смутний").

Ширше закроєну ініціятиву виявив Культ.-Осв. Відділ 3 Залізної дивізії, на чолі з начальником його адміністративним підполковником М. Деркачем.

Тут деяка частина праці припала й мені. Бо вже в лютім 1921 р. я був приділений, а в листопаді того самого року й затверджений на посаді „II інструктора" Культ.-Осв. Відділу 3 Залізної дивізії. Цей II-ий інструктор мав своїм обовязком власне кермувати справою преси в межах своєї дивізії. Ну, розуміється, в міру своїх сил я й „кермував"!

Почали виходити писані, чи відбиті на шапірографі курінні козацькі журналики. Сам Культ.-Осв. Відділ продовжував видавати свій часопис „Залізний Стрілець". Започаткований він був ще на фронті в 1920 р. (працював коло нього тоді пор. Віктор Осінський). В таборі спочатку редагувала колегія (короткий час) — пізніше, аж до припинення його існування фактично редагував „Залізного Стрільця" я. Друковано його спершу так само на шапірографі, а влітку М. Деркач привіз з Варшави друкарську машину „Бостонку" — й наші видання почали виходити справжнім друком.

Навколо „Залізного Стрільця" почали гуртуватися літературно-мистецькі сили каліського табору. В числі найблизчих співробітників були: А. Коршнівський, Микола Дараган, А. Листопад (А. Падолист, Варавин), Пилип Загоруйко, Максим Сизий (Завялів), Мих. Селегій, Микола Коваленко й інші. Це були — поети, новелісти, журналісти. Обовязки коректора й технічного дорадника помагав виконувати сот. В. Тисаревський.

Жива праця коло друкованого слова розбурхувала мистецькі потенції, будила приспані творчі сили. Не один раз у редакції „Залізного Стрільця" збирався цей гурт молодих людей. Обмінювалися думками, переводили жваві дискусії на літературні теми, читали свої твори, критикували їх.

Спільнота інтересів, уподобань, замилувань довела до того, що 2 травня 1922 р. „залізно-стрільчани" заснували літературно-артистичне товариство (статутове) „Вінок". 11 травня влада затвердила статут цього товариства.

Але „Вінок" не розвинув ширшої організаційної чи творчої діяльности; бо внедовзі зайшли події, що привели до повстання нового літературно-артистичного товариства, яке вже обєднало ширше коло ми-

стецьких сил, а своїм значінням вийшло далеко поза табори. Це було товариство „Веселка".

Прийшло до цього так.

Ініціятивна ґрупа молодих письменників, на чолі з М. Селегієм, Юрієм Дараганом, М. Загривним і С. Довгалем, видала друковану відозву, якою запрошувала всіх прихильників письменства й самих письменників на орґанізаційні збори з метою обговорити справу заснування загального літературного орґану.

Ці збори й відбулися 13 травня 1922 р. в каліському таборі. Зійшлося до двох десятків „письменників і журналістів", у тому числі майже всі „залізно-стрільчани", себто т-во „Вінок".

Збори одноголосно вирішили видавати літературний журнал, якого рівень був би вищий від дотеперішніх таборових видань і повинен би вже наближатися до справжнього мистецтва. Для здійснення цього рішення вибрали редакційну колеґію в складі: Федір Крушинський, Михайло Селегій, Аполоній Листопад (Варавин), Антоній Коршнівський та Іван Зубенко. Головою редакційної колеґії вибрали Ф. Крушинського, а технічним редактором мене (бо ж під моєю орудою була друкарня 3 Залізної дивізії — покищо єдина в каліському таборі; в Щиріорні мала друкарню 4 Київська дивізія, а в Каліші — пізніше — ще Спільна Юнацька Школа).

Начальник каліської і щиріорнської ґрупи таборів інтернованих — ґенерал Олександер Удовиченко поставився до „Веселки" (як і взагалі до всіх культурно-мистецьких і орґанізаційних починань) незвичайно прихильно; так само й начальник Культ.-Осв. Відділу 3 Залізної дивізії — М. Деркач. Ото ж за матеріяльною допомогою Культ.-Осв. Відділу 3 Залізної дивізії і появилися початкові числа журналу „Веселка": перше за травень, друге — за червень 1922 р. („Веселка" виходила, як місячник).

На цім місці покищо залишу самий журнал „Веселку" — про нього головна мова буде ще далі. Спочатку мушу торкнутися ще одної справи.

Редакційна колеґія „Веселки" в початках своєї діяльности побачила, що вона ніби висить у повітрі, не звязана з жадною культурною орґанізацією, яка на цей раз мала б бути вже не „урядова" (як от, скажім, якийсь культ-осв. відділ), а „громадська", чи то пак — „незалежна". Ото ж зявилася думка, щоб журнал „Веселку" зробити речником ширшого літературно-мистецького обєднання — і тою базою став „Вінок" з приєднанням до нього всіх ініціяторів і членів-основників „Веселки", і взагалі всіх, що виявили бажання вступити до цього мистецького осередку.

9 червня відбулися другі збори, на яких і засновано нове товариство, що обєднало всі мистецькі сили. Це товариство прийняло статут (уже розроблений і затверджений) „Вінка", а назву: „Літературно-артистичне товариство „Веселка". Таким чином журнал став орґаном уже цього товариства, а вибрана давніше редакційна колеґія ввійшла до т-ва, як автономна секція, з власною ініціятивою і досить широкою

самоуправою. Управу літ.-арт. т-ва „Веселка" вибрано в такому складі: голова — Олександер Петлюра, члени: Ю. Дараган, М. Загривний, Антоній Коршнівський та я.

Т-во „Веселка" повело свою діяльність у ріжних напрямках.

І так у перших же днях червня 1922 р. заснувало крамничку (кіоск) для продажі книжок і часописів. Керманичем кіоску був сотн. А. Коршнівський. За пів року свого існування, себто до січня 1923 р. продано було книжок за 192.439 мар. пол., а часописів — за 80.124 м. п. Білянс був дефіцитовий — і з причини слабого збуту „краму" довелося кіоск закрити.

Пробувало т-во заложити свою драматичну секцію. Перевело короткі драматичні курси. На них з успіхом викладав тайни драматичної штуки полк. В. Євтимович. Зорганізувала була ця секція й невелику трупу (режисером був М. Горунович, а серед акторів були п.п. Надія й Василь Дядинюки). Дано, здається, дві вистави: „Повинен", драм. нарис С. Черкасенка, і „Назар Стодоля". Але драматична справа не пішла нам добре, бо більшість акторських сил належала таки до загального таборового театру. Драматична секція „Веселки" пробувала була навязати (на певних умовах) контакт з таборовим драматичним товариством (під ту пору головою того т-ва був п. Мянівський), але до згоди не прийшло й драматичну діяльність довелося припинити.

Але — якщо ці імпрези не повелися товариству, то інші дали незвичайно цікаві й гарні наслідки.

Незвичайним успіхом користувалися літературні вечерниці „Веселки". Вони були інтимні, себто призначені тільки для членів товариства й запрошених гостей. На зміст їх складалося звичайно прочитання автором свого твору (чи реферату), опісля дискусія над прочитаним і якесь розюме.

Ці вечерниці були сполучені з гостиною. Найчастіше робили „чайне прийняття". Ми з сотн. А. Коршнівським (мешкали разом в редакції „Залізного Стрільця") не один раз на залізній печі власноручно сушили сухарі з житнього хліба — вони до чаю чудово смакували. Самовар часто випозичав голова т-ва Ол. Петлюра. Ну, до того — цукор, цитрина (купувалося все в таборовій кооперативі — „кантині") і гарячий запал завзятих дискутантів.

Іноді замість чаю давали „білу" каву („чорна" — щоденний напій у таборі — остобісіла до краю!).

На цих вечерницях прочитано й продискутовано такі твори: насамперед драми „веселківців": В. Конопацького („Смерть великої душі"), Миколи Чирського („Жінка на інтернації"), І. Зубенка („Остання жертва"); далі В. Винниченка („Гріх") і Я. Мамонтова, автора з радянської України, „Веселий хам". Свої поезії читали — Євген Маланюк і Борис Базилевич. З дуже удатними гумористами виступали: В. Євтимович, Б. Базилевич, М. Чирський і особливо Данилевський. Коли останній читав свою гумореску „Марко Сокирчук" — пародію на самі отсі „веселківські" вечерниці — присутні до сліз сміялися.

Театральні рецензії подали панове А. Коршнівський на „Повинен", а П. Опаренко на „Назар Стодоля" — себто на пєси, що їх виставила драматична секція „Веселки"; це була свого роду самокритика.

17 травня 1923 р. відбулися вечерниці, присвячені річниці існування „Веселки". З рефератами виступали: автор цих рядків (про діяльність т-ва „Веселка"), Євген Маланюк („Мистецтво — Зброя") і М. Селегій (за нього, хорого, читав Б. Базилевич — „М. Осика та його творчість"). Далі артисти таборового театрику (а то й самі автори) деклямували твори, що друкувалися в журналі „Веселка". На ці вечерниці учащав Вячеслав Прокопович, премієр уряду У. Н. Р. на еміґрації і один з теперішніх провідників української еміґрації у Франції.

Незабутнє, незатерте враження залишали ці щирі вечерниці: — в холодних бараках, але з гарячими серцями учасників; в брудних стінах — але з чистою, сердечною товариськістю. Не один з нас може й досі живе тим теплом, що його виніс з тих задротянських „веселківських" вечорів.

Тепер переходимо до найголовнішого — до самого журналу „Веселка".

Вибрана на зборах ініціяторів 13 травня 1922 р. редакційна колеґія жваво взялася до праці. Розентузіязмовані наші „незалежники" з усім запалом кинулися творити „чисте мистецтво"; але... треба було подумати й про речі дуже прозаїчні — про засоби видавання журналу. І тут нам назустріч пішов той таки „офіційний", „урядовий" Культ.-Осв. Відділ 3 Залізної дивізії (розуміється, за апробатою ґен. О. Удовиченка). До речі, мушу сказати, що за ввесь час свого існування „Веселка" ніколи не відчувала найменшого „тиску" з боку „власть імущих" щодо напрямку чи характеру журналу — в доборі матеріялу ми, „редактори", були зовсім вільні. Тільки рік пізніше, допомагаючи „Веселці", Український Громадський Комітет у Празі висловив бажання, щоб ввести до журналу відділ „громадської думки", що й було зроблено. Між іншим у цім відділі появилася низка прегарних статей пера Євгена Маланюка, а в них — хто б міг це подумати! — гаряча полеміка з др. Д. Донцовим.

Коли вже ми при розгляді матеріяльних засобів „Веселки", то тут треба вказати на три джерела наших фондів.

Перше — то передплати. Але можна собі уявити, скільки їх було і що вони могли дати, коли цілий наклад журналу (перші два числа) числив 200 примірників!

В скорому часі почали напливати пожертви на пресовий фонд. Не було їх також багато, але все ж таки були, й вони свідчили про те, що „Веселка" знаходить відгук у культурному світі.

Тут треба відмітити кілька цікавих позицій.

Незабаром по виході першого числа „Веселки" прийшла пожертва на пресовий фонд у сумі 15.000 мар. пол. (у 1922 році це була ще досить значна сума) від С. Т. Тепер, гадаю, уже можна розшифрувати цей криптонім: тим симпатиком „Веселки" був — С. Т(орнтон), себто: Симон Петлюра, Головний Отаман!

Зворушлива була допомога з Коломиї: там за почином письменника Клима Поліщука і його дружини Галини Орлівни, при допомозі проф. С. Галібея, уладжено 11 березня 1923 р. вечерниці на користь

журналу. Прибуток — 300 тисяч мар. пол. (а 100 тисяч м. п. від цієї ж групи одержали ми ще перед тим) — значно підлатав фонди „Веселки".

Великим прихильником „Веселки" виявив себе п. Михайло Островерха (тепер журналіст у Галичині). Він на підписний аркуш зібрав у Бучачі 74 тисячі мар. пол.

Третє джерело фондів — це була самодопомога „веселківців". Сказати фігурально: приходилося й свої харчові пайки перетворювати на папір і друкарську фарбу.

Так чи інакше „Веселка" проіснувала два роки — 1922 і 1923 — і за цей час вийшло: 8 чисел (у 6 сшитках) за 1922, і 12 чисел (також у 6 сшитках) за рік 1923. Припинила своє існування, коли більшість і редакторів і співробітників опинилася в Чехії, у наших високих школах у Празі й Подєбрадах.

Поставимо тепер і головне питання: які ж завдання мала „Веселка", як їх виконала, і взагалі в чім її вага?

На це питання відповідь повинна йти в двох напрямках:

1) „Веселка" зродилася в середовищі військовім, серед українського вояцтва, яке тільки-що вийшло з боротьби за найвищі ідеали українського народу.

2) „Веселка" була трибуною для вияву мистецького „я" її творців.

Іншими словами: до „Веселки" треба підійти під двома кутами погляду, а саме: 1) щодо її вартости національної і громадянської, 2) щодо її мистецького обличчя й ваги.

Щодо першої точки погляду, то завдання „Веселки" сформулував, так би його назвати, „маніфест" її редакції, оголошений у ч. 1 з 1923 р. Там читаємо між іншим таке:

„...ми боремося з московською нацією.

Цю боротьбу, незалежно від інтеліґентських мудрувань, провадить озброєний національним інстинктом Народ Український.

Вам, молодшому поколінню українському, що гартуєте душу в грозі й бурі визвольної боротьби, що залізом і кровю останніх пяти літ скріпили серця, випадає нині, в час примушеного мовчання гармат, нове завдання: творити національну культуру і тим зміцнити сили народу в його визвольних змаганнях.

Тільки національна культура дає ґеоґрафічно-етноґрафічному тілу душу, й воно стає живою й непереможною Нацією.

Вам, поети, малярі й музики, різьбарі й актори українські, вам, обличчу нації української, історія наказує створити нині Українську Леґенду, заспівати Поему Нації.

Словом, фарбою, лінією, жестом, звуками неймовірно-могутніх маршів і гимнів — ви мусите зорґанізувати, запалити народні маси й надхнути їх на останній нещадний бій — не з „червоними" чи „чорними", не з „большевиками" чи „меншевиками", а з одвічним ворогом України.

Ви мусите ввести нашу національну культуру в перші шереги національних культур Европи, бо тільки національна українська культура поставить світ перед фактом: Самостійна Україна!

Так геть же брудні лахміття ворожої псевдокультури! Випростуймо трьома століттями зігнуту спину!

Геть позичені марсельєзи вчорашнього дня!

Для заліза й бетону сучасности потрібні: криця й вогонь!

Нова доба, доба національних революцій, вимагає нової музики, нових пісень ...Слава національному мистецтву українському!

Слава тим, що на могутніх хвилях нових марсельєз — арґонавтами попливуть за золотим руном Держави Української!

Готуймось зустрінути сліпуче Завтра, Веселка — це кінець вчорашньої бурі й хвилина спокою перед новим ґураґаном.

У пяту річницю проголошення Самостійної України, 22 січня 1923 року, на чужині.

Підписані: Федір Крушинський, Євген Маланюк (він вступив до редакційної колеґії „Веселки" в липні 1922 р. і залишився на цім пості до кінця існування журналу), Михайло Селеґій, Іван Зубенко, Антоній Коршнівський".

Подібну формулу подав пізніше Євген Маланюк; у числі 7-8 „Веселки" з р. 1923 в статті „Pro domo sua" (замість відвертого листа др. Д. Донцову) він писав:

„Ми, ґурток „таборових" робітників мистецтва, що нас волею історії було покликано до Українського Війська, змінивши перо й пензель на шаблю й мушкет, вже давно відчували, а на власнім досвіді пересвідчилися, що однієї цієї зброї в пекельній і складній боротьбі за суверенність Нації — не вистачає. Опинившися в таборах для інтернованих обеззброєними, ми самою льоґікою життя „повернулися до виконання своїх попередніх обовязків". Обеззброєні мілітарно, ми вхопилися за ту духову зброю, яка підчас фізичної боротьби спочивала в піхвах — зброю міцну, сильну, непереможну: національне мистецтво"...

У символічній формі це завдання „Веселки" означено і в поезії у прозі п. н. „Вогник Іванової Ночі" (ч. 2-3 з р. 1923), де читаємо:

„...Грай же, палай, пломеній —
— вогник у пітьмі Хаосу!
До Каноси не підуть завзяті —
— нащадки чубатих... О, ні!
В огні кохання свого загартуємо душі...
Байдужі хай гинуть: не їм
Кинуть у прірву віків — свій спів...
А дужі... а дужі... Гей, гей!...
Напружімо волю, склепивши вуста:
ні згука жалю!... ні натяку зневіри!
Наша офіра — свята!
Вкраїнська земля за холмом!
Нумо ж ґуртом —
мислею-древом і в ґучний тімпан:
Наш Ханаан!
І народ український там пан!
Пан!... Пан!!!"

Отже „Веселка" — це була зброя; зброя в боротьбі за ті самі ідеали, за які „фізично" билася й Українська Армія — за суверенність Нації. Коли замовкли ґармати й скоростріли, тоді загомоніло слово — ґаряче, щире, надхненне...

Устами (чи то пак сторінками!) „Веселки" заговорило українське вояцтво — що воно, хоч відступило перед фізичною ворожою навалою, але не подолане, не прибите духово. Воно далі стоїть під своїми прапорами, на яких написані ті самі гасла, що їх висунула визвольна боротьба українського народу: національно-культурний ренесанс і політично-державна самостійність. Друга частина цієї формули стала покищо неактуальна (формально ж ми ніби то програли боротьбу й утратили свою незалежну державу), але та сама дійсність і показала, що до другої частини гасла можна дійти тільки через відповідний розвиток і розріст першої частини, себто: коли стан національної культури низький, то такий народ і не може вибитися на рівнорядне становище з іншими націями, чи, як то казав Іван Франко: не може засісти „в народів вольних колі".

В міру своїх сил і наскільки позволяли матеріяльні обставини життя, але з великим пієтизмом „веселківці" й почали плекати культуру слова й пластичного мистецтва.

Чи ті „культурні здобутки" мали релятивну, чи обсолютну вартість — це ще питання. Але в усякому разі за не сповна два роки свого існування „Веселка" зуміла згуртувати навколо себе творчий елемент і надхнути його в дальшу дорогу.

Адже спід крила „Веселки" вийшли поети такої міри, як Євген Маланюк, Юрій Дараган. Відомий драматург Микола Чирський (автор „Отамана Пісні") — також „веселковець". Антоній Коршнівський, замінивши перо на пензель чи там долото, створив (під цю пору в Бразилії) навіть новий оригінальний рід малярства й скульптури — так зване природне мистецтво. Великі надії, як поет-футурист, подавав М. Осика (псевдонім); шкода, що пізніше відступив від поезії, хоч, правда, став непересічним журналістом у Львові.

З артистів-малярів, що були членами т-ва „Веселка" й ілюстрували журнал, треба відмітити: Петра Омельченка (під цю пору в Парижі), А. Жукова, В. Щербака (Варшава), Василя Дядинюка (Львів) і В. Цимбала. Майже всі вони роблять непересічну мистецьку карієру.

1922 і 1923 — це були роки, коли московські большевики старалися за всяку ціну здеморалізувати, розкласти з середини українське вояцтво в таборах інтернованих. Приїздили й до Каліша ріжні комісії, спокушали вояків до повороту додому — в соціялістичну батьківщину, обіцяли амнестію і т. п.

Прояви національної свідомости й витривалости приводили в лють цих наших ворогів. А „Веселка" — це ж був смолоскип, що на захмареному небі світив національними кольорами й свідчив, що „він живий, він ще не вмер — той дух, вічний революціонер", який потягнув українські найсвідоміші маси до бою за волю. „Веселка" викликала відгук аж у Київі чи там у Харкові, — урядові запроданці-поети (українські ніби-то) в безсилій злобі грозили Маланюкові... „под стєнкою"!

„Веселка" — як черговий, у свій час, етап вияву невмирущости українського творчого духу — безперечно мала своє значіння й вагу.

Тепер підійдім до „Веселки" з мистецького боку.

„Її мистецькі прямування полягали на таких основах (читаємо в ч. 4-5-6 з р. 1923):

1) обєднання українських письменників (особливо молодшої генерації) без ріжниці напрямків, біля одного органу;

2) допомога для розвитку найбільш яскравих індивідуальностей спосеред тих з них, які прилучилися до „Веселки" і

3) вишукування, популяризування й удосконалення національних українських питомостей в сучасному українському мистецтві, а також перенесення й прищіплювання на його ґрунті кращих здобутків західньо-европейського й світового мистецтва".

Як бачимо, не дурно ініціятори назвали свій орґан „Веселкою": як веселка, вона мала виблискувати всіма кольорами літературних напрямків. І вона такою дійсно й була.

Ось перед нами скрайній футурист М. Осика; його поезії такі оригінальні формою, що, здається, поза „Веселкою", ніде подібних не можна й подибати; вони одних читачів обурювали, других приводили в захват, а байдуже повз них не можна було пройти.

До футуризму схилялися й М. Селегій, Л-о, Антін Павлюк.

Блискучими віршівниками були: А. Листопад і Борис Базилевич; перший — лірик, у дусі Чупринки; другий — романтик, демонольоґ.

Суворим неоклясиком, а при тім з потужністю чорнозему й динамікою та широким розмахом степу був Євген Маланюк. Він же виступав і як блискучий критик та оригінальний публіцист.

Шляхетний і оригінальний у своїм циклі „Луна минувшини" був Юрій Дараган. Майже всі ці його вірші ввійшли в пізнішу збірку „Сагайдак".

Надихані релігійним настроєм, подекуди з познаками фільософічних шукань були поезії В. Лімниченка (псевдонім), Меріяма.

Спокійні реалісти, традиціоналісти в формі були поети: П. Лан, В. Конопацький, Л. Шиш, Б. Гомзин; у них найбільше проглядали й патріотичні мотиви.

Було ще до 2 десятки поетів, про яких не можна сказати нічого характеристичного, бо дали тільки по 1-2 віршики.

Поезію в прозі, імпресіоністичні нариси дали Лариса Ельде, Галина Орлівна, Ліда (Оксана Дучимінська), Олександер Зубенко, Олекса Карманюк (А. Коршнівський), А. Листопад, М. Грива, М. Чирський, П. Загоруйко, Петро Омельченко, С. Довгаль, М. Сизий (Завялів) і Іван Зубенко.

Новелю репрезентували: модерну — Клим Поліщук, М. Диканько; натуралістичну — Петро Опаренко; сатирично-гумористичну — др. О. Турянський, Данило Левський.

З драмами виступали: Ф. Крушинський, Олекса Карманюк (А. Коршнівський) та Іван Зубенко.

В перекладах були репрезентовані: Ґі де Мопасан, Рабіндранат Таґоре, Бодлєр, Верлєн, Гервеґ, Поль Фор,Арнольд, О. Блок.

На закінчення треба сказати, що більшість „веселківців" ще живі й творять; може тепер якраз у розквіті своїх талантів. Але — це вже творчість відрубна, індивідуальна. „Веселка", як колєктив, товариство,

й „Веселка" — журнал тепер уже належать до історії — і оця згадка якраз присвячена їх пятьнадцятьліттю. *)

Дехто з „веселківців", на жаль, заломився й пізніше пішов „до Каноси". Але переважна більшість лишилася вірна своїм прапорам національним і подекуди мистецьким. А деякі імена мають уже й загально-національне значіння.

Кидаючи цей жмут споминів про минуле, я свідомий того, що може щось не вірно представив, у чімсь помилився. Тому, розпочинаючи мемуаристику на цю тему, закликаю товаришів-„веселківців" ділитися й своїми спогадами. Ця справа (як і взагалі вся культурно-освітня діяльність серед українського війська в таборах і поза ними) варта того, щоб їй присвятити увагу й належно освітлити для майбутніх поколінь.

---

*) Для повноти образу подаємо, що в 1924 р. повстала була думка у деяких веселківців, що опинилися в Чехії, відновити свою „Веселку". Було складено нову Редакційну Колегію, яка зібрала й опрацювала відповідний матеріял до чергового, після довгої перерви, числа. Цей матеріял учасник цього нового гуртка веселківців ґен. Микола Шаповал надіслав до редактора В-ва „Чорномор" в Каліші полк. Мих. Садовського для зреалізування ідеї веселківців. Нажаль нова „Веселка" світу не побачила з огляду на те, що веселківці не змогли добути потрібних на видання коштів, а засобів на розпочаття видання в-во „Чорномор" не мало ніяких. Спроби розпочати друк числа без грошей ніяк не повелися.

З присланих матеріялів збереглися між іншим 3 поезії В. Конопацького, 5 поезій Євг. Маланюка, 3 Нат. Лівицької і переклад з Ґі де Мопасан „Туен". — Редакція.

Додатки.

I.

Уже по видрукуванню статті сотн. О. Думина про події, звязані з переходом части V Херсонської дивізії на територію Чехословаччини, до редакції вступив один дуже цікавий і характеристичний документ, що ілюструє тогочасні відносини між двома частинами українського війська — Армією Наддніпрянською і Армією Наддністрянською.

Цей документ було підкинено невідомо ким дня 2 серпня 1920 р. булавному старшині для доручень при Командуючому Дієвою Армією У. Н. Р. підчас перебування її в м. Бучач і міг бути автентичним, як рівно міг бути і фальсифікатом, спорядженим невідомо ким для певних цілей. Не підлягає сумніву, що, оскільки він знайшовся в Штабі Дієвої Армії, то міг бути поширюваний і в інших частинах її серед тих б. вояків У.Г.А., що в той час перебували в рядах Армії У.Н.Р. Документ проливає певне світло на деякі моменти, порушені як в праці сотн. О. Думіна (зб. 9. „За Державність"), так рівно і в попередній праці на цю тему сотн. Науменка (зб. 7. „За Державність"). Ось його текст.

Диктатор Західно-Української Народної Республики. Оп. ч. I. 695.

До

Високоповажаного Пана Генерал-Четаря
ОМЕЛЯНОВИЧА-ПАВЛЕНКА,
командуючого українськими боєвими силами
у Всхідній Галичині
в місци постою.*)

ІНСТРУКЦІЯ

для українських військ, які безуслівно піддаються Урядови Західно-Української Народної Республики.

1), Теперішна політична ситуація вимагає, щоб ті українські боєві сили, які тепер оперують у Всхідній Галичині, зістали заховані і не ослаблювали в дальших боях свого стану і теперішного устрою.

2), Для того належить затримати так проти червоноармейців як також проти поляків можливо як найдальше йдучу невтральність, так як в теперішнім положеню одинокою задачею нашої Армії є удержати лад і порядок на нашій території і хоронити безпеченьство житя і майна населення.

3), Бої з червоноармейцями залишити. На случай якби червоноармейці поступали на Західно-Українську територію, мають українські боєві сили крок за кроком в міру безпосереднього натиску неприятеля в дуже широкім фронті відступати. Головний напрям відступу: Стрий, Дрогобич, Турка. Ціль постепенного відступу в ши-

*) Документ видрукований на друкарській канцелярійній машині через кальку, натомість титуляція адресата додрукована, як звичайно. Це підтверджує подану вгорі думку, що документ таки був поширюваний в Армії У. Н. Р. — Редакція.

роким фронті є та, щоб мати в кождій хвилі як найбільший простір Західно-Української Области поза фронтом у власнім посіданню.

4), Армії не вільно заключувати ніяких договорів і умов політичного або військово-політичного змісту ні з Червоноармейцями ні з Поляками, так як се виключно належить до Уряду.

5), Наколиб які відділи оперуючих у Всхідній Галичині українських боєвих сил проти сподівання не піддались безуслівно Урядови Західно-Української Народної Республики, грабили або пліндрували (погроми), належить їх обезоружити і зробити нешкідливими.

6), Я очікую негайного предложення звіту про склад, про тактичний і матеріяльний стан українських боєвих сил, які піддаються безуслівно Урядови Західно Української Народної Республики.

Відень, дня 27 липня 1920 р.

Діктатор З.У.Н.Р.:
Е. Петрушевич.

В кінці листа є відбитка округлої печатки з тризубом посередині і з написом довкола: Диктатор Зах. Обл. Укр. Нар. Республики.

На документі тодішній начальник штабу армії ґен. шт. полковник Ліпко поклав резолюцію: Таємно. Оп. Командарм наказав приставити П. Головному Отаманові. Підкинуто штаб-старшині для доручень при Командуючому Армією в ранці 2-VIII в помешканні Штабу Армії. Полк. Ліпко. 2-VIII.

Правдивість копії з документа, що її залишено в штабі армії, засвідчено І-м ґенерал-квартирмайстром Штабу Армії полковником Кущем.

Документ було відіслано того ж дня до Ставки Головного Отамана при рапорті:

У. Н. Р.
Командуючий Дієвою Армією.
2 серпня 1920 р.
ч. 0892.
м. Бучач.

До власних рук.
До П. Головного Отамана.

РАПОРТ.

При цьому маю пошану прикласти листа під ч. І. 695, який підкинутий сьогодні в ранці в помешкання Штабу Армії до булавного старшині для доручень. Є сумнів в подлінності цього листа.

Додаток: лист ч. І. 695 з конвертом.

Підписали: Ген.-Поручник Ом.-Павленко.
Начальник Штабу, Ґенер. Штабу полковник Ліпко.

Правдивість копії з повищого рапорту стверджено І-м ґенерал-квартирмайстром Штабу Армії полковником Кущем.

Одержання пакету для доручення його в Ставку Головного Отамана ствердив своїм підписом хорунжий Пацеля. В Ставці одержання наказу з документом ствердив вартовий старшина. Його поквитування звучить так: Лист на імя п. Головного Отамана від Командуючого Дієвою Армією за ч. 0892 одержав 4-VIII-20 р. Терещенко, Вартовий старшина канцелярії Головного Отамана Військ У. Н. Р.

Якщо припустити, що повищий лист Диктатора є автентичний, та коли звернути увагу на дату його висилання (27 липня), що збігається з періодом значних невдач польської армії (захоплення большевиками Берестя і Ковля і марш їхній на Варшаву), то можна думати, що Диктатор у цей час був переконаний в остаточній програній Польщі в війні з большевиками, що давало (очевидно в розумінні Диктатора) певні можливости в створенні на території Східньої Галичини якогось окремого українського політично-державного організму. — Редакція.

II.

ТАЄМНА ІНСТРУКЦІЯ ДО ДЕРЖАВНИХ ІНСПЕКТОРІВ З 29 ЖОВТНЯ 1919 РОКУ.

„Державна Інспектура була введена в війську У. Н. Р. в той час, коли ізза шаленої агітації серед нього ворогів Української Республіки та ряду невдалих боїв, наше військо мусило відходити. В нормальних умовах відворот, навіть найкраще зорганізованої і здисциплінованої армії, тягне за собою більше чи менше здеморалізування її. А ті обставини, в яких вела боротьбу Українська Армія, коли кожному в ній треба було бути одночасно й гарним вояком і агітатором, до того треба було вести боротьбу на всі сторони, маючи навколо себе фронт: з одного боку большевицьку армію, а з інших сторін ріжних повстанців, підбурених большевиками, це все, звичайно, мусіло викликати серед козацтва зневіру в успіх боротьби й недовіря до старшин, що ще більше деморалізувало армію.

Частина найменше стійкого елемeнту в армії почала займатися грабіжництвом, дбаючи з одної сторони забезпечити себе на всякий випадок, а з другої сторони, виявляючи цим акт своєї помсти. Росповсюднилося в багатьох частинах армії невиконанє наказів вищої команди й уряду, зневага старшин і непослух, одним словом цілковито впала військова дисципліна. Частина старшинського складу, в більшости з того, що припадково опинилася в лавах української армії на старшинських становищах, зогляду на таке безрадне становище теж почала дбати про себе самих, що викликало крадіж державних коштів, майна, шахрайство в ріжних формах, потурання грабункам та підхліблювання до підлеглих їм вояків. В армії поширилася деморалізація до того, що знайшлося багато людей на старшинському становищу, які тільки й знали те, що підхліблювали своїм підлеглим, шукали в них дешевої популярности, що штовхнуло їх на шлях критики наказів вищої влади, критики уряду, політиканство в армії й навіть спробу державних переворотів.

Всі ці відємні факти уже свідчили про те, що армії, якою вона повинна бути, вже не істнувало, а були лише окремі озброєні більші або менші ґрупи людей, які в деяких випадках зберігали ще прикмети окремих частин доброї армії, але самої армії не було. Кращі елємeнти з колись великої армії напружували останні свої зусилля, щоб зберігти здорові рештки армії та відродити цілу армію. Надзвичайні обставини й тяжкий стан армії вимагав надзвичайних заходів. Для допомоги здоровим і творчим елементам в армії було утворено, як надзвичайну й тимчасову міру, Державну Інспектуру. Державна Інспектура з першого дня свого істнування поставила собі за завдання: **проістнувати як можна найкоротший час, для чого треба розвинути максимальний темп праці, аби найскорше довести армію до такого нормального стану, при якому інспектура буде непотрібна в ній.** (Підкреслення в оригіналі).

Тяжкі були перші кроки праці державної інспектури. Доводилося кожен крок завойовувати від численних ворогів інспектури, як свідомих так і несвідомих її завдання. Та в наслідок методичної праці державній інспектурі, враз з найкращим елементом в армії, пощастило врешті привести армію до того стану, коли вже можна сказати, що регулярна армія У. Н. Р. істнує.

Праця державної інспектури на початках була сконцентрована біля поліпшення найважніших сторін життя армії. Заходами інспектури: припинені випадки невиконання наказів; критика наказів у присутности підлеглих; заведено вечірні перевірки складу частин армії; припинено казнокрадство, дезерцію, пияцтво, грабунки, погроми,

мародерство, незаконні реквізиції та понищенні окремі „отаманьско-повстанські" загони. При помочі політичної інформації й культурно-освітньої праці, армія вже виведена зі стану політиканства в ній, а також з-під впливу окремих політичних груп і партій, а старшинський склад поставлено на відповідну височинь і до нього знову привернулося довірря козаків. Закінчивши перший етап своєї праці — військово-політичного та антиморального характеру, інспектура тепер переходить в нову стадію своєї праці, себто до піднесення культурного рівня вояків. Хоч така праця провадилася з першого дня праці інспектури, але усунення шкідливих чинників першорядної ваги відібрало майже ввесь час від інспектури, а коли до того ще додати величезну роботу, яку інспектори переводили для допомоги організовання постачання армії, роботу серед населення по встановленню влади, інформації й т. п., то тоді ясно стане, що для культурно-освітньої праці лишалося мало часу. Культурно-освітня праця в Армії не менш важна ніж згадана раніше, бо вже минули ті часи, коли вояки в армії були лише механічними манікенами. Теперішні умови вимагають, щоб армія була висококультурною, національно-свідомою, свідомою необхідности твердої дисципліни, бо лише така армія є здібною для довшої й активнішої боротьби, а особливо армія недержавного народа, що стала в боротьбі за здобуття держави своєму народови, якою є армія У. Н. Р.

Значна кількість з бувших на службі в старій російській армії верталися з військової служби до дому здеморалізованими, й лише невелика кількість після довшого часу робилися знову придатними до праці, а решта лишалася на все життя такими про яких казали: „Та він же салдатував, то що з нього путнього!" Причиною цього було те, що на протязі 3 або 4 років воєнної служби салдат жив в умовах одноманітности воєнної муштри, а поза нею в повній бездіяльности, або використовував вільний час для ріжних „розваг", що деморалізували його.

Молода армія У. Н. Р. не повинна бути такою, а навпаки, завданням кожного чесного уряду мусить бути утворення такої армії, яка була не лише військовою школою, а також і школою загально-освітньою та прикладного знання. Кожний громадянин У. Н. Р., який пробуде певний час у війську, повинен сказати, що для нього самого цей час зайво не пройшов. Поступивший до війська неграмотним, мусить вийти з нього добре грамотним; прийшовший до війська малосвідомим національно, мусить вийти з війська високо свідомим. В майбутній армії доведеться звертати на культурно-освітну працю не меншу увагу, ніж на військову муштру, аж поки в Україні не здійсниться загально-народня освіта в національній школі. Тільки висококультурний і національно-державно свідомий високий рівень нашого вояка дасть прекрасного бойця, а це дуже важливо, бо з боку мілітарного перед молодою українською державою будуть стояти такі завдання великі, яких не має перед собою ніяка з істнуючих тепер держав.

Очевидно, що культурно-національну та взагалі просвітну роботу в армії повинні робити не муштрові старшини, яким буде незвичайно багато праці в молодій армії в чисто військовій справі, а крім того не кожний гарний військовий може бути добрим педагогом. Тому вбачаючи в майбутньому таку широку працю, державна інспектура вже тепер повинна готуватися до неї, уже тепер мусить підбіратися відповідний кадр робітників, щоб далі, позбавившись контрольних функцій в армії, залишитися при культурно-національній та освітній праці в війську. Військо вимагає максімум інтелігентних робітників й вони повинні йти до нього. Хто не може йти старшиною, козаком, той повинен йти педагогом, лектором чи інструктором, бо інакше українська інтелігенція не виконає перед вітчиною й своїм народом свого святого обовязку". — Винниця 29 жовтня 1919 р. ГОЛДЕРЖІН В. КЕДРОВСЬКИЙ.

Сторінка виправлень.*)

ДО „НАРИС БОРОТЬБИ ВІЙСЬКА У. Н. Р. НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ НАПРИКІНЦІ 1918 ТА ПОЧАТКУ 1919 РР." ҐЕНЕРАЛЬНОГО ШТАБУ ПОЛКОВНИКА В. САВЧЕНКА, В ЗБІРНИКАХ „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ" Ч. 5, СТ. 178, РЯДОК ЗГОРИ 7 І Ч. 6, СТ. 119, В ПРИМІТЦІ *) ТА ДО СПРОСТОВАННЯ ПОЛКОВНИКА ВОЛОДИМИРА ДАЦЕНКА В ЗБІРНИКУ Ч. 8, СТ. 236.

І. Протигетьманське повстання дивізії Сірожупанників розпочалося в м. Конотопі 18-го листопада 1918 року, рано, під безпосереднім проводом сотника Палія, ґенштабу сотника Морозовича і ґенерал-хорунжого (тоді полковника) Антона Пузицького. Гетьманська команда дивізії — начальник дивізії ґенеральний хорунжий Василів-Чечіль і начальник штабу дивізії ґенеральний хорунжий Піонтковський — була звільнена від командування дивізією сотником Палієм,) який, обнявши командування дивізією, призначив начальником штабу дивізії ґенштабу сотника Морозевича.**

Нова команда дивізії, кидаючи дивізію в вир повстанчого руху — на внутрішній фронт, не завагалася оголити північну границю України, де дивізія несла сторожову-кордонну службу, стягаючи до м. Конотопа три полки Сірожупанників. з чого не оминула, як завжди, скористати червона москворосія: червоні полчища посунули в Україну і почали кріваво загортати „ісконні руські земли"...

Команда дивізії Сірожупанників призначила полковника Пузицького командуючим повстанчим загоном дивізії, що складався з двох полків Сірожупанників

---

*) У своїх передмовах до 1 і 2 збірників „За Державність" Редакція вже зазначала, що обєктивність тих чи інших спогадів про події, свідком яких чи учасником був автор, є може найголовнішою умовою їхньої вартости.

Крім браку обєктивности спогадам часами шкодить ще й брак памяти в авторів — брак, зрештою, такий природній в умовах цих так довгих уже років та злиднів на еміграції.

Через це є дуже бажані й потрібні корективи до вже видрукованих спогадів з боку тих, хто памятає краще чи пригадує якісь моменти, що про них забув ізгадати автор мемуарів.

Зі збірника 3-го розпочали ми вже подавати такі корективи до видрукованих у попередніх збірниках праць.

Гадаємо, що вносити-подавати такі корективи — теж цілком обєктивні — є обовязком кожного вояка нашої армії, через що й закликаємо всіх сповнити цей свій обовязок. — Редакція.

**) Наказом Гетьманського уряду було звільнено сотника Палія від командування дивізією Сірожупанників.

силою до 3.000 багнетів *) — на день 26-го листопада, — після укомплектування мобілізованими, і наступав від ст. Конотоп в напрямку на стації Бахмач, Плиски і Крути — по залізниці.

Генеральний хорунжий Литовців командував збірним відділом гетьманського війська, що стримував наступ загону полковника Пузицького, нараховуючим в своїому складі до 700 багнетів. **)

Головнокомандуючий збройними силами України (гетьманського уряду), на внесок командира V корпусу — в звязку з неуспіхом відділу гетьманського війська, наказом від 2-го грудня звільнив генерального хорунжого Литовцева разом з його начальником штабу від командування відділом, а призначив нового командуючого в особі генерального хорунжого Івана Даценка ***) — начальника 9-ої пішої дивізії під той час в Чернигові. Новий командуючий наказом по 9-й пішій дивізії від 3-го грудня призначив начальником штабу відділу значкового (поручника) Миколу Яніва — адютанта штабу. Той зза недуги обовязків не обняв, а заступив його тимчасово — до видужання, сотник Бадзін — адютант того ж штабу.

Переважаючі сили загону дивізії Сірожупанників змусили відділ гетьманського війська до залишення стацій: Бахмач, Плиски, Крути, Ніжень і др. і 14-го грудня, під вечір, відійти на стацію Дарниця, де й залишився в ваґонах, очікуючи відповідного розпорядження від вищого командування.

15-го грудня перед полуднем прибув на ст. Дарниця повстанчий загін Сірожупанників і йому відділ гетьманського війська добровільно здав зброю.

Повстанчий загін отаборився на ст. Дарниця і там заховувався по відношенню до відділу гетьманського війська бездоганно і нікого з відділу не зачіпав, хоча по дорозі наступу від Конотопа до Дарниці розстрілював всіх без виїмку вояків з відділу гетьманського війська, що мали нещастя попасти до неволі; так розстріляно було чернигівця поручника Богданова і др.

---

*) Команда дивізії Сірожупанників в Конотопі оголосила мобілізацію 21-го листопада.

Після поповнення мобілізованими дивізії Сірожупанників приступлено було до формування в Конотопі 1-ої української резервової стрілецької козачої дивізії, яка на 1-ше грудня була вже в складі:

Штаб дивізії: 32 старшин, 187 підстаршин, 12 ріжних службовців, 20 козаків вартової сотні, 21 козаків нестроєвих.

1-й полк 1.150 козаків.	Гарматна бригада 451 козаків.
2-й полк — —	Кінний полк 201 козаків.
3-й полк 436 козаків.	Інженірний курінь 244 козаків.
4-й полк 684 козаків.	Евакуаційний шпиталь 11 санітарів.

(За розвідчим зіставленням Штабу V корпусу на день 4-го грудня 1918 р. ч. ОВ 3219).

**) В склад відділу гетьманського війська входив відділ 9-ої пішої дивізії в Чернигові, силою 120—150 багнетів. Відділ цей, перебуваючи на фронті, змінявся що 10 днів другим таким же відділом і відходив на відпочинок до м. Чернигова.

***) Генеральний хорунжий Іван Даценко виконував обовязки начальника 13-ої пішої дивізії (Наказ Армії У. Д. ч. 25 з дня 8-го червня 1918 р.), а потім був призначений помішником начальника 9-ої пішої дивізії (Наказ Армії У. Д. ч. 105 з дня 13-го серпня 1918 р.) і в. об. начальника 9-ої пішої дивізії, після генерального поручника Стефановича-Стасенка.

Того ж дня під вечір командир обеззброєного відділу гетьманського війська ґенеральний хорунжий Даценко, разом з сотником Бадзіним, заохочені чемним відношенням до них, гетьманців, з боку повстанчого загону, не передчувавши нічого злого, вийшли з ваґону в напрямку стації. На стації в цей час як спід землі виросла юрба пяних, розхрістаних повстанців-Сірожупанників, яка з московською лайкою і криком „смерть ґенералам" накинулась на ґенерального хорунжого Даценка і вмить пробила його баґнетами, а потім на баґнетах носила тіло по перону. Юрба озвірілих повстанців довго знущалася над тілом ґенерала, а пошматувавши баґнетами та обезчестивши його в огидний спосіб, з диким ревом та гуком кинула на тор під надходячий потяг.

Ця сама юрба не забула по тім розграбувати штабовий ваґон і старшинські речі обеззброєного відділу гетьманського війська.

Люди-звіри походили з повстанчого загону дивізії Сірожупанників, власне з тих, що по мобілізації поповнили дивізію і які надобре були розаґітовані та розкладені гробокопателем України В. Винниченком та його однодумцями.

Команда дивізії Сірожупанників, як і командування повстанчого загону — з якого походили люди-звірі, не знайшли за потрібне, очевидно з „революційних міркувань" і в цілях „поглиблення української революції", відшукати людей-звірів, що замучили ґенерального хорунжого Даценка, і цим кинули пляму й на старих кадрових Сірожупанників, а до того всього вносили серед них розклад та анархію, — щоб покарати відповідно їх вчинкові.

Ґенеральний хорунжий Іван Даценко, який мученицьки закінчив своє життя від руки московських большевиків, що зручно використали момент для розправи з українським ґенералом, прикриваючися іменем українського козака-Сірожупанника, *) знайшов вічний спочинок на доступах до золотоверхої столиці України Київа, а саме в ліску, недалеко стації Дарниця, де поховали його лише на третій день — після відїзду зі стації повстанчого загону, старшини чернигівці з відділу гетьманського війська на чолі з сотником Бадзіним, без священика і без жадних військових почестей.

Старшини з відділу гетьманського війська, що були наочними свідками смерти свого командира, ґенерального хорунжого Даценка, по повороті до м. Чернигова, склали акт з докладним описом того, чого були свідками в траґічний день 15-го ґрудня на стації Дарниця і, разом з пляном міста, де поховано тіло ґенерала, зложили при рапорті особисто на руки начальника 9-ої пішої дивізії н. т. ч. полковника Григора Грудина, а той передав його до актів штабу дивізії.

22-го ґрудня в м. Чернигові в катедральному Спасо-Преображенському Соборі було відправлено панахиду на церковно-славянській мові з українською вимовою, церква була побереги заповнена старшинами й козаками Чернигівської залоги і 3-го полку Сірожупанників, які прийшли віддати останній поклін памяти свого начальника ґенерала-мученика Івана Даценка.

МИКОЛА ЯНІВ
підполковник, б. адютант і начальник штабу на той час 9-ої пішої дивізії, V корпусу.

---

*) Ревком командуючого українським фронтом тов. Антонова-Овсієнка видав підвладним собі ревкомам наказ, щоб вони допомагали своїм певним людям зголошуватися і вступати по мобілізації до дивізії Сірожупанників в цілях здобуття в такий спосіб зброї і одягу, провокування українського війська серед прихильного до нього населення, аґітації проти командного складу і т. д. (За розвідчим зіставленням Штабу V Корпусу на день 25-го листопада 1918 р., ч. ОВ 3806).

II. В збірнику ч. 8 „За Державність", ст. 237, рядок згори 13-й, надруковано: „...від дня 7. I. до дня 27. II. 1918 р.", а мусить бути: „...від дня 7. II до дня 27. II. 1918 р.".

ДО „УКРАЇНІЗАЦІЯ НА ПІВНІЧНОМУ ФРОНТІ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ" СОТНИКА П. ПРОЦЕНКА В 6 ЗБІРНИКУ „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ".

В цій статті на сторінці 230 написано, що до складу 21 корпусу російської армії окрім інших частин входила також і 60 піша дивізія, яка стояла в містечку Штокманс-гофі. Як старшина 240 Ваврського полку цеї дивізії, а пізніше старшина штабу 28 корпусу, до якого постійно на Північному фронті належала ця дивізія, зазначаю, що 60 дивізія ніколи не входила тут до складу 21-го корпусу.

Д. АНТОНЧУК
Полковник.

ДО „МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ 1-ГО КІННОГО ЛУБЕНСЬКОГО ІМ. МАКСИМА ЗАЛІЗНЯКА ПОЛКУ" А. МАРУЩЕНКА-БОГДАНОВСЬКОГО У 7 ЗБІРНИКУ „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ".

Коли Армія У. Н. Р., а також Окрема Кінна Дивізія були кілька днів відірвані від ворога, який стояв по східнім боці Дністра, штаб Дієвої Армії наказав 9 вересня О. К. Д. за всяку ціну дістати язика (полонених). Командир дивізії наказав це виконати Лубенському кінному полкові. Командир полку полк. Смовський вислав на це діло командира 3-ої сотні, сотника Шила.

По західнім боці Дністра в районі Лубенського полку був пором, який охороняли застави вартових сотень. Східній берег Дністра в тому районі горбковатий. За одним із таких горбків був ворожий бекет. Командир сотні викликав охотників. Зголосилася ціла сотня. Командир сотні призначив 2-х старшин і 5 козаків на добрих конях, щоб на випадок неповодження могли вплав перейти назад Дністер. Призначеними були: пор. Мойсієнко Анатолій, хор. Бережний Сергій; підхорунжі: Зелинський Йосип, Ромазанів Євген, Данилюк Іларіон, Недашковський Іван і четовий Марчук Степан.

Цей маленький загін в команді самого сотника Шила рушив до порому о год. 13, коли ворог ніяк не міг цього сподіватися. А на пором перед тим було вислано 4-х сильних козаків без коней для переправи загону на той бік. Як тільки загін верхи вїхав на пором, козаки-перевозчики дружно схопилися за дріт порому і він швидко, як чайка, перелетів Дністер. Було тихо. Збоку ворога ні стрілу. Думалося, що вже його немає й близько. Загін впрост з порому ґальопом поскакав до горбка, за яким передтим зауважено було ворожий бекет.

За горбком спокійно лежали два червоноармійці і грали в карти; 3-ій, звязковий між бекетом і заставою, що була в ліску за 300—400 метрів, вертав якраз від застави до бекету. Наскок був такий несподіваний для ворога, що загін на очах застави до 30 людей при кулеметі взяв за комір всіх трьох червоноармійців і вони разом з їх рушницями поґальопували пішим порядком до порому.

Пором швидко летів до свого берега. Ворожа застава врешті відкрила вогонь з кулемета і рушниць та побігла до річки рятувати бекет. Та було вже запізно. Безладна ворожа стрілянина не зробила ніякої шкоди. Язика було здобуто!

Командир полку зі штабом вітав загін і дякував сотникові Шилові за зручне виконання тяжкого завдання. Наскок робився з с. Сівки, де стояв полк.

РЕДАКІЦІЯ.

ДО „ДО ІСТОРІЇ СИНІХ І ЗАЛІЗНИХ" ПОЛК. ОЛЕКСАНДРА ВИШНІВСЬКОГО В 7 ЗБІРНИКУ „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ".

Уже довший час у нашій військовій літературі трапляються ріжні завваги з приводу діяльности Державної Інспектури в Армії У. Н. Р. Більшість тих завваг є негативною оцінкою діяльности інспектури. Я до цього часу ніодним словом ніде не обзивався на все те, що писалося про Інспектуру ріжними авторами. Та ось в семім збірнику „За Державність" полковник О. Вишнівський в своїй статті „До історії Синіх і Залізних", так ніби-то мимоходом, зачепив Інспектуру, стараючись коротко схарактеризувати шкідливість її в Армії У. Н. Р. та невідповідність її персоналу. Тому, що заміти полковника Вишнівського взагалі характеристичні для писань деяких авторів, я хочу сказати кілька слів.

Правду каже полковник Вишнівський, що моє писання про Інспектуру буде ріжнитися від його писання, бо в нас були ріжні дані й можливости для спостережень, праці, а тому й для висновків. Гадаю, що авторам в згадках про Державну Інспектуру ще не слід поспішати з висновками аж до часу опублікування документів з архівів Державної Інспектури.

Роблячи ті чи інші висновки без відповідних даних легко впасти в блуд і тим дати неправильне освітлення фактам. Ось приклад. Перечитайте прекрасні спогади ґенерал-хорунжого А. Пузицького (5—7 збірники „За Державність") і побачите, скільки було в нашій армії ріжних „отаманів", до того ще й фаворизованих зверху. Побачите, скільки було старшин типу підполковників Толмачових і т. п. З тих спогадів побачите, що робили ріжні злочинні елєменти в армії й поза нею та як тяжко було патріотичному, боєвому українському старшинству боротися з ними. Коли робити висновки про невідповідність цілого інституту Інспектури з тих окремих фактів, що десь „інспектор вірші писав", „десь плакав", тікаючи з фронту, що „був недоучком" і т. п., то так само можна було б сказати, що ввесь фаховий елємент в нашій армії складався з Товмачових, Грицових, Поплавських і т. п.

Треба признати, що ріжні елєменти були як в армії так і в Інспектурі. В армії були такі старшини, що при зустрічі з армією Денікина переходили до неї. А були й такі старшини, що прапор московський конем своїм топтали, що попавши до полону пішли на розстріл, а не зрадили свого народу.

Так і в Інспектурі. Були такі, яких було карано судом, а були й такі, що вмирали в перших боєвих лавах, рятуючи свою частину. Були й такі, що скорострілом прикривали відход своєї частини й лишалися на вірний розстріл, як інспектор Антонюк. Були й такі, що гинули від руки ворога, виконуючи звязкові завдання, коли ніхто інший не відважився йти, як інспектор Горобець. Були й такі, що пішли орґанізовувати повстання, як розстріляний за це большевиками інспектор Дерещук і т. п.

Треба зазначити, що Інспектура як така вже існувала на чолі з полк. О. Пількевичем, якого я заступив. Початок власне свій вона брала ще в 1917 році, коли при Українському Ґенеральному Комітеті повстав Культурно-Освітній відділ. Головним завданням Інспектури у всі часи її існування була інформаційно-політична та культурно-освітня праця серед війська, а боротьба зі шкідливими елєментами в Армії стала лише тимчасовим завданням, яке поставив їй Головний Отаман та уряд.

Полк. Вишнівський вказує у своїх замітках на кілька прикладів невідповідного елєменту в Інспектурі, а поминає те, що нажаль такий елємент, починаючи від ріжних отаманів Козирь-Зірок, Біденків, Самусенків, Волохів, Палієнків, Божків і т. п.,

і аж до головного штабу й воєнного міністерства У. Н. Р. включно, всмоктувався і паралізував та розкладав роботу патріотичного українського й чесного неукраїнського елєменту. Чого коштує армію, коли в штабі Головного Отамана начальник розвідчого відділу полк. Грицов передавав Денікинові дислокацію й дані про матеріяльний та боєвий склад нашої армії, коли ми готувалися до зударення з армією Денікина? Чого коштувало армію, коли оголошувалася мобілізація населення, а для мобілізованих нічого не було приготовано й навіть не було нікого на мобілізаційних пунктах, щоб записати й прийняти мобілізованих? Не стану тут більше подавати прикладів, щоб не бути одностороннім і не показувати лише негативних фактів.

Скороспілі й необосновані висновки як одної, так і другої сторони є не лише шкідливими, але й вказують на те, що в нас бракує вміння критично й спокійно ставитися до фактів, а ще більше бракує здібности до критичної аналізи подій, фактів і діяльности поодиноких осіб. Це шкодило нам в минулому, шкодить тепер і шкодитиме в майбутньому.

Зверну увагу ще на те, що п. Вишнівський твердить, що кадри Інспектури підбиралися лише по партійній приналежности. Ні! трохи по іншому признаку комплетувалася Інспектура, бо й сам Голдержін (Головний Державний Інспектор) і його помішник Ліпницький і жілька інших в головній Інспектурі були б е з п а р т і й н і.

В кадрах інспекторів були навіть і такі, що належали до партій, які вороже ставилися до соціял-революціонерів і соціял-демократів, з яких тоді складався уряд.

Взагалі писання такого характеру, як „я знав одного інспектора", як „один був зголосився й не принятий" (а п. Вишнівський навіть знає, чому), як „в одній дивізії" й т. п. — не викликають враження певности й точности, або навіть і правдивости. Отже далеко ліпше написати фактами й лише фактами, хоч і не численними, ніж вдаватися в ріжні міркування та писати натяками.

Тепер хочу відповісти на запит п. Вишнівського, поставлений мені, де я був у ті „трагічні в нашій визвольній боротьбі дні"? Був там, де мав можність уможливити відбутися нараді в Чорторії, де вирішувалася справа „бути, чи не бути" українській державности. „Чи захотів він ділити долю армії підчас Зимового Походу?" — Так, п. Вишнівський, хотів і не зміг, бо був арештований і „дуже прошеним" приїхати до Варшави під конвоєм польського старшини, побувавши перед тим у руках польського штабу в Шепетівці; відомости про той штаб п. Вишнівський може найти в „Літопису Української Революції" О. Доценка. Будьте певні, п. Вишнівський, що я пішов би в Зимовий Похід, як пішла моя дружина, виконуючи санітарні функції, й попала у чека в Немирові, як пішов мій рідний брат і був розстріляний большевиками, коли б не арешт мене й головного інтенданта А. Степаненка в той час, як ми пробивалися до Чорторії.

Тепер інше. Чому я не виїхав з Камянця разом зі штабом армії, чи з урядом? Шкода, що п. Вишнівський навіть не запитав когось, що тоді робив Голдержін, як уряд виїздив з Камянця. Тоді б він дізнався, що згідно з постановою Директорії та уряду я був призначений начальником евакуації з огляду на особливо виключні обставини. Вже тоді було відомо, що Волох плянує арештувати уряд і захопити владу та що в Камянці вже є його агенти. І справді, коли ешалони з урядом стояли на стації, на двірці появився Козирь-Зірка з волохівцями та інші „отамани". Не встиг приступити він до своєї акції, яка мала початися з розстрілу мене й моїх помішників по евакуації, як був сам арештований особисто мною та моїм осаулом. А після того і вся банда була арештована з мого наказу. Таким чином дав я змогу ешалонам з урядом спокійно відійти з Камянця.

По закінченню евакуації я вже не міг вертатися до армії інакшим шляхом, як через райони, зайняті польською армією, де й був арештований та доставлений для допиту в польський штаб на Шепетівці, а звідти до Варшави.

В. КЕДРОВСЬКИЙ
Бувший Головний Державний
Інспектор Армії У. Н. Р.

ДО „МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ 1-ГО ІМ. МАКСИМА ЗАЛІЗНЯКА ПОЛКУ" ПІДПОЛК. А. МАРУЩЕНКА-БОГДАНОВСЬКОГО У 8 ЗБІРНИКУ „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ".

У 8 збірнику „За Державність" полковник К. Смовський в Сторінці виправлень (стр. 244, перший уступ) згадує про мене такими словами:

„28 березня (1919 р.) на зібранню у командира дивізії в Славуті командирів полків і помішників я довідався, що 7 і 8-ий кінний полки прибули ешалонами до призначеного району і вже провадили організаційну роботу для формування своїх частин.

Тут же в Славуті полки отримали „поповнення": замість козаків і коней дістали державних інспекторів, їх помішників і інформаторів аж по два на сотню. Цей політичний апарат при полках і сотнях нічого не робив, а тільки перешкоджав у праці по формуванню, бо ніхто не знав своїх прямих обовязків. До мого полку дістав призначення на інспектора учитель Семен Жук з Острога і на помішника другий вчитель з Острога — Антін Якобчук. Ці два представники влади пізніше — підчас Любарських подій — взяли два коні й бричку командира полку й з кількома своїми інформаторами втікли до Житомира до боротьбистів.

Семен Жук знову появився в 1922 році на Волині й навіть був послом до Польського Сойму від галицьких радикалів".

Цей уступ полк. Смовського, поминаючи його недопустимий тон та очевидну злосливість в інтерпретації певних подій і фактів, не відповідає правді, розминається з фактичним станом річей та очевидно розрахований на неслушну дискваліфікацію мене перед громадянством під оглядом морально-політичним.

Отож я, не так в обороні своєї громадянської чести, як в інтересі правди про тодішні події в наших визвольних змаганнях, уважаю за свій обовязок подати осьяке спростування нестислих фактів, поданих полк. Смовським.

Насамперед зазначу, що інформації полк. Смовського відносно мого службового становища не зовсім точні. Державним інспектором я був призначений не „як учитель з Острога", а як старшина, що скінчив військову школу. Спочатку я був державним інспектором 5-ої кінної дивізії, що нею командував полк. Триліський. Лише після відступу військ У. Н. Р. до Кремянця й зведення в с. Борках на Кремянеччині решток формацій 5-ої кінної дивізії в полк, що одержав назву 1-го ім. Максима Залізняка кінного полку, я був приділений державним інспектором до названого полку.

Полк. Смовський в наведеному уступі каже, що я нічого не робив, а тільки перешкоджав у праці по формуванню полка. Полк. Смовський одначе не подає конкретних фактів, що з них можна було б довідатись, яким способом я перешкоджав „праці по формуванню" й, очевидно, їх не наведе, бо я ніде й ніколи не перешкоджав здоровій, творчій роботі у війську, коли таку провадив командний склад частини, до якої я був приділений.

Призначений державним інспектором до названої дивізії за кілька днів до великодних свят, я свою працю розпочав зазнайомленням із складом старшин і козаків

дивізії, щоб пізніше, виходячи з конкретних потреб, можна було намітити реальний плян роботи. І з цього зазнайомлення з частинами дивізії я виніс враження про невисокий рівень національно-політичної свідомости і козаків, і значної частини старшини (багато старшин було російської орієнтації). Праця в цьому напрямі була конечна, але реалізувати її в психічній атмосфері відступу було неможливо.

Крім того, перші дні мого перебування в дивізії були абсорбовані ліквідацією погромницьких настроїв, що їм підпали деякі полки дивізії під впливом невідповідальних і темних осібняків не тільки з козаків, але навіть і псевдо-старшин. Не хочу докладніше спинятися над цею болючою справою, але також не можу не згадати бодай побіжно про ці сумні випадки нашого минулого; ліквідація їх на скромному відтинку моєї праці випала і на мою долю. Був це прикрий службовий обовязок і я, як міг, старався його виконати.

Властива моя праця при війську, як державного інспектора, почалася щойно на Поділлі — в с. Савчиці й інших місцевостях недалеко від Камянця Подільського, де полк поповнювався й приводив себе до вигляду військової частини. За завдання я поставив усвідомити боєвий склад полку під оглядом національно-політичним. Чи це вдалося мені — нехай скажуть про це ті люди, що цю мою працю в полку може памятають. Я ж можу лише ствердити з повною відповідальністю за свої слова, що культурна й національно свідома частина старшинського складу полку цілком поділяла мою методу усвідомлюючої праці серед козацтва і з нею в мене ніколи не було ніяких непорозумінь. Покликуюсь на сотника Назаренка (не пригадую його імени, але маю враження, що він живе в Польщі), який дуже часто бував на моїх викладах, та на полк. Аркаса.

В цих не завсіди сприяючих умовинах праці я познайомив моїх слухачів коротко з історією України, українським письменством в головних його постатях — Шевченко, Франко, Л. Українка й ін. та з історією політичного руху в Україні. Праця моя була спрямована до того, щоб викликати в наших вояків свідоме ставлення до проблеми боротьби українського народу за своє визволення. Може є ще десь і козаки, що памятають цю мою працю у війську.

З чистим сумлінням тверджу, що своє становище в полку я розглядав не з точки погляду забезпечення себе від усяких неприємностей військового життя, а ділив його нарівні з усіма козаками й старшинами. Пригадати належить полк. Смовському положення підчас наступу большевиків на Дедеркали, мою поставу в бою під Зозулинцями. Мою особисту участь в кінній атаці на ст. Вапнярка памятає напевно також полк. Аркас.

Взагалі, я повинен сказати, що не маю потреби соромитися своєї діяльности в українській армії на становищі держ. інспектора. Ця діяльність була направлена на зміцнення духа й патріотичного обовязку українського вояка, і я, наскільки дозволяли мої скромні сили, служив цій головній ідеї й тримався в рядах української армії до останнього моменту.

На свідків цього свого твердження кличу всіх тих людей, що знають цю сторінку моєї громадсько-політичної діяльности в українській армії У. Н. Р. та є в стані спромогтись на її обєктивну оцінку.

Також не відповідає правді твердження полк. Смовського, що я „взяв у командира полку два коні й з кількома своїми співробітниками втік до Житомира до боротьбистів".

В дійсности ціла справа, що її з незрозумілою злосливістю інтерпретує полк. Смовський, виглядала так: підчас відступу військ У. Н. Р. зі Старокостянтинова до Любара в м. Острополі я здав усі справи, звязані з моєю службою в характері держ.

інспектора полку, п. В. Сахнові, який виконував тоді обовязки державного інспектора Волинської ґрупи. Від нього ж я, як старшина, одержав скерування до Штабу Дієвої Армії, де мав дістати призначення до якоїсь військової частини (Державна Інспектура наказом Головного Отамана була тоді вже зліквідована). Пан Сахно очевидно не знайшов ніяких моментів злочину в моїй діяльности й скерування до Штабу Дієвої Армії я дістав від нього без усяких застережень. Маю переконання, що й тепер, майже по 20-х роках, як ми з ним востаннє попрощались, може це підтвердити.

В м. Острополі мав місце такий випадок: полк. М. Аркас, тоді командир полку, навіть не повідомивши мене, замінив пару добрих коней, що ними я користувався, на пару кляч, які ледви тягнули бричку в болоті. На цій бричці й конях приїхав я до Любаря пізно вночі, а що в Любарі тоді буквально кожний вільний куток вже був зайнятий, довелося заночувати в сусідньому селі. Звідти на другий день я повернувся до містечка. На превелике моє здивування в Любарі я застав переворот Волоха.

Перестуджений і хорий після важкої подорожі з підполк. Царенком до Могилева Подільського для закупу теплої одежі для вояків полку я не міг іти в Зимовий Похід. Не лишалось мені в тім стані річей нічого іншого, як залишитися на цій території. В цьому мойому рішенні скріпив мене б. повітовий Комісар Остріжського повіту п. Іларіон Павлюк (б. посол до Польського Сойму з виборів 1922 року). На п. Павлюка я покликуюсь тому, що він зараз замешкує в Польщі й може підтвердити правдивість моїх слів. Пан Павлюк також не бачив для мене іншого виходу, як лишитися на території, зайнятій большевиками, і лишатися не для якоїсь вигоди (це було ще небезпечніше, як самий похід), але щоб десь у знайомих нелеґально перебути хоробу, а пізніше провадити підпольну працю, бо ж з весною все-одно буде змога нової ширшої боротьби.

Отже в такім стані річей не сміє ніхто твердити, що ніби-то я „утік". Тим більше не міг я „утікати" до боротьбистів, бо з ними не стояв ніколи в ніякім звязку. Зрозумілою річчу є також, що коні я в тій небезпечній для мене ситуації мусив ліквідувати.

Я переніс плямистий тиф, нервову гарячку і запалення легенів і в травні 1920 р. я пішки прийшов додому, до рідного села Боложівки на Кремянеччині.

Так в світлі правди виглядає мій перехід до боротьбистів.

В слідуючому уступі своєї замітки про мене полк. Смовський каже, що я знову появився в 1922 році на Волині й навіть був послом до Польського Сойму від галицьких радикалів. Виходило б, що я аж три роки (1920, 1921 і 1922) був між большевиками й раптом став послом до Польського Сойму.

На це коротко скажу лише слідуюче: з осени 1920 року я був на ріжних суспільно-громадських становищах в Острозі, Дубні й Кремянці. Про це добре знає українське громадянство названих міст і повітів. Послом я став аж в 1928 році від Української Соціялістично-Радикальної партії, що її п. Смовський називає партією галицьких радикалів. Діяльність цієї партії, що стояла й стоїть на виразному національному ґрунті, досить знана широким колам українського громадянства в Галичині, Волині та й на всіх українських землях. Заслуги її для українського народу дуже великі. Про це мусив би знати також і полк. Смовський.

При писанні замітки про мене ожили, очевидно, у пана полковника ремінісценції минулого: Дедеркали, Зозулинці, зміщення з посади командуючого полком тощо, але про це я свідомо не хочу згадувати в своїому спростованні, не бажаючи зустрінутись із закидом сторонничости у відношенні до особи полк. Смовського.

Як учасник подій, що про них згадує полк. Смовський, говоритиму іншим разом.

С. ЖУК.

ДО „1918 РІК НА ЧЕРНИГІВЩИНІ" ППОЛК. ІВ. РЕМБОЛОВИЧА В 8 ЗБІРНИКУ „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ".

В споминах пполк. Ів. Рембоповича є чимало розбіжностей з тогочасною дійсністю, які на цім місці спробую спростувати.

У другій половині грудня 1917 р. я прибув з фронту до м. Городні на Чернигівщині, де постійно перебувала моя родина. Саме тоді ініціятивна ґрупа старшин, до якої належав також і п. Рембопович, постановила формувати „Вільне Козацтво". Перші збори відбулися в помешканню старшин братів Плоских. Там було складено список старшин та козаків, що могли б увійти до складу Козацтва, а мені запропонували стати на чолі і доручили цей список.

Другі збори були призначені на перший день Різдва о сьомій годині вечера в мійському клюбі, але ж вони не відбулися з огляду на малу приявність старшин. В цей час сотн. Ждановича, дідича с. Дроздовиці, про якого згадує п. Рембопович, н е б у л о; він ще перебував тоді на фронті. Я частенько відвідував родину Ждановича, як добрий її знайомий і там власне ніколи н е спотикав п. Рембоповича.

Цього самого вечора на стацію Городня, що лежить у 6 в. від міста, прибув ешалон матросів-большевиків з Гомеля; осіб 20 з них, з матросом Крупенником на чолі, як з городнянським мешканцем, увійшли вони до міста та поодинці заарештували майже всіх старшин, загнавши їх опісля до будинку „Чайної Народньої Трезвости"; обшукали, декого звільнили, а затриманих трьох старшин відвезли до свого ешалону на стацію. Звідси двох старшин випустили вночі, а хор. Оболенського, по наклепу матроса Крупенника, з персональних порахунків, розстріляли. З прибуттям німців до Городні настоював п. Рембопович, щоб я заарештував цього матроса, але він утік.

Аж при кінці грудня 1917 р. приїхала з фронту збольшевичена бриґада 38-ої дивізії Порядіна (Таманський та Владикавказський полки) і розмістилася в місті. Ця розагітована бриґада мала замір іти битим шляхом через Чернигів до Київа розганяти „Ґенералів, що скупчилися в Ґенеральнім Секретаріяті з ціллю контрреволюції". Очевидно, що присутність большевицької бриґади у місті примушувала старшин на очі большевикам не навертатися, що ж до формування будьякого відділу в цей час не могло бути мови. Справді, по упливі двох днів ця бриґада виступила в напрямку на Чернигів; про обстріл та переслідування цієї чималої частини не приходилося навіть і думати.

Незабаром ця сама бриґада, опанована панічним настроєм, в повнім безладдю, не зупиняючись вже в місті, спішно продвинулася на стацію, сіла у ваґони та відїхала до Бахмачу. Пізніше оповідали, що большевики, дізнавшися про здобуття німцями Київа й Гомеля, панічно розпочали відворот, втікаючи далі через Бахмач до Москви.

В той час член Центральної Ради Бондаренко а з ним п. Рембопович справді їздили до Гомеля; повернулися вони другого дня разом з німцями; їх невеличкий відділ зі старшиною на чолі увійшов до Городні. Того ж дня, з розпорядження німецької команди, покликано до колишнього поліційного управління всіх старшин і то обовязково в повній старій російській уніформі. Зявилися всі старшини, між ними був також автор споминів п. Рембопович, світячи своїми зірками на штабс-капітанських погонах. Розмовлялося тоді мовою російською з тих простих причин, що ніхто з активних учасників зазначених подій у Городні тоді не володів як слід по українськи, опріч знаного п. Рембоповичеві есерівського діяча п. Мохнатки. Тут німецька команда запропонувала сформувати відділ для охорони міста, а старшини, з п. Рембоповичем на чолі, запрошували мене бути командиром цього відділу. Одначе я відмовився, бо вже посідав відомости, що начальник постачання Української Армії ґен. Стойкін викличе мене до

Київа на посаду свого персонального секретаря. І тоді ж я запропонував на командира відділу полковника Росінського, сина спенсіонованого „військового начальника", що мешкав недалеко від мене. До Київа він не їздив зовсім та призначення звідти не одержував.

Зрештою формування відділу повстало й відбулося без розпоряджень згори, а лише з власної ініціятиви старшин; повної лучби з Київом тоді ще не було.

Маючи родину на постійнім замешканню в Городні, я часто приїздив сюди з Київа, зустрічався нерідко з п. Ремболовичем, а тому дивно стає, як він не знав про моє перебування в Київі на службі за часів Центральної Ради.

За часів гетьманату цей відділ далі існував, але вже як „карательний відділ".

В Городні мені оповідали багацько про діяльність декотрих осіб цього відділу, що відзначалися занадто своєю енергією при самочинних реквізиціях та інших подібних практиках.

В серпні 1918 р. звільнений по розформуванню гетьманською владою Постачання, прибув я до Городні на постійне замешкання, як приватна особа, і тут же щоденно зустрічався з п. Ремболовичем чи то в себе, чи в клюбі.

Події розвивалися приспішеним темпом, і ось на початку листопада 1918 р. „військовий начальник" (він же начальник залоги м. Городні) полк. Римша запропонував мені сформувати відділ для охорони міста.

На ту пору большевики пожвавили діяльність, а дотого ще мійська вязниця була переповнена ними і загрожувала бунтом. Діялося це тому, що місцева влада була заслаба та й не мала до своєї розпорядимости ніякої військової частини. Спочатку я відмовився, але через кілька днів, після оголошення гетьманом мобілізації старшин, я дістав вже наказ формувати цей відділ. На посаду командира сотні у цьому відділі я призначив п. Ремболовича і його пізніше я вислав в розвідку в с. Дроздовиці; ця розвідка через втягнення сотні в дефіле скінчилася дуже невдало. Після цієї події дальніші командировки відділу відбувалися після нарад з німцями та при значній допомозі їх, бо в Городні у цей час уже був цілий їх полк.

Загін ґен. Іванова складався з добровольців м. Гомеля і мав призначення в добровольчу армію. Гомельські большевики під загрозою зброї примусили цей відділ опустити місто, і він, сівши у ваґони, відїхав на ст. Терехівка Лібаво-Роменської залізниці, де й стояв безчинно. Згодом прилучився до нього загін ґен. Підгорецького, складений з державної варти прикордонних повітів та кордонної охорони; ґен. Іванову він не підлягав.

Загальна ситуація в цю пору значно погіршилася: німці оголосили невтралітет, а дроздовецькі большевики щодалі ставали аґресивніші і тому я був примушений звернутися до керівництва тих загонів з пропозицією перенестися до Городні. Ґен. Іванов у наслідок моїх пертрактацій сполучився зі штабом полк. Палія в Конотопі, погодившись підлягати йому. На мою пропозицію ґен. Іванову обняти командування військом у Городні, як старшому в ранзі, він відмовився, мотивуючи це абсолютним незнанням місцевих умов і обіцяючи одночасно допомогати мені. Отже цей загін розмістився в Городні в помешканню ґімназії, залишаючи на стації 60 баґнетів для охорони майна. На стації Городня (у віддалі 6 верстов від міста) був мій постійний старшинський бекет. Він розпоряджав телеґрафом і телефоном та водночас провадив розвідку по Лібаво-Роменський залізниці. Правда, ґен. Іванів на жадних нарадах не бував, одержуючи біжучі інформації безпосередньо від мене. Тепер усі розвідчі відділи в напрямках: на Добрянку, Дроздовиці, Хрінівку та інш. відряжалися виключно після моїх нарад із німецьким штабом, що містився в будинку сотн. Ждановича, який вже був тоді в Городні.

Присутність такого великого відділу, сформованого в більшости зі старшин, вплинуло утихомирююче на дроздовецьких большевиків і змусило їх змінити свою тактику. Отже вони висилають своїх представників до полк. Палія у Конотоп зі скаргою, що в Городні сидять гетьманці та жадної влади Симона Петлюри не визнають. На цьому тлі трапилася понизча подія. Докладно не памятаю, якого дня в грудні 1918 р. ранком повідомляє мене старшина, який постійно перебував при місцевім телеґрафі і телефоні, що телеґрафічної лучби зі ст. Городня нема і що стацію опанував якийсь відділ. Негайно я пішов на телеґраф і по телефону запитав, хто є зараз на стації. У відповідь почув запитання: хто я є такий? Я назвав себе. Тоді почув, що захоплення ст. Городня та обеззброєння частин ґенералів Іванова і Підгорецького зроблено з наказу полк. Палія відділом Сірожупанників і що комендант цього відділу (сотник, прізвища вже не памятаю) зараз же прибуде до міста. Тимчасом я поінформував про цей інцидент ґен. Іванова і очікував на прибуття сотника Сірожупанників. Про незаконність цього вчинку Сірожупанників, як пише в своїй статті п. Ремболович, нема мови, бо ж розпорядження виходили від Командуючого на т. ч. військами Лівобережної України полк. Палія. Небавом сотник прибув до комендатури і тут у приявності ґен. Іванова завідомив мене, що розпорядження про обеззброєння частин наступило в наслідок скарги Петровського, проводиря дроздовецьких збольшевичених селян. Петровський інформував полковника Палія, що в Городні сидять гетьманці, кати з „карательного відділу", нехтуючи нову владу, а вони — селяни є правдивими прихильниками цієї влади. Ці брехливі інформації Петровського з місця було спростовано і викрито факти большевицьких симпатій і замірів дроздівчан. Для остаточного висвітлення ситуації сотник скликав увечері до комендатури представників мійської влади, населення та партій. Ґен. Іванова не було запрошено та й взагалі сотник не вважав потрібним провадити з ним будьякі розмови. Головуючи на цьому зібранні, сотник по перебігу дискусій наочно переконався, що ніяких гетьманців у Городні нема і що домагання збольшевичених представників с. Дроздовиці є цілком безпідставне. На цьому ж зібранні представники жидів, ес-ерів і селян порушили справу і склали відповідну вимогу, щоби усунути з городнянського відділу тих старшин, які служили у „карательному" гетьманському відділі та відзначилися своєю жорстокістю, і заарештувати їх. Таких старшин було названо пять, і тім числі і п. Ремболовича. На це представник полк. Палія згодився. О годині 11 вночі зібрання скінчилося і я в ту ж мить пішов до канцелярії, де крім машиністки застав двох старшин. Відразу ж я наказав машиністці завідомити цих старшин про небезпеку і дати їм комендантську фіру, щоби вони негайно відїхали з Городні до Чернигова. Ранком вже дізнався, що старшини щасливо опустили Городню. Також мені пригадується, що п. Ремболович власних коней не мав, бо ж не був заможним. Другого дня представник полк. Палія виїхав до Конотопу. Два дні пізніше туди ж було викликано ґен. Іванова і він відїхав з частиною своїх старшин. Решта його відділу вступила в команду нового коменданта м. Городні хорунжого (а не сотника) Пашкевича, людину ще дуже молоду, ґімназіяльного колеґу мого сина; його призначив чернигівський комендант полк. Бондаренко. Щож до розстрілу Сірожупанниками ґен. Іванова, то про це перший раз чую, а ґен. Підгорецький відїхав з Городні в невідомому напрямку. Приймаючи комендантуру, хор. Пашкевич дуже просив мене залишитися на місці і допомагати йому в праці, але ж я рішучо попросив дати мені припис і я виїхав до Чернигова.

А тепер трохи докладностей. Спіткати по дорозі до Чернигова відділ хор. Пашкевича п. Ремболович не міг через те, що цей відділ прибув до Городні о 12 годині вночі по упливі пятьох днів від моменту його відїзду з Городні. Знаменно, що

в цьому відділі були навіть три старшини, що разом виїхали передтим з п. Ремболовичем. А щож до прибуття до Городні хор. Пашкевича, то я своєчасно одержав телеґраму від полковника Бондаренка з повідомленням, що до Городні відряджується відділ із старшин і козаків Сірожупанників при 4-х кулеметах.

Отсе такий правдивий перебіг подій, що відбулися в Городні та околицях у 1918 р. Опріч мене його можуть ствердити перебуваючі на еміґрації учасники зазначених подій — пор. Чорний, пор. Олексенко і пор. Росінський.

М. ПРИХОДЬКО, полковник.

ДО „СТОРІНКА ВИПРАВЛЕНЬ" У 8 ЗБІРНИКУ „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ", СПРОСТОВАННЯ СОТН. ОЛ. КОСТЮЧЕНКА НА СТ. 248.

У звязку зі спростованням п. Костюченка стверджую наступне:

П. Федір Гай-Гаєвський (Жлудкін), б. командир гарматної чети 1-го полку Синьої дивізії, не є, вживаючи окреслення п. Костюченка, „кадровим цивілем", а старшиною ще з 1915 р. (прапорщик 1-го кінно-гірського дивізіону російської армії). Правдивість цього стверджує рівнож підполковник інженір доктор Микола Чижевський.

ВИПРАВЛЕННЯ ДО СВІТЛИН, УМІЩЕНИХ В ПОПЕРЕДНІХ ЗБІРНИКАХ „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ".

ЗБІРНИК 6. За стор. 216. Подано: пор. Іван Сухін, повинно бути: хор. Григір Сухін.

Тамже. За стор. 104. Подане під свитлиною полк. Бориса Неїло-Палія повинно доповнити так: Командир Українського Тракторного дивізіону; Командуючий військами Полтавщини; Помішник Головного Інспектора Артилєрії; Пом. Ґенерального Писаря і Начальник Канцелярії Укр. Козачого Війська (Вільне Козацтво); Помішник і Столичний Отаман Київа.

Тамже: За стор. 40 подане до світлини сотн. Михайла Веденського повинно доповнити так: Розпочав службу в укр. війську вільним козаком куріня Військового Мін-ва в січні 1918 р. (а не у Вільному Козацтві, як подано під світлиною). Далі: Начальник Інформаційної Управи В. Мін-ва. По поваленню Ґетьманата заступник голови Комісії по заміщенню вищих посад у В. Мін-ві і Гол. Штабі.

Тамже. За стор. 32 подане до світлини ґен.-хор. Віктора Павленка доповнити: В Українську Армію перейшов зі становища Командира Дивізіону Воздушної Охорони (а пізніше Начальника Воздушної Охорони) Ставки Верховного Головнокомандуючого Царя Миколи II. В Українській Армії займав становища: Члена Укр. Військового Ґенерального Комітета, Командуючого Військами Київської Військової Округи в 1917 р. (Перший на цім становищу по переході влади до Укр. Центр. Ради), Начальника Головної Авіяційної Управи У. Н. Р. В 1919 р. Комендант Тилу. В 1920 р. Начальник Управи Повітрової Фльоти Військового Міністерства. В 1921 р. Перший Віце-міністр Військових Справ і Військовий Міністр.

ЗБІРНИК 8. За стор. 136 подане до світлини пполк. Віктора Мальця повинно доповнити так: Підполковник Ґен. Штабу, інженір... Командир 19 Запорожського полку (в 1919 р.), двічі ранений. В складі 6-ої Січової стр. дивізії — командир 48 куріня.

До всієї Старшини й Козацтва українського війська.

Управа Українського Воєнно-Історичного Товариства в своїх збірниках матеріялів до історії українського війська, під назвою „За Державність", до цього часу вміщувала фотографічні знимки нашого командного складу і в першу чергу його ґенеральної та булавної старшини.

Тепер Управа Товариства має поширити репродукцію фотографій на цілий старшинський корпус нашого війська та на козацтво.

У цій цілі Управа Товариства звертається до всіх панів ґенералів, булавної й молодшої старшини, до підстаршин і козаків з проханням прислати Товариству свої й товаришів та знайомих фотографії, долучаючи обовязково службовий реєстр чи відпис з нього. Коли ж того не мається, то треба самому скласти бодай коротенький перебіг своєї військової служби, який ствердити власноручним підписом. Підстаршини й козаки мають написати повну назву частин, в яких служили, і коли саме — в яких роках.

Фотографії мають бути, по можливости, у військовій уніформі, але можуть бути і в цивільному вбранню.

Якщо ж хто має й інші знимки з життя чи бойових чинів українського війська, то також просимо прислати їх, з зазначенням дат і короткого опису.

Якщо фотографій набереться значне число, то Управа Товариства видасть великий альбом української збройної сили, в якому повинні знайтися всі учасники нашої славної армії від найстаршого ґенерала до наймолодшого хорунжого й рядового козака.

Фотографії надсилати треба ж е т а к и з а р а з на адресу Українського Воєнно-Історичного Товариства: Warszawa 22, ul. Opaczewska 54, m. 16. Pułk. M. Sadowśkyj.

Кооп. Готель

Народня Гостинниця

Львів, вул. Косцюшка ч. 1. — Телєфони 201-33 і 208-88.

Милі, вигідні, взірцево чисті кімнати по найнижчих цінах. В готелі привітний голь, вінда, телєфон, купальки, біжуча зимна й тепла вода для вигоди Шановних Гостей.

Готель центрально огрітий.

У В А Г А!

Управа Українського Воєнно-Історичного Т-ва не посідає в своїх збірках світлин і даних про проходження служби багатьох ПП. Старшин, як напр., ґенерала Колодія, підполк. Івана Нагнибіди, полк. Вербицького, полк. і підполк. Осмоловських, отамана Волоха, отамана Добрянського, полк. Капкана, полк. Лощенка, отамана Кобзи, лік. пом. Лютого-Лютенка, отамана Шепаровича, сотн. Микитки, ґен. Гамченка, отамана Кнітеля, сотн. Губера, ґен. Масляного, полк. Бурдун-Рикова, чет. Дацкова, сотн. Лісковецького, сотн. Кравця, ґен. штабу ґен.-пор. Григора Янушевського, адм. полк. Галущинського (2 Волин. див.), лікаря Світлани Харченко і ін.

Хто б мав світлини згаданих осіб чи знав, хто їх має, або відомости про них, просимо переслати їх до Управи Товариства.

Музей Визвольної Боротьби України збирає пожертви на

Український Дім у Празі

Дайте й Ви свою ґеглину! Пошліть скоріше свою пожертву! Зробіть збірку у Вашім Товаристві! Не відкладайте! Жертвуйте всі на Український Дім у Празі хто скільки може!

Гроші слати на адресу дир. музею: Prof. D. Antonovyc, Praha-Nusle, 245, Czechoslovakia

Імена всіх і тих найменших **жертводавців** (хто подасть своє прізвище розбірно), Музей збереже Україні в своїх памятних книгах: хтож дасть відразу або частками 10 долярів, буде записаний в окремій памятній книзі **Фундаторів Українського Дому;** а хто дасть 25 дол., буде записаний в золотій памятній книзі **Добродіїв Музею Визвольної Боротьби України;** імена всіх жертводавців, хто дасть по 100 дол., буде уміщено на окремій почесній стіні Українського Дому; а імена всіх, хто дасть по 500 долярів, буде виписано золотими літерами на окремій мармуровій таблиці при вході.

1000 ґеглин коштує 10 дол., 100 ґеглин коштує 1 доляр.

Не спізніться з своєю пожертвою на Український Дім у Празі! Не будьте останні: хто жертвує вчас — помагає вдвоє!

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ

ілюстрований місячник, присвячений краєзнавству і туристиці,

НАША БАТЬКІВЩИНА

орґан Українського Краєзнавче-Туристичного Товариства „Плай“ у Львові.

Передплата: річно 6 зл., піврічно 3.50 зл., поодинокий примірник 0·75 зл.

Адреса Редакції і Адміністрації: ЛЬВІВ, А. ҐОЛОМБА 8.

Товариство Взаїмних Обезпечень || Кооперативний Банк

„ДНІСТЕР"

у Львові, вул. Руська 20, тел. 205-47, 280-50

під найкориснішими умовами

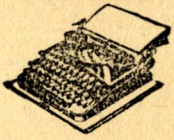
обезпечує від огню, від крадежі-влому й від грабежі. || приймає вкладки ощадности і поладнує всі банкові справи.

КУПУЙТЕ ТІЛЬКИ ВИРОБИ

МАСЛОСОЮЗУ

ВОНИ ЗДОРОВІ ДОБІРНІ ҐАРАНТОВАНОЇ ЯКОСТИ

Erika

ЯКІСТЬ РІШАЄ!

Прецизія виконання й тривалість конструкції запевнюють першенство машинам до писання марки ЕРІКА й ІДЕАЛЬ.

Ґенеральне представництво й продажа

Юліян ЛОМАҐА

Львів, вул. Валова 11. Тел. 228-70.

Переплетня

Павла Бабяка

у Львові, вул. Бляхарська 12

приймає всякі церковні роботи, як: Євангелія, Служебники, старі книги, наклади, брошурування, канцелярійні книги, які входять в круг переплетничої штуки і т. п., по найприступніших цінах.

Роботи виконує солідно й скоро!

УКРАЇНСЬКА ТОРГОВЛЯ ВУДЖЕНИН І МЯСА

Теодор Пявка

Маґазини:

Львів, Руська 16, тел. 259-74
Личаківська 87, тел. 280-76

Доставляє вудженини, мясо, ковбаси, солонину й смалець найліпшої якости.

ХЕМІЧНА ВИРІБНЯ „МОТА"

Львів, вул. Перацкого 38, тел. 268-56,

виробляє: всесторонній порошок, що знаменито миє, відвонює, дезінфекує все молочарське приладдя та всяку господарську посуду. — Ґенеральне заступництво на всі молочарські круги Східної Галичини і Волині перебрав „МАСЛОСОЮЗ", Львів, вул. Б. Ґловацького ч. 23.

ВИ ХВОРІ? ВИЧЕРПАНІ ПРАЦЕЮ?

Лікуйте та кріпіть свій орґанізм цілющим зіллям „РУТИ". — Поодинокі Відділи Зільної Кооперативи „РУТА" провадять фахівці-природники, лікарі та фармацевти.

Наша адреса:

ЦЕНТРАЛЯ (БЮРО) І КРАМНИЦЯ:

Львів, Зіморовича 5

ВАЖНЕ! Зілля на кожну хворобу висилаємо за післяплатою на провінцію й заграницю.

КЛІШАРНЯ

„РЕПРОДУКЦІЯ"

Львів, Ринок 42. Телєфон 232-07.

Виконує друкарські кліші черткові, сіткові, кольорові штанци, солідно й точно по найдешевших цінах. Замовлення з провінції полагоджуємо відворотною почтою.

Вашу будучність найкраще і найпевніше забезпечить ● ● ● ●

„Карпатія"

Товариство взаїмних обезпечень на життя, у Львові Ринок ч. 38. — Телєфон ч. 258-43.

Народня Торговля

поручає в своїх складах товари споживчі і кольоніяльні.

Спеціяльність: кава, чай, какао у власнім опакуванню.

ВСТУПАЙТЕ В ЧЛЕНИ!

Члени дістають товарові звороти.

ЧАСОПИСИ для СЕЛЯН

1. двотижневик **„Сільський Господар"** (в рік 8 зол., від 10 прим. 3 зол.)
2. місячник **„Український Пасічник"** (в рік 6 зол., від 5 прим. 4 зол.)
3. місячник **„Хліборобська Молодь"** (в рік 1·20 зол., число 10 сот.)

видає

Т-во „Сільський Господар"

Львів, Ринок 10.

„Центросоюз"

Союз Кооперативних Союзів

Львів, Зіморовича 20/22.

Телєфон 298-94.

ЗБУТ

ростинних продуктів - яєць - живини.

РЕВІЗІЙНИЙ СОЮЗ УКРАЇНСЬКИХ КООПЕРАТИВ

ВИДАЄ:

1) **„ГОСПОДАРСЬКО - КООПЕРАТИВНИЙ ЧАСОПИС".** Офіціяльний орган Союзу. Тижневик. Річна передплата 18.— зол.
2) **„КООПЕРАТИВНА РЕСПУБЛИКА".** Популярно - науковий суспільно-економічний місячник. Річна передплата 12.— зол.
3) **„КООПЕРАТИВНА РОДИНА".** Пропаґандовий часопис для родини і дому. Річна передплата 0.60 зол.
4) **„КООПЕРАТИВНА БІБЛІОТЕКА".** Збірка популярних підручників з усіх ділянок кооперації, господарської історії, спомини кооп. діячів і т. п. Досі вийшло 72 книжки. Проспекти безплатно.

Адреса: ЛЬВІВ, ТЕХНІЦЬКА 1.

„ТРИЗУБ“

ТИЖНЕВИК ПОЛІТИКИ, КУЛЬТУРИ, ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ ТА МИСТЕЦТВА, ЗАСНОВАНИЙ В 1925 РОЦІ СИМОНОМ ПЕТЛЮРОЮ

„ТРИЗУБ” дає інформації про положення на Великій Україні, про становище української справи на міжнародній арені, про життя і працю української еміграції у всіх осередках її перебування.

ПЕРЕДПЛАТА „ТРИЗУБА” у Польщі виносить: на рік 18 зл., на півроку — 10 зол., на 3 місяці — 5 зол., на 1 місяць — 2 зол.

Читальні відділів УЦК, читальні „Просвіти” та інших товариств і організацій платять за „ТРИЗУБ” лише 12 зол. річно.

Для точних передплатників „ТРИЗУБА” у Польщі і в 1939 році призначено цілу низку книжкових премій.

Жадайте безплатних оказових чисел „ТРИЗУБА”!

Адреса Редакції: „Le Trident“ 42, rue Denfert-Rochereau, Paris V. France.

Адреса в Польщі: J. Lypowyćkyj, Warszawa, ul. Wilcza 45/3.

Всі навчаймося своєї літературної мови

Хто хоче навчитися доброї української літературної мови,
ТОЙ МУСИТЬ ПЕРЕДПЛАТИТИ НА 1939 РІК

науково-популярний місячник **„Рідна Мова“**

присвячений всебічному вивченню УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. — Головний Редактор і Видавець Проф. ІВАН ОГІЄНКО. ПЕРЕДПЛАТА: 6 зл. річно, 3 зл. піврічно, 1.60 четвертьрічно. За границею: в Европі 9 зл., поза Европою 2 амер. доляри. Зразкове число 50 гр. Конто чекове П. К. О. число 27110.

Адреса Редакції й Адміністрації: Warszawa 4, ul. Stalowa 25 m. 10. В журналі друкується „Початкова Граматика української літературної мови”, приступна для широкого громадянства.

ДЛЯ ОДНОГО НАРОДУ — ОДНА ЛІТЕРАТУРНА МОВА!

„ТАБОР“

ВОЄННО-НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ПІД РЕДАКЦІЄЮ ГЕНШТАБУ ГЕНЕРАЛ-ХОРУНЖОГО В. КУЩА.

чч. 1, 2, 7, 8, 9 і 10 — вичерпані;
чч. 3 і 4 по 1 зол.; чч. 5, 6 і 11 по 1 зол. 50 гр., чч. 12 і 13 по 2 зол.; чч. 14 і 15 по 2 зол. 50 гр. без пересилки; чч. 16, 17 і 18 по 2 зол. 85 гр.; чч. 19—27 по 1 зл. 50 гр.; чч. 28 і 29 по 2 зол.; чч. 30 і 31 по 1 зол. 50 гр. з пересилкою в Польщі.

Адреса Редакції: Gen. W. Kuszcz, Warszawa I, ul. Wilcza 45/3.

Історія — учителька життя!

Накладом Видавництва „ЧЕРВОНА КАЛИНА" вийшов цілий ряд книг, що закріплюють традицію визвольних змагань та є цінним вкладом для майбутнього нації.

Останні видання:

Монографії: ІСТОРІЯ УСС, том І. Ціна зол. 15.60.

„ЗОЛОТІ ВОРОТА", том ІІ. Ціна зол. 15.60

ВЕЛИКИЙ СПІВАННИК „ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ". Ціна зол. 29.50.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА В ОБРАЗАХ. Найкращий спомин учасникам і вічна памятка нащадкам! Видання побільшених знимок-картин з життя УСС, СС і УГА.

Вже появилися в першій серії такі 4 картини: 1) УСС в Карпатах, 2) УСС на Поділлі, 3) УСС в окопах, 4) УСС над Стрипою, на гарнім картоновім папері величини 45×34 цм. Видані картини є дійсно мистецькою прикрасою кожної української хати, домівок читалень, народних домів, установ ітд. Ціна першої серії враз з опакованням і портом 5 зол. Замовляти лише за готівку у Видавництві.

У двадцятиліття Походу на Київ Видавництво „Червона Калина" приступає, по дворічній підготовці та збірці матеріялів, до видання другої пропамятної книги **АЛЬБОМУ У.Г.А.**

АЛЬБОМ У.Г.А. буде продовженням і завершенням Альбому У.С.С.

Передплачуйте „Літопис Червоної Калини", щомісячний журнал, що виходить вже десятий рік. Річна передплата зол. 13., піврічна зол. 7.

ВСТУПАЙТЕ В ЧЛЕНИ „ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ"! Вписове зол. 3, уділ зол. 25. Члени одержують всі видання по зниженій ціні.

Адреса: „ЧЕРВОНА КАЛИНА", Львів, вул. Зіморовича ч. 12. II п. почт. скр. 43.

Бібліотека Інституту ...

„ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ"

МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКА УКРАЇНСЬКОГО

Збірник 1. — 214 стор. з 11 схемами. (Вичерпаний).
Збірник 2. — 220 стор. з 38 схемами і світлинами. (Вичерпаний).
Збірник 3. — 272 стор. з 17 схемами і 12 світлинами. (Вичерп.).
Збірник 4. — 270 стор. з 17 схемами і 24 світл. на вичерпанню.
Збірник 5. — 276 стор. з 10 схемами, 22 світлинами і 4 кольор. іл.
Збірник 6. — 256 стор. з 6 схемами і 59 світлинами.
Збірник 7. — 256 стор. з 9 схемами і 78 світлинами.
Збірник 8. — 256 стор. з 6 схемами і 112 світлинами.
Збірник 9. — 258 стор. з 11 схемами і 119 світлинами.
Ціна збірників в Польщі по 8.00 зол. Для сталих передплатників 6.50 зол. Закордоном 9.00 зол.

„БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОГО ВОЄННО-ІСТОРИЧНОГО Т-ВА"

Книжка 1. — „Січові Стрільці в боротьбі за державність" ген. М. Безручка. Ціна 1.00 зол. (після обниження).
Книжка 2. — „Базар", багато ілюстрована. Ціна 2.00 з. (п. обн.).
Книжка 3. — „Зимовий Похід" ген. М. Омеляновича-Павленка, в оригінальній окладинці артиста-маляра М. Битинського. Ціна 5.50 зол. в Польщі і 6 зол. закордоном.
Книжка 4. — „Лоїв" (бій української кінної армії в р. 1649) сотн. О. Переяславського. Ціна 2.50 зол. в Польщі і 3 зол. закордоном.
Книжка 5. — „Україна у Великій Північній Війні" ген. В. Петрова — (готується до друку).
Книжка 6. — „Мазепинці по Полтаві" сотн. М. Битинського. Ціна 2.50 зол., закордоном 3.00 зол.

З замовленнями на всі видання звертатися по адресі:

Warszawa 22, ul. Opaczewska 54 m. 16. Pułk. M. Sadowśkyj.

ЯК ПОСИЛАТИ ГРОШІ ЗЗАКОРДОНУ.

Належності за видання Т-ва і інші НАЙЛІПШЕ пересилати в такий спосіб: купіть в поштовому уряді контовий блянкет і на ньому напишіть: — коли посилаете з Австрії — ч. 79.500, з Бельгії — ч. 244.200, з Чехословаччини — ч. 89.600, з Данії — ч. 14.972, з Франції — ч. 60.012, з Голяндії — ч. 145.510, з Югославії — ч. 65. 049, з Латвії — ч. 4.030, з Німеччини — ч. 11.000, з Швайцарії — ч. Ш/6.500, з Швеції — ч. 4.312, з Італії — ч. I/10.110, а після цього допишіть: Pocztowa Kasa Oszczędności, Warszawa dla Nr. 68.666. Ukraińskie Wojenno-Historyczne T-wo, Kałisz.

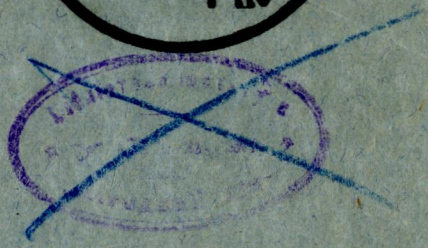
Висилаючи в такий спосіб, не платите нічого за пересилку грошей.

З держав, де не дозволяється висилати грошей в готівці, належність за видання Т-ва **можна висилати** так зв. **„Міжнародніми поштовими купонами"**, які можна набути в кожній поштовій конторі в ціні по 55 грошів польських за один купон. Ці купони пересилати в закритій коперті на вищеподану адресу Товариства.

7,54 (1987)

7384

Р.1 7384

За державність

зб 9